

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

क्रम संख्या

६५५३

काल न०

२४१ ईसवी

खण्ड

KĀVYAMĀLĀ. 70.

—♦—
**THE
KĀVYĀNUŚĀSANA
OF
HEMACHANDRA**

With his own gloss.

**EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDYĀYA PAṆḌIT S'IVADATTA**
HEAD PAṆḌIT AND SUPERINTENDENT, SANSKRIT DEPARTMENT,
ORIENTAL COLLEGE, LAHORE,

**AND
KĀS'INĀTH PĀṆDURANG PARAB.**

**REVISED BY
WĀSUDEV LAXMAN S'ĀSTRĪ PAṆS'ĪKAR.**

Second Edition.

**PUBLISHED BY
PĀṆDURANG JĀWAJĪ,
PROPRIETOR OF THE 'NIRNAYA-SAGAR' PRESS,
BOMBAY.**

1934.

**N. S. Book Prakashan
Revised Price Rs. 6.00**

[All rights reserved by the publisher.]

Publisher :- Pandurang Jawaji. } Nirnaya Sagar Press,
Printer :- Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

काव्यमाला ७०.

श्रीहेमचन्द्रविरचितं

काव्यानुशासनम् ।

सटीकम् ।

महामहोपाध्यायपण्डितशिवदत्तशर्मणा, मुम्बापुरवासिपरबोपाह्व-
पाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथशर्मणा, पणशीकरेत्युपाह्व-
लक्ष्मणात्मजवासुदेवशर्मणा च संशोधितम् ।

द्वितीयावृत्तिः ।

तच्च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शकः १८५५, सन १९३४.

W.S. DOOR PRASHAN

Revised Price ₹ 6.00

हेमचन्द्रः ।

अर्थं श्वेतम्बरजैनाचार्यश्रीहेमचन्द्रः कदा कतमं भूमिमण्डलं मण्डयामासेति जिज्ञासायामनेकग्रन्थपर्यालोचने प्रवृत्ते Dr. P. Peterson महाशयानां Fifth Report पुस्तके—

‘तत्पट्टपूर्वादिसहस्ररश्मिः सोमप्रभाचार्य इति प्रसिद्धः ।

श्रीहेमसूरेण कुमारपालदेवस्य चेदं न्यगदच्चरित्रम् ॥’

इति सोमप्रभाचार्यविरचितहेमकुमारचरित्रकाव्यतः,

‘स्तुमन्त्रिसंभ्यं प्रभुहेमसूरेणनन्यगुल्यामुपदेशयति ॥

अतीन्द्रियज्ञानविवर्जितोऽपि यः क्षोणिमर्तुर्व्यधित प्रबोधम् ॥

सत्त्वानुकम्पा न महीभुजां स्यादित्येष ह्रस्वो वितथः प्रवादः ।

जिनेन्द्रधर्मं प्रतिपद्य येन श्लाघ्यः स केषां न कुमारपालः ॥

इति सोमप्रभकथिते कुमारनृप-हेमचन्द्रसंवादे ।

जिनधर्मप्रतिबोधे प्रस्तावः पञ्चमः प्रोक्तः ॥’

इति सोमप्रभविरचितकुमारपालप्रतिबोधकाव्यतः,

‘शिष्यो जम्बुमहासुनेः प्रभव इत्यासीदमुष्यापि च

श्रीशाय्यंभव इत्यमुष्यं च यशोभद्राभिधानो मुनिः ।

संभूतो मुनिभद्रबाहुरिवै...द्वौ तस्य शिष्योत्तमौ

संभूतस्य च पादपद्ममधुलिङ्गश्रीस्थूलभद्रादयः ॥

वंशक्रमागतचतुर्दशपूर्वैरजकोशस्य तस्य दशपूर्वधरो महर्षिः ।

नाम्ना महानिरिरिति स्थिरतागिरीन्द्रो ज्येष्ठान्तपत्समजनिष्ठ विशिष्टलब्धिः ॥

शिष्योऽन्यो दशपूर्वमुन्मुनिवृषो नाम्ना सुहृस्तीत्यरुद

यत्पादाम्बुजसेवनात्समुदिते राज्ये प्रबोधधिकाः ।

चक्रे संप्रति पार्थिवः प्रतिपुरग्रामाकरं भारते-

ऽस्मिन्नर्थे जिनचैत्यमण्डितमिलापृष्ठं समन्तादपि ॥

अजनि सुस्थित-सुप्रतिबुद्ध इत्यभिधयार्यसुहृस्तिमहासुनेः ।

शमधनो दशपूर्वधरान्तिषड्भवमहातरुभञ्जनकुञ्जरः ॥

महर्षिसंसेवितपादसंनिधेः प्रचारभागालवणोदसागरम् ।

१. अस्य जिनधर्मप्रतिबोधकाव्यस्य निर्माणसमयस्तु—‘शशिजलपिस्सूर्यवर्षे शुक्लि-
मासे रविदिने सिताष्टम्याम् । जिनधर्मप्रतिबोधः ह्रस्वोऽयं गुर्जरेन्द्रपुरे ॥’ इति वदता
ग्रन्थकर्त्रैव १२५१ (A. D. 1184) विक्रमसंवत्सरात्मक उक्तः. २. ‘इति च’
इति भवेत् ३. सुस्थितः सुप्रतिबुद्धः, इति मुनिद्वयम्.

महागणः कोटिकं इत्यभूततो गङ्गाप्रवाहो हिमवद्गिरैरिव ॥
तस्मिन्गणे कतिपयेष्वपि यातवरसु साधूत्तमेषु चरमो दशपूर्वधारी ।
उद्दामतुम्बवनपत्तनवज्रशाखावज्रं महामुनिरजायत वज्रसूरिः ॥

दुर्मिक्षे समुपस्थिते प्रलयवद्दीप्तत्वभाज्यन्यदा
मीतं न्यस्य महर्षिसंघमभितो विशावदातः पटे ।
योऽभ्युदय कराम्बुजेन नभसा पुर्यामनैधीन्महा-
पुर्या मङ्गु सुभिक्षधामनि तपोधाम्नामसीमां निधिः ॥
तस्माद्वज्राभिधा शाखाभूत्कोटिकगणदुमे ।
सञ्चनागरिकामुख्यशाखात्रितयगोचरा ॥
तस्यां च वज्रशाखायां निलीनमुनिषट्पदः ।
पुष्पगुच्छायतो गच्छच्छन्द इत्याख्ययाभवत् ॥

धर्मध्यानमुधासुधांशुरमलः संधार्यरजाकरो
भव्याम्भोरुहभास्करः स्मरकरिप्रोन्माषकण्डीरवः ।
गच्छे तत्र बभूव संयमधनः कारुण्यराशिर्यशो-
भद्रः सूरिरपूरि येन भुवनं शुद्धैर्यशोभिर्निजैः ॥
श्रीमन्नेमिजिनेन्द्रपावितक्षिरस्रक्षैः स संलेखनां
कृत्वादां प्रतिपन्नवाननशनं प्रान्ते शुभध्यानभाक् ।
तिष्ठन्छान्तमनास्त्रयोदशदिनान्याश्चर्यमुत्पादय-
क्षुधैः पूर्वमहर्षिसंघमकथाः सत्यापयामासिवान् ॥
श्रीमान्प्रद्युम्नसूरिः समजनि जनितानेकमव्यप्रबोध-
स्तच्छिष्यो विश्वविश्वप्रथितगुणगणः प्रावृढम्भोदवयः ।
प्रीणाति स्माखिलक्ष्मां प्रवचनजलधेरुद्धतैर्यनीरै-
रातस्य स्थानकानि श्रुतिविषयसुधासारखण्डयधि विष्वक् ॥
सर्वप्रन्थरहस्यरजमुकुरः कल्याणवल्लीतरुः

कारुण्यामृतपागरः प्रवचनव्योमाङ्गणाहस्करः ।
चारित्र्यादिकरजरोहणगिरि क्ष्मां पावयन्धर्मैराद्
सेनानीर्गुणसेनसूरिरभवच्छिष्यस्तरीयस्ततः ॥
शिष्यस्तस्य च तीर्थमेकमवनेः पावित्र्यकृज्जङ्गमः
स्याद्वादत्रिदशापगाहिमगिरिर्विश्वप्रबोधार्यमा ।
कृत्वा स्थानकवृत्तिशान्तिचरिते प्रातः प्रसिद्धिं परी
सूरिभूरितपःप्रभाववसतिः श्रीदेवचन्द्रोऽभवत् ॥
आचार्यो हेमचन्द्रोऽभूत्तत्पादाम्भोजषट्पदः ।
तत्प्रसादादधिगतज्ञानसंपन्नमहोदयः ॥

जिष्णुवेदिदशार्णमालवमहाराष्ट्रापरान्तं कुरु-

न्सिन्धूनन्यतर्माश्च दुर्गविषयान्दोर्वीर्यशक्तया हरिः ।

चौलुक्यः परमार्हतो विनयबाध्नीमूलराजान्वयी

तं नत्वेति कुमारपालपृथिवीपालोऽग्रवीदेकदा ॥

पापदिद्युतमद्यप्रसृति किमपि यच्चारकायुर्निमित्तं

तत्सर्वं निर्निमित्तोपकृतिकृतधियां प्राप्य युष्माकमाशाम् ।

स्वामिभुव्यां निषिद्धं धनमद्युतसृतस्याय मुक्तं तथार्ह-

कैल्यैरुत्तंसिता भूरभवमिति समः संप्रतेः संप्रतीह ॥

अस्मत्पूर्वजसिद्धराजदृपतेर्भक्तिस्तृप्तो यावया

साङ्गं व्याकरणं सवृत्ति सुगमं चकुर्मवन्तः पुरा ।

मद्वेतोरथ योगशास्त्रममलं लोकाय च व्याश्रय-

च्छन्दोलंकृतिनामसंप्रहमुस्मान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥

लोकोपकारकरणे स्वयमेव यूयं सजाः स्थ यद्यपि तथाप्यहमर्थयेऽदः ।

माह्वजनस्य परिबोधकृते [शलाका] पुंसा प्रकाशयत वृत्तमिदं त्रिषष्टेः ॥

तस्योपरोधादिति हेमचन्द्राचार्यः शलाकापुरुषेतिवृत्तम् ।

धर्मोपदेशैकफलप्रधानं न्यवीविशच्चार गिरां प्रपञ्चे ॥

जम्बूद्वीपारविन्दे कनकगिरिरसावक्षुते कर्णिकात्वं

यावथावच्च धत्ते जलनिधिरवनेरन्तरीपत्त्वमुच्चैः ।

यावद्योमाश्वपान्यौ तरणिस्रष्टधरौ भ्राम्यतस्त्रावदेत-

त्काव्यं नाम्ना शलाकापुरुषवरितमित्यस्तु जैत्रं धरिष्याम् ॥'

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितशलाकापुरुषवरितप्रशस्तिरथ चौलुक्य-
कुमारपालराज्ये हेमचन्द्राचार्याणां सत्ताया अवगतेः,

'वृपस्य जीवाभयदानकिण्डिमैर्महीतले नृत्यति कीर्तिनर्तकी ।

श्रीहेमचन्द्रप्रभुपादपद्मं बन्दे भवान्धेस्तरणैकपोतम् ।

ललाटपद्मान्तरकान्तराव्याक्षरावली येन मम व्यलोपि ।

बोधयित्वा महाराजं देवलोकं जगाम यः ।

पश्चात्कुमारपालोऽयं शोकं गत्वा मुमूर्च्छे सः ॥

तदनु वैर्यमवलम्ब्य धर्मप्यानं करोति ।'

इति हेमकुमारचरितकाव्ये हेमचन्द्राचार्याणां देवलोकगमनस्योक्तेश्च
कुमारपालराज्यसमय एवाचार्यहेमचन्द्रसमयः, कुमारपालराजधान्येष
भूमिमण्डलमिच्छबाधमवगतम्, विशेषकथा तु प्रबन्धकोश-प्रबन्धचिन्तामणिभ्या-
मवगन्तव्या.

कुमारपालराज्यसमयस्तु—

ओं नमः शिवाय ।

ब्रह्माद्वैतधिया मुमुक्षुभिरभिध्यातस्य बद्धाकैर-
 रिच्छाशक्तिमभिष्टवीमि जगतां पत्युः श्रुतीनां निधेः ।
 या व्यापारितसंहृतेः स्वसमये ब्रह्माण्डपिण्डैर्नवैः
 ऋडन्ती मणिकन्दुकैरिव सदा स्वच्छन्दमाह्लादते ॥
 गीर्वाणैर्वातगर्वं दनुजपरिभवात्प्रार्थितस्त्रायकार्यं
 वेधाः संध्यां नमस्तस्मिन्निजचुल्लके पुण्यगङ्गाम्बुपूर्णे ।
 सद्यो वीरे च्चुल्लुब्ध्याह्वयमसृजदिमं येन कीर्तिप्रवाहैः
 पूतं त्रैलोक्यमेतन्त्रियतमनुहरत्येव हेतोः फलं श्रीः ॥
 वंशः कोऽपि ततो बभूव विविधाक्षयैकलीलास्पदं
 यस्माद्भूमिस्तोऽपि वीतगणिता(णना): प्रादुर्भवन्त्यन्वहम् ।
 छायां यः प्रथितप्रतापमहतीं दधे विपन्नोऽपि स-
 न्यो जन्यावधि सर्वदापि जगतो विश्वस्य दत्ते फलम् ॥
 वंशस्यास्य वंशः प्रकाशनविधौ निर्मूल्यमुक्तामणिः
 क्षोणीसालकिरीटकल्पितपदः श्रीमूलराजोऽभवत् ।
 यो मूलं कलिदावदग्ननिखिलन्यायद्वमोत्पादने
 यो राजेव करैः प्रकामयिषिरैः प्रीतिं निनाय प्रजाः ॥
 यश्चापोत्कटराजराज्यकमलां स्वच्छन्दबन्दीकृतां
 विद्वद्ब्रान्धवविप्रबन्दिभृतकव्यूहोपभोग्यां व्यधात् ।
 यस्त्वज्ञाश्रयिणीं तदा श्रियमलं युद्धस्फुरद्विकम-
 कीताः सर्वदिगन्तरक्षितिभुजां लक्ष्म्याधिरं मेजिरे ॥
 सनुस्तस्य बभूव भूपतिलकश्चामुण्डराजाह्वयो
 यद्बन्धद्विपदानगन्धपवनाघ्राणेन दूरादपि ।
 विभ्रश्यन्मदगन्धमन्नकरिभिः श्रीसिन्धुराजस्यथा
 नष्टः क्षोणिपतेर्यथास्य यशसां गन्धोऽपि निर्णाशितः ॥
 तस्माद्ब्रह्मभराज इत्यभिधया क्षमापालचूडामणि-
 र्जज्ञे साहसकर्मनिर्मितचमत्कारः क्षमामण्डले ।
 यत्कोपानलज्ज्मिमतं पिशुनयत्येतत्प्रयाणश्रुति-
 क्षुब्धन्यालवभूपचक्रविकसन्मालिन्यधूमोद्गमः ॥

१. सूक्ताराज्यम्—वि० सं० १९३-१०५३. २. चासुण्डराजराज्यम्—
 वि० सं० १०५३-१०६६.

श्रीमदुर्लभराजनामनृपतिप्रातास्य राज्यं दधे
 शृङ्गारेऽपि निषण्णधीः परवधूवर्गस्य यो दुर्लभः ।
 यस्य कोषपरायणस्य किमपि भूवल्लरी भङ्गुरा
 सद्यो दर्शयति स्म लाटवसुधाभङ्गस्वरूपं फलम् ॥
 भीमोऽपि द्विषतां सदा प्रणयिनां भोग्यत्वमासेदिव-
 न्क्षोणीभारमिदं(मं) बभार नृपतिः श्रीभीमदेवो नृपः ।
 धारापञ्चकसाधनैकचतुरैस्तद्वाजिभिः साधिता
 क्षिप्रं मालवचक्रवर्तिनगरी धारेति को विस्मयः ॥
 तस्माद्भूमिपतिर्बभूव वसुधाकर्णावतंसः स्फुर-
 त्कीर्तिप्रीणितविश्वकर्णविवरः श्रीकर्णदेवाढ्यः ।
 येन ज्याप्रथितस्वनं च्युतशरं धर्मं पुरस्कृता
 न्यायहेन न केवलं रिपुगणः कालोऽपि विदः कलिः ॥
 हृष्यन्मालवभूपबन्धनविधिप्रस्ताखिलक्षमापति-
 र्भक्त्याकृष्टवितीर्णदर्शनक्षिवो मूर्तेः प्रभावोदयः ।
 सद्यः सिद्धरसाटुणीकृतजगद्गीतोपमा(तावदा)नस्थिति-
 र्जज्ञे श्रीर्जयसिंहदेवनृपतिः सिद्धादिराजस्ततः ॥
 वश्या वेदम रसातलं च विलसद्भोगि.....
भोक्तुम्.....क्षत्राणि रक्षांसि च ।
 यः क्षोणीधरयागिनीं च सुमहाभोगो सिधेवे चिरं
 हेलसिद्धरसाः सदा क्षितिभुजः.....रे ॥
 संख्यातीतवितीर्णदाननिबर्हः संपन्नपुण्योच्चयः
 क्रीडाक्रान्तदिगन्तराल..... ।

 ॥
कुलभूप..... बलाम्ब.....
 क्रीडाकोट इवोद्धार वसुधां देवाधिदेवाञ्जया ।
 देवः सोऽथ कुमारपालनृपतिः श्रीराज्यचूडामणि-
 र्यः स्वर्गादवतीर्णवान्हरिरिति ज्ञातः प्रभावान्जनेः ॥

१. दुर्लभराजराज्यम्—वि० सं० १०६६—१०७८. २. भीमदेवराज्यम्—वि०
 सं० १०७८—११२०. ३. कर्णदेवराज्यम्—वि० सं० ११२०—११५०.
 ४. सिद्धराजापरपत्नीवर्जवर्तिहराज्यम्—वि० सं० ११५०—११९९. ५. कुमारपाल-
 राज्यम्—वि० सं० ११९९—१२३०

ओर्णोराजनराधिराजहृदये क्षिप्रैक(व)माणप्रजं
 कयोतहोहिततर्पणादमदवच्छण्डी भुजस्थायिनीम् ।
 द्वारालम्बितमालवेश्वरधिरःपद्मेन यथाहर-
 स्त्रीलापद्वजसंप्रह्वयसनिनी चौलुक्यराजान्वयः ॥
 शुद्धाचारनवावतारसरणिः सद्धर्मकर्मकम-
 प्रादुर्भूतविशारदो नयपथप्रस्थानसार्थाधिपः ।
 यः संप्रत्यवतारयन्कृतयुगं योगं कलेर्लङ्घ्य-
 न्मन्ये संहरति स्म भूमिवलयं कालव्यवस्थामपि ॥
 प्रत्यू.....खण्डिताकुलिदलैः पर्युल्लसत्पल्लवो
 नष्टोदीच्यनराधिपोज्झितसितच्छत्रैः प्रसूनोज्ज्वलः ।
 छिन्नः प्राच्यनरेन्द्रमौलिकमलैः प्रौष्प(प्रोद्य)फलद्योतित-
 इच्छायां दूरमवर्धयन्निजकुले यस्य प्रतापहृद्यः ॥
 आचारः किल तस्य रक्षणविधेर्विघ्नेशनिर्ना(र्ण)शित-
 प्रत्यूहस्य फलावलोकिशकुनज्ञानस्य सं.....वः ।
 देवीमण्डलखण्डिताखिलरिपोर्युद्धं विनोदोत्सवः
 श्रीसोमेश्वरदत्तराज्यविभवस्याङ्गम्बरं बाहिनी ॥
 राक्षानेन च भुज्यमानसुभगा विश्वंभरा विस्फुर-
 द्रजद्योतितवारिराशिरशना शीतादिविन्ध्यस्तनी ।
 एषाभूषयदस्थिकुण्डलमिव श्रुत्याश्रयं....ष्टता
 विभ्राणा नगराह्वयं द्विजमहास्थानं सुवर्णोदयम् ॥
 आब्रह्मादिन्द्रविप्रवर्तितमहायज्ञक्रमोत्तम्भितै-
 र्युपैर्दत्तकरावलम्बनतया पादव्यपेक्षाच्युतः ।
 धर्मोऽत्रैव चतुर्युगेऽपि कलितानन्दः परिस्पन्दते
 तेनानन्दपुरेति यस्य विबुधैर्नामान्तरं निर्मितम् ॥
 अश्रान्तद्विजवर्गवेदतुमुलैर्बाधिर्यमारोपितः
 शश्वदोमहुतावाधूमपटलैरान्ध्यव्यथां लम्भितः ।
 नानादेवनिकेतनपञ्चशिखापातैश्च स्रज्जीकृतो
 यस्मिन्नय कलिः स्वकालविहितोत्साहोऽपि नोत्सर्पति ॥

१. अथमर्णोराजश्च वीरवचनमहाराजपितामह इति कीर्तिकौमुदीकाभ्यस्य नरेन्द्र-
 वर्योनाम्नके द्वितीयसर्गे व्याख्यात एव भवेत्.

सर्पद्विप्रबधुजनस्य विविधालंकाररत्नांशुभिः
 स्मेराः संततगीतमङ्गलरवैर्वाचालतां प्रपिताः ।
 अस्ता(आ)न्तोत्सवलक्ष्यमाणविभवोत्कर्षप्रकाशस्थितौ
 मार्गो एव वदन्ति यत्र नृपतेः सौराज्यसंपद्गुणम् ॥
 अस्मिन्नागरवंशजद्विजजनप्राणं करोत्यश्वरे
 रक्षां शान्तिकपौष्टिकैर्वितनुते भूपस्य राष्ट्रस्य च ।
 मा भूतस्य तथापि तीव्रतपसो बाधेति भक्त्या नृपो
 वप्रं विप्रपुरामिरक्षणकृते निर्मापयामास स्रः ॥
 अस्मिन्वप्रगुणेन तोयनिलयाः प्रीणन्ति लोकं जलैः
 कामं क्षेत्रभुवोऽपि वप्रकलितास्तन्वन्ति धान्यश्रियम् ।
 एवं चेतसि संप्रभार्य सकलवृद्धोपकारेच्छया
 चक्रे वप्रविभूषितं पुरमिव चौलुक्यचूडामणिः ॥
 पादाकान्तरसातलो गिरिरिव श्लाघ्यो महाभोगतः
 शृङ्गारीव तरङ्गिणीपतिरिव स्फारोदयद्वारभूः ।
 उत्सर्पत्कपिशीर्षको जय इव क्रव्यादनाथद्विषां
 नारीवर्ग इवेष्टकान्तरुचिरः सालोऽयमालोक्यते ॥
 भोगाभोगमनोहरः फणशतैरनुज्ज्ञतां धारय-
 न्यातः कुण्डलितां च यज्ञपुरुषस्याज्ञावशेनागतः ।
 रजस्वर्णमहानिधिं पुरमिव त्रातुं स शेषः स्थितः
 प्राकारः सुधया सितोपलशिराः संलक्ष्यते वृत्तवान् ॥
 कामं कामसमृद्धिपूरकरमारामाभिरामाः सदा
 स्वच्छन्दस्वनतत्परैर्द्विजकुलैरत्यन्तवाचालिताः ।
 उत्सर्पद्गुणशालिवप्रवलयप्रीतैः प्रसन्ना जनै-
 रत्रान्तश्च बहिष्च संप्रति भुवः शोभाद्भुतं विभ्रति ॥
 लक्ष्मीकुलं क्षोणिभुजो दधानः प्रौढोदयाधिष्ठितविप्रहोऽयम् ।
 विभ्राजते नागरकाम्यदृष्टिर्वप्रश्च चौलुक्यनराधिपश्च ॥
 यावत्पृथ्वी पृथुविरचिताशेषभूमृत्तिवेशा
 यावत्कीर्तिः सगरनृपतेर्विद्यते सागरोऽयम् ।
 तावन्नन्याद्विजवरमहास्थानरक्षानिदानं
 श्रीचौलुक्यक्षितिपतियशःकीर्तनं वप्र एषः ॥
 एकाहनिष्पन्नमहाप्रबन्धः श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नबन्धुः ।
 श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती प्रद्यस्त्रिमेतामकरोत्प्रशस्त्याम् ॥

संवत् १२०८ वर्षे आश्विन शुदि २ गुरौ लिखितं नागरब्राह्मणपण्डितबालणेन ॥
इति काव्यमालापुस्तकान्तर्गतप्राचीनलेखमालायां G. Bühler Ph.
D., L. L. D., C. I. E. महाशयप्रेषित ४५ तमलेखतः विक्रमसंवत्
१२०८ (A.D. 1151) रूपः स्फुटमेव प्रतीयते. एवं च द्वादशी ख्रिस्तशतिका
हेमचन्द्रसत्ताधारभूतावगम्यते.

अनेनाचार्यश्रीहेमचन्द्रेण्यन्तो ग्रन्था निर्मिता इति निश्चितं नैव, परंतु तन्नि-
र्मितग्रन्थेषु—अनेकार्थकोषः, अनेकार्थशेषः, अभिधानचिन्तामणिः (नाममाला-
व्याख्या), अलंकारचूडामणिः (काव्यानुशासनव्याख्या), उणादिसूत्रवृत्तिः,
काव्यानुशासनम्, छन्दोनुशासनम्, छन्दोनुशासनवृत्तिः, देशीनाममाला सवृत्तिः,
[द्याध्रयकाव्यं सवृत्तिः,] धातुपाठः सवृत्तिः, धातुपारायणं सवृत्तिः, धातुमाला,
नाममाला, नाममालाशेषः, निघण्टुशेषः, [प्रमाणमीमांसा सवृत्तिः,] बलाबल-
सूत्रवृद्धवृत्तिः, बालभाषाव्याकरणसूत्रवृत्तिः, [योगशास्त्रम्,] विभ्रमसूत्रम्, लिङ्गा-
नुशासनं सवृत्तिः, शब्दानुशासनं सवृत्तिः, शेषसंग्रहः, शेषसंग्रहसारोद्धारः, एते
ग्रन्थाः Catalogus Catalogorum ग्रन्थे Dr. Theodor Aufre-
cht महाशयैः प्रकाशिताः.

एवमनेकलक्षात्मकग्रन्थकर्तृश्वेताम्बरजैनाचार्यश्रीहेमचन्द्रकृतं काव्यानुशासनं
खोपज्ञमस्माभिर्मुद्रयितुं दत्त तदेतस्य ग्रन्थस्य मुद्रणाय शोधनसमये येषां सुहृ-
दयहृदयानां पुस्तकानि प्राप्तानि, तेषां नामानि धन्यवादपुरःसरं प्रकाशयन्ते—

१ काव्यानुशासनम्	—	पुण्यपत्तनपुस्तकालयतः.
१ काव्यानुशासनविवेकः	—	पं० ज्येष्ठाराममुकुन्दशर्मणाम्.
१	—	अस्मद्बृहत्स्थम्.

तदेवमनेकपुस्तकाधारेण शोधितमुद्रिते मव्याख्ये काव्यानुशासनेऽस्मद्दोषाद-
क्षरयोजकदोषाद्वा यत्र कुत्रचनाशुद्धिः स्थिता जाता वा तत्र सुहृदयाः सौहार्देन
शोधयिष्यन्ति । यतः—

गच्छतः स्वलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

इति प्रार्ययतः

पण्डित-शिवदत्त-काशीनाथौ ।

काव्यानुशासनविषयानुक्रमणिका मूलग्रन्थश्च ।

विषयः ।	मूलग्रन्थः ।	पृष्ठसंख्या ।
मङ्गलाचरणम्—		१
अकृत्रिमस्वादुपदां परमार्थोभिधायिनीम् । सर्वभाषापरिणतां जैनीं वाचमुपास्यहे ॥ १ ॥		
प्रस्तावना—		२
शब्दानुशासनेऽस्माभिः साध्यो वाचो विवेचिताः । तासामिदानीं काव्यत्वं यथावदनुशिष्यते ॥ २ ॥		
प्रयोजनम्—		३
काव्यमानन्दाय यशसे कान्तातुल्यतयोपदेशाय च ।		
काव्यकारणम्—		५
प्रतिभास्य हेतुः ।		
प्रतिभाभेदौ—		५
सावरणक्षयोपशममात्रात्सहजा । मन्त्रादेरौपाधिकी ।		
प्रतिभासंस्कारः—		६
व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यां संस्कार्या ।		
व्युत्पत्तिः—		६
लोकशास्त्रकाव्येषु निपुणता व्युत्पत्तिः ।		
अभ्यासः—		९
काव्यविच्छिद्यया पुनःपुनः प्रवृत्तिरभ्यासः ।		

विषयाः ।

मूलग्रन्थः ।

पृष्ठसंख्या ।

शिक्षा—

९

सतोऽप्यनिबन्धोऽसतोऽपि निबन्धो निघमश्छायाद्युप-
जीवनादयश्च शिक्षाः ।

काव्यस्वरूपम्—

१९

प्रदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यम् ।

गुणदोषलक्षणम्—

१९

रसस्योत्कर्षापकर्षहेतू गुणदोषौ भक्त्या शब्दार्थयोः ।

अलंकारलक्षणम्—

२०

अङ्गाश्रिता अलंकाराः ।

रसोपकारप्रकारः—

२०

तत्परत्वे काले ग्रहत्यागयोर्नातिनिर्वाहे निर्वाहेऽप्यङ्गत्वे
रसोपकारिणः ।

शब्दार्थस्वरूपम्—

२६

मुख्यगौणलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थभेदान्मुख्यगौणलक्षकव्यञ्जकाः
शब्दाः ।

मुख्यार्थलक्षणम्—

२७

साक्षात्संकेतविषयो मुख्यः ।

गौणार्थलक्षणम्—

२८

मुख्यार्थबाधे निमित्ते प्रयोजने च भेदाभेदाभ्यामारो-
पितो गौणः ।

लक्ष्यार्थलक्षणम्—

२९

मुख्यार्थसंबद्धस्तत्त्वेन लक्ष्यमाणो लक्ष्यः ।

विषयाः ।

मूलग्रन्थः ।

पृष्ठसंख्या ।

व्यङ्ग्यार्थलक्षणम्—

३०

मुख्याद्यतिरिक्तः प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो ध्वनिः ।

व्यङ्ग्यार्थभेदाः—

४६

व्यङ्ग्यः शब्दार्थशक्तिमूलः ।

शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्यार्थः—

४६

नानार्थस्य मुख्यस्य शब्दस्य संसर्गादिभिरमुख्यस्य च
मुख्यार्थबाधादिभिर्नियमिते व्यापारे वस्त्वलंकारयोर्वस्तुनश्च
व्यञ्जकत्वे शब्दशक्तिमूलः पदवाक्ययोः ।

अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यार्थः—

५४

वस्त्वलंकारयोस्तद्व्यञ्जकत्वेऽर्थशक्तिमूलः प्रबन्धेऽपि ।

इति प्रथमोऽध्यायः ।

रसलक्षणम्—

६७

विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्तः स्थायी भावो रसः ।

रसभेदाः—

८१

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानका बीभत्साद्भुतशान्ता

नव रसाः ।

शृङ्गाररसः—

८२

स्त्रीपुंसमान्यादिविभावा जुगुप्सालस्यौघवर्जव्यभिचा-
रिका रतिः संभोगविप्रलम्भात्मा शृङ्गारः ।

हास्यरसः—

८९

विकृतवेषादिविभावो नासास्पन्दनाद्यनुभावो निद्रादि-
व्यभिचारी हासो हास्यः ।

विषयः ।

मूलग्रन्थः ।

पृष्ठसंख्या ।

करुणरसः—

९१

इष्टनाशादिविभावो दैवोपालम्भाद्यनुभावो दुःखमयव्य-
भिचारी शोकः करुणः ।

रौद्ररसः—

९१

दारापहारादिविभावो नयनरागाद्यनुभाव औड्यादिव्य-
भिचारी क्रोधो रौद्रः ।

वीररसः—

९३

नयादिविभावः सैर्याद्यनुभावो धृत्यादिव्यभिचार्युत्साहो
धर्मदानयुद्धमेदो वीरः ।

भयानकः—

९३

विकृतस्वरश्रवणादिविभावं करकम्पाद्यनुभावं शङ्कादि-
व्यभिचारि भयं भयानकः ।

बीभत्सरसः—

९५

अहृद्यदर्शनादिविभावाङ्गसंकोचाद्यनुभावापसारादिव्य-
भिचारिणी जुगुप्सा बीभत्सः ।

अद्भुतरसः—

९५

दिव्यदर्शनादिविभावो नयनविस्ताराद्यनुभावो हर्षादि-
व्यभिचारी विस्मयोऽद्भुतः ।

शान्तरसः—

९६

वैराग्यादिविभावो यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिन्तनाद्यनु-
भावो धृत्यादिव्यभिचारी शमः शान्तः ।

विषयः ।

मूलग्रन्थः ।

पृष्ठसंख्या ।

स्थविभावाः—

१००

रतिहासशोकक्रोधोत्साहमयशुगुप्ताविसयश्रुताः स्था-
यिनो भावाः ।

व्यभिचारिभावाः—

१०२

धृतिस्मृतिमतिव्रीडाजाड्यविषादमदव्याधिनिद्रासुप्तौत्सु-
कषावहित्थशङ्काचापलालस्यहर्षगर्वोप्यप्रबोधग्लानिदैर्न्यश्र-
मोन्मादमोहचिन्तामर्षत्रासापसारनिर्वेदावेगवितर्काश्रयाभू-
तयः स्थित्युदयप्रशमसंधिशबलत्वधर्माणस्त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचा-
रिणः ।

सात्त्विकभावाः—

११८

स्तम्भस्वेदरोमाञ्चस्वरभेद(स्वर)कम्पवैवर्ण्याभुप्रलया अष्टौ
सात्त्विकाः ।

रसाभासः—

१२०

निरिन्द्रियेषु तिर्यगादिषु चारोपाद्रसभावाभासौ ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

काव्यदोषः—

१३१

रसादेः स्वशब्दोक्तिः क्वचित्संचारिवर्जं दोषः ।

रसदोषाः—

१४२

विभावानुभावक्लेशव्यक्तिः पुनःपुनर्दास्याकाण्डप्रथाच्छे-
दाङ्गातिविस्तराङ्गननुसंधानानङ्गाभिधानप्रकृतिव्यत्वयाश्च ।

षडदोषाः—

१६३

निरर्बकासाधुत्वे षडस्य ।

विषयः ।

मूलग्रन्थः ।

पृष्ठसंख्या ।

वाक्यदोषाः—

१६४

विसंधिन्यूनाधिकोक्तास्यानस्यपदपतत्प्रकर्षसमाप्तपुनरा-
त्ताविसर्गहतवृत्तसंकीर्णगर्भितभग्नप्रक्रमानन्वितत्वानि वा-
क्यस्य ।

पदवाक्यदोषाः—

१८८

अप्रयुक्ताश्लीलासमर्थानुचितार्थश्रुतिकदुक्लिष्टाविमृष्टवि-
धेयांशविरुद्धबुद्धिकृत्त्वान्युभयोः ।

अर्थदोषाः—

२२०

कष्टापुष्टव्याहतग्राभ्याश्लीलसाकाङ्क्षसंदिग्धाक्रमपुनरुक्त-
भिन्नसहचरविरुद्धव्यङ्ग्यप्रसिद्धिविद्याविरुद्धत्यक्तपुनरात्तप-
रिवृत्तनियमानियमविशेषसामान्यविध्यनुवादत्वान्यर्थस्य ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

— —

गुणाः—

२३२

माधुर्यौजःप्रसादास्त्रयो गुणाः ।

माधुर्यगुणः—

२४१

द्रुतिहेतुर्माधुर्यं शृङ्गारे ।

माधुर्यव्यञ्जकाः—

२४१

तत्र निजान्त्याक्रान्ता अटवर्गा वर्गा ह्रस्वान्तरितौ रणा-
वसमासो मृदुरचना च ।

ओजोगुणः—

२४२

दीप्तिहेतुरोजो वीरबीमत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिकम् ।

विषयः ।	मूलग्रन्थः ।	पृष्ठसंख्या ।
ओजोव्यञ्जकाः—		२४२
आद्यतृतीयाक्रान्तौ द्वितीयतुर्यौ युक्तौ रेफस्तुल्यश्च टव- र्गशेषा वृत्तिदैर्घ्यमुद्धतो गुम्फश्चात्र ।		
प्रसादगुणः—		२४३
विकासहेतुः प्रसादः सर्वत्र ।		
प्रसादव्यञ्जकाः—		२४३
इह श्रुतिमात्रेणार्थप्रत्यायका सर्ववृत्तिगुम्फाः ।		
गुणान्यथात्वम्—		२४४
वक्तृवाच्यप्रबन्धौचित्याद्वर्णादीनामन्यथात्वमपि ।		
इति चतुर्थोऽध्यायः ।		

संभारलंकाराः ।

अनुप्रासः—	२४७
व्यञ्जनस्यावृत्तिरनुप्रासः ।	
लाटानुप्रासः—	२४८
तात्पर्यमात्रभेदिनो नाम्नः पदस्य वा लाटानाम् ।	
यमकम्—	२४९
सत्यर्थेऽन्यार्थानां वर्णानां श्रुतिक्रमैक्ये यमकम् ।	
यमकस्थानम्—	२५१
तत्पादे भागे वा ।	
चित्रकाव्यम्—	२५७
स्वरव्यञ्जनस्थानगत्याकारनिषमच्युतगूढादि चित्रम्	

विषयः ।	मूलग्रन्थः ।	पृष्ठसंख्या ।
श्लेषः—		२७२
	अर्थभेदभिन्नानां भङ्गाभङ्गाभ्यां युग्मपदुक्तिः श्लेषः ।	
वक्रोक्तिः—		२८०
	उक्तम्यान्येनान्यथाश्लेषादुक्तिर्वक्रोक्तिः ।	
पुनरुक्ताभासः—		२८६
	भिन्नाकृतेः शब्दस्यैकार्थतेव पुनरुक्ताभासः ।	
	इति पञ्चमोऽध्यायः ।	
	अर्थालंकाराः ।	
उपमा—		२८७
	हृद्यं साधर्म्यमुपमा ।	
उपमाकारणानि—		२८९
	सोपमानोपमेयधर्मोपमावाचकानामुपादाने पूर्णा वाक्ये वृत्तौ च ।	
उल्लेखा—		२९७
	असद्वर्मसंभावनमिवादिद्योत्योत्प्रेक्षा ।	
रूपकम्—		२९८
	सादृश्ये भेदेनारोपो रूपकमेकानेकविषयम् ।	
निदर्शनम्—		३०२
	इष्टार्थसिद्ध्यै दृष्टान्तो निदर्शनम् ।	
दीपकम्—		३०४
	प्रकृताप्रकृतानां धर्मैक्यं दीपकम् ।	

विषयः ।	सूत्रग्रन्थः ।	पृष्ठसंख्या ।
अन्वोक्तिः—		३०७
सामान्यविशेषे कार्ये कारणे प्रस्तुते तदन्वयस्य तुल्ये तुल्यस्य चोक्तिरन्वोक्तिः ।		
पर्यायोक्तम्—		३१९
व्यङ्ग्यस्योक्तिः पर्यायोक्तम् ।		
अतिशयोक्तिः—		३१७
विशेषविवक्षया भेदाभेदयोगायोगव्यत्ययोऽतिशयोक्तिः ।		
आक्षेपः—		३२१
विवक्षितस्य निषेध इवोपमानस्याक्षेपश्चाक्षेपः ।		
विरोधः—		३२२
अर्थानां विरोधाभासो विरोधः ।		
सहोक्तिः—		३२७
सहार्थबलाद्धर्मस्यान्वयः सहोक्तिः ।		
समासोक्तिः—		३२८
श्लिष्टविशेषणैरुपमानधीः समासोक्तिः ।		
जातिः—		३२९
स्वभावाख्यानं जातिः ।		
व्याजस्तुतिः—		३३१
स्तुतिनिन्दयोरन्यतरपरता व्याजस्तुतिः ।		
श्लेषः—		३३१
वाक्यार्थस्यानेकार्थता श्लेषः ।		

विषयः ।	मूलग्रन्थः ।	पृष्ठसंख्या ।
व्यतिरेकः—		३३२
उत्कर्षापकर्षहेत्वोः साम्यस्य चोक्तावनुक्तौ चोपमेयस्या- धिक्यं व्यतिरेकः ।		
अर्थान्तरन्यासः—		३३४
विशेषस्य सामान्येन साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां समर्थनमर्था- न्तरन्यासः ।		
ससंदेहः—		३३४
स्तुत्यै संशयोक्तिः ससंदेहः ।		
अपह्नुति—		३३७
प्रकृताप्रकृताभ्यां प्रकृतापलापोऽपह्नुतिः ।		
परावृत्तिः—		३३८
पर्यायविनिमयौ परावृत्तिः ।		
अनुमानम्—		३३९
हेतोः साध्यावगमोऽनुमानम् ।		
स्मृतिः—		३४०
सदृशदर्शनात्स्मरणं स्मृतिः ।		
आन्तिः—		३४१
विपर्ययो आन्तिः ।		
विषमम्—		३४१
क्रियाफलाभावोऽनर्थश्च विषमम्		
समम्—		३४१
योग्यतया योगः समम् ।		

विषयः ।	मूलग्रन्थः ।	पृष्ठसंख्या ।
समुच्चयः—		३४२
हेतौ कार्ये चैकत्र हेतुकार्यान्तरोक्तिर्युगपद्गुणक्रियाश्च		
समुच्चयः ।		
परिसंख्या—		३४४
पृष्टेऽपृष्टे वान्यापोहपरोक्तिः परिसंख्या ।		
कारणमाला—		३४६
यथोत्तरं पूर्वस्य हेतुत्वे कारणमाला ।		
संकरः—		३४७
स्वातन्त्र्याङ्गत्वसंशयैकपदैरेषामेकत्र स्थितिः संकरः ।		
इति षष्ठोऽध्यायः ।		
नायकादिलक्षणानि ।		
नायकः—		३५५
समग्रगुणः कथाव्यापी नायकः ।		
नायकगुणाः—		३५५
शोभाविलासमधुरललितमाधुर्यस्यैर्यगम्भीर्यौदार्यतेजां-		
स्यष्टौ सत्त्वजास्तद्गुणाः ।		
नायकभेदाः—		३५९
धीरोदात्तललितशान्तोद्धतभेदात्स चतुर्धा ।		
नायिकालक्षणम्—		३६१
तद्गुणा स्वपरसामान्या नायिका त्रेधा ।		
स्त्रीणां स्वभाविकालंकाराः—		३७०
सत्त्वजा विंशतिः स्त्रीणामलंकाराः ।		
इति सप्तमोऽध्यायः ।		

विषयः ।	मूलग्रन्थः ।	पृष्ठसंख्या ।
प्रबन्धात्मकाः काव्यभेदाः		३७९
काव्यं प्रेक्ष्यं श्रव्यं च ।		
प्रेक्ष्यं विभजते—		३७९
प्रेक्ष्यं पाठ्यं गेयं च ।		
पाठ्यं भिनत्ति—		३७९
पाठ्यं नाटकप्रकरणनाटिकासमवकारेहामृगडिमव्यायो- गोत्सृष्टिकाङ्कप्रहसनभाणवीथीसट्टकादि ।		
गेयं विभजते—		३९१
गेयं डोम्बिकाभाणप्रस्थानशिक्षभाणिकाप्रेरणरामाक्रीडह- लीसकरासकगोष्ठीश्रीगदितरागकाव्यादि ।		
प्रेक्ष्यमुक्त्वा श्रव्यमाह—		३९५
श्रव्यं महाकाव्यमाख्यायिका कथा चम्पूरनिबद्धं च ।		
ग्रन्थसमाप्तिः—		४०८

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

काव्यमाला ।

आचार्यहेमचन्द्रविरचितं
काव्यानुशासनम् ।

खोपशालंकारचूडामणिसंज्ञकवृत्तिसमेतम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रणम्य परमात्मानं निजं काव्यानुशासनम् ।

आचार्यहेमचन्द्रेण विद्वत्प्रीत्यै प्रतन्यते ॥

ग्रन्थारम्भे शिष्टसमयपरिपालनाय शास्त्रकारः समुचितेष्टदेवतां
प्रणिघत्ते—

। अकृत्रिमस्वादुपदां परमार्थाभिधायिनीम् ।

। सर्वभाषापरिणतां जैनीं वाचमुपास्महे ॥ १ ॥

रागादिजेतारो जिनास्तेषामियं जैनीं जिनोपज्ञा । अनेन कारण-
शुद्धोपादेयतामाह । उच्यते इति वाक्, वर्णपदवाक्यादिभावेन भाषा
द्रव्यपरिणतिस्तामुपास्महे । उपासनं योगप्रणिधानम् । अकृत्रिमस्वादू-
न्यनाहार्यमाधुर्याणि पदानि नामिकादीनि यस्यां सा तथोक्ता । स्वच्छ-

विषरीतुं कचिदृन्धं नवं संदर्भितुं कचिद् ।

काव्यानुशासनस्यायं विवेकः प्रवितन्यते ॥

१. वृत्तिसमेतस्यैव मूलग्रन्थस्य नाम काव्यानुशासनमितीति प्रतीयते. काव्यानुशा-
सनपदमेव वा स्वव्याख्यावाचकम्.

स्वादुप्रभृतयो हि गुणमात्रवचना अपि दृश्यन्ते । अथ वा अकृत्रिमा-
 प्यसंस्कृतान्यत एव स्वादूनि मन्दभियामपि पेशलानि पदानि यस्या-
 मिति विग्रहः । उक्तं हि—‘बालस्त्रीमूढमूर्खाणां नृणां चारित्रकाङ्क्षि-
 णाम् । अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥’ तदेतद्वीता-
 दिसाधारणमिति विशिनष्टि—परमार्थो निःश्रेयसं तदभिधानशीलां
 परमार्थाभिधायिनीम् । द्रव्याद्यनुयोगानामपि पारम्पर्येण निःश्रेयसप्र-
 योजनत्वात् । तथा सर्वेषां सुरनरतिरश्वां विचित्रासु भाषासु परिणतां
 तन्मयतां गतां सर्वभाषापरिणताम् । एकरूपापि हि भगवतोऽर्धमाग-
 धीभाषा वारिद्विमुक्तवारिवदाश्रयानुरूपतया परिणमति । यदाह—
 ‘देवा दैवी नरा नारीं शबराश्चापि शाबरीम् । तिर्यञ्चोऽपि हि तैरर्शीं
 मेनिरे भगवद्विरम् ॥’ न ह्येवंविधभुवनाद्भुतमतिशयमन्तरेण युगपद-
 नेकसत्त्वोपकारः शक्यः कर्तुम् ॥

अथ प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं प्रयोजनं वक्तुं तत्प्रस्तावनामाह—

शब्दानुशासनेऽसाभिः साध्व्यो वाचो विवेचिताः ।

तासामिदानीं काव्यत्वं यथावदनुशिष्यते ॥ २ ॥

शब्दानुशासने ‘सिद्धहेमचन्द्राभिधाने’ । विवेचिता असाध्वीभ्यो
 वागम्यः पृथक्कृताः । इदानीं शब्दानुशासनादनन्तरं तासां वाचां
 काव्यत्वं काव्यीभावो यथावत्तात्त्विकेन रूपेणानुशिष्यते । वाचां हि

द्रव्यादनुयोगानामपीति । इहानुयोगश्चतुर्धा । आचरणकरणधर्मकथाग-
 णितद्रव्यमेदात् । तत्राद्यस्य सम्यग्ज्ञानदर्शनपवित्रिते नवकर्मानुपादानातीतकर्म-
 निर्जराख्ये संयमतपसी प्रतिपाद्ये इति सर्वकर्मविमोक्षलक्षणमोक्षपरत्वात्परमार्था-
 भिधायित्वं प्रतीतमेव । शेषाणां तु पारम्पर्येण द्रव्यस्य चोपायत्वेन प्रधानतया
 विवक्षितत्वात्पश्चानुपूर्व्यादानुपदेशः । तथा हि । नयप्रमाणबलेन दुर्णयतिरस्का-

साधुत्वे निश्चिते सुकरः काव्योपदेशः । अनेन शब्दानुशासन-काव्या-
नुशासनयोरेककर्तृकत्वं चाह । अत एव हि प्रायोगिकमन्यैरिव नार-
य्यते । शब्दानुशासनेनैव चरितार्थत्वात् ।

शास्त्रप्रयोजनमुक्त्वा अभिधेयप्रयोजनमाह—

काव्यमानन्दाय यशसे कान्तातुल्यतयोपदेशाय च ।

लोकोत्तरं कविकर्म काव्यम् । यदाह—

‘प्रज्ञा नवनवोल्लेखशालिनी प्रतिभा मता ।

तदनुप्राणना जीवद्वर्णनानिपुणः कविः ।

तस्य कर्म स्मृतं काव्यम् ॥’ इति ।

सद्यो रसास्वादजन्मा निरस्तवेद्यान्तरा ब्रह्मास्वादसदृशी प्रीतिरा-
नन्दः । इदं सर्वप्रयोजनोपनिषद्भूतं कविसहृदययोः काव्यप्रयोजनम् ।

रास्त्राद्वाधाधीनं सकलभावानामर्थक्रियाकारित्वलक्षणं सत्त्वं प्ररूप्यते । चेतनाचे-
तनरूपसकलद्रव्याणां योनयश्चेति वस्तुतत्त्वनिरूपणेन द्रव्यस्य गणितबलेन दुरा-
शीनां सर्वमानायूंषि चन्द्राद्युपरागादयश्च निश्चीयन्ते इत्यायुरादिज्ञानेन गणितस्य
वैराग्योपजननमिति वृत्तं प्रश्रूयते । इत्यवदातकथनेन वैराग्योत्पत्तिहेतुत्वादर्मक-
थायाः परमपुरुषार्थाभिधायकत्वं परम्परयास्तीति ॥ सर्वप्रयोजनोपनिषद्भू-
तमिति । यशोव्युत्पत्तिफलत्वेऽपि पर्यन्ते सर्वत्रानन्दस्यैव साध्यत्वात् । तथा
हि । कवेस्तावत्कीर्त्यापि प्रीतिरेव संपाद्या । यदाह—‘कीर्तिं स्वर्गफलमाहुः’
इत्यादि । श्रोतॄणां व्युत्पत्तिर्भवप्यस्ति, तथापि तत्र प्रीतिरेव प्रधानम् । अन्यथा
प्रभुसंमितेभ्यो वेदादिभ्यो मित्रसंमितेभ्यश्चेतिहासदिभ्यः कोऽस्य काव्यरूपस्य
व्युत्पत्तिहेतोर्जायासंमितत्वलक्षणो विशेष इति । चतुर्वर्गव्युत्पत्तिरपि चानन्द एव
पार्यस्ति(न्ति)कं मुख्यफलमिति ॥ कविसहृदययोरिति । यः काव्यं कुरुते स
कविः । यस्य तु काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्म-
यीभवनायोग्यतासहृदयसंवादभाक् स सहृदयः । काव्यकर्तृत्वलक्षणपूर्वावस्था-
पेक्षया कविशब्दनिर्देशः । यतः—कवेरपि भावकावस्थायामेव रसास्वादः संपद्यते
पृथगेव हि कवित्वाद्भावकत्वम् । यदाह—‘सरस्वत्यास्वरत्नं कविसहृदयाख्यं विज-

यशस्तु कवेरेव । यत इयति संसारे विरातीता अप्यद्य यावत्कालि-
दासादयः सहृदयैः स्तूयन्ते कवयः । प्रभुतुल्येभ्यः शब्दप्रधानेभ्यो
वेदागमादिशास्त्रेभ्यो मित्रसंमितेभ्योऽर्थप्रधानेभ्यः पुराणप्रकरणादिभ्यश्च
शब्दार्थयोगुणभावे च रसप्राधान्ये च विलक्षणं काव्यं कान्तेव
सरसतापादनेन संमुखीकृत्य 'रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवत्' इत्युप-
दिशतीति सहृदयानां प्रयोजनम् । तथा चोक्तं हृदयदर्पणे—

‘शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः ।

अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः ।

द्वयोगुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भवेत् ॥’ इति ।

यते’ इति ॥ यशस्त्विति । यदाह—‘अमरसदनादिभ्यो भूता न कीर्तिरनश्वरी
भवति यदसौ संवृद्धापि प्रणश्यति तत्क्षये । तदलममलं कर्तुं काव्यं यतेत समा-
हितो जगति सकळे व्यासादीनां विलोक्य परं यशः ॥’ कवेरेवेति । न तु
सहृदयस्य ॥ प्रभुतुल्येभ्य इति । कर्तव्यमिदमित्याज्ञामात्रपरमार्थेभ्यः ॥
मित्रसंमितेभ्य इति । अस्त्रेदं वृत्तममुष्मात्कर्मण इत्येवं युक्तियुक्तकर्मफलसं-
बन्धप्रकटनकारिभ्यः ॥ उपदिशतीति । अप्रयासेन शिक्षयति । व्युत्पत्तिं
करोतीति यावत् । अयमभिप्रायः—ये शास्त्रेतिहासेभ्योऽलब्धव्युत्पत्तयोऽद्य बाव-
श्यव्युत्पाद्याः प्रजार्थसंपादनयोन्यताक्रान्ता राजपुत्रप्रायास्तेषां जायसंमितत्वेन
परमप्रीतिकारिणः काव्यात् [स]हृदयानुप्रवेशमुखेन चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिराधेया ।
हृदयानुप्रवेशश्च रसास्वादमय एवासवरसश्चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिनान्तरीयकविभा-
वादिसंयोगप्रसादोऽपनत इत्येवं रसोचितविभावाद्युपनिबन्धे रसास्वादवैवस्य (इय-
मेव स्वरसभाविव्यां व्युत्पत्तौ प्रयोजकमिति प्रीतिरेव व्युत्पत्तेः प्रयोजिकेत्यर्थः ।
ननु—‘चरां बाल्येष्टिस्तां(?) तरुणिमनि यूनः परिणतावपीप्सामो वृद्धान्परिणय-
विधित्तु स्थितिरियम् । त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुममार्गेण किमिदं न नो गोत्रेषु
त्रिः कश्चिदपि सतीलाञ्छनमभूत् ॥’ इत्यादिकाव्यमसदुपदेशकं दृश्यते । व्युत्प-

धनमनैकान्तिकं व्यवहारकौशलं शास्त्रेभ्योऽप्यनर्थनिवारणं प्रकारा-
न्तरेणापीति न काव्यप्रयोजनतयास्मामिरुक्तम् ॥

प्रयोजनमुक्त्वा काव्यस्य कारणमाह—

प्रतिभास्य हेतुः ।

प्रतिभा नवनवोल्लेखशालिनी प्रज्ञा । अस्य काव्यस्य । इदं प्रधानं
कारणम् । व्युत्पत्त्यभ्यासौ तु प्रतिभाया एव संस्कारकाविति वक्ष्यते ॥

सा च सहजौपाधिकी चेति द्विधा । तत्र सहजामाह—

सावरणक्षयोपशममात्रात्सहजा ॥

सवितुरिव प्रकाशस्वभावस्यात्मनोऽअपटलमिव ज्ञानावरणीयाद्याचरणं
तस्योदितस्य क्षयेऽनुदितस्योपशमे च यः प्रकाशाविर्भावः सा सहजा
प्रतिभा । मात्रग्रहणं मन्नादिकारणनिषेधार्थम् । सहजप्रतिभाबलाद्धि गु-
णभृतः सद्यो द्वादशाङ्गीमासूत्रयन्ति स्म ॥

द्वितीयामाह—

मन्नादेरौपाधिकी ।

तिरपि च तस्मात्तादन्विषया संभाव्यते । ततश्च तदनुपदेशमिल्यायातम् । सत्यम् ।
अस्त्ययमुपदेशः । किं तु निषेध्यत्वेन, न विधेयत्वेन । य एवंविधा विधयः पर-
स्त्रीषु पुंसां संभवन्ति तानवबुध्य परिहरेदिति कवीनां भावः ॥ एवमानन्दयश-
स्वतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तीनां काव्यप्रयोजनतामसाधारणीं प्रतिपाद्य यत् कैश्चित् 'श्री-
हर्षादेर्धावकाशीनामिव धनं राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानमिल्यादेर्मयूरापीनामिषा-
नर्थनिवारणं च' प्रयोजनत्रयमुपन्यस्तम्, तत्प्रतिक्षिपति—**धनमनैकान्तिक-**
मि ति । न हि काव्याद्धनं भवत्येवेत्यनैकान्तिकमित्यर्थः । तथा चाह—'उपशमफ-
लाद्विधाधीजात्फलं धनमिच्छतो भवति विफलो यथायासस्तदत्र किमद्भुतम् । न
नि यतफलाः कर्तुर्भावाः फलान्तरमीक्षते जनयति खलु श्रीहेर्भीजं न जातु यथाहु-
रम् ॥' इति ॥ शास्त्रेभ्य इति । चाणक्यादिप्रणीतेभ्यः ॥ प्रकारान्तरेणा-

मन्त्रदेवतानुग्रहादिप्रभवौपाधिकी प्रतिभा । इयमप्यावरणक्षयोपशम-
निमित्तैव । दृष्टोपाधिनिबन्धनत्वात् औपाधिकीत्युच्यते ॥

सा चेयं द्विधापि प्रतिभा—

व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यां संस्कार्या ।

व्युत्पत्त्यभ्यासौ वक्ष्यमाणौ ताभ्यां संस्करणीया । अत एव न तौ
काव्यस्य साक्षात्कारणं प्रतिभोपकारिणौ तु भवतः । दृश्येते हि प्रति-
भाहीनस्य विफलौ व्युत्पत्त्यभ्यासौ ॥

व्युत्पत्तिं व्यनक्ति—

लोकशास्त्रकाव्येषु निपुणता व्युत्पत्तिः ।

लोके स्थावरजङ्गमात्मके लोकवृत्ते च शास्त्रेषु शब्दच्छन्दोनुशास-
नाभिधानकोशश्च तस्मृतिपुराणेतिहासागमतर्कनाट्यार्थकामयोगादिग्रन्थेषु

पीति । मन्त्रानुष्ठानादिना ॥ लोके इति । इह लोकशब्देन स्थावरजङ्गमात्मको
लोकः । तद्यवहारव्याभिधीयत इत्यर्थः । स च देशकालादिभेदादनेकप्रकारः
प्रकृतिव्यत्ययाख्ये रसदोषे प्रपञ्चविष्यते ॥ शब्देत्यादि । शब्दानु-
शासनं व्याकरणं ततो हि शब्दशुद्धिः । तत्रैपुण्यं यथा—‘द्विपुरपि मद्बन्धोऽहं
गृहे च मे सततमव्ययीभावः । तत्पुरुष कर्म धारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥’
छन्दोनुशासनं छन्दोविवृतिः । काव्याभ्यासाद्वृत्तपरिज्ञानेऽपि हि मात्रावृत्तादौ
तत एव निश्चयः । तत्रैपुण्यं यथा—‘उद्दिही च संसृती स्याद्गुर्वज्रोऽगुर्वज्रो(?) भवे-
द्यदि क्षिती श्रीजिनेन्द्रशासनम्’ ॥ अभिधानकोशो नाममाला । ततो हि
पदार्थनिश्चयः । अपूर्वाभिधानलभार्थत्वं प्रयुक्तमभिधानकोशस्याप्रयुक्तस्याप्रयोज्य-
त्वात् । यदि तर्हि प्रयुक्तं प्रयुज्यते किमिति पदस्य संदिग्धार्थत्वमाशङ्कितम्, तत्र
सामान्येनार्थगतिः संभवति । यथा नीवीशब्देन जघनवस्त्रप्रनिरुच्यते इति कस्य-
चिन्निश्चयः स्त्रियाः पुरुषस्य वेति संशयः । ‘नीविराग्रन्धनं नार्या जघनस्थस्य
वाचसः’ इति नाममालाप्रतीकमपदिश्यते इति ॥ अपौरुषेयवचनं श्रुतिः ।
यथा—‘उर्वेशी ह्याप्सराः पुरुरवसमैडं चकमे ।’ तत्रैपुण्यं यथा—‘चन्द्राद्बुधः
समभवद्भगवाच्चरेन्द्रमाद्यं पुरुरवसमैलमसावतस्त (सत) । तं चाप्सराः

स्मरवती चकमे किमन्यदत्रोर्वशी स्मितवशीकृतशक्रचेताः ॥' श्रुत्यर्धस्मरणा-
त्स्मृतिः । यथा—'बह्वर्थध्वमियुक्तेन सर्वत्र व्यपलापिता । संभावितैकदेशेन देयं
यदभियुज्यते ॥' तत्रैपुण्यं यथा—'हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिस्तस्याश्च या हता ।
संभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥' वेदाख्यानोपनिबन्धनप्रायं पुराणम् ।
यथा—'हिरण्यकशिपुर्दैत्यो यां यां स्मित्वाप्नुदैक्षत । भयभ्रान्तैः सुरैश्चक्रे त्रिसंध्यं
त्रिदिशे नमः ॥' तत्रैपुण्यं यथा—'स संचरिष्णुर्भुवनत्रयेऽपि यां यदृच्छयाशि-
श्रियदाध्रयः धियाम् । अकारि तस्य मुकुटोपलम्बलत्करैस्त्रिसंध्यं त्रिदशदिशे
नमः ॥' पुराणप्रतिभेद एवेतिहासः । यथा—'न स संकुचितः पन्था येन
वाली हतो गतः । समये तिष्ठ सुग्रीव मा बालिपथमन्वगाः ॥' तत्रैपुण्यं यथा—
'मदं नवैश्वर्यलवेन लम्बितं विस्तृत्य पूर्वं समयो विमृश्यताम् । जगज्जिघत्सातु-
रकण्ठपद्मतिर्न बालिनैवाहिततृप्तिरेककः ॥' भातवचनमागमः । तत्र शैवागम-
नैपुण्यं यथा—'घोरघोरतरातीतब्रह्मविद्याकलातिगः । परापदपदव्यापी पायाद्वः
परमेश्वरः ॥' बौद्धागमनैपुण्यं यथा—'कलिकलुषकृतानि यानि लोके मयि निप-
तन्तु विमुच्यतां स लोकः । मम हि सुचरितेन सर्वसत्त्वाः परमसुखेन सुखावर्णि
प्रयान्तु ॥' एवमागमान्तरेष्वपि ॥ तर्कः षट्प्रकारः । तत्रार्हतो यथा—'शरीर-
परिमाण आत्मा । अन्यथा शरीराफल्यमात्माफल्यं वा । तत्रैपुण्यं यथा—'शरी-
रमात्रमात्मानं ये विदन्ति जयन्ति ते । तच्चुम्बनेऽपि यज्जातः सर्वाङ्गपुलकोऽस्य
मे ॥' बौद्धो यथा—'विवक्षापूर्वा हि शब्दास्तामेव विवक्षां सूचयेयुः । तत्रैपुण्यं
यथा—'भवतु विदितं शब्दा वक्तुर्विवक्षितसूचकाः स्मरवति यतः कान्ते कान्तां
बलात्परिचुम्बति । न न न न म मा मा मा रूपाक्षीर्निषेधपरं वचो भवति शिथिले
मानग्रन्थौ तदेव विधायकम् ॥' लौकायतिको यथा—'भूतेभ्यश्चैतन्यं मदशक्ति-
वत् । तत्रैपुण्यं यथा—'बहुविधमिह साक्षिचिन्तकाः प्रवदन्त्यन्यमितः कलेवरात् ।
अपि मदतिहिते च चिन्तकाः प्रलयं यान्ति सहैव चिन्तया ॥' सांख्यीयो
यथा—'नासतो विद्यते भावो नामावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्व-
नयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥' तत्रैपुण्यं यथा—'य एते यज्जानः प्रथितमहसो येऽप्य-
वनिपा मृगाक्ष्यो याश्चैताः कृतमपरसंसारकथया । अग्नी ये दृश्यन्ते फल-
कुमुदमन्त्राश्च तरवो जगत्पेव रूपं बिलसति मृदेषा भगवती ॥' न्यायवैशेषिकीयो

यथा—स किंसामग्रीक ईश्वरः कर्तेति पूर्वपक्षे निरतिशयैश्वर्यस्य कर्तृत्वमिति सिद्धान्तः । तत्रैपुण्यं यथा—‘किमीहः किंकायः स खलु किमुपायन्निभुवनं किमाधारो धाता सृजति किमुपादानमिति च । अतर्क्यैश्वर्ये त्वय्यनवधरदुःस्थो हतधियः कुतः कौड्यं कांश्चिन्मुखरयति मोहाय जगतः ॥’ नाट्यशास्त्रनैपुण्यं यथा—‘आतन्वत्सरसां स्वरूपरचनामानन्दिबिन्दुद्वयं भावप्रादिशुभप्रवेशकगुणं गम्भीरगर्भस्थिति । उच्चैर्हृत्सिपुष्करव्यतिकरं संसारविष्कम्भकं भिषाद्रो भरतस्य भाषितमिव भ्रान्तं पयो यामुनम् ॥’ अर्थशास्त्रनैपुण्यं यथा मुद्राराक्षसनाटके । कामशास्त्रनैपुण्यं यथा—‘अधरे बिन्दुः कण्ठे मणिमाला कुचयुगे शशशतकम् । तव सूचयन्ति सुन्दरि कुमुमायुधशास्त्रपण्डितं रमणम् ॥’ योगशास्त्रनैपुण्यं यथा—‘पृथुशास्त्रकथाकन्यारोमन्येन वृषात्र किम् । अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन तत्त्वज्ञैर्ष्योतिरान्तरम् ॥’ आदिप्रहणादायुर्वेदशास्त्रनैपुण्यं यथा—‘अग्रे चन्दनपङ्कपङ्कजबिसच्छेदावलीनां मुहुस्तापः शाप इवैव शोषणपटुः कंस्यः सौवीकस्य नः । श्वासासंहृतसारहाररुचयः संभिन्नपीनांशुकाज्जातः प्रागनिदानवेदनमहारम्भः स तस्या ज्वरः ॥’ ज्योतिःशास्त्रनैपुण्यं यथा—‘द्यौमासौक्यतां कलाः कलयतां छायां सैमादिन्वतां क्लेशः केवलमङ्गुलीर्गणयतां मौहूर्तकानामयम् । धन्या सा रजनी तदेव सुदिनं पुण्यः स एव क्षणो यत्राज्ञाचरणप्रियानयनयोः सीमानमेति प्रिया ॥’ गजलक्षणनैपुण्यं यथा—‘कर्णाभ्यर्णैर्विकीर्णैर्चामरमरुद्विस्तीर्णैः श्वासवाक्शङ्खच्छत्रविराजिराज्यविभवद्वेषी निलीनेक्षणः । स्मृत्वा राघवकुजरः प्रियतमामेकाकिनीं कानने संलप्य च निरमुक्तभोगकवलं क्लेशोष्मणा शुष्यति ॥’ तुरगशास्त्रनैपुण्यं यथा—‘आवर्तशोभः पृथुसत्वरशिः फेनावदातः पवनोरुवेगः । गम्भीरघोषोऽद्रिबिभर्दलेदादश्चाकृति कर्तुमिवोद्यताग्निः ॥’ रत्नपरीक्षानैपुण्यं यथा—‘द्वौ वज्रवर्णौ जगतीपतीनां सङ्घः प्रदिष्टां न तु सार्वजन्यौ । यः स्याज्जापविद्रुमभङ्गशोणो यो वा हरिप्रारससंनिकाशः ॥’ धातुवादनैपुण्यं यथा—‘नखदलितहृदिद्राप्रान्थगौरौ शरीरे स्फुरति विरहजन्मा कोऽप्ययं पाण्डुभावः । बलवति सति यस्मिन्सार्धमावर्त्य हस्ता रजतमिव मृगाक्ष्याः कल्पितान्यङ्गकानि ॥’ द्यूतनैपुण्यं यथा—‘यत्रानेकः कचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यर्थको यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चास्ते । इत्थं नेयौ रजनिदिवसौ तोलयन्द्वाविवाक्षौ कालः काल्या सह

१. ‘शशी कस्य’ इति भवेत्. २. ‘नामालोकवता’ इति भवेत्. ३. ‘समादिस्तता’ इति भवेत्.

काव्येषु महाकविप्रणीतेषु निपुणत्वं तत्त्ववेदित्वं व्युत्पत्तिः लोकादि-
निपुणता । संस्कृतप्रतिभा हि तदनतिक्रमेण काव्यमुपनिबध्नाति ॥

अभ्यासं व्याचष्टे—

काव्यविच्छिक्षया पुनः पुनः प्रवृत्तिरभ्यासः ।

काव्यं कर्तुं जानन्ति विचारयन्ति वा ये ते काव्यविदः कविसह-
दयाः । वेत्तेर्विन्तेश्चावृत्त्या रूपम् । तेषां शिक्षया वक्ष्यमाणलक्षणया काव्य-
एव पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरभ्यासः । अभ्याससंस्कृता हि प्रतिभा काव्या-
मृतकामधेनुर्भवति । यदाहुः—‘अभ्यासो हि कर्मसु कौशलमावहति ।
नहि सकृन्निपतितमात्रेणोदबिन्दुरपि प्रावणि निम्नतामादधतीति शिक्ष-
येत्युक्तम्’ इति ॥

शिक्षां लक्षयति—

सतोऽप्यनिबन्धोऽसतोऽपि निबन्धो नियमश्रद्धायाद्युपजीव-
नादयश्च शिक्षाः ।

सतोऽपि जातिद्रव्यगुणक्रियादेरनिबन्धनम्, असतोऽपि जात्यादेरेव

बहुकलः क्रीडति प्राणिशारैः ॥’ इन्द्रजालनैपुण्यं यथा—‘एष ब्रह्मा सरोजे रज-
निकरकलाशेखरः शंकरोऽयं दोर्भेदैल्यान्तकोऽसौ सधनुरसिगदाचक्रविह्वलुभिः ।
एषोऽप्यैरावणस्वभिदक्षपतिरमी देवि देवास्तथान्ये नृत्स्यन्ति व्योम्नि चैताक्षलच-
रणरणक्षूपुरा दिव्यनार्यः ॥’ चित्रनैपुण्यं यथा—‘अतथ्यान्यपि तथ्यानि दर्श-
यन्ति विचक्षणाः । समनिश्रोततानीव चित्रकर्मविदो जनाः ॥’ धनुर्वेदनैपुण्यं
यथा—‘आर्याशास्त्रघनौघलाघववती संधानसंघन्धिनी स्थाणुस्थानकसौष्ठवप्रण-
यिनी चित्रक्रियालंकृतिः । निःस्पन्देन मयातिविस्मयमयी सत्यं स्थितप्रत्यया
संहारे खरदूषणत्रिशिरसामेषैव दृष्टा स्थितिः ॥’ एवमन्यदपि ॥ लोकादिनि-
पुणता । संस्कृतप्रतिभा हीति । यदाह—‘न श शब्दो न तद्वाच्यं न स
न्यायो न सा कला । जायते यच्च काव्याग्रमहामारो गुरुः कवेः ॥’ इति ॥

निबन्धनम्, नियमोऽतिप्रसक्तस्य जात्यादेरेवैकत्रावधारणम्, छायायाः प्रतिबिम्बकल्पतया आलेख्यप्रख्यतया तुल्यदेहितुल्यतया परपुरप्रवेश-

छायाया इति। छायाया अर्थादर्थस्य । तदुपजीवनं कश्चित्प्रतिबिम्बतुल्यतया । यथा—‘ते पाण्डवाः पशुपतेरलिनीलभासः कण्ठप्रदेशघटिताः फणिनः स्फुरन्तः । चन्द्रामृतांशुकणसेकमुखप्ररूढैरङ्कुरैरिव विराजति कालकूटः ॥’ यथा च—‘जयन्ति नीलकण्ठस्य नीलाः कण्ठे महाहयः । गलद्रज्जाम्बुसंक्षिप्तकालकूटाङ्कुरा इव ॥’ यदाह—‘अर्थः स एव सर्वो वाक्यान्तरविरचनापरं यत्र । तदपरमार्थ-विभेदं काव्यं प्रतिबिम्बकल्पं स्यात् ॥’ कश्चिदालेख्यप्रख्यतया । तत्रैवार्थे यथा—‘जयन्ति धवलव्यालाः शंभोर्जटावलम्बिनः । गलद्रज्जाम्बुसंक्षिप्तचन्द्रकन्दङ्कुरा इव ॥’ यदाह—‘कियतापि वस्तुसंस्कारकर्मणा वस्तु भिन्नवद्भाति । तत्कथितमर्थचतुरङ्गालेख्यप्रख्यमिति काव्यम् ॥’ कश्चित्तुल्यदेहितुल्यतया । यथा—‘अवीनादौ कृत्वा भवति तुरगो यावदवधिः पशुर्धन्यस्तावत्प्रतिवसति यो जीवति सुखम् । अमीषां निर्माणं किमपि तदभूद्बद्धकरिणां वनं वा क्षोणीमृद्भव-नमथ वा येन शरणम् ॥’ अत्रार्थे—‘प्रतिगृहमुपलयामेक एव प्रकारो सुहुरुपक-रणावधारिताः पूजिताश्च । स्फुरति ह नु मणीनां किं तु तद्वाम येन क्षितिपति-भवने वा स्वाकरे वा निवासः ॥’ यदाह—‘विषयस्य यत्र भेदेऽप्यनेददुद्धिर्नि-तान्तसादृश्यात् । तत्तुल्यदेहितुल्यं काव्यं बध्नन्ति सुधियोऽपि ॥’ कश्चि-त्परपुरप्रवेशप्रतिमतया । यथा—‘यस्यारातिनितम्बिनीभिरभितो वीक्ष्याम्बर प्राप्यि स्फूर्जद्भर्जितनिर्जिताम्बुधिरिव स्फाराभ्रवृन्दाकुलम् । उत्सृष्टप्रसभाभि-षेणनभयस्पष्टप्रमोदाश्रुभिः किञ्चित्कुञ्चितलोचनाभिरसकृदघ्राताः कदम्बानिलाः ॥’ अत्रार्थे—‘आच्छिद्य प्रियतः कदम्बकुसुमं यस्सारिदारैर्नवं यत्राभ्रविधाधिनो जलमुचां कालस्य चिह्नं महत् । हे मातः परिचुम्बितं नयनयोर्न्यस्तं हृदि स्थापितं सीमन्ते निहितं कथंचन ततः कर्णावतंसीकृतम् ॥’ यदाह—‘गूढकथं यत्र भवेत्परिकरबन्धु दूरतोऽनेकः । तत्परपुरप्रवेशप्रतिभं काव्यं सुकविभा-व्यम् ॥’ यथोत्तरं चामीषां चतुर्णामपि प्राधान्यम् । पदोपजीवनं यथा—‘दूरा-कृशशिलीमुखव्यतिकराक्षो किं किरातानिमानाराध्यावृतपीनलोहितमुखान्कि वा पलाशानपि । पान्थाः केसरिणं न पश्यत पुरोऽप्येनं वसन्तं वने मूढा रक्षत जीवितानि शरणं यात प्रियां देवताम् ॥’ यथा च—‘मा गाः पान्थ प्रियां

१. ‘कल्पतया’ इति मूलपुस्तके उपलभ्यते.

प्रतिमतया चोपजीवनम्, आदिशब्दात्पदपादादीनां च काव्यान्तराद्य-

मुक्त्वा दूराकृष्टशिलीमुखम् । स्थितं पन्थानमावृत्य किं किरातं न पश्यसि ॥’
पादोपजीवनं यथा—‘गन्तव्यं यदि नाम निश्चितमहो गन्तासि केयं त(त्त्व)रा
द्वित्राण्येव पदानि तिष्ठतु भवान्पश्यामि यावन्मुखम् । संसारे घटिकाप्रवाहविग-
[ल]द्वारासमे जीविते को जानाति पुनस्त्वया सह मम स्याद्वा न वा
संगमः ॥’ यथा च—‘हंहो स्निग्धसखे निवेक बहुभिः प्राप्नोऽसि पुण्यैर्मया
गन्तव्यं कतिचिद्दिनानि भवता नास्मत्सकाशात्कचित् । त्वत्सन्नेन करोमि जन्म-
मरणोच्छेदं गृहीतत्वरः को जानाति पुनस्त्वया सह मम स्याद्वा न वा
संगमः ॥’ पादद्वयोपजीवनं यथा—‘तत्तावदेव शशिनः स्फुरितं महीयो
यावन्न तिम्मरुचिमण्डलमभ्युदेति । अभ्युद्गते दुहिनधामनिधौ तु तस्मिन्निन्दोः
सिताम्रशकलस्य च को विशेषः ॥’ यथा च—‘तत्तावदेव शशिनः
स्फुरितं महीयो यावन्न किञ्चिदपि गौरितरं हसन्ति । ताभिः पुनर्वि-
हसिताननपङ्कजाभिरिन्दोः सिताम्रशकलस्य च को विशेषः ॥’
पादत्रयोपजीवनं यथा—‘अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।
न्यासापह्वने चैव दिव्या संभवति क्रिया ॥’ यथा चोत्तरार्धे—‘तन्वक्त्री यदि
लभ्येत दिव्या संभवति क्रिया ॥’ पादचतुष्टयोपजीवने तु परिपूर्णं चौर्यमेवेति न
तन्निर्दिश्यते ॥ आदिप्रहणात्पदैकदेशोपजीवनम् । यथा—‘नाश्वर्यं यदनार्यामावस्त-
प्रीतिरयं मयि । मांसोपयोगं कुर्वीत कथं क्षुद्रं हितो जनः ॥’ यथा च—‘कोपान्मा-
निनि किं स्फुरत्यतितरां शोणाधरस्तेऽधरः किं वा चुम्बनकारणादयि तनोर्वायोर्वि-
कारादयम् । तत्त्वं शुकस्रुगन्धिमाहितरसं स्निग्धं भजस्वादरान्मुग्धे मांसरसं
ब्रुवन्निति तथा गाढं समालिङ्गितः ॥’ उक्तयुपजीवनं यथा—‘ऊरुद्वन्द्वं सरसकद-
लीकाण्डसम्रङ्गचारि’ इति । यथा च—‘ऊरुद्वयं कदलकन्दलयोः सवंशश्रेणिः
सि(शि)लाफलकसोदरसंनिवेष्टा । वक्षः स्तनद्वितयताडितकुम्भशोभं सम्रङ्गचारि
शशिनश्च मुखं मृगाश्याः ॥’ उक्तयोर्यथान्तरसंक्रान्ता न प्रत्यभिज्ञायते स्वदत्ते
च(ः) ॥ नन्विदमुपदेश्यमेव न भवति । यदित्यं कथयन्ति—‘पुंसः कालातिपातेन
चौर्यमन्यद्विशीर्यते । अपि पुत्रेषु पौत्रेषु वाक्चौर्यं न विशीर्यते ॥’ इत्याशङ्क्याह—
यथौचित्यमिति । अयमप्रसिद्धः प्रसिद्धिमानहम्, अयमप्रतिष्ठः प्रतिष्ठावानहम्,
अप्रक्रान्तमिदमस्य संविधानकं प्रक्रान्तं मम, गुह्यचीवचनोऽयं सूद्रीकावच-
नोऽहम्, अनाहतभाषाविशेषोऽयम् आहतभाषाविशेषोऽहम्, प्रशान्तज्ञातृकमिदं

यौचित्यमुपजीवनम् । पुनरादिपदात्समस्यापूरणाद्याः शिक्षाः । तत्र

देशान्तरकर्तृकमिदम्, उत्सन्नबन्धनमूलमिदं म्लेच्छतकोपनिबद्धमिदम्, इत्येव-
मादिभिः कारणैः शब्दहरणार्थहरणे चाभिरमयत्ववन्ति सुन्दरी(?) । आहुश्च—
'नास्त्यचारः कविजनो नास्त्यचौरो वणिग्जनः । स नन्दति विना वाच्यं यो जानाति
निगूहितुम् ॥ उत्पादकः कविः कश्चित्कश्चित्तु परिवर्तकः । आच्छादकस्तथा चान्य-
स्तथा संवर्धकोऽपरः ॥ शब्दार्थोक्तिषु यः पश्येदिह किञ्चन नूतनम् । उल्लिखिते-
चन प्राच्यं दृश्यतां स महाकविः ॥' **समस्यापूरणाद्या इति ।** तत्र पादस-
मस्या यथा—'मृगात्सिंहः पलायते' इति, 'समुद्राद्बालिकच्छिते' इति चैतौ चतुर्थौ
पादौ । यथाक्रममन्यत्पादत्रयं यथा—'मदमन्वरमातङ्गकुम्भपाटनलम्पटः । दैवे
पराश्रुजे कष्टं मृगात्सिंहः पलायते ॥' 'सीतासमागमोत्कण्ठाकर्णान्ताकृष्टध-
न्वनः । राघवस्य शराहारैः समुद्राद्बालिकच्छिते ॥' पादद्वयसमस्या यथा—
'वयश्चित्रकनागरैः', 'लङ्कायां रावणो हतः' इति द्वितीयचतुर्थौ पादौ । प्रथमतृ-
तीयौ तु—'मुमूर्षो किं तवाद्यापि वयश्चित्रकनागरैः । स्मर नारायणं येन
लङ्कायां रावणो हतः ॥' 'किमपि किमिह दृष्टं स्थानमस्ति श्रुतं वा व्रजति
दिनकरोऽयं यत्र नास्तं कदाचित् । अमति विहगसार्थान्तिथमावृच्छमानो रजनि-
विरहसीतश्वकवाको वराकः ॥' यथा च—'जयति सितविलोलव्यालयज्ञोपवीती
घनकपिलजटान्तर्भ्रान्तगङ्गाजलौघः । अविदितमृगचिह्नमिन्दुलेखां दधानः परिण-
तचितिकभट्टस्यामकण्ठः पिनाकी ॥' यथा च—'कुमुदवनमपश्चि श्रीमदम्भोज-
खण्डं त्यजति मुदमुल्लूकः प्रीतिमांश्वकवाकः । उदयमहिमरदिमर्याति सीताशुरस्तं
हतविचिललितानां ही विचित्रो विपाकः ॥' इति वृत्तत्रयात्प्रथमद्वितीयचतुर्थपाद-
त्रयसमस्यायास्तृतीयपादेन पूरणं यथा—'किमपि किमिह दृष्टं स्थानमस्ति
श्रुतं वा घनकपिलजटान्तर्भ्रान्तगङ्गाजलौघः ॥ निवसति स पिनाकी
यत्र यायात्तदस्मिन् हतविचिललितानां ही विचित्रो विपाकः ॥' आद्य-
ग्रहणाद्वाक्यार्थशून्यवृत्ताभ्यासो यथा—'आनन्दसंदोहपदारविन्दकुन्देन्दुकन्दो-
दितविन्दुशृङ्गम् । इन्दिन्दिरान्दोलितमन्दमन्दनिष्पन्दनन्दन्मकरन्दवृन्दम् ॥'
पुरातनवृत्तेषु पदपरावृत्त्याभ्यासो यथा—'वागर्थविष संपृच्छौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥' 'वाण्यर्थाविष संपृच्छौ वाण्यर्थप्रतिपत्तये ।
जगतो जनकौ वन्दे शर्वाणीशशिशेखरौ ॥' एवं महाकाव्यार्थचर्वणपरकृतकाव्य-

सतोऽपि सामान्यस्यानिबन्धो यथा—मालत्या वसन्ते, पुष्पफलस्य चन्दनद्रुमेषु, फलस्याशोकेषु । द्रव्यस्य यथा—कृष्णपक्षे सत्या अपि ज्योत्स्नायाः, शुक्लपक्षे त्वन्धकारस्य । गुणस्य यथा—कुन्दकुञ्जलानां कामिदन्तानां च रक्तत्वस्य, कमलमुकुलप्रभृतेष्व हरितत्वस्य, प्रियङ्गुपुष्पाणां तु पीतत्वस्य । क्रियाया यथा—दिवा नीलोत्पलानां विकासस्य, निशानिमित्तस्य शेफालिकाकुसुमानां विसंसस्य च ॥

पाठायाः शिक्षा अप्यूषाः । किं च—‘स्वास्थ्यं प्रतिभाभ्यासो भक्तिर्विद्वत्कथा बहुश्रुता । स्मृतिदार्ढ्यमनिर्वेदश्च मातरोऽष्टौ कवित्वस्य ॥’ इति । मालत्या वसन्त इति । ‘अनिबन्धः’ इति पूर्वस्मात्प्रत्येकमभिसंबन्ध्यते । मालत्या वसन्तेऽनिबन्धो यथा—‘मालतीविमुखश्चैत्रो विकासी पुष्पसंपदाम् । आश्चर्यं जातिहीनस्य कथं सुमनसः प्रियः(याः) ॥’ पुष्पफलस्य चन्दनद्रुमेष्वनिबन्धो यथा—‘यद्यपि चन्दनविटपी विधिना फलकुसुमवर्जितो विहितः । निजवपुषैव परेषां तथापि संतापमपनयति ॥’ फलस्याशोकेष्वनिबन्धो यथा—‘दैवायते हि फले किं क्रियतामेकमत्र तु वदामः । नाशोकस्य किसलयैर्वृक्षान्तरपल्लवास्तुल्याः ॥’ कृष्णपक्षे ज्योत्स्नाया अनिबन्धो यथा—‘ददशाते जनैस्तत्र यात्रायां सकुतूहलैः । बलभद्रप्रलम्बद्वौ पक्षाविव सितासितौ ॥’ शुक्लपक्षेऽन्धकारस्यानिबन्धो यथा—‘मासि मासि समा ज्योत्स्ना पक्षयोः कृष्णशुक्लयोः । तत्रैकः शुक्रतां यातो यशः पुण्यैरवाप्यते ॥’ कुन्दकुञ्जलानां कामिदन्तानां च रक्तत्वस्यानिबन्धो यथा—‘द्योतितान्तःप्रभैः कुन्दकुञ्जलाप्रदतः स्मितैः । झपितेवामबतस्य शुद्धवर्णा सरस्वती ॥’ कमलमुकुलानां हरितत्वस्यानिबन्धो यथा—‘उद्गण्डोदरपुण्डरीकमुकुलान्तिस्पृशा दंष्ट्रया ममो लावणसैन्धवेत(म्भ)सि महीमुखच्छतो हेलया । तत्कालाकुलदेवदानवनुतैरुत्तालकोलाहलं शौरैरादिवराहलीलमवतादभ्रंलिहाभ्रं वपुः ॥’ प्रियङ्गुपुष्पाणां पीतत्वस्यानिबन्धो यथा—‘प्रियङ्गुरयाममम्मोधि(?)रन्ध्रीणां स्तनमण्डलम् । अलंकर्तुमिव स्वच्छाः स्तुते भौतिकसंपदः ॥’ दिवा नीलोत्पलानां विकासस्यानिबन्धो यथा—‘आलिख्य पत्रमसितागुण्याभिरामं रामामुखे क्षणसमाजितचन्द्रबिम्बे । जातः पुनर्विकसनावसरोऽयमस्येत्युक्त्वा सखी कुवलयं श्रवणे चकार ॥’ निशानिमित्तस्य शेफालिकाकुसुमानां विसंसस्यानिबन्धो

असतोऽपि सामान्यस्य निबन्धो यथा—नदीषु पद्मनीलोत्पलानाम् ,
जलशयमात्रेऽपि हंसादीनाम्, यत्र तत्र पर्वते सुवर्णरत्नादीनामिति ।
द्रव्यस्य यथा—तमसि मुष्टिप्राद्यत्वस्य, सूचीमेघत्वस्य च । ज्योत्स्नायां
च कुम्भोपवाह्यत्वादेः । गुणस्य यथा—यशोहासादौ शौक्ल्यस्य, अयशः-

यथा—‘त्वद्विप्रयोगे किरणैस्तथोर्मिर्दग्धास्मि कृत्स्नं दिवसं सवित्रा । इतीव
दुःखं शशिने गदन्ती शेफालिका रोदिति पुष्पबाणैः ॥’ नदीष्वित्यादि ।
‘निबन्धः’ इति प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र नदीषु पद्मनिबन्धो यथा—‘वीर्यो-
कुर्वन्बहु मदकलं कूजितं सारसानां प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैश्रीक-
षायः । यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः सिप्रावातः प्रियतम इव
प्रार्थनाचाटुकारः ॥’ नीलोत्पलानि यथा—‘गगनगमनलीलालम्भितान्खेदबिन्दू-
न्मृदुभिरनिलचरैः खेचराणां हरन्तीम् । कुबलयवनकान्त्या जाह्नवी सोऽभ्यपश्य-
द्दिनपतिसुतयेव व्यकदन्ताङ्गपालीम् ॥’ एवं कुमुदाद्यपि । जलशयमात्रे हंसादयो
यथा—‘आसीदस्ति भविष्यतीह च जनो धन्यो धनी धार्मिको यः श्रीकेशब-
त्करिष्यति पुनः श्रीमत्कुड्मेश्वरम् । हेलान्दोलितहंससारसकुलकेद्धारसंमूर्च्छितैरि-
त्याघोषयतीव तज्जवनवी यजेष्टितं वीचिभिः ॥’ यत्र तत्र पर्वते सुवर्णं यथा—
‘नागावासश्चित्रपोताभिरामः खणैस्फातिव्याप्तदिक्क्ष(क्चक्)वालः । साम्यात्सकुर्यं
जग्मिवानम्बुराशेरेष ख्यातस्तेन जीमूतभर्ता ॥’ रत्नानि यथा—‘नीलाश्मरदिम-
पटलानि महैभमुक्तसूतकारशीकरविद्युत्ति(ञ्जि)तटान्तरेषु । आलोकयन्ति सरली-
कृतकण्ठनालाः सानन्दमम्बुदधियात्र मयूरनार्यः ॥’ तमसो मुष्टिप्राद्यत्वं यथा—
‘तनुलम्बा इव ककुभः क्षमाबलयं चरणचारमात्रमिव । दिवमिव बालकदम्नी मुष्टि-
प्राद्यं तमः कुरुते ॥’ सूचीमेघत्वं यथा—‘पिहिते कारागारे तमसि च सूचीमु-
खाप्रनिर्भेये । मयि च निमीलितनयने तथापि कान्ताननं व्यक्तम् ॥’ ज्योत्स्नायाः
कुम्भोपवाह्यत्वादि यथा—‘शङ्खद्रावितकेतकोदरदलस्रोतःप्रियं विभ्रती येयं मौक्ति-
कदामगुम्फनविधेयौग्यच्छविः प्रागभूत् । उत्सेव्या(क्या) कलशीभिरञ्जलिपुटैर्गङ्गा
मृणालाङ्कुरैः पातव्या च शशिन्यमुग्धविभवे सा वर्तते चन्द्रिका ॥’ यशसः शौक्ल्यं
यथा—‘क्षेमः स्लोकोऽपि नात्रे श्वसितमविकलं चक्षुषां सैव वृत्तिर्मध्ये क्षीराब्धि-

षापादौ काण्व्यस्य, क्रोधानुरागयो रक्तत्वस्य । क्रियाया यथा—
चकोरेषु चन्द्रिकापानस्य, चक्रवाकमिथुनेषु निशि भिन्नतटाश्रयणस्य ॥

जातेर्नियमो यथा—समुद्रेष्वेव मकराः, ताम्रपर्ण्यामेव मौक्तिकानि ।
द्रव्यस्य यथा—मलय एव चन्दनस्थानम्, हिमवानेव भूर्जोत्पत्तिपदम् ।
गुणस्य यथा—सामान्योपादाने रत्नानां शोणतैव, पुष्पाणां शुक्लतैव,

मन्त्राः स्फुटमथ च वयं कोऽयमीदृक्प्रकारः । इत्थं दिग्भित्तिरोधः क्षतविसरतया
मांसलैस्त्वयशोभिः स्तोकावस्थानदुःस्थैस्त्रिजगति घबले विस्मयन्ते मृगाक्ष्यः ॥'
हासस्य यथा—'अट्टहासच्छलेनास्याः पश्य फेनौघपाण्डुराः । जगत्क्षय इवापीताः
क्षरन्ति क्षीरसागराः ॥' अयशसः काण्व्यं यथा—'प्रसरन्ति कीर्तयस्ते तव च
रिपूणामकीर्तयो युगपत् । कुवलयदलसंचलिताः प्रतिदिशमिव मालतीमालाः ॥'
पापस्य यथा—'उत्खातनिर्मलकृपाणमयूखलेखाश्यामायितातनुरभूदशकंधरस्य ।
सद्यः प्रकोपकृतकेशववंशनाशसंकल्पसंजनितपापमलीमसेव ॥' क्रोधस्य रक्तत्वं
यथा—'आस्थानकुट्टिमतलप्रतिबिम्बितेन कोपप्रभाप्रसरपाटलविग्रहेण । भौमेन
मूर्च्छितरसातलकुक्षिभाजा भूमिश्चाल चलनोदरवर्तिनेव ॥' अनुरागस्य यथा—
'गुणानुरागमिश्रेण यशसा तव सर्पता । दिग्बधूनां मुखे जातमकस्मादधकुङ्कुमम् ॥'
चकोरेषु चन्द्रिकापानं यथा—'एतास्तो(स्ता) मलयोपकण्ठसरितानेणाक्षि रोधोभु-
वश्चापाभ्यासनिकेतनं भगवतः प्रायो मनोजन्मनः । यासु श्यामनिशासु पीततमसो
मुक्तामयीश्चन्द्रिकाः पीयन्ते विवृतोर्ध्वचक्षु विचलत्कठं चकोराह्वनाः ॥' चक्रवाक-
मिथुनस्य निशि भिन्नतटाश्रयणं यथा—'संक्षिपता यावमतीत्यटिनीनां तनयताप-
यः पूरान् । र(ल)ेषु चरणाद्वयवयसा(सं) किं नोपकृतं निदाघेन ॥' समुद्रेष्वेव
मकरा यथा—'गोत्राग्रहारं(?) नयतो गृहत्वं खनाममुद्राद्वितमम्बुराशिम । दाया-
दवर्गेषु परिस्फुरत्सु दंष्ट्रावलेपो मकरस्य बन्धः ॥' ताम्रपर्ण्यामेव मौक्तिकानि यथा—
'कामं भवन्तु सरितो भुवि सुप्रतिष्ठाः स्वादूनि सन्तु सलिलानि च शुक्तयश्च ।
एतां विहाय वरवर्णिनि ताम्रपर्णी नान्य(न्या)त्र संभवति मौक्तिककामवेनुः ॥'
मलय एव चन्दनस्थानं यथा—'तापापहारचतुरो नागावासः सुरप्रियः । ना-
न्यत्र मलयाद्रेर्दृश्यते चन्दनद्रुमः ॥' हिमवानेव भूर्जोत्पत्तिपदं यथा—'न्यस्ता-
क्षरा धानुरसेच यत्र भूर्जत्वचः कुक्षरविन्दुशोणाः । ब्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणा-

मेघानां कृष्णतैव । क्रियाया यथा—ग्रीष्मादौ संभवदपि कोकिलरुतं वसन्त एव, मयूराणां वर्षास्वेव विरुतं नृत्यं चेति ॥

अथ वा नियमः समयः कवीनां यथा—कृष्णनीलयोः कृष्णहरि-
तयोः कृष्णश्यामयोः पीतरक्तयोः शुक्लगौरयोः, चन्द्रे शशमृगयोः,

मनहलेखक्रिययोपयोगम् ॥' माणिक्यानां च शोणतैव यथा—'सांयात्रिकैरविरतो-
पहतानि कूटैः श्यामासु तीरवनराजिषु संभृतानि । रत्नानि ते दधति कञ्चिद्विहा-
यताक्षि मेघौघरोदितविनाधिपविम्बशङ्काम् ॥' पुष्पाणां शुक्लतैव यथा—'पुष्पं
प्रबालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं प्रस्फुटविद्रुमस्यम् । ततोऽनुकुर्याद्विषदस्य
तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥' मेघानां कृष्णतैव यथा—'मेघश्यामेन
रामेण पूतवेदिषिमानराद । मध्ये महेन्द्रनीलेन रत्नराशिरिवावभौ ॥' कोकिलरुतं
वसन्त एव । यथा—'वसन्ते शीतमीतेन कोकिलेन वने रुतम् । अन्तर्जलगताः
पद्माः श्रोतुकामा इवोत्थिताः ॥' मयूरनृत्यगीते वर्षास्वेव यथा—'मण्डलीकृत्य
बर्हाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः । कलापिनः प्रवृत्त्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥' कृष्ण-
नीलयोरैक्यं यथा—'नदीं तूर्णं कर्णोऽप्यनुसृतपुलिनां दाक्षिणात्याङ्गनाभिः समु-
त्तीर्णो वर्णाभयतटबला बद्धबानीरहारा । तटे सद्यस्योच्चैः खसल्लिलनिबद्धो भाति
नीलः स यस्याः प्रियस्यांसे पीने ललित इव घनः केशपाशः सुकेदयाः ॥' कृष्ण-
हरितयोरैक्यं यथा—'मरकतसदृशं च यामुनं स्फटिकशिलाविमलं च जाह्नवम् ।
तदुभयमुदकं पुनरातु वो हरिहरयोरिव संगतं वपुः ॥' कृष्णश्यामयोरैक्यं यथा—
'एतत्सुन्दरि नन्दनं शशिमणिस्त्रिगुणालवालद्रुमं मन्दाकिन्यभिषिक्तमौक्तिकशिले
मेरोस्तटे नन्दति । यत्र श्यामनिशासु मुञ्चति मिलन्मन्दप्रदोषानिलानुदामामरयो-
षितामभिरतं कल्पद्रुमश्चन्द्रिकाम् ॥' पीतरक्तयोरैक्यं यथा—'लेखय्या विमलवि-
द्रुमभासा संततं तिमिरमिन्दुरुदासे । दंष्ट्रया कनकभङ्गपिशङ्ग्या मण्डलं भुव इवा-
दिवराहः ॥' शुक्लगौरयोरैक्यं यथा—'कैलासगौरं वृषमारुक्षोः पादार्पणानुग्रहपू-
तपृष्ठम् । अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः कुम्भोदरे नाम निकुम्भमित्रम् ॥' एवं वर्णा-
न्तरेष्वपि । चन्द्रे शशमृगयोरैक्यं यथा—'मा मैः शशाङ्क मम सीधुनि सास्त्रि
राहुः खे रोहिणी वसति कातर किं बिमेषि । प्रायो विदग्धवनिता नवसंगमेषु

१. 'रत्नानां' भूलपाठः समीचीनः, 'सामान्योपादाने' इत्युपक्रमात्.

कामकेतने मकरमत्स्ययोः, अत्रिनेत्रसमुद्रोत्पन्नयोश्चन्द्रयोः, द्वादशानाम-
प्यादित्यानाम्, नारायणदामोदरविष्णुमाधवकूर्मादेः, कमलासंपदोः, ना-
गसर्पयोः, क्षीरक्षारसमुद्रयोः, सागरसमुद्रयोः, दैत्यदानवासुराणां चै-

पुंसां मनः प्रचलयन्ति किमत्र चित्रम् ॥' यथा च—'अङ्गाधिरोपितसृगबन्धमा
सृगलाञ्छनः । केसरी निष्ठुरक्षितसृगपुङ्गो(यूयो) सृगाधिपः ॥' कामकेतने मकर-
मत्स्ययोरैक्यं यथा—'चापं पुष्पमयं गृहाण मकरः केतुः समुत्थीयतां कैते लक्ष्य-
भिदक्ष पक्ष विशिखाः पाणौ पुनः सन्दु ते । दग्धा कापि तनाकृतेः प्रतिकृतिः
कामोऽसि किं गूह्ये रूपं दर्शय नात्र शंकरभयं सर्वे वयं वैष्णवाः ॥' यथा च—'मा
(मी)नध्वत(ज)स्त्वमसि नो(?) नव(?)पुष्पधन्वा केलिप्रकाश तव मम्मथता त-
थापि । इत्थं त्वया विरहितस्य मयोपलब्धाः कान्ताजनस्य जननाथ चिरं प्रकाशाः ॥'
यथा च—'आपातमारतविलोडितसिन्धुनाथो हाकारभीतपरिवर्तितमत्स्यविहङ्ग ।
उल्लङ्घ्य यादवमहोदधिमीमन्त्रेणं द्रोणाचलं पवनसुनुरिवोद्धरामि ॥' अत्रिनेत्रस-
मुद्रोत्पन्नयोश्चन्द्रयोरैक्यं यथा—'बन्धा विश्वसृजो युगादिगुरवः स्नायंभुवाः सप्त वै
तत्रात्रिर्दिवि संदधे नयनजं ज्योतिः स चन्द्रोऽभवत् । एका यस्य सिखण्डमण्ड-
नमणिर्देवस्य शंभोः कलाभ्योऽमृतमामुबन्ति च सदा स्वाहास्वाधाजीविनः ॥'
यथा च—'यदिन्दोरन्वेति व्यसनमुदयं वारिधिरपामुपाधिसत्रायं जयति अनि-
कर्तुः प्रकृतिता । अयं कः संबन्धो यदनुहरते तस्य कुमुदं विशुद्धाः शुद्धानां
ध्रुवमनभिसंधिप्रणयिनः ॥' द्वादशानामप्यादित्यानामैक्यं यथा—'यस्याथोऽध-
स्तथोपर्युपरि निरवधि भ्राम्यते विश्वमधैराकृतात्प्रतलीला रचयति रचतो मण्डलं
चण्डधान्नः । सोऽव्यादुत्ततकार्तस्तरसरलसरस्पर्धिभिर्धोमदण्डैरुहैः प्रापयन्वः
प्रचुरतरतमःस्तोमस्तं समस्तम् ॥' नारायणाधैरैक्यं कमलासंपदोश्च यथा—
'येन ध्वस्तमनोमयेन बलिजित्कायः पुराज्जीकृतो यो गतां च दधेऽन्धकक्षयकरो
शो बर्हिपत्रप्रियः । यस्याहुः क्षाशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः सोऽव्या-
दष्टभुजगृहहारवलयस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥' यथा च—'दोर्मनीरितमन्दरेण जलधेरु-
त्थापिता या स्वयं यां भूत्वा कमठः पुराणककुदन्यस्तामुदस्तम्भयन् । तां लक्ष्मीं
पुरुषोत्तमः पुनरसौ लीलाश्रितभ्रूलतानिर्देशैः समबीविशत्प्रणयिनां गेहेषु दोष्णि
क्षितिम् ॥' नागसर्पयोरैक्यं यथा—'हि नागराञ्च बहुमस्य नितम्बभागं भोगेन
गाढमभिषेष्ट्य मन्दराद्रेः । सोढा विषह्य वृषवाहमयोगलीलापर्यङ्कबन्धनविधे-

कथम् । तथा चक्षुरादेरनेकवर्णोपवर्णनम्, बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रमसो बालत्वम्, कामस्य मूर्तत्वममूर्तत्वं चेत्यादि ॥

स्व कोऽतिभारः ॥' क्षीरक्षारसमुद्रयोरैक्यं यथा—'शेतां हरिर्भवंतु रत्नमनन्त-
मन्तर्लक्ष्मीप्रसूतिरिति नो विवदामहेऽहो । हादूरदूरसपया(?)स्तृषितस्य जन्तोः
किं त्वल्लि रिक्तपयसः स मरोर्जघन्यः ॥' सागरमहासमुद्रयोरैक्यं यथा—
'रत्नतरङ्गभ्रूभञ्जैस्तर्जयन्तीमिवापगाम् । स ददर्श पुरो गङ्गां सप्तसागरवल्ग्वाम् ॥'
दैत्यदानवासुराणामिति । हिरण्याक्षहिरण्यकशिपुप्रह्लादविरोचनबलिबाणा-
दयो दैत्याः, विप्रचित्तिशम्बरनमुचिपुलोमप्रमृतयो दानवाः, बलवृत्रचिक्षुर(स्त)-
वृषपर्वादयोऽसुराः, तेषामैक्यं यथा—'जयन्ति बाणासुरमौलिलालिता दशास्य-
चक्षुमणिचक्रजुम्बिनः । सुरासुराधीशशिखान्तघायिनो भवच्छिदरुयम्बकपादपां-
सवः ॥' यथा च—'तं शंभुरासुरसुराशनिशत्यसारकेयूररत्नकिरणारुणबाहुदण्डम् ।
पीतांसलम्रदयिताकुचपत्रमङ्गं मीनध्वजं जितजगन्नितयं जयेत्कः ॥' यथा च—
'आसीद्द्वैतो ह्यग्नीवः सुहृद्वेदमसु यस्य ताः । प्रथयन्ति बलं बाह्वोः सितच्छ-
त्रसिताः श्रियः ॥' यथा च ह्यग्नीवं प्रति—'दानवाधिपते भूयो भुजोऽयं किं
न नीयते । सहायतां कृतान्तस्य क्षयाभिप्रायसिद्धिषु ॥' यथा च—'महासुर-
समाजेऽस्मिन्न च कोऽप्यस्ति सोऽसुरः । यस्य नाशनिनिष्पेषनीराजितसुरः स्थ-
लम् ॥' एवमन्येऽपि भेदा अभ्यूह्याः ॥ चक्षुरादेरनेकवर्णोपवर्णनमिति ।
चक्षुषः शुक्लता यथा—'तिष्ठन्त्या जनसंकुलेऽपि सुदृशा सायं गृहप्राङ्गणे तद्भारं
मयि निःसहालसतनौ वीज्जामृदु प्रेङ्गति । ह्रीनप्राननयैव लोलसरलं निःश्वस्य
तत्रान्तरे प्रेमाद्राः शशिखण्डपाण्डिममुखे(स्वा) मुक्ताः कटाक्षच्छटाः ॥' इयामता
यथा—'अथ पथि गमयित्वा रम्यकृतोपकार्ये कतिचिदवनिपालः शर्वरीः शर्व-
कल्पः । पुरमविशदयोध्यां मैथिलीदर्शनीनां कुबलयितगवाक्षां लोचनैरुद्गता-
नाम् ॥' कृष्णता यथा—'पादन्यासकणितरशनासूतलीलावधूतै रत्नच्छायाख-
चितवलिमिश्रामरैः क्लान्तहस्ताः । वेङ्गयास्त्वच्चो नखपदमुखान्प्राप्य वर्षाप्रविन्दू-
नामोक्षाते त्वयैव(?) मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान् ॥' मिश्रवर्णेना यथा—'तामुत्तीर्य
प्रजपरिचितभूलताविभ्रमाणां पद्मोत्क्षेपादुपरि विलसत्कृष्णसारप्रभाणाम् । कुन्दे
क्षेपानुगमधुकरश्रीमुखामात्मबिम्बं पात्रीकुर्वन्दशपुरबधूनेत्रकौतुहलानाम् ॥'
शिवचन्द्रमसो बालत्वं यथा—'मालायमानामरसिन्धुहंसः कोटीरवल्लीकुसुमं

काव्यस्य हेतुमुक्त्वा स्वरूपमाह—

अदोषौ सगुणौ सालंकारौ च शब्दार्थौ काव्यम् ।

चकारो निरलंकारयोरपि शब्दार्थयोः कचित्काव्यत्वख्यापनार्थः ।

यथा—

‘शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिनैच्छ-

निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।

विश्रब्धं परितुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं

लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥’

गुणदोषयोः सामान्येन लक्षणमाह—

रसस्योत्कर्षापकर्षहेतू गुणदोषौ भक्त्या शब्दार्थयोः ।

रसो वक्ष्यमाणस्वरूपस्तस्योत्कर्षहेतवो गुणाः, अपकर्षहेतवस्तु दोषाः ।

ते च रसस्यैव धर्मा उपचारेण तु तदुपकारिणोः शब्दार्थयोरुच्यन्ते । रसाश्रयत्वं च गुणदोषयोरन्वयव्यतिरेकानुविधानात् । तथा हि यत्रैव दोषास्तत्रैव गुणाः, रसविशेषे च दोषा न तु शब्दार्थयोः । यदि हि

भवस्य । दाक्षायणीदर्पणविभ्रमश्चि बालेन्दुखण्डं भवतः पुनातु ॥’ कामस्य मूर्तत्वं यथा—‘अयं स भुवनत्रयप्रथितसंयमः शंकरो बिभर्ति वपुषाधुना विरह-कातरः कामिनीम् । अनेन किल निर्जिता वयमिति प्रियायाः करे करेण परिताड-यञ्जयति जातहासः स्मरः ॥’ अमूर्तत्वं यथा—‘धनुर्मासौषधीं कृणदलिकुलं लक्ष्यमवलामनो मेरुं शब्दप्रभृतय इमे पञ्च विशिखाः । इयजेतुं यस्य त्रिभुव-नमनत्रस्य विभवः स वः कामः कामान्दिशतु दयितापाङ्गवसतिः ॥’ निरलंका-रयोरपि । अनेन काव्ये गुणानामवश्यंभावमाह—तथा हि अनलंकृतमपि गुणबहवः (बहुलं) स्वदते । यद्योदाहरिष्यमाणं ‘शून्यं वासगृहम्—’ इत्यादि । अलंकृतमपि निर्गुणं न स्वदते । यथा—‘स्तनकर्परपृष्ठस्था वार्जिनी लदमण्डकाः । वियोगाद्रयूष्मणा पक्ताः कन्दुकिन्येव ते स्त्रिया ॥’ इति । उपचारेणेति । यथा ‘आकार एवास्म शूरः’ इति शौर्यमुपचा[रादाका]राश्रयिभ्यञ्जके शरीरे

तयोः स्युस्तर्हि बीभत्सादौ कष्टत्वादयो गुणा न भवेयुर्हास्यादौ चास्त्री-
लत्वादयः । अनित्याश्चैते दोषाः । यतो यस्याङ्गिनस्ते दोषास्तदभावे
न दोषास्तद्भावे तु दोषा इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणदोषयो रस एवाश्रयः ॥

अलंकाराणां सामान्यलक्षणमाह—

अङ्गाश्रिता अलंकाराः ।

रसस्याङ्गिनो यदङ्गं शब्दार्थौ तदाश्रिता अलंकाराः । तेषां च रसस्य
सतः कचिदुपकारिणः कचिदनुपकारिणः । रसाभावे तु वाच्यवाचक-
वैचित्र्यमात्रपर्यवसिता भवन्ति ॥

तत्र रसोपकारप्रकारानाह—

तत्परत्वे काले ग्रहत्यागयोर्नातिनिर्वाहे निर्वाहेऽप्यङ्गत्वे
रसोपकारिणः ।

व्यवहियते । तथा शब्दार्थयोर्माधुर्यादय इत्यर्थः ॥ अङ्गाश्रिता इति । ये
त्वङ्गिनि रसे भवन्ति ते गुणाः । एष एव गुणालंकारविवेकः ॥ एतावता—‘शार्था-
दिसदृशा गुणाः, केयूरादितुल्या अलंकाराः’ इति विवेकमुक्त्वा ‘संयोगसमवायाभ्यां
शार्थादीनामस्ति भेदः । इह तूभयेषां समवायेन स्थितिरित्यभिधाय ‘तस्माद्गृहि-
काप्रवाहेण गुणालंकारभेदः’ इति भामहविवरणे यद्गृह्योद्घोऽभ्यधात्, तन्निरस्तम् ।
तथा हि । कवितारः संदर्भैश्चलंकारान्वयस्यन्ति न्यस्यन्ति च न गुणान् । न चालं-
कृतीनामपोद्धाराद्वाराभ्यां वाक्यं दुष्यति पुष्यति वा । तत्र शब्दालंकारापोद्धरणं
यथा—‘अलंकृतजटाचक्रं चारुचन्द्रमरीचिभिः । मृडानीदत्तदेहाद्यं वमामः परमेस्व-
रम् ॥’ यथा च—‘अलंकृतजटाचक्रं तरुणेन्दुमरीचिभिः’ इति । अर्थालंकारापोद्धरणं
यथा—‘इयामां स्मितासितसरोजदृशं कराम्रैरिन्दौ विभूषयति बालमृणालकर्पूः ।
आरेभिरे रचयितुं प्रतिकर्म नार्यः कार्याणि नावतदृशोऽवसरे त्यजन्ति ॥’ यथा
च—‘इयामां स्मितासितसरोजदृशं कराम्रैरिन्दौ विभूषयति केलिचकोरलेह्यैः’
इति । अर्थालंकाराहरणं यथा—नीलाश्मरश्मीति । यथा च—‘नीलाश्मरश्मि-
पटलानि महेशमुक्लूत्कारसीकरविस्तृजि मृगाक्षि सानौ’ इति । गुणानामपोद्धा-
राहारौ तु न संभवत इति । तथा ‘काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशय-

अलंकारा इति वर्तते । तत्परत्वं रसोपकारकत्वेनालंकारस्य प्रवेशः,
न बाधकत्वेन, नापि ताटस्थ्येन ॥

यथा—

‘चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं

रहस्याख्यायीव खनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

करौ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥’

अत्र अमरस्वभावोक्तिरलंकारो रसपरत्वेनोपनिबद्धो रसोपकारी ॥

बाधकत्वेन यथा—

सस्तः सद्गामशोभां त्यजति विरचितामाकुलः केशपाशः

क्षीबाया नूपुरौ च द्विगुणतरमिमौ क्रन्दतः पादलभौ ।

हेतवस्त्वलंकाराः’ इति वामनेन यो विवेकः कृतः सोऽपि व्यभिचारी । तथा हि—‘गतोऽस्तमको भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः’ इत्यादौ प्रसादश्लेषसमा-
माधुर्यसौकुमार्यार्थव्यञ्जीनां गुणानां सद्भावेऽपि काव्यव्यवहाराप्रवृत्तेः । अपि
काचिच्छ्रुता वार्ता तस्यौचित्यविधायिनः । इतीव प्रष्टुमायाते तस्याः कर्णान्तमी-
क्षणे ॥’ इत्युत्प्रेक्षालंकारमात्रादिविवक्षितत्रिचतुरगुणात्काव्यव्यवहारदर्शनात् ।
तस्माद्यथोक्त एव गुणालंकारविवेकः श्रेयानिति । गुणाश्च त्रय एवेति गुणवर्णना-
ध्याये विवेचयिष्यते ॥ **चलापाङ्गामिति** । सकृन्तलावलोकने अनिताभिलाषस्य
दुध्यन्तस्योक्तिरियम् । किमियमस्मज्जातीया न वा, खतश्चा परतश्चा वा, इति
तत्त्वान्वेषणपरवशा वयमसंप्राप्तैतत्समागमाः प्रतिहृताभिलाषाः । संप्रति मधुकर,
लमेव पूर्वापार्जितपुण्यसंभारो यदस्मां बलभवृत्तान्तमाचरसि । तथा हि । चलो
विलासवशात्तरलावपाशौ पर्यन्तरूपौ यस्मास्तां दृष्टिं त्वत्स्पर्धनसंभ्रासविधुरितनिज-
स्थितिभनवरतं कम्पवर्ती तथा मुग्धतया शोभातिशयशालिनीं प्रवातकम्पितनीलो-
त्पलधिया स्पृशतीत्यस्माकमभिलाषतः परिचुम्बनप्रवृत्तानां तरलनयनप्रान्तपरि-
चुम्बनसमयनयनस्पर्शविधानमुचितमत्रभवतानुष्ठितमिति । कथमिव न सुकृती
भवान् । तथा लोचनकुवलयस्पर्शपराङ्मुखः स्वजातिमुचितकमलकौशजिलयना-

व्यस्तः कम्पानुबन्धादनवरतमुरो हन्ति हारोऽयमस्याः

कीडन्त्याः पीडयेव स्तनभरविनमन्मध्यमज्ञानपेक्षम् ॥'

अत्र पीडयेवेत्युत्प्रेक्षालंकारोऽङ्गी संस्तदनुग्राहकश्चार्थश्लेषः करुणो-
चितान् विभावानुभावान् संपादयन् बाधकत्वेन भातीति न प्रकृतरसो-
पकारी ॥

ताटस्थ्येन यथा—

लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः ।

मानसमुपैति केयं चित्रगता राजहंसीव ॥'

पुल्लहकलिखितसागरिकाप्रतिबिम्बदर्शनाभिजाताभिलाषस्य वत्सराज-
स्येयमुक्तिस्तटस्थस्येव कविनोपरचितेति श्लेषानुगृहीतोपमालंकारमाधान्येन
प्रस्तुतो रसो गुणीकृतोऽपरिजिघटिषया ॥

अङ्गत्वेऽपि कालेऽवसरे ग्रहणं यथा—

‘उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-

दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।

न्यासवशावर्णकुहरानुप्रवेशाभिळाषेण तन्निष्ठवर्ती मृदु प्रियकारि मधुरं स्वनसि
शिजितमातनोषि तत्किलास्माकं नयनप्रान्तचुम्बनाभिमुखीकृतकान्ताकर्णोपान्त-
निविक्षिताननानां तदवसरोप्चिताभिमताभिप्रायनिवेदनपरतया रहोदृप्तान्ताख्या-
नमुचितमनुष्ठितं भवतेति भवानेव मुकृती । तथा नयनस्पर्शकर्णोपान्तस्वननव्या-
पृतोऽद्यङ्कितोपलब्धसुगन्धिमुखनिःश्वासाभोदाकृष्टस्तदधरपल्लवनिवेशासक्तमतिर्द-
शनभयादिधूनितापाणिपल्लवायास्तद्वचनापूर्वकमधरोपविष्टो रतिविषये मुरतोपभो-
गस्याधररसास्वादसारतया सर्वस्वमधररसपानमनुभवसीत्यस्मत्कृत्यसंपादनात्त्व-
मेव मुकृती । किल रहोदृप्तान्ताख्यानेनाङ्गीकारितधुरतरसायाः प्रथममधर-
सामृतपावमस्माभिर्विधेयमिति ॥ उद्दामोत्कलिकामिति । वासवदत्तापरिगृ-
हीता नवमालिकाकला संप्रति न प्रकुला, माधवी लता तु मत्परिगृहीता प्रकुलेति

अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन्कोऽपि विपाटलद्युतिं मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥'

अत्रोपमा तदनुग्राहकश्च श्लेष ईर्ष्याविप्रलम्भस्य भाविनश्चर्वणाभि-
मुख्यं कुर्वन्नवसरे रसस्य प्रेमुखीभावदशायामुपनिबद्ध उपकारी ॥

न त्वेवम् । यथा—

'वाताहारतया जगद्विषधरैराश्वास्य निःशेषितं
ते प्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रतैर्बहिभिः ।
तेऽपि क्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-
र्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जारुमो गुणानीहते ॥'

अत्र वाताहारत्वं पश्चाद्वाच्यमप्यादावुकमित्यतिशयोक्तिरनवसरे गृ-
हीता । तथा हि प्रथमत एव प्रथमपादे हेतुत्प्रेक्षया यदतिशयोक्तेरुपा-
दानं न तत्प्रकृतस्य दम्भप्रकर्षप्रभावतिरस्कृतगुणगणानुशोचनमयस्य निर्वे-
दस्याङ्गतामेति । न हि वाताहारत्वादधिको दम्भ(ः)स्तोयकणव्रतं
नापि ततोऽधिकं दम्भनत्वं मृगाजिनवसनमिति ॥

तद्दर्शनाद्वेषवशेन विपाटलद्युतिं मुखमहं देव्याः करिष्यामीति वत्सराजोक्ति-
रियम् । उदात्ता बहुय उद्गताः कलिका यस्याः । उत्कलिकाश्च रुद्ररुहिकाः ।
क्षणात्सिन्धेवावसरे प्रारब्धा लम्भाविकासौ यया कैमा मन्मथकृतोऽवमर्दः ।
श्वसनोद्गमैर्वसन्तमास्तोल्लासैरात्मनो...लक्षणस्यायासमायासनमान्दोलना यत्र
तमातन्वती निःश्वासपरम्परामिश्वात्मन आवासे हृदयस्थितं सेतापमातन्वती
प्रकटीकुर्वाणाम् । सह मदनाख्येन वृक्षविशेषेण मदनेन कामेन च ।

१. 'ईर्ष्याविप्रलम्भरूपस्य' इत्यर्थः. २. 'प्रारम्भ' इत्यर्थः. ३. 'नीतं क्षयमिति
प्रत्यन्तरे' इत्यर्थः.

गृहीतस्याञ्चसरे त्यागो यथा—

‘रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणै-

स्त्वामायान्ति शिलीमुक्ताः सरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि ।

कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः

सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥’

अत्र प्रबन्धप्रवृत्तोऽपि श्लेषो व्यतिरेकविवक्षया त्यज्यमानोऽपि विप्रलम्भोपकारी ॥

न त्वेवम् । यथा—

‘आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं

भक्तिभूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्घेति दिव्या पुरी ।

उत्सर्चिर्बुहिणान्वये च तदहो नेहम्वरो लभ्यते

स्याच्चेदेव न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥’

अत्र न रावण इत्यस्मादेव त्यागो युक्तः । तथा हि रावण इत्येत-
ज्जगदाक्रन्दकारित्वाद्यर्थान्तरं प्रतिपादयज्जनकस्य धर्मवीरं प्रत्यनुभावता
प्रतिपाद्यते । ऐश्वर्यं पाण्डित्यं परमेशभक्तिर्देशविशेषोऽभिजन इत्येत-
त्सर्वं लोकमपबाधमानस्याधर्मपरस्य नार्थक्रियाकारकमिति तावतोऽर्थस्य
तिरस्कारकत्वेनैव रावणचेष्टितं निर्वाहणीयम् । यत्त्वन्यदुपात्तं क्व नु पुन-
रिति तद्यदि ससंदेहत्वेन योज्यतेऽथाक्षेपत्वेनाद्यापि नेहम्वरो लभ्यते
इत्यर्थान्तरन्यासत्वेन तथापि प्रकृतस्य धर्मवीरस्य न कथंचिन्निर्वाहः ।

ध्रुवशब्दश्च भावीर्ष्यावकाशदानजीवितमिति ॥ रक्तस्त्वमिति । सीतावियो-
गोपनतमिसंस्तुलावस्थस्य दाशरथेरियमुक्तिः । रक्तो लोहितः । अहमपि रक्तः
प्रबुद्धानुरागः । ‘तत्र’ च प्रबोधको विभावः पल्लवराग इति मन्तव्यम् । एवं

नात्यन्तं निर्वाहो यथा—

‘कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्धा दृढं
नीत्वा वासनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः ।
भूयो नैवमिति स्खलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं
धन्यो हन्यत एव निङ्गुतिपरः प्रेयान्मुदत्या हसन् ॥’

अत्र रूपकमारब्धमनिर्व्यूढं च रसोपकाराय ।

न त्वेवं यथा—

‘स्वञ्चितपद्मकपाटं नयनद्वारं स्वरूपताडेन ।
उद्धाट्य मे प्रविष्टा देहगृहं सा हृदयचौरी ॥’
अत्र नयनद्वारमित्येतावदेव सुन्दरं शृङ्गारानुगुणं न त्वन्यद्रूपणम् ।
निर्वाहेऽप्यङ्गत्वं यथा—

‘श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षिते दृष्टिपाता-
न्गण्डच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासा-
न्हन्तैकस्य कचिदपि न ते भीरु सादृश्यमस्ति ॥’

प्रतिपादमाद्योऽर्थो विभावत्वेन व्याख्येयः ॥ सखीनां पुर इति । भव-
त्योऽनवरतं श्रुवते नायमेवं करोति तत्पश्यन्स्विदानीमिति भावः । स्खलन्ती
कोपावेशेन कला च मधुरा गीर्यस्याः । कासौ गीरित्याह—भूयो नैवमित्येवंरूपा ।
एवमिति यदुक्तं तत्किमित्याह—दुश्चेष्टितं नखपदादि । संसू(सु)च्य अङ्गुल्या
निर्देशेन । हन्यत एवेति । न तु सकृदादिकृतोऽनुनयोऽनुबध्यते । यतोऽसौ
हननं निमित्तीकृत्य निङ्गुतिपरः प्रियतमश्च तदीयं व्यतीकं का सोढुं समर्थेति ॥
अनिर्व्यूढं चेति । बाहुलतिकायाः पाशत्वेन यदि रूपं निर्वाहयेदयिता
व्याधवधूर्वाद्यहं कारागारपञ्जरासीति । तदा रसभङ्गः स्यादिति ॥ श्यामा-
स्त्विति । सुगन्धिप्रियङ्गुलतासु पाणिभ्रा(?)तनिभ्रा कण्टकितत्वेन च व्योमग-
शशिनीति । पाण्डुरत्वात् । उत्पश्यामीति । यत्नेनोत्पश्येत् जीवितसंभ-
रणायेत्यर्थः । हन्यतेति । कष्टमेकस्यसादृश्याभावे हि कोऽयमप्येकः सर्वत्र
स्थितो न कुत्रचिदेकत्र इति लभे इति भावः । भीर्विति । भीरु इति कातक

अत्र ह्युत्प्रेक्षायास्तद्भावाध्यारोपरूपाया अनुप्राणकं सादृश्यं यथोप-
क्रान्तं तथा निर्वाहितमपि विप्रलम्भरसोपकाराय ॥

न त्वेवं यथा—

‘न्यञ्चत्कुञ्चितमुत्सुकं हसितवत्साकृतमाकेकरं

व्यावृत्तं प्रसरत्प्रसादि मुकुलं सप्रेम कम्पं स्थिरम् ।

उद्धु आन्तमपाङ्गवृत्ति विकचं मज्जत्तरङ्गोत्तरं

चक्षुः साश्रु च वर्तते रसवशादेकैकमन्यक्रियम् ॥’

अत्र रावणस्य हर्षविशतौ वैचित्र्येण स्वभावोक्तिर्निर्वाहितापि रसस्या-
ङ्गत्वेन न योजितेति ॥

शब्दार्थयोः स्वरूपमाह—

मुख्यागौणलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थभेदान्मुख्यगौणलक्षकव्यञ्जकाः

शब्दाः ।

मुख्यार्थविषयो मुख्यो गौणार्थविषयो गौणो लक्ष्यार्थविषयो लक्षको
व्यङ्ग्यार्थविषयो व्यञ्जकः शब्दः, विषयभेदाच्छब्दस्य भेदो न स्वाभा-
विक इत्यर्थः ॥

हृदयो भवति, नास्ती सर्वमेकस्य धारयतीत्यर्थः ॥ न योजितेति । रसवशा-
देकैकमन्यक्रियमिति हेतावनमात्रेऽप्युक्ते तद्व्यसंगतव्यभिचारिभेदोपनिपाताय यौग-
पद्याशुभाविलसंभावनाय च । किञ्चिद्विभाववैचित्र्यं वक्तव्यं यथा—‘सभायां
तादृश्यां नरपतिशतैरक्षकितवैः समभ्याकीर्णायामृजतु परितामेकवसना । यद-
काक्षीदुःशासननरपशुः केशनिचयाच्च कस्मासीतेन भ्रुकुटिविषमो बाष्पविसरः ॥’
अत्र हि भ्रुकुटिः क्रोधस्यानुभावो बाष्पस्य शोकस्य शोकक्रोधयोश्च यौगपद्यमाशु-
भावो वा विभावबलाद्दर्शितम् । सा हि तादृशी शोकस्य विभावो दुःखानलश्च तयाजु-
चितकारी क्रोधस्य तच्च विभागद्वयं क्षटिति पुरः पतितमनुभाववैचित्र्यमाधत्ते इति
युक्तं विरुद्धसङ्गीततममसृणतमचित्तद्वरधुषितानुभाषयोजनम् । ‘न्यञ्चत्कुञ्चितम्—’

मुख्यमर्थं लक्षयति—

साक्षात्संकेतविषयो मुख्यः ।

अव्यवधानेन यत्र संकेतः क्रियते स मुखमिव हस्ताद्यवयवेभ्योऽर्थान्तरेभ्यः प्रथमं प्रतीयते इति मुख्यः, स च जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपस्तद्विषयः शब्दो मुख्यो वाचक इति चोच्यते । यथा—गौः, शुक्रः, चंलति, देवदत्तः, इति । यदाह महाभाष्यकारः—‘चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः’ इति । जात्यादिस्वरूपं च प्रकृतानुपयोगान्नेह विपश्च्यते ।

इत्यादौ तु तत्प्रकृतानुगुण्यप्रतिजागरणं कविना सावलेपतया न कृतमिति । चतुष्टयीति । जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्च । तथा हि सर्वेषां शब्दानां स्वार्थाभिधानाय प्रवर्तमानानामुपाध्युपदर्शितविषयविवे[च]कत्वादुपाधिनिबन्धना प्रवृत्तिः । उपाधिश्च द्विविधः । वस्तुकृतसंनिवेशितो वस्तुधर्मश्च । तत्र यो वक्ता(का) यदृच्छया तत्तत्संज्ञिविषयश्चकियकिद्वारेण तस्मिन्तस्मिन् संज्ञिनि निवेद्यते स वस्तुकृतसंनिवेशितः । यथा डित्यादीनां शब्दानामन्यबुद्धिनिर्माणं संहतकर्म स्वरूपम् । तत्खलु तां तामभिधाशक्तिमभिव्यञ्जयता वक्ता यदृच्छया तस्मिन्तस्मिन् संज्ञिन्युपाधितया संनिवेद्यते अतस्तत्त्वनिबन्धनायदृच्छाशब्दा डित्यादयः ॥ येषामपि च [ए]ङकारादिवर्णव्यतिरिक्तसंहतकर्मस्वरूपाभावाच्च डित्यादिशब्दस्वरूपं संहतकर्मसंज्ञिव्यस्यत इति तेषामपि वक्तृयदृच्छाभिव्यज्यमानशक्तिभेदानुसारेण काल्पनिकसमुदायरूपस्य डित्यादेः शब्दस्य तत्संज्ञाभिधानाय प्रवर्तनत्वात् यदृच्छाशब्दत्वं डित्यादीनामुपपद्यत एव ॥ वस्तुधर्मस्य च द्वैविध्यम् । सिद्धसाध्यतामेदात् । तत्र साध्योपाधिनिबन्धनाः क्रियाशब्दाः । यथा—पचतीति । सिद्धस्य तूपाधेर्द्वैविध्यम् । जातिगुणमेदात् । तत्र पदार्थप्राणप्रद उपाधिर्जातिः । न हि कश्चित्पदार्थो जातिसंबन्धमन्तरेण स्वरूपं प्रतिलभते । यदुक्तं वाक्यपदीये—‘गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गौत्वाभिसंबन्धानु गौः’ इति ॥ लब्धस्वरूपस्य च वस्तुनो विशेषाधानहेतुर्गुणः । न हि शुक्रादेर्गुणस्य पटादिवस्तुस्वरूपप्रतिलम्भनिबन्धनत्वम् । जातिमहिम्नैव तस्य वस्तुनः

जातिरेव संकेतविषय इत्येके । तद्वानित्यपरे । अपोह इत्यन्ये ॥

गौणं लक्षयति—

मुख्यार्थबाधे निमित्ते प्रयोजने च भेदाभेदाभ्यामारोपितो गौणः ।

गौर्वाहीको गौरेवायमित्यादौ मुख्यस्यार्थस्य साक्षादिमत्त्वादेः प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन बाधे निमित्ते च सादृश्यसंबन्धादौ प्रयोजने ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरूपे सत्यारोप्यारोपविषययोर्भेदेनाभेदेन च समारोपितोऽतथाभू-

प्रतिलब्धस्वरूपत्वात् ॥ जातिरेवेति । तथा हि—गुणशब्दानां तावच्छुद्धादीनां पयःशुद्धबलाकायाभयसमवेता ये शुद्धादिलक्षणा गुणास्तत्समवेतसामान्यबोचिनः । एवं क्रियाशब्दानामपि शुद्धतिलतन्दुलादिद्रव्याभिता ये पाकादयोऽन्योन्यमन्यत्वेनावस्थिताः क्रियाविशेषास्तत्समवेतं सामान्यमेव वाच्यम् । गृहच्छाशब्दानां तु द्रित्यादीनां शुक्लसारिकामनुष्याद्युदीरितेषु द्रित्यादिशब्देषु समवेतं द्रित्यत्वादिकं सामान्यमेव यथायोगं संज्ञिष्वप्यस्तमभिधेयम् । यदि बोधयथापचययोगितया द्रित्यादौ संज्ञिनि प्रतिकलं मियमानेऽप्यमियमानो यन्महिम्ना द्रित्यो द्रित्य इत्येवमादिरूपत्वेनाभिधाकारः प्रत्ययो बाधशून्यः संजायते तत्तथाभूतं द्रित्यादिशब्दावसेयवस्तुसमवेतमेव द्रित्यत्वादिसाम्यमत्रेष्टव्यम् । तच्च द्रित्यादिशब्दैरभिधीयते । इति गुणक्रियागृहच्छाशब्दानामपि जातिशब्दत्वाजातिरेवैकः शब्दार्थ इति । तद्वानिति । जातेरर्थक्रियायामनुपयोगाद्विकलः संकेतः । यदाह—जातिर्दाहपाकादावुपयुज्यत इति व्यक्तेश्चार्थक्रियाकारित्वेऽप्यानन्त्यव्यभिचाराभ्यां न संकेतः कर्तुं शक्यत इति जात्युपहिता व्यक्तिः शब्दार्थ इति । जातिव्यक्तियोगजातिमद्बुद्धशकारणाशब्दार्थत्वस्यानुपपद्यमानत्वाद्विद्वद्वादिशब्दानामगोव्याकृत्यादिरूपस्तद्विशिष्टं वा बुद्धिप्रतिबिम्बकं सर्वथा बाह्यार्थस्पर्शशून्यमन्यापोहशब्दवाच्यं शब्दार्थ इति ॥ **मुख्या इति ।** इदमेव हि शब्दानां मुख्यानां मुख्यत्वं यत्साक्षात्संकेतविषयत्वम् । संकेते च कृद्विरेव कारणम् । ततो यदि कृदिमपेक्ष्य लक्षणा प्रवर्तत तदातिप्रसङ्गः

तोऽपि सथात्वेनाध्यवसितो गुणेभ्य आयातत्वाद्गौणः, तद्विषयः शब्दोऽपि गौणः, उपचरित इति चोच्यते । तत्र सादृश्ये निमित्ते भेदेनारोपितो यथा—‘गौर्वाहीकः’ । इदं वक्ष्यमाणरूपकालंकारस्य बीजम् । अमेदेन यथा—‘गौरेवायम्’ इति । इदमतिशयोक्तिप्रथमभेदस्य ॥

अत्र स्वार्थसहचारिणो गुणा जाड्यमान्वादयो लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने निमित्तत्वमुपयान्तीति केचित् ॥

स्वार्थसहचारिगुणामेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते, न तु परार्थोऽभिधीयत इत्यन्ये ॥

साधारणगुणाश्रयेण परार्थ एव लक्ष्यते इत्यपरे ॥

संबन्धे कार्यकारणभावे आयुर्धृतम्, आयुरेवेदम् । अत्रान्यवैलक्ष्येनाव्यभिचारेण च कार्यकारित्वादि प्रयोजनम् । तादर्थ्यं—इन्द्रार्थस्थूणा इन्द्रः । स्वस्वामिभावे—राजकीयः पुरुषो राजा । ग्रामस्वामी ग्रामः । अवयवावयविभावे—अग्रहस्त इत्यग्रमात्रेऽवयवे हस्तः । मानमेयभावे—आढको व्रीहिः । संयोगे—रक्तद्रव्यसंयोगाद्रक्तः पटः । तात्कर्म्यं—अतक्षा तक्षा । वैपरीत्ये—अभद्रमुखे भद्रमुखः ॥

लक्ष्यमर्थं लक्षयति—

मुख्यार्थसंबद्धस्तत्त्वेन लक्ष्यमाणो लक्ष्यः ।

मुख्यार्थो गङ्गादिशब्दानां स्रोतःप्रभृतिस्तेन संबद्धस्तदादिरर्थस्तत्त्वेनाभेदेन लक्ष्यमाणो लक्ष्यः । तत्त्वेन लक्ष्यमाण इति वचनाद्भेदाभेदाभ्यामारोपित इति न वर्तते, शेषं तु गौणलक्षणमनुवर्तत एव । तद्विषयः शब्दो लक्षकः । यथा—‘गङ्गायां घोषः, कुन्ताः प्रविशन्ति’ । अत्र गङ्गाया घोषाधिकरणत्वस्य कुन्तानां प्रवेशस्य वा संभवान्मुख्यार्थ-

बाधः, सामीप्यं साहचर्यं च निमित्तम्, गङ्गातट इति कुन्तवन्त इति च प्रयोगाद्येषां न तथा प्रतिपत्तिस्तेषां पावनत्वरौद्रत्वादीनां धर्माणां तथा प्रतिपादनं प्रयोजनम् ।

गौरंनुबन्ध्य इति तु नोदाहरणीयम् । अत्र हि श्रुतिनोदितमनुबन्धनं जातौ न संभवतीति जात्यविनाभावाद्यक्तिराक्षिप्यते, न तु शब्देनोच्यते ।

‘विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे ।’

इति न्यायात् । न चात्र प्रयोजनमस्ति । अविनाभावादाक्षेपे च यदि लक्ष्यत्वमिष्यते तदा क्रियतामित्यत्र कर्तुः, कुरु इत्यत्र कर्मणः, प्रविश पिण्डीम् इत्यादौ गृहं, भक्षयेत्यादेश्व लक्ष्यत्वं स्यात् । ‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते’ इत्यादौ न पीनत्वेन रात्रिभोजनं लक्ष्यते, अपि तु अर्थोपपत्त्या आक्षिप्यते इति ॥ इह च यत्र वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तरमुपचर्यते स गौणोऽर्थः, यत्र न तथा स लक्ष्य इति विवेकः । कुशलद्विरेफद्विकादयस्तु साक्षात्संकेतविषयत्वान्मुल्या एवेति । न ह्येदिलक्ष्यस्यार्थस्य हेतुत्वेनास्माभिरुक्ता ॥

व्यङ्ग्यं लक्षयति—

मुख्याद्यतिरिक्तः प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो ध्वनिः ।

स्यादिति ॥ अस्माभिरिति । न तु भट्टमुकुलादिभिः । तैर्हि हृदिमपि प्रयोजनतया उपन्यस्य लक्षणतया प्रवर्तिता । यदाहुः—‘रुढेः प्रयोजनाद्वापि

१. ‘अनुसरणीयो हन्तव्यो वा’ टिप्पणी. २. ‘अत्र परं रुढिरुक्ता सानेन प्रकारेण सूचिता’ टिप्पणी.

मुख्यगौणलक्ष्यार्थव्यतिरिक्तः प्रतीतिविषयो व्यङ्ग्योऽर्थः । स च ध्वन्यते द्योत्यते इति ध्वनिरिति पूर्वाचार्यैः संज्ञितः । अयं च वस्त्वलंकाररसादिभेदाद्विधा । तथा ह्याद्यस्तावत्प्रभेदो मुख्यादिभ्योऽत्यन्तं भिन्नः ॥

स हि वाच्ये विधिरूपे प्रतिषेधरूपो यथा—

‘भैम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण ।

गोलाणइकत्थकुडञ्जवासिणा दरिअसीहेण ॥’

अत्र विसृज्यो अमेति विधिवाक्ये तत्र निकृज्जे सिंहस्तिष्ठति त्वं च शुनोऽपि विभेषि तस्मात्त्वयास्मिन्न गन्तव्यमिति निषेधः प्रतीयते ॥

व्यवहारेऽवलोक्यते’ इति ॥ मुख्यगौणलक्ष्यार्थव्यतिरिक्त इति । अयं भावः—यद्यतो व्यतिरेकेणावभासते तत्ततोऽन्यदिति व्यवहर्तव्यम् । नीलमिव पीताद्वाच्यादिव्यतिरिक्तश्च व्यङ्ग्योऽर्थोऽवभासत इति ॥ प्रतीतिविषय इति । अनेन स्वसंवेदनसिद्धतामाह । तथा च श्रीमदानन्दवर्धनः—‘प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् । यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तमाभाति लावण्यमिवाङ्गनाम् ॥’ वस्त्वलंकारेति । इह लौकिकालौकिकभेदेनार्थो द्विधा । लौकिकश्च शब्दामिधाने योग्योऽविचित्रविचित्रात्मतया द्विधा । तत्राविचित्रो वस्तुमात्रम्, विचित्रस्त्वलंकारात्मा । यद्यपि चव्यक्षतायां(?) प्राधान्ये च विचित्रस्यालंकार्यत्वम्, तथापि ब्राह्मणधर्मगन्यायेन तस्यालंकारव्यपदेशः । अन्ययोश्च वस्त्वलंकारयोर्व्यङ्ग्यतायां यद्यपि न वाच्यत्वम्, तथापि तयोर्विध्यादिरूपत्वात् कचन तत्संभवतीति लौकिकत्वम् । अलौकिकस्तु स्वप्नेऽपि वाच्यत्वस्पर्शक्षमो रसादिरिति ॥ भम धम्मिअति । काविदविनयवधूगोदावरीकूललतागहने प्रच्छन्नकामुकेन सह नादेयपानीयानयनादिव्याजेन गृहाभि-

१. ‘आदिशब्दाद्भावतदाभासा इत्यादयो गृह्यन्ते’ टिप्पणी.

२. ‘अम धार्मिक विसृज्यः स शुनकोऽव मारितस्तेन ।

गोदानदीकच्छनिकुञ्जवासिना वृत्तसिहेन ॥’ [याथा० २।७५]

येषां सदा रममाणा धार्मिकं पुष्पोद्भयनलताविलोपनादिना विघ्नभूतं संभाषयन्ती
 विद्वद्भाषि मुग्धेषु वक्ति । यस्तवास्मद्गृहं प्रविशतो भयमकरोत्तु नानिर्विचारः ।
 अस्मद्भाग्योदयेन तेन लोकप्रसिद्धेन वृत्तेन कृपापात्रमपि खानमपश्यता सिंहेना-
 प्रतिकारयोग्येन मारित उन्मथितः । न तु बुद्धिपूर्वकं हतः । चिन्त्येकवसतेरनौ-
 चित्यायोगात् । न चात्र सिंहे भयकारणम् । यतो गोदावर्या नथां न तु सरस्व-
 त्यादिवत्तद्युक्ते देशे यत्कूलं तत्र । न तु ततो दूरे कृतागहने दर्शनागोचरे स्थाने
 वसति सततकृतास्पदस्तेन निर्भयमिदानीं भिक्षाद्यर्थ[स]चरेति । एवमादौ च विषये
 यद्यपि रसादिरर्थो व्यङ्ग्योऽस्ति तथापि महाराजशब्दव्यपदेश्यविबाहकरणप्रवृत्त-
 सन्निधानायाधिराजवदप्रधानमेव गृह्णाति । कृतागहनस्थयैवेदमभिधीयते इति
 व्याख्याने काक्षणिकोऽयमर्थो भवेत्ततः प्रयोजनांशे व्यङ्ग्ये निषेधो व्यङ्ग्य इति न
 संबन्धमागच्छते । इह वासिनेति चाभिधेयः स्यात् । न चात्र निषेधस्य वाच्यत्वं
 वक्तुं शक्यम् । तथाहि । अगृहीतसंकेतस्यार्थप्रतिपत्तेरकरणाद्गृहीतसंकेत एव श-
 ब्दोऽर्थप्रतिपादकः । संकेतस्थानस्याद्यभिचाराच्च वाक्यार्थ इव वाक्यस्य विशेष-
 पक्षे पदार्थे पदस्य कर्तुं न पार्यत इति सामान्य एवासौ आकाङ्क्षायोग्यतासं-
 निधिवशात्पदार्थानां सामान्यभूतानां समन्वय इति । 'सामान्यान्वयन्यायासिद्धे-
 र्विशेषं गमयन्ति हि' इति । विशेषरूपः—'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्वि-
 शेषणे' इत्यपदार्थोऽपि वाक्यार्थ उल्लसति । विशेषस्यैव यत्राशब्दार्थत्वं तत्र
 वस्त्वन्तररूपस्य निषेधस्य वाच्यत्वमिति का कथेत्यभिहितान्वयवादे तावद्विचि-
 त्वादेव निषेधस्य व्यङ्ग्यता । येऽप्याहुः—'अनन्वितार्थं पदमप्रयोज्यम्' इति
 प्रयोगयोग्यं वाक्यमेव, तत्र च संकेतो गृह्यत इत्यपरपदार्थान्वित एव पदार्थः
 संकेतभूः ॥ यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येवैतानि
 पदानि निश्चीयन्ते इति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः पदार्थः संकेतोचरः, तथापि
 सामान्यावच्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रतिपद्यते । व्यतिषक्तानां पदार्थानां
 तथाभूतत्वादित्यन्विताभिधाननये 'वाक्यार्थो न पदार्थः' इति तन्मतेऽपि
 सामान्यविशेषरूपः पदार्थः संकेतविषय इत्यतिविशेषभूतो वाक्यार्थान्तर्गतोऽ-
 संकेतितत्वादवाच्य एव । यत्र पदार्थः प्रतिपद्यते तत्र दूरेऽर्थान्तरभूतनिषेधवर्था ।
 अनन्वितोऽर्थोऽभिहितान्वये पदार्थान्तरमात्रेणान्वितस्तु अन्विताभिधाने अन्वि-
 तविशेषत्ववाच्य एवेत्युभयनयेऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः ॥ अदप्युच्यते—

‘नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते’ इति । तत्र निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञाप-
कत्वं वा । शब्दस्य प्रकाशकत्वाच्च कारकत्वं, ज्ञापकत्वं लक्षणास्य कथम् । ज्ञानत्वं
च संकेतेनैव, स चाम्बितमात्रे । एवं च निमित्तस्य निवर्तननिमित्तत्वं वाच्यं
निश्चितं तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कथमिति नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि
कल्प्यन्ते इत्यविचारिताभिधानम् ॥ ये त्वमिदञ्चति—‘सौड्यमिधोरिव दीर्घ-
दीर्घो व्यापारः’ इति उत्तरः शब्दः स शब्दार्थ इति च प्रतिषेधाय वाच्य इति ।
एतदतात्पर्यज्ञत्वं तात्पर्यवाचोयुक्तेर्देवानां प्रियाणाम् । तथा हि । भूतभव्यसमुच्चा-
रणे भूतं भव्यायोपदिश्यत इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः प्रधा-
नक्रियानिवर्तकस्वक्रियाभिर्सेवन्वात्साध्यायमानतां प्राप्नुवन्ति । ततश्चादग्धद-
हनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधीयते । यथा ‘रक्तं पटं वयः’ इत्यादावेकविधि-
द्विविधित्रिविधिवी । ततश्च यदेव विधेयं तत्रैव तात्पर्यमित्युपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे
तात्पर्यम् । न तु प्रतीतमात्रे । एवं हि ‘पूर्वो धावति’ इत्यादावपराधेऽपि कञ्चि-
त्तात्पर्यं स्यात् ॥ यत्तु—‘विषं भुङ्क्ष्व, मा चास्य गृहे भुक्थाः’ इत्यत्र एतद्गृहे
न भोक्तव्यमित्यत्र तात्पर्यमिति स एव वाक्यार्थ इत्युच्यते । तत्र चकार एकवा-
क्येतासूचनार्थः । न चाख्यातवाक्ययोर्द्वयोरङ्गाभिभाव इति विषभक्षणावाक्यस्य
कृद्वाच्यत्वेनाङ्गतां कल्पनीयेति विषभक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्वथा
मास्य गृहे भुक्थाः इत्युपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्यम् ॥ यदि च शब्दध्रुतेरनन्तरं या-
वानर्थोऽवगम्यते तावति शब्दस्याभिधेय व्यापारः, तत्कर्तृ ‘ब्राह्मण, पुत्रस्ते जातो;
ब्राह्मण, कन्या ते गर्भिणी’ इत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् । कस्माच्च ल-
क्षणा । किमिति च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान[स]माख्यानां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वमि-
त्यन्विताभिधानवादेऽपि निषेधस्य सिद्धं व्यङ्ग्यत्वम् ॥ किं च कुरुकृन्विमिति पदयो-
र्बैपरीत्येकाव्यान्तवैति किञ्च दुष्टत्वम् । न तत्रासम्भोऽर्थः पदार्थान्तरेरन्वित इत्य-
नभिधेय एवेत्येवमादि अपरित्याज्यं स्यात् ॥ यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण
व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो नाभ्युपेयते तदासाधुत्वादीनां निरुद्धत्वत्वं साधुत्वादीनामनि-
रुद्धत्वमिति विभागकरणमनुपपन्नं स्यात् । न चानुपपन्नं सर्वस्यैव विभक्ततया
प्रतिभासात् । वाच्यवाचकभावव्यतिरेकेण, व्यङ्ग्यव्यञ्जकताश्रयेण तु व्यङ्ग्यस्य

१. ‘दीर्घदीर्घतरौ’ काव्यप्रकाशे. २. ‘विधेरपि’ काव्यप्रकाशे. ३. ‘कष्टत्वादीनां’
काव्यप्रकाशे.

बहुविधत्वात्कचिदेव कस्यचिदेवौचित्येनोपपद्यत एव विभागव्यवस्था । 'द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।' इत्यादौ पिनाक्यादिपदवैलक्षण्येन किमिति कपाल्यादिपदानां काव्यानुगुणत्वम् ॥ अपि च वाच्यार्थः सर्वान् प्रतिपत्तुन् प्रत्येकरूप एवेति नियतोऽसौ न हि 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ वाच्योऽर्थः कचिदन्यथा भवति । प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्रकरणवक्तृप्रतिपत्तादिविशेषसहायतया नानात्वं भजते । तथा च 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यतः 'सपन्नं प्रत्यवस्कन्दनावसरः' इति, अभिसरणमुपक्रम्यतामिति, प्राप्तस्ते प्रेयानिति, कर्मकरणाभिवर्तमानहे इति, साध्यो विधिरूपक्रम्यतामिति, दूरं मागा इति, सुरभयो गृहं प्रवेद्यन्ताम् इति, संतापोऽधुना न भवतीति, विक्रयवस्तूनि संहियन्तामिति, नागतोऽद्य प्रेयानित्यादिरनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थस्तत्र तत्र प्रतिभाति । वाच्यव्यङ्ग्ययोः 'निशेषः' इत्यादौ निषेधविध्यात्मना, 'मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यम्' इत्यादौ संशये शान्तशृङ्गार्यन्तरगतनिश्चयरूपेण, 'कथमवनिप दपो यन्निशातासिधारादलनगलितमूर्ध्ना विद्विषां स्त्रीकृता श्रीः । ननु तव निहृतारेरप्यसौ किं न नीता त्रिदिवमपगतान्नैवैलभा कीर्तिरेभिः ॥' इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा, 'हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरस्त्रयोधे नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः । तृप्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशोभारप्रोद्धहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥' इत्यादौ स्तुतिनिन्दारूपेण, स्वरूपस्यापूर्वपश्चाद्भावेन प्रतीतेः । कालस्य शब्दाश्रयत्वेन तदर्थकसद्वटनाश्रयत्वेन चाश्रयस्य शब्दार्थशासनज्ञानेन प्रकरणादिसहायप्रतिभानैर्मल्यसहितेन तेन चावगम इति निमित्तस्य बोद्धमात्रविदग्धव्यपदेशयोः प्रतीतमात्रचमत्कृत्योश्च करणकार्यस्य 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ प्रदर्शितनयेन संख्यायाः 'कस्स व-' इत्यादौ सखीतत्कान्तादिगतत्वेन विषयस्य च भेदेऽपि यथेकत्वं तत्कचिदपि नीलानीलादौ भेदो न स्यात् । उक्तं हि—'अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धवर्माध्यासः करणभेदत्वेति बाबकानामर्यापेक्षा, व्यञ्जकानां तु न तदपेक्ष्यत्वमपीति न बाचकत्वमेव व्यञ्जकत्वम् । किं च । 'वाणीरकुडंग-' इत्यादौ प्रतीयमानमर्थमभिव्यज्य वाच्यं स्वरूप एव यत्र विश्राम्यति तत्र मध्यमकाव्यप्रभेदे तात्पर्यभूतोऽप्यर्थः स्वशब्देनाभिधेयः । प्रतीतिपथमवतरन्कस्य व्यापारस्य विषयतामवलम्बताम् ॥ ननु 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इति 'रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये नोचितम्' इति । 'रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम्' इत्यादौ लक्षणीयोऽप्यर्थो नानात्वं भजते

विशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति तदवगमश्च शब्दार्थागतः प्रकरणादिष्वन्यपेक्षयेति कोऽयं नूतनः प्रतीयमानो नाम । उच्यते—लक्षणीयस्वार्थस्य नानात्वेऽप्यने-
कार्यशब्दाभिधेयवन्नियतत्वमेव, न खलु मुख्येनार्थेनानियतसंबन्धो लक्षयितुं
शक्यते, व्यङ्ग्यस्तु प्रकरणादिविशेषबलेन नियतसंबन्धोऽनियतसंबन्धः संबन्ध-
संबन्धश्च योज्यते । न च ‘भम धम्मिय’ इत्यादौ अर्थशक्तिमूले व्यङ्ग्ये मुख्यार्थ-
बाधस्तत्कथमत्र लक्षणायामपि व्यञ्जनमवश्यमाश्रयितव्यम् । यथा च समय-
सव्यपेक्षाभिधा, तथा मुख्यार्थबाधादित्रयसमयसव्यपेक्षा लक्षणा । अत एव
अभिधापुच्छभूता सा इत्याहुः । न च लक्षणात्मकमेव ध्वननं तदनुगमेन तस्य
दर्शनात् । न च तदनुगतमेव । अभिधालम्बनेनापि तस्य भावात् । न चोभ-
यानुसार्येव ‘अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः । न च शब्दानुसार्येव अश-
ब्दात्मकनेत्रत्रिभागावलोकनादिगतत्वेनापि तस्य सिद्धेः । इत्यभिधातात्पर्यल-
क्षणात्मकव्यापारत्रयातिवर्ती अञ्जनव्यापारोऽनपह्वीय एवेति सिद्धमेव निषेधस्य
व्यङ्ग्यत्वम् । तत्र ‘अत्ता एत्थ—’ इत्यादौ नियतसंबन्धः । ‘कस्स व ण होइ
रोसो—’ इत्यादावनियतसंबन्धः । ‘विर्वेरीयरए लच्छी बम्मं दइण णाहिकमल-
त्थम् । हरिणो दाहिणणयणं रसाउला जत्ति ठवेइ ॥’ इत्यादौ संबन्धसंबन्धः ।
अत्र हि हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मता व्यज्यते । तन्निमीलनेन सूर्यस्यात्म-
यस्तेन पद्मस्य संकोचः । ततो ब्रह्मणः स्थगनं तत्र सति गोप्याङ्गस्यादर्शनेऽनिय-
न्त्रणं निधुवनविलसितम् । येऽप्याहुः—‘अखण्डबुद्धिनिर्प्राप्तं वाक्यमेव च वाच-
कम् । वाक्यार्थ एव वार्थः—’ इति, तैरप्यविद्यापदपतितैः पदपदार्थकल्पना
कर्तव्येवेति । तत्पक्षेऽप्यवश्यमेव निषेधस्य व्यङ्ग्यत्वम् । अन्ये तु—वाच्याद-
संबन्धं तावन्न प्रतीयते । यतः कुतश्चिदस्य कस्यचिदस्य प्रतीतेः प्रसङ्गात् ।
एवं च संबन्धाद्यङ्गव्यञ्जकभावोऽवश्यमप्रतिबन्धेन भवतीति त्रिरूपादेतोरिव
नियतधर्मिनिष्ठत्वेन प्रतीतिः । तथा च भीरुभ्रम[ण]स्य कारणं भयकारणाभा-
वस्तद्विरुद्धं च भयकारणम् सिंहस्तदुपलब्धेर्वेलागहनेऽभ्रमणमनुमीयत इति
विध्यादावपि वाच्ये सिंहसद्भावादि निषेधादेरनुमापकम् । न तु व्यञ्जकमपि इति
[ये] वदन्ति । तेऽपि न युक्तवादिनः । तथा हि । अप्रमाणभूतवाक्यप्रत्येयः
सिंह इति संदिग्धासिद्धो हेतुः । स्वाम्यादेशेनानुरागेण लोमेनान्येन वा केन-

१. ‘विपरीतरते लक्ष्मीर्ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमलसम् ।

दरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला झटिति स्नयति ॥’ [इति च्छाया]

कचिन्निषेधे विधिर्यथा—

‘अत्ता ईत्थ नु मज्झि एत्थ अहं दिअसयं पलौएह ।

मा पडिय रत्तिअन्धय सिज्जाए महं नु मज्झिहिसि ॥’

अत्रावधौः शय्यायां मा निषत्स्यतीति निषेधवाक्ये—इयं श्वश्रू-
शय्या इयं मच्छय्येति दिवाप्युपलक्ष्य रात्रौ त्वयेहागन्तव्यमिति विधिः
प्रतीयते ॥

कचिद्विधौ विध्यन्तरं यथा—

‘बहेल्लतमा हअराई अज्ज पउत्थो पई घरं सुण्णम् ।

तह जैगिसज्जु सज्जिय न जहा अम्हे मुसिज्जामो ॥’

अत्र यथा वयं न मुष्यामहे तथा त्वं जागृहीति विध्यभिधाने सत्रि-
रस्यन्वकारा, पतिः प्रोषितः, गृहं शून्यम्, अतस्त्वम्भयो मत्पार्श्वमाग-
च्छेति विध्यन्तरं प्रतीयते ॥

विधेर्विधेन हेतुना भीरोरपि भयकारणसद्भावेऽपि भवति भ्रमणमित्यनेकान्तिकः ।
शूनः कृपापात्रत्वादप्रतीकार्यत्वेन विभेति । सिंहे तेजस्विनि तु पराक्रम इति
विदुस्तथा । तत्कथमनुमानम् । एवंविधादधादेवविधौऽपि उपपत्त्यनपेक्ष्यत्वेन
प्रकाशत इति ॥ व्यक्तिबाधिनस्तु तददूषणम् ॥ अत्तेति । श्वश्रूरसहिष्णुर्न तु
माता । तेन गुप्तममिलाषः पोषणीयः । न च सर्वदा भयदेत्याह—अत्रेति ।
दूरे । सा च शेते, न जागर्ति । अत्र त्वन्मार्गनिकटे अहमुपभोगयोग्या सांप्रतं
विघ्नकारीति कुतिसतं दिवसम्, तस्मात्संप्रति विलोक्य । एहि परस्परव-

१. ‘श्वश्रूत्र नु मज्झति अत्राह दिवसकं प्रलोक्य ।

मा पयिक रात्र्यन्वक शय्यायामावधौर्नु मज्झिष्यसि ॥’ [गाथा० ७।६७]

२. बहेल्लतमा इतरात्रिरप्य प्रोषितः पतिर्गृहं शून्यम् ।

तथा जागृहि प्रतिवेशिन्न यथा वयं मुष्यामहे ॥’ [गाथा० ४।३५]

३. ‘जग्गेसु सज्जिअण’ इति गाथासप्तशत्यां (४।३५) पाठाः ।

कचिन्निषेधे निषेधान्तरं यथा—

‘आसाह्वयं अणाष्टण जेत्तीयं तत्तिण्ण बंधदिहिं ।

उरमसुवसहइहिं रक्खिज्जइ गहवइछित्तम् ॥’

अत्र गृहपतिक्षेत्रे दुष्टवृषवारणापरे निषेधवाक्ये उपपत्तिवारणं निषे-
धान्तरं प्रतीयते ॥

कचिद्विधिनिषेधे विधिर्यथा—

‘मैहुण्हिं किं च पन्थिय जइ हरसि नियंसणं नियम्बाओ ।

साहेमि कस्स रत्ते गामो दूरे अहं एक्का ॥’

इति । अत्र विधिनिषेधयोरनभिधाने अहमेकाकिनी ग्रामो दूरे
इति विविक्तोपदेशान्नितम्बवासोऽपि मे हरेति विधिः प्रतीयते ॥

कचिद्विधिनिषेधे निषेधो यथा—

‘जीविताशा बलवती घनाशा दुर्वला मम ।

गच्छ वा तिष्ठ वा पान्थ स्त्रावस्या तु निवेदिता ॥’

लोकनमुखमनुभवावः । पथिकेति । चेति तेऽपि(?) तव न दोषावहमिति न
भेतव्यम् । रात्रावधिकमदनोद्रेकादन्ध शय्याविभागानभिज्ञ शय्यायां मा शयिष्ठाः,
अपि तु मयि । मा आवयोः, अपि तु मंस्येव । मा शयिष्ठाः, अपि तु ग्रहर-
चतुष्टयमपि निधुपबेन कीद । महं इति निपातोऽमानेच्छार्थरुतिः । न तु ममेति ।
एवं हि विशेषवचनमेवास्मद्भाक्काकिं भवेदिति प्रच्छन्नाभ्युपगतो न ह्याह । विधि-
रिति । कांश्चित्प्रोषितपतिष्ठां तरुणीमबलोक्य प्रबुद्धमदनाङ्कुरः संपन्नः पान्थोऽ-
मेन निषेधद्वारेण तयाभ्युपगत इति निषेधानामो विधिर्न तु निमज्जनरूपोऽप्रवृ-

१. “... .. ।

... .. गृहपतिक्षेत्रम् ॥’ [इति च्छाया]

२. ‘मुखोऽसि किं च पथिक यदि हरसि निषङ्गणं नितम्बस्य ।

... .. ग्रामो दूरे अहमेकाकिनी ॥’ [इति च्छाया]

१. ‘यत्तिम्बस्यैव’ स्यात्,

अत्र गच्छ वा तिष्ठ वेति अविधिनिषेधे 'जीविताशा बलवती घनाशा दुर्बला मम' इति वचनात् त्वया विनाहं जीवितुं न शक्नोमीत्युपक्षेपेण गमननिषेधः प्रतीयते ॥

कचिद्विधिनिषेधयोर्विध्यन्तरं यथा—

‘निअदइअदंसणुखित्त पहिय अन्नेण वच्चसु पहेण ।

गहवद्धूया दुल्लङ्घवाउरा इह हयग्गामे ॥’

अत्रान्येन पथा व्रजेति विधिनिषेधयोरभिधाने हे स्वकान्तामिरूपता-विकल्पापन्थाभिरूपक इह ग्रामे भवतो गृहपतिसुता द्रष्टव्यरूपेति विध्यन्तरं प्रतीयते ॥

कचिद्विधिनिषेधयोर्विध्यन्तरं यथा—

‘उच्चिणसु पडियं कुसुमं मा धुण सेहालियं हलियसुन्दे ।

एस अवसाणविरसो ससुरेण सुओ वलयसहो ॥’

अत्र पतितं कुसुममुच्चिनु मा धुनीहि शेफालिकामिति विधिनिषेधयोरभिधाने सखि, चौर्यरते प्रसक्ते वलयशब्दो न कर्तव्य इति निषेधान्तरं प्रतीयते ॥

कचिद्विधावनुभयं यथा—

‘सिणियं वच्च किसोयरि यण्ण यत्तेण ठविसु महिवट्ठे ।

भज्जिहि सिविच्छयच्छणि विहिणा दुक्खेण निम्मचिया ॥’

१. ‘निजदयितादर्शन.....पथिकान्येन व्रज पथा ।

गृहपतिसुता दुल्लङ्घवाउरेह इतग्रामे ॥’ [इति च्छाया]

२. ‘उच्चिनु पतितानि कुसुमानि मा धुनीहि शेफालिकां हलिकरुनुपे ।

यसोऽवसानविरसः श्वशुरेण सुतो वलयशब्दः ॥’ [इति च्छाया]

३. अहं दे विसमविरावो’ इति ध्वन्यालोके.

४. ‘शनैर्ब्रज कुशोदरि परेण सुलेन तिष्ठ महीपृष्ठे ।

सेवस्व स्वेच्छयेष्टं विधिना दुःखादिनिर्मुक्ता ॥ [इति च्छाया]

अत्र शनैर्व्रजेति विध्यभिधाने न विधिर्नापि निषेधः, अपि तु वर्णनामात्रं प्रतीयते ॥

कचिन्निषेधेऽनुभयं यथा—

‘दे आ पसिय नियत्तसु मुहससिजोण्हाविलुत्ततमनिवहे ।

अहिसारियाणं विग्घं करेसि अन्नाणं वि हयासे ॥’

अत्र निवर्तस्वेति निषेधाभिधाने न निषेधो नापि विधिरपि तु मुखेन्दुकान्तिवर्णनमात्रं प्रतीयते ॥

कचिद्विधিনিषेधयोरनुभयं यथा—

‘वेच्च महं विय एक्काए हुतु निस्सासरोइयव्वाइं ।

मा तुज्झ वि त्तिह विणा दक्खिन्नहयस्स जायंतु ॥’

सप्रवर्तनास्वभावः । सौभाग्याभिमानखण्डनाप्रवेशात् ॥ दे आ इति । कचि-
दभिसर्तुं प्रयुता गृहागतं प्रियतममवलोक्य स्वयं निवृत्ताप्यनिरुतेव तेनैवमुच्यते ।
दे इति निपातः प्रार्थनायाम् । आ इति तावच्छब्दार्थे । प्रार्थये प्रसीद तावन्नि-
वर्तस्व किमेतत्कदाचिद्भवति यदहं नागच्छामि तस्माद्बुधायमुद्यमः । एतन्न
जानासि यत्कृष्णपक्षे तदुचितवेषाप्यहं निजवक्त्रचन्द्रमसा शुरुपक्ष करोमीति न
केवलमात्मेना विघ्न करोषि यावदन्यासामपि आस्ताम् । हंसीति । सकलदि-
क्प्रकाशस्तथा क्रियत इति परमभिलाषस्वप्नतो व्यज्यते इति ॥ वच्चेति ।
वक्षिदन्नीकृतप्रार्थनो नि श्वसन् रुदन्निव कयाचिदेवमुच्यते । व्रज इह हि ते
कण्टकानामुपरि स्थितिः । ममैव न तु तव तस्या वा एकस्या नान्या हि मत्समा

१. ‘प्रार्थये तावत्प्रसीद निवर्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहे ।
अभिसारिकाणां विघ्न करोष्यन्यासामपि हताशे ॥’ [इति च्छाया]
२. ‘व्रज मर्मवैकस्यां भवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि ।
मा तवापि तया विना दाक्षिण्यद्वैतस्य जनिषत ॥’ [इति च्छाया]

१. ‘त्मनो’ स्यात्. २. ‘शुद्धसतीति’ स्यात्.

अत्र ममैव निःश्वासरोदितव्यानि भवन्तु मा तवापि तां विना
तानि जायन्तामिति विधिनिषेधयोरभिधाने न विधिर्नापि निषेधोऽपि
तु कृतव्यलीकप्रियतमोपालम्भमात्रं प्रतीयते ॥

कचिद्विधिनिषेधेऽनुभयं यथा—

‘गेहमुहपसाह्रियंगो निहाधुम्मतलोयणो न तहा ।

जह निब्बणाहरोसा मलंग दूणेसि मह हिययम् ॥’

विगतमत्सराया मम न तथा नखपदादिचिह्नं भवदङ्गसङ्गित्वेदावहं
यथार्धनिष्पन्नसंभोगतयाधरदशनासंपत्तिरितीर्ष्याकोपगोपनमुपभोगोद्वेदेन
कृतं वाच्योऽर्थः । तद्वल्लसमुत्थस्तु सहृदयोत्प्रेक्षितोऽत्यन्तवाल्लभ्यान्मु-
खचुम्बनपर एव तस्यास्त्वं यत्त्वदधरखण्डनावसरोऽस्या वराक्या न जात
इति केवलं तस्या भवानतिवल्लभो यावद्भवतोऽपि सा सुतरां रोचते इति
वयमिदानीं त्वत्प्रेमनिराशाः संजाता इति नायिकाभिप्रायो व्यञ्ज्यः ॥

कचिद्वाच्याद्विभिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापितो यथा—

‘केस्स व न होइ रोसो दइ (हू)ण पियाइ सव्वण अहरम् ।

सभसरपडमग्घाइरि वारियचामे सहसु इन्हिम् ॥’

भवति । भवन्तु तुःसहान्यपि सन्तु । निःश्वासरोदितव्यानि न तु सुखानि । मा
तवापि । दाक्षिण्यमात्रेणैह स्थितोऽसि ततस्त्वयि स्थितेऽपि मम न निवर्तन्ते
निःश्वासादीनि तद्भयोर्मा भूयःश्लेषः । तथा विना न तु भस्कोपात् । दाक्षिण्येन हृद-
यशून्यरक्षणामात्रकरणेन इतस्तु निर्जीवीकृतस्याजनिषेति । कस्स वेति । कस्य
वानीर्ष्याकोऽपि । न भवति रोषो दक्षिणाकृत्वापि कृतविदेवापूर्वतया प्रियायाः

१. ‘नखमुलमसाराङ्गाङ्गो निरोन्नीलितलोचनो न तथा ।

यथा निः.....दूययति मम हृदयम् ॥’ [इति पद्याया]

२. ‘कस्स वा न भवति रोषो दइ पियायाः सभसरपडम् ।

सभसरपडामाणसीले वारियचामे सहसुइइनीम् ॥’ [इति पद्याया]

अत्र वाच्यं सखीविषयम्, व्यञ्ज्यं तु तत्कान्तोपपत्त्यादिविषयम् ॥
एवमलंकारभेदा रसादिभेदाश्च व्यञ्ज्या मुख्यादिभ्योऽतिरिक्ता ज्ञेयाः ।
तद्विषयो व्यञ्जकः शब्दः ॥

मुख्याद्यास्तच्छक्तयः ।

मुख्या गौणीलक्षणाव्यञ्जकत्वरूपाः शक्तयो व्यापाराः मुख्यादीनां
शब्दानाम् । तत्र समयापेक्षवाच्यावगमनशक्तिर्मुख्याभिधा चोच्यते ।
मुख्यार्थवाधादिसहकार्यपेक्षार्थप्रतिभासनशक्तिर्गौणी लक्षणा च ।
तच्छक्त्युपजनिताार्थावगमपवित्रितप्रतिपत्तृप्रतिभासहायार्थद्योतनशक्तिर्व्य-
ञ्जकत्वम् ॥

अभिधानन्तरं च यद्यप्यन्वयप्रतिपत्तिनिमित्तं तात्पर्यशक्तिरप्यस्ति
तद्विषयस्तात्पर्यलक्षणार्थोऽपि, तथापि तौ वाक्यविषयावेवेति नात्रोक्तौ ॥

वक्रादिवैशिष्ट्यादर्थस्यापि व्यञ्जकत्वम् ।

सत्रयमधरं विलोक्य । सभ्रमरपद्माग्राणक्षीले क्षीलं हि कथंश्चिदपि वारयितुं न
शक्यम् । वारिते वारणायां हे वामे तदनङ्गीकारिणि, सहस्वेदानीमुपालम्भपर-
म्परामित्यर्थः । एतर्कान्चिद्विनयरमणेन खण्डिताधरां विदितसिध प्रकाशयन्तीं
सत्प्रत्यायनाय सखी वक्ति । सहस्वेदानीमिति वाच्यमविनयवत्तीविषयं व्यञ्ज्यम् ।
अर्तुविषयं तु तस्य मुग्धत्वेऽपराधो नास्तीति । वैदग्ध्ये तु मयेत्वं संवृत्तमत-
प्रियेयमिति कृत्वा सहस्वेति व्यञ्ज्यम् । तस्यां प्रियेण गडमुपालम्भ्यमानायां
तथालीकशङ्कितप्रातिवेतिमकलोकविषयं चाविनयप्रच्छादनेन प्रत्यायनं व्यञ्ज्यम् ।
तत्सप्तत्यां च तदुपालम्भतद्विनयप्रबुध्यां सौभाग्यातिशयकृपापनं प्रियाया
इति शब्दबलादिति स्रपञ्जीविषयं व्यञ्ज्यम् । स्रपञ्जीमप्ये इयती खलीकृता
स्तीति लाघवमात्मनि प्रहीतुं न युक्तम् । प्रत्युतायं बहुमाजो यतो रोषे कुपिता
पादपतनप्रदि लभस इति । सहस्रं शोभस्वेदानीमिति सखीविषयं सौभाग्यकृपापनं

१. 'काचिद्विनीता जुताश्चित्खण्डिताधरा तत्सविषयविधाये अनेति समनस्येकता-
नयेव कृपापिस्त्रिदशसहस्रा तत्तात्पर्यापरीक्षारयैक्यञ्ज्ये' इति व्यवहारकोकस्येचने.

‘वक्तृप्रतिपाद्यकाकुवाक्यवाच्यान्यासत्तिप्रस्तावदेशकालचेष्टादिविशेष-
वशादर्थस्यापि मुख्यामुख्यव्यङ्ग्यात्मनो व्यञ्जकत्वम् ॥

वक्तृविशेषाद्यथा—

‘दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यसद्रुहे दास्यति
प्रार्थो नास्य शिशोः पिताद्य विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यामि तद्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्राः पुनरालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्नन्थयः ॥’

अत्र चौर्यरतगोपनं गम्यते ।

प्रतिपाद्यविशेषाद्यथा—

‘निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनज्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा
वार्पां स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥’

व्यङ्ग्यम् । अयेयं तव प्रच्छन्नानुरागिणी हृदयवल्लभा इत्थं रक्षिता । पुनः
प्रकटदशनच्छददंसनविधिरत्र न युक्त इति तच्चौर्यकामुकविषयं संबोधनं व्यङ्ग्यम् ।
इत्थं मयैतदपहृतमिति स्ववैदग्ध्यख्यापनं तटस्थविदग्धलोकविषयं व्यङ्ग्यमिति ॥
ताविति । सा च स च तौ । अत्रेति । शक्तिमध्येऽयंमध्ये च ॥ दृष्टिं हे
प्रतिवेशिनीति । काच्युवतिः परपुरुषसंभोगानुभवेऽप्यस्या संकेतस्थानं व्रजन्ती
स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं विशिष्टसंकेतस्थानाधारं परपुरुषसंभोगात्मकं तथा संभोगचि-
ह्नानि नखरदनक्षतानि गात्रसंलम्पतया शङ्क्यमानाविर्भावानि यथाकमं भर्तृपिपा-
साक्षमनादेयसरसपानीयानयनेन चिरच्छिन्नलग्न्यपुरुषजर्जरप्रान्तजनिष्यमा-
णेन च गात्रगतविकारविशेषोद्भवेनापहृत्याभिधत्ते । तस्याश्वासाध्वीत्वेऽवगते
व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति ॥ निःशेषेति । च्युतं चन्दनं न तु क्षालितम् । संमृष्टो न
तु किञ्चिन्मृष्टः । दूरमनज्जने पुलकिता तन्वीति-

अत्र दूत्यास्तत्कामुकोपभोगो व्यज्यते ॥

काकुर्ध्वनिविकारस्तद्विशेषाद्यथा—

‘तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥’

अत्र मयि न योग्यः खेदः कुरुषु तु योग्य इति काका प्रकाश्यते ॥

वाक्यविशेषाद्यथा—

‘प्राप्तश्रीरिष कस्मात्पुनरपि मयि तं मन्थस्वेदं विदध्या-
त्रिद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव संभावयामि ।
सेतुं बध्नाति मूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-
स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥’

अत्र नारायणरूपता गम्यते ॥

वाच्यविशेषाद्यथा—

‘उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः ।
किं चैतस्मिन्सुरतसुहृदस्तन्वि ते वान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः ॥’

अत्र रतार्थं प्रविशेति व्यज्यते ॥

चोभयं विधेयमिति ॥ नारायणरूपतेति । ससदेहोत्प्रेक्षायाः संकरे-
णेत्यर्थः । न च सदेहोत्प्रेक्षानुपपत्तिबलाद्रूपकस्याक्षेपो येन वाच्यालंकारोपस्था-

अन्यासत्तेर्यथा—

‘णोल्लेह् अणोल्लमणा अत्ता मं घरभरम्मि सयलम्मि ।

खणमित्तं जह् संझाह् होह् न व होह् वीसामो ॥’

अत्र संध्या संकेतकाल इति तटस्थं प्रति कयापि द्योत्यते ॥

प्रस्तावाद्यथा—

‘सुब्बह् समागमिस्सह् तुज्झ पिओ अज्ज पहरमित्तेण ।

एमेय किंति चिट्ठसि ता सहि सज्जेसु करणिज्जम् ॥’

अत्रोपपत्तिं प्रत्यभिसर्तुं न युक्तमिति ध्वन्यते ॥

देशविशेषाद्यथा—

‘अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रासि करोमि सकृद्यः ।

नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्वैः ॥’

अत्र ‘विविक्तोऽयं देशः, प्रच्छन्नकामुकस्त्वया विसर्ज्यः’ इति विश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते ।

कालविशेषाद्यथा—

‘गुरुयणपरवस पिय किं भणामि तुह् मंदभाइणी अहयम् ।

अज्ज पवासं वच्चसि वच्च सयं जेव् सुणसि करणिज्जम् ॥’

रक्तत्वं व्यङ्ग्यस्य भवेत् । यो भोऽसंप्राप्तलक्ष्मीको निर्व्याजजिगीषाकान्तःस स मां

१. ‘तुदत्तनारैभनाः इवशूर्मा गृहखरे सुकले ।
क्षणमात्रं यदि संध्यायां भवति न वा भवति विभामः ॥’ [इति ऋषाया]
२. ‘श्रूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽयं पहरमाद्येण ।
एवमेव किमिति तिष्ठति तत्तस्मि सज्जय करणीयम् ॥’ [इति ऋषाया]
३. ‘गुरुजनपरवश प्रिय किं भणामि तव मन्दभायिन्महम् ।
अथ भवासं वचसि वच स्वयमेव श्रोष्यसि करणीयम् ॥’ [इति ऋषाया]

१. ‘सो वः ज्ञेयसः’ अन्वयाद्विज्ञेयत्वेन.

अद्य मधुसमये यदि व्रजसि तदहं तावन्न भवामि, तव तु न जानामि गतिमिति ध्वज्यते ॥

चेष्टाया यथा—

‘द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारश्रिया

प्रोच्छास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समापादितम् ।

आनीतं पुरतः शिरोऽशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने

वाचस्तच्च निवारितं प्रसरणं संकोचिते दोर्लते ॥’

अत्र चेष्टायाः प्रच्छन्नकान्तविषय आकूतविशेषो ध्वन्यते ॥

एवं वक्त्रादीनां द्विकादियोगेऽपि व्यञ्जकत्वमवसेयम् । तत्र—

वक्तृबोध्ययोगे यथा—‘अत्ताइत्थ’ इत्यादि । अत्र वक्तृबोध्यपर्यालोचनयाशेषेति विधिरूपव्यङ्ग्यार्थप्रतीतिः ॥

एवं द्विकयोगान्तरे त्रिकादियोगान्तरे च स्वयमप्यूह्यम् । एषु मुख्यार्थस्य व्यञ्जकत्वमुदाहृतम् ॥

अमुख्यस्य यथा—

‘सौहेती सहि सुहयं खणे खणे दूमियासि मज्झ कए ।

सज्झावनेहकरणिजसरसियं दाव विरइयं तुमए ॥’

अत्र मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यम् । तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् ॥

मग्रीयादित्यार्थसंभावनात् । न च पुनरपीति पूर्वामिति भूय इति च शब्दैरयमाकृत्योऽर्थः । पुनरर्थस्य भूयोऽर्थस्य च कर्तृभेदेऽपि समुद्रैक्यमात्रेणाप्युपपत्तेः । यथा पृथ्वी पूर्वं कर्तृवीर्येण जिता पुनर्जामदग्न्येनेति । पूर्वा च निद्रा राजपुत्राद्यवस्था-

१. ‘साधयन्ति सखि सुभगं क्षणे क्षणे दूनासि मत्कृते ।

सज्झावकेहकरणीयसदृश तावदिरन्त्रितं स्वया ॥’ [इति ऋछाया]

व्यङ्ग्यस्य यथा—

‘वाणियय हत्थिदंता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्तीओ ।

जावि लुलियालयमुही घरम्मि परिसुक्कए सुण्हा ॥’

अत्र विलुलितालकमुखीत्वेनानवरतक्रीडासक्तिस्तथा च सततसंमो-
गक्षमता ध्वन्यते ॥

व्यङ्ग्यस्य भेदानाह—

व्यङ्ग्यः शब्दार्थशक्तिमूलः ।

शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्चेति व्यङ्ग्यो द्विधा । उभयशक्तिमूल-
स्तु शब्दशक्तिमूलात्तातिरिच्यते, शब्दस्यैव प्राधान्येन व्यञ्जकत्वात् ॥
तत्र शब्दशक्तिमूलमाह—

नानार्थस्य मुख्यस्य शब्दस्य संसर्गादिभिरमुख्यस्य च मुख्या-
र्थवाधादिभिर्नियमिते व्यापारे वस्त्वलंकारयोर्वस्तुनश्च व्यञ्ज-
कत्वे शब्दशक्तिमूलः पदवाक्ययोः ।

अनेकार्थस्य मुख्यस्य शब्दस्याभिधालक्षणे व्यापारे संसर्गादिभि-
र्नियत्रितेऽमुख्यस्य च गौणलक्षणिकरूपस्य शब्दस्य मुख्यार्थवाधनि-
मित्तप्रयोजनैर्गौणलक्षणारूपे व्यापारे नियत्रिते मुख्यस्य शब्दस्य
वस्त्वलंकारव्यञ्जकत्वेऽमुख्यस्य च वस्तुव्यञ्जकत्वे सति शब्दशक्ति-
मूलो व्यङ्ग्यः ॥

स च प्रत्येकं द्विधा । पदे वाक्ये च ॥

संसर्गादयश्चेमे भर्तृहरिणा प्रोक्ताः—

‘संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥’

२. वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्यश्च ।

वाबलुलितालकमुखी गृहे परिसर्पते स्नुषा ॥’ [इति च्छाया]

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥'

यथा—

‘वनमिदमभयमिदानीं यत्रास्ते लक्ष्मणान्वितो रामः’ इति । ‘विना सीतां रामः प्रविशति महामोहसरणिम्’ इति । संसर्गाद्विप्रयोगाच्च दाशरथौ ।

‘बुधो भौमश्च तस्योच्चैरनुकूलत्वमागतौ’ इति साहचर्याद्ब्रह्मविशेषे ।
‘रामार्जुनव्यतिकरः सांप्रतं वर्तते तयोः’ इति विरोधाद्भार्गवकार्तवीर्ययोः ।

‘सैन्धवमानय, मृगयां चरिष्यामि’ इत्यर्थात्प्रयोजनादश्वे ।

‘अस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम्’ इति प्रकरणाद्युपमदर्थे । प्रकरणमशब्दमर्थस्तु शब्दवानित्यनयोर्भेदः ।

‘कोदण्डं यस्य गाण्डीवं स्पर्धते कस्तमर्जुनम्’ इति लिङ्गाच्चिह्वात्पार्थे ।

‘किं साक्षादुपदेशयष्टिरथ वा देवस्य शृङ्गारिणः’ इति शब्दान्तरसंनिधानात्कामे ।

‘क्वणति मधुना मत्तश्चेतोहरं प्रियकोकिलः’ इति सामर्थ्याद्भ्रसन्ते ।

‘तन्व्या यत्सुरतान्ततान्तनयनं वक्त्रं रतव्यत्यये तत्त्वां पातु चिराय’ इत्यौचित्यात्प्रसादसांमुख्यपालने ।

‘अहो महेश्वरस्यास्य कापि कान्तिः’ इति राजधानीरूपादेशाद्राजनि ।

‘चित्रमानुर्विभात्यहिं’ इति कालविशेषाद्रवौ ।

‘मित्रं हन्तितरां तमःपरिकरं धन्ये दृशौ मादृशाम्’ इति व्यक्तिविशेषात्सुहृदि च प्रतीतिः ।

स्वरास्वर्धविशेषप्रतिपत्तिः काव्यमार्गेऽनुपयोगिनीति नोदाह्रियते ।
 ‘मशामि कौरवशतं समरे न कोपात्’ इति काकुरूपात्स्वराद्भवत्य-
 र्थविशेषप्रतिपत्तिः ।

आदिग्रहणाद्भिनयोपदेशनिर्देशसंज्ञेक्षिताकारा गृह्यन्ते ।

अभिनयो यथा—

‘एद्दहमित्तथणिया एद्दहमित्तेहि’ अत्थिवत्तेहि ।

एयावत्थं पत्ता एत्तियमित्तेहि’ दिअहेहि ॥’

अपदेशो यथा—

‘इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।

विषवृक्षोऽपि संबर्ध्वं स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥’

निर्देशो यथा—‘भर्तृदारिके, दिष्ट्या वर्धामहे यदत्रैव कोऽपि
 कस्यापि तिष्ठतीति मामङ्गुलीविलासेनाख्यातवत्यः ।’

संज्ञा यथा—

‘अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।

वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती मूर्धकम्पभयमुत्तरं ददौ ॥’

इङ्गितं यथा—

‘कदा नौ संगमो भावीत्याकीर्णं वक्तुमक्षमम् ।

अवेत्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीलयत् ॥’

आकौरो यथा—

‘निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।

न विद्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥’

१ ‘एद्दहमेत्तावस्या’ इति काव्यप्रकाशे.

‘यतावन्मोत्रस्तनिका यतावन्मात्राभ्यामक्षिपन्नाभ्याम् ।

यतावदवस्थां प्राप्ता यतावन्मात्रेर्दिवसैः ॥’

तदेवं संसर्गादिभिर्नियमितायामभिधायं यार्थान्तरप्रतीतिः सा व्यञ्जनव्यापारादेव । अमुख्येऽपि शब्दे मुख्यार्थबाधादिनियमिते प्रयोजनप्रतिपत्तिर्व्यञ्जनव्यापारादेव । तथा हि तत्र संकेताभावान्नाभिधा नापि गौणी लक्षणा वा मुख्यार्थबाधादिलक्षणाभावात् । न हि लक्ष्यं मुख्यम्, नापि तस्य बाधः, न च किञ्चिन्निमित्तमस्ति, नापि तत्र शब्दः स्वलङ्घतिः । न च किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । अथ प्रयोजनेऽपि लक्ष्ये प्रयोजनान्तरमाकाङ्क्ष्यते तर्हि तत्रापि प्रयोजनान्तराकाङ्क्षायामनवस्था स्यात् । तथा च लाभमिच्छतो मूलक्षतिः । न च प्रयोजनसहितमेव लक्ष्यं लक्षणाया विषय इति वक्तुं शक्यम् । विषयप्रयोजनयोरत्यन्त-भेदात् । प्रत्यक्षादेरपि प्रमाणस्य विषयो घटादिः प्रयोजनं त्वर्थाधिगतिः प्राकट्यं संवित्तिर्वा । तदेवं प्रयोजनविशिष्टस्य लक्ष्यस्य गौणिलक्षणयो-रविषयत्वात्प्रयोजने व्यञ्जनमेव व्यापारः ॥

तत्र मुख्यशब्दशक्तिव्यङ्ग्यं वस्तु पदे यथा—

‘मुक्तिमुक्तिऋदेकान्तसमादेशनतत्परः ।

कस्य नानन्दनित्यन्दं विदधाति सदागमः ॥’

काचित्संकेतदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्या शंसतीति सदागमपदेन प्रकाश्यते । अत्रार्थयोर्वैसदृश्यान्नोपमा ॥

यामपीति सिद्धं रूपकध्वनिरेवायम् । स च वाक्यपर्यालोचनयावसीयत इति ॥ अर्थाधिगतिरिति । नैयायिकादीनां प्राकट्यं भट्टमते, संवित्तिः प्राभाकरे ॥

वाक्ये यथा—

‘पिन्थिय न एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

उन्नयपओहरं पिस्विऊण जइ वससि ता वससु ॥’

अत्र प्रहरचतुष्टयमप्युपभोगेन नेह निद्रां कर्तुं लभ्यते । सर्वे
ह्यत्राविदग्धाः । तदुन्नतपयोधरां मामुपभोक्तुं यदि वससि तदास्वेति
व्यज्यते । वाच्यबाधेन व्यङ्ग्यस्य स्थितत्वात् । तयोर्नोपमानोपमेयभाव
इति नालंकारो व्यङ्ग्यः ॥

यथा च—

‘शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्यै त्वम् ।

यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥’

अत्र विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुतः इति व्यत्ययेन
ध्वन्यते ॥ मुख्यशब्दशक्तिव्यङ्ग्योऽलंकारः पदे यथा—

‘रुधिरविसरप्रसाधितकरवालकरालरुचिरभुजपरिधः ।

झटिति भुकुटिविटङ्कितललाटपट्टो विभाति नृप भीमः ॥’

अत्र भीषणीयस्य भीमसेन उपमानम् ।

वाक्ये यथा—

‘उन्नतः प्रोलसद्धारः कालागुरुमलीमसः ।

पयोधरभरस्तस्याः कं न चक्रेऽभिलाषिणम् ॥’

मुकीति । मुक्तिरभेदव्यापारादपि । भुक्तिः कान्तोपभोगोऽपि । एकान्तः संके-
तस्थानमपीति । स्रतः सुन्दरस्यागमनम्, शोभन आगमश्च ॥ उन्नतपयोधर-
मिति । उन्नतं मेघं प्रेक्ष्येत्यर्थः ॥ अशनिर्वज्रमपि । अनुदारोऽनुगतदारोऽपि ॥

१. ‘पथिक नात्र संस्तरमस्ति मनावप्रस्तरस्थले ग्रामे ।

उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तदस ॥’ [इति षष्ठाया ।]

अत्र वाक्यस्यासंबद्धानर्थत्वं मा प्रसाङ्ग्यदित्यप्राकरणिकप्राकरणिकयो-
रुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इत्यत्रोपमालंकारो व्यङ्ग्यः ॥

यथा वा—

‘अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ।

तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम् ॥’

अत्र शब्दशक्त्या रात्रियोषितोरुपमा व्यङ्ग्या । यद्यपि समुद्दीपि-
तेति सानन्दमिति चार्थो व्यञ्जकस्तथापि न शब्दशक्तिं विनार्थशक्ति-
रुन्मीलति इति शब्दशक्तिरेव व्यञ्जिका ॥

यथा वा—‘मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च, गौर्यो विभवरताश्च,
श्यामाः पद्मरागिण्यश्च, धवलद्विजशुचिवदना मदिरामोदश्वसनाश्च
प्रमदाः ।’ अत्र विरोधालंकारो व्यङ्ग्यः ॥

यथा वा—

‘स्वं येऽभ्युज्ज्वलयन्ति लूनतमसो ये वा नखोद्भासिनो

ये पुष्पन्ति सरोरुहश्रियमधिक्षिप्ताब्जभासश्च ये ।

ये मूर्धस्ववभासिनः क्षितिभृतां ये चामराणां शिरां-

स्याक्रामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रिये सन्तु वः ॥’

अत्र व्यतिरेकः ॥ एवमलंकारान्तरेऽप्युदाहार्यम् ॥

प्रोक्तसन् हारो यस्य, प्रोक्तसन्त्यश्च धारा यस्य । तस्याः कामिन्याः, प्रावृषश्च ॥
अचन्द्रेति । चन्द्रः कर्पूरमपि । समुत्सहर्षा । तारकाभ्यां कनीनिकाभ्यामपि ।
श्यामा रात्रिः, कान्ता च ॥ मातङ्गो हस्ती चण्डालश्च । गौर्यो गौराङ्गयोऽपि ।
विभवेरता विगतं भवे रतं यासां ताव । पद्मरागा मणिविशेषाः, पद्मवच्च रागो
वियते यासाम् । द्विजा दन्ताः, विप्राश्च ॥ नखैः करजैः, न गगने च । क्षितिभृतो
राजानोऽपि । उभये रश्मिचरणरूपाः ॥ एवमिति । यथा—‘खरसं मउअसहावं

गौणशब्दशक्तिव्यङ्ग्यं वस्तु पदे यथा—

‘रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषाराविलमण्डलः ।

निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥’

अत्रोपसंहृतदृष्टिवृत्तिरन्ध्रशब्दो बाधितमुख्यार्थः पदार्थप्रकाशनाश-
क्तत्वं नष्टदृष्टिगतं निमितीकृत्यादर्शं वर्तमानोऽसाधारणविच्छायित्वानु-
पयोगित्वादिधर्मजातमसंख्यं प्रयोजनं व्यनक्ति ॥

वाक्ये यथा—

‘या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥’

अत्र निशायां जागरितव्यमन्यत्र रात्रिवदासितव्यमिति न कश्चिदुप-
देश्यं प्रत्युपदेशः सिध्यतीति बाधितस्वार्थमेतद्वाक्यं संयमिनो लोको-
त्तरतालक्षणेन निमित्तेन तत्त्वदृष्टाववधानं मिथ्यादृष्टौ तु पराङ्मुखत्वं
ध्वनतीति ॥

विमलगुणाणं मितसंगमोल्लसिभम् । कमलं तद्वच्छायं कुण्ठतदोसायरनमोदे ॥’ एत-
त्केनचिच्चन्द्रमेवोद्दिश्योच्यते । कमलप्रख्यस्य महापुरुषस्य श्रियं नाशितवन्तं कंचन
श्रीजुषं प्रति चाप्रस्तुतप्रशंसा व्यङ्ग्येति । निःश्वासान्ध इति । हेमन्तवर्णने पञ्च-
वत्यां रामस्योक्तिरियम् ॥ या निशेति । सर्वेषां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां चतुर्दशा-
नामपि भूतानां या निशाख्या मोहजननी तत्त्वदृष्टिः तस्यां संयमी जागर्ति कथं
प्राप्येति । न तु विषयवर्जनमात्रादेव संयमीति यावत् । यदि वा सर्वभूतनिशायां
मोहनां मिथ्यादृष्टौ जागर्ति कथमियं हेयेति । यस्यां तु मिथ्यादृष्टौ सर्वभूतानि
जाग्रति अतिशयेन सुप्रबुद्धरूपाणि सा तस्य रात्रिरप्रबोधविषयः । तस्यां हि चेष्टायां
नासौ प्रबुद्धः । एवमेव च लोकोत्तराचारव्यवस्थितः पश्यति च मन्यते च तस्यै-
वान्तर्बहिष्करणवृत्तिस्वरितार्था । अन्यस्तु न पश्यति न मन्यते इति तत्त्वदृष्टि-

लक्षकशब्दशक्तिव्यङ्ग्यं वस्तु पदे यथा—

‘स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लङ्गलाका घना

वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे

वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥’

अत्र प्रकरणातृतीयत्रिकनिर्देशाच्च रामे प्रतिपन्ने रामपदमनुपयुज्य-

परेण भाव्यमिति तात्पर्यम् ॥ स्निग्धेति । स्निग्धया जलसंबन्धसरसया श्याम-
लया द्रविडवनितोचितासितवर्णया कान्त्या चाकचिक्वेन लिप्तमाच्छुरितं विय-
ञ्जभो यैः । वेल्लङ्ग्यो जृम्भमाणस्तथा चलन्त्यः परभागवशात् प्रहर्षवशाच्च बला-
काः सितपक्षिविशेषा येषु सत्सु ते एवंविधा मेघाः । एवं नभस्तावदुरालोकं वर्तते ।
दिशोऽपि दुःसहाः । यतः सूक्ष्मजलोद्गारिणो वाता इति मन्दमन्दत्वमेवामनिय-
तदिगागमनं च बहुवचनेन सूचितम् । तर्हि गुहासु कचित्प्रविश्यास्यताम्, अत
आह—पयोदानां ये सुहृदस्तेषु च सत्सु शोभनहृदया मयूरास्तेषामानन्देन हर्षेण
कलाः पद्मजसंवादिन्यो मधुराः केकाः शब्दविशेषाः । ताश्च सर्वं पयोदवृत्तान्तं
स्मारयन्ति स्वयं च दुःसहा इति भावः । एवमुद्दीपनविभावोद्बोधितविप्रलम्भः ।
परस्परधिष्ठानत्वादितेः । विभावानां च साधारण्यमभिमन्यमान इत एव प्रसृति
प्रियतमां हृदये निधायैव स्वात्मवृत्तान्तं तावदाह—कामं सन्तिवति । दृढ-
मिति सातिशयम् । कठोरहृदय इति । रामशब्दार्थव्यङ्ग्यविशेषावकाशदानाय
कठोरहृदयपदम् । यथा—तद्वेदमित्युक्तेऽपि नतमितीति । अन्यथा रामपदं दश-
रथकुलोद्भवकौशल्यास्रेहपात्रत्वबाह्यचरितजानकीलाभादिधर्मोन्तरपरिणतमर्थं क-
थं नाम ध्वनेत् । अस्मीति । स एवाहं भवामीत्यर्थः । भविष्यतीति क्रियासा-
मान्यम् । तेन किं करिष्यतीत्यर्थः । अथ च भवनमेवास्या असंभाव्यमिति ।
उक्तप्रकारेण हृदयनिहितां प्रियां सजलजलधरावीनामुद्दीपनविभावानां साधारण-
त्वावधारणादिना स्मरणेन वैदेहीति शब्देन कथं भविष्यतीति विकल्पपरम्परया
च प्रत्यक्षीभावितां हृदयस्य स्फुटनोन्मुखीं संसंभ्रममाह—हहा हेति । देवीवि

मानं कठोरहृदय इत्यनेन दर्शितावकाशं पितृमरणसीतावियोगाद्यनेक-
दुःखभाजनत्वं लक्ष्यदसाधारणानि निर्वेदग्लानिमोहादीनि व्यनक्ति ॥

वाक्ये यथा—

‘सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥’

इदं हि वाक्यमसंभवत्स्वार्थं सत्सादृश्यात्सुलभसमृद्धिसंभारभाजनतां
लक्ष्यञ्छूरकृतविद्यसेवकानां प्राशस्त्यं ध्वनति ॥

अर्थशक्तिमूलं व्यञ्जयमाह—

वस्त्वलंकारयोस्तद्व्यञ्जकत्वेऽर्थशक्तिमूलः प्रबन्धेऽपि ।

वस्तुनोऽलंकारस्य च प्रत्येकं वस्त्वलंकारव्यञ्जकत्वेऽर्थशक्तिमूलः स

युक्तं तव धैर्यमित्यर्थः ॥ **सुवर्णपुष्पामिति** । सुवर्णं न तु ताम्रादि । पुष्पाणि
प्रतिदिनं प्राद्याणि न तु वीनारादिवत् सङ्गृह्याणि । पृथिवीं न तु नगरादिमात्रं
चिन्वन्ति प्रब्रह्मं गृहीतसारां कुर्वते । **पुरुषा इति** । अन्ये त्वकार्यकराः । त्रय
इति न तु चत्वारः । एवं शूरः पराक्रमेण दुर्घटकार्यकारी । कृता परं धाराधिरोहं
नीता विद्या तत्त्वावबोधहेतुर्येन । सेवक इति सेवाज्ञ इति वा वक्तव्ये ज्ञानस्या-
लौकिकत्वमनौचित्याद्यगणनादि च ध्वनितुं यस्ये(खे)त्यादि कृतम् । शूरकृतविद्य-
वत्सेवाज्ञस्य निर्गुणस्यापि लाभप्राप्तिरिति त्रयश्चकाराः स्वतः संभवन्तीति न केवलं
भणित्वशेनैवामिनिष्पन्नशरीरो यावद्दहिरप्यौचित्येन संभाव्यमानसद्भाव इत्य-
र्थः । यथा—‘सिद्धिपिच्छकण्णऊरा जाया वाहस्स गव्विरी भमइ । मुत्ताहलर-
इअपसाइहाण्णं मज्जे सवत्तीणम् ॥’ शिखिमात्रमारणमेव तदासक्तस्य कृतम् ।
अन्यासु त्वासक्तो हस्तिनोऽप्यमारयत् इति बहुवचनेनोक्तमुत्तमं सौभाग्यम् ।
रचितानि विविधभङ्गीभिः प्रसाधनानि इति तासां संभोगव्यग्रिमाभावात् तद्विर-
चनशिल्पकौशलमेव परमिति दौर्भाग्यातिशय इति दर्शितम् । गर्वश्च बाल्यावि-

१. ‘शिखिपिच्छकण्णपूरा जाया व्याधस्स गव्विनी भ्रमति ।

मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम् ॥’ [इति च्छाया]

च पदवाक्ययोः प्रबन्धे च । इह चार्थः स्वतःसंभवी कविप्रौढोक्तिमात्र-
निष्पन्नशरीरः, कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो वेति भेद-
कथनं न न्याय्यम् । प्रौढोक्तिनिर्मितत्वमात्रेणैव साध्यसिद्धेः । प्रौढो-

वेकादिनापि भवतीति नात्र खोक्तिसद्भावः शङ्क्यः । एष चार्थो यथा यथा वर्ण्यते
तथा तथा सौभाग्यातिशयं व्याधवध्वा द्योतयति ॥ कविप्रौढोक्तिमात्रेति ।
कवेरेव या प्रौढा उक्तिस्तन्मात्रनिष्पन्नशरीर इत्यर्थः । यथा—‘सज्जेद् मुरहि-
मासो नै या पणामेद् जुअइज्जणल्लक्ष्मणुहे । अहिणवसहियारमुहे णवपल्लवपत्तले-
अणहस्स सरे ॥’ अत्र वसन्तैवेतनोऽनहस्य सखा स जयति केवलं न तावदर्प-
यति इत्येवंविधया समर्पयितव्यवस्त्वर्पणकुशलयोग्या सहकारोद्भेदिनी वसन्त-
दशा यत उक्ता अतोऽनर्पितेष्वपि शरेषु यथेवं मन्मथः प्रतपति तदर्पितेषु क्रिय-
द्विक्र(क)मिष्यते इति मन्मथोन्माथकस्यारम्भं क्रमेण गाढगाढीभविष्यन्तं व्यन-
क्ति ॥ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रशरीरो यथा—‘शिखरिणि क नु नाम क्रिय-
च्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः । तरुणि येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं
शुकशावकः ॥’ न हि निर्विघ्नोत्तमसिद्धयोऽपि श्रीपर्वतप्रभृतय इमां सिद्धिं विद-
धुः । दिव्यकल्पसहस्रादिश्चात्र परिमितकालः । न चैवंविधोत्तमफलत्वेन चान्द्रा-
यणप्रभृतयः तपः श्रुतम् । तवेति भिन्नं पदम् । समासेन विगलिततया सा न
प्रतीयते तव दशतीत्यभिप्रायेण । तेन वृत्तानुरोधात् त्वदधरपाटलम् इति न
कृतमिति । तदसदेव । दशतीत्याखादयति । अविच्छिन्नप्रतिबन्धतया न त्वौदरि-
कवत्परिभुङ्के अपि तु रसज्ञोऽप्रेति तत्प्राप्तिवदेव । रसज्ञताप्यस्य तपःप्रभावादे-
वेति । शुकशावक इति । तारुण्याद्युचितकाललाभोऽपि तपस एवेति । अनुरागि-
णश्च प्रच्छन्नस्त्राभिप्रायरूपापनवैदग्ध्यचाटुविरचनात्मकभावोन्मीलनं व्यङ्ग्यम् ।
अत्र चाव्यवहरणत्रयेऽपि प्रौढोक्तिरेव वस्तुव्यञ्जकत्वेन खदते । स्वभावेऽपि
हि वर्ण्यमानः कविप्रौढैव खदते । एतच्च जाल्यलंकारे विवेचयिष्यते ।
काव्यस्य च कविरेव कर्ता वच्चा च । तत्र कविनैव निबद्ध इति कवेरेव

१. ‘सज्जयति मुरभिमासो न तावदर्पयति युवतिजनलक्ष्यमुखान् ।

अभिनवसहकारमुखान्नवपल्लवपत्रलाननहस्य शरान् ॥’ [इति च्छाया]

२. ‘ण दाव अप्पेइ’ ध्वन्यालोके. ३. ‘न्तोचेतनो’ ध्वन्यालोकलोचने.

किमन्तरेण स्वतः संभविनोऽप्यकिंचित्करत्वात् । कविप्रौढोक्तिरेव च
कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिरिति किं प्रपञ्चेन ॥

तत्र वस्तुनो वस्तुव्यञ्जकत्वं पदे यथा—

‘तं ताण सिरिसहोयररयणाहरणम्मि हिययमिक्करसम् ।

बिम्बाहरे पियाणं निवेसियं कुसुमबाणेन ॥’

अत्र कुसुमबाणेनेति पदं कामदेवस्य मृदूपायसौन्दर्यं प्रकाशयति ॥

वाक्ये यथा—

‘तापी नेयं नियतमथ वा तानि नैतानि नूनं

तीराण्यस्याः सविधविचलद्वीचिवाचालितानि ।

अन्यो बाहं किमथ न हि तद्वारिवेष्टद्वलाकं

यत्तत्पल्लीपतिदुहितरि स्नातुमभ्यागतायाम् ॥’

अत्र वाक्यार्थेन वस्तुमात्ररूपेणाभिलषणीयजनकृतमेव भावानां हृद्यत्वं
न स्वत इत्येतद्वस्तु व्यज्यते ॥

तथाविधार्था उल्लिखिताः इति स्वतःसंभवित्वम् । कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति-
मात्रशरीरत्वं वार्थस्य न वाच्यमित्यर्थः ॥ किं प्रपञ्चेनेति । एवं हि भेद-
परिकल्पने शिष्यव्यामोह एव संपद्यत इत्यर्थः ॥ तं ताणेति । तेषा-
मसुराणां पातालवासिनां यैः पुनः पुनरिन्द्रविमर्दनादि किं किं न कृतम्
तद्दृश्यमिति येभ्यस्तेभ्योऽतिदुःखकरेभ्योऽप्यकम्पनीयव्यवसायम् । तच्च श्रीसहो-
दराणामत एवा निर्वायान्योत्कर्षाणामित्यर्थः । तेषां राज्ञानामासमन्ताद्वरणे एकरसं
तत्परं यद्बुद्धयं तत्कुसुमबाणेन सुकुमारतरोपकरणसंभारेणापि प्रियाणां बिम्बाधरे
निवेशितम् । तदवलोकनपरिचुम्बनदर्शनमात्रकृतकृत्यताभिमानयोगित्वेन कामदे-
वेन कृतम् तेषां हृदयं यदत्यन्तविजिगीषाज्वलनजाज्वल्यमानमभूदिति यावत् ॥

१. ‘तत्तेषां श्रीसहोदररत्नहरणे हृदयमेकरसम् ।

बिम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥’ [इति ऋद्धाया]

वस्तुनोऽलंकारव्यञ्जकत्वं पदे यथा—

‘वीराण रमह घुसिणारुणग्नि न तहा पियाथणुत्थङ्गे ।
दिट्ठी रिउगयकुम्भत्थलग्नि जह बहलसिन्दूरे ॥’

अत्र धी(वी)राणामिति पदार्थो वस्तुमात्ररूपः कुचयोः कुम्भस्थलस्य
चोपमालंकारं ध्वनति ॥

वस्तुनोऽलंकारव्यञ्जकत्वमिति । वस्तुना उपमादिरलंकारो व्यज्यत इत्यर्थः ।
तत्रोपमाध्वनिः ‘वीराण—’ इत्यादिना दर्शितः । अर्थान्तरन्यासध्वनिः पदे यथा
—‘हिमं अद्वियमजं खुअ अणरुद्धमुहं पि मं पसायन्त । अबरद्धस्स वि णे हु दे
बहुजाणय रुसिउं सक्कम् ॥’ हृदये स्थितो न तु बहिः प्रकटितो मन्युर्यया । अत
एवाप्रदर्शितरोषमुखीमपि मां प्रसादयन् । हे बहुज्ञ, अपराद्धस्यापि तव खलु न
रोषकरणं शक्यम् । अत्र बहुज्ञेत्यामन्त्रणार्थो विशिषे पर्यवसितः । अनन्तरं तु
तदर्थपर्यालोचनबलाद्यत्सामान्यरूपं समर्थकं प्रतीयते तदेव चमत्कारकारि । तेषा
हि । खण्डिता सती वैदग्ध्यानुनीता तं प्रत्यक्षेण दर्शयन्ती इत्यमाह । यः कश्चि-
द्बहुज्ञो धूर्तः स एवं सापराधोऽपि स्वापराधावकाशमवच्छादयतीति मा त्वमा-
त्मनि बहुमानं मिथ्या ग्रहीरिति । उपेक्षाध्वनिर्यथा—‘चन्दनासक्तभुजगनिःश्वा-
सानिलमूर्च्छितः । मूर्च्छयत्येष पथिकान्मधौ मलयमारुतः ॥’ अत्र हि मधौ मल-
यमारुतस्य पथिकमूर्च्छाकारणत्वं मन्मथोन्माद्यदायित्वेनैव । तत्तु चन्दनासक्तभु-
जगनिःश्वासानिलमूर्च्छितत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा साक्षादनुक्तापि वाक्यार्थसा-
मर्थ्यादवसीयते । न चैवंविधे विषये इवादिशब्दप्रयोगमन्तरेणासंबद्धतैवेति शक्यं

१. ‘वीराणां रमते घुसुणारुणे न तथा पियास्तनोत्थङ्गे ।
ट्ठी रिपुगजकुम्भस्थले यथा बहलसिन्दूरे ॥’ [इति च्छाया]

१. ‘हृदयस्थापितमन्युमपरोषमुखीमपि मां प्रसादयन् ।
अपराद्धस्यापि न खलु ते बहुज्ञ रोषितुं शक्यम् ॥’ [इति च्छाया]

२. ‘हिमं अद्विजमजं अवरुणमुहं’ ध्वन्यालोके पाठः. ३. ‘णं’ ध्वन्यालोके
४. ‘सामर्थ्यं’ लोचने. ५. ‘सा हि’ लोचने.

वक्तुम्, गमकत्वात् । अन्यत्रापि तदप्रयोगे तदर्थव्यगतिदर्शनात् । यथा—‘ईसा-
कलुषस्स वि तुह मुहस्स नणु एस पुण्णिमायंदो । अज्ज सरिसत्तणं पाविऊण
अग्निं विवण न माई ॥’ ईर्ष्याकलुषितस्यापि ईषदरुणच्छायाकस्य । यदि तु
प्रसन्नस्य मुखस्य सादृश्यमुद्गहेत्सर्वदा तत्किं कुर्यात् त्वन्मुखं तु चन्द्रीभवतीति
मनोरथानामप्यपथमिदमित्यपि सन्दस्याभिप्रायः । अग्रे न स्वदेहे न माति दश
दिशः पूरयति यतोऽप्येयता कालेन एकं दिवसमात्रमित्यर्थः । अत्र पूर्णचन्द्रेण
दिशां पूरणं स्वरससिद्धमेवमुपेक्ष्यते । यदि च ननुशब्देन वितर्कमुपेक्षारूपमा-
चक्षणेनासंबद्धता पराकृतेति संभाव्यते तदेदमत्रोदाहरणं यथा—‘त्रासाकुलः
परिपतन्परितो निकेतान्पुंभिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि । तस्थौ तथापि न
मृगः क्वचिदङ्गनाभिराकर्णपूर्णनयनेषुहतेक्षणश्रीः ॥’ परितः सर्वतो निकेतान्परि-
पतन्नक्रामन्न कैश्चिदपि चापपाणिभिरसौ मृगोऽनुबद्धस्तथापि न क्वचित्तस्थौ
त्रासचापलयोगात् स्वाभाविकादेव तत्र चोत्प्रेक्षा ध्वन्यते । अङ्गनाभिराकर्णपूर्णै-
न्नश्वरैर्हता ईक्षणश्रीः सर्वस्वभूता अस्य यतः अतो न तस्थौ । नन्वेतदप्यसंबद्ध-
मस्तु । न । शब्दार्थव्यवहारे प्रसिद्धिरेव प्रमाणम् ॥ दीपकध्वनिर्यथा—‘मा
भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा । वज्रमिन्द्रकरविप्रसृतं वा
स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ॥’ इति । अत्र मा बाधिष्ठेति गोप्यमानादेव
दीपकादत्यन्तमेहास्पदत्वप्रतिपत्त्या चारुत्वनिष्पत्तिः ॥ अप्रस्तुतप्रशंसाध्वनि-
र्यथा—‘दुण्डुणन्तो मरिहिसि-’ इति । प्रियतमेन साकमुद्याने विहरन्ती काचि-
न्नायिका भ्रमरमेवमाहेति । शृङ्गस्याभिधायां प्रस्तुतत्वमेव । न चामन्त्रणादप्रस्तु-
तत्वगतिः प्रत्युतामन्त्रणं तस्या मौग्यविजृम्भितमित्यभिधया तावन्नात्राप्रस्तुत-
प्रशंसा । समाप्तायां पुनरभिधायां वाच्यार्थसौन्दर्यबलादन्यापदेशता ध्वन्यते ।
यत्र स्वसौभाग्याभिमानपूर्णा सुकुमारपरिमलमालतीकुसुमसदृशी मुग्धकुलवधूनि-
र्व्याजप्रेमपरतया कृतकवैदग्ध्यलब्धप्रसिद्धतिशयानि शम्भलीकष्टकव्याप्तानि दूरा-
नोदकेतकीवनस्थानीयानि वेश्याकुलानि इत्यस्वामुतश्च चक्षुर्यमाणं प्रियतममुपाल-
भते ॥ अपहृतिध्वनिर्यथा—‘यत्कालागुरुपत्रभङ्गरचनावासैकसारायिते गाराङ्गी-

१. ‘ईर्ष्याकलुषस्यापि तव मुखस्य नन्वेष पूर्णिमाचन्द्रः ।

अथ सदृशत्वं प्राप्याह इव न माति ॥’ [इति च्छाया]

२. ‘त्वप्रसन्न’ लोचने.

वाक्ये यथा—

‘पुत्रक्षयेन्धनघनप्रविजृम्भमाण-

स्नेहोत्थशोकविषमज्वलनाभितप्तः ।

प्रालेयशीतलममंस्त स बाह्ववद्भि-

महाय देहमथ संविदधे सरित्सात् ॥

अत्र विशिष्टः पुत्रक्षयोपतप्तोऽग्निं प्रविष्टो न तेन दग्ध इत्ययं वाक्यार्थो वस्तुस्वभावः शोकस्य बाह्ववद्देराधिक्यमिति व्यतिरेकालंकारं ध्वनति ॥

कुचकुम्भभूरिभुग्भोगे सुधाधामनि । विच्छेदानलदीपितोत्कंचनिताचेतोधि-
वासोद्भवं संतापं विनिनीषुरेष विततैरङ्गैर्नताङ्गः स्मरः ॥’ अत्र चन्द्र-
मण्डलमध्यवर्तिनो लक्ष्मणो वियोगाग्निपरिचितवनिताहृदयोदितश्लेषमलीमसच्छ-
विमन्मथाकारतयापहवो ध्वन्यते । अत्रैव ससंदेहध्वनिः । यतः चन्द्रवर्तिगोऽ-
स्तस्य नामापि न गृहीतम् । अपि तु गौराङ्गीस्तनाभोगस्थानीये चन्द्रमसि
कालागुरुपत्रभङ्गविच्छिन्नास्पदत्वेन यच्छाखामुत्कृष्टतामाचरतीति तच्च जानीमः
किमेतद्वस्तिवति ससंदेहो ध्वन्यते ॥ पूर्वमनङ्गीकृतप्रणयामनुतप्तां प्रणयिविरहो-
त्कण्ठितां बलभागमनप्रतीक्षापरत्वेन कृतप्रसाधनादिविधेयतया वासकसञ्जीभूतां
पूर्णचन्द्रोदयावसरे दूतीमुखेनानीतः प्रियतमस्त्वदीयकुचकलशान्यस्तकालागुरुपत्र-
भङ्गरचना मन्मथोद्दीपनकारिणीति चाटुकं कुर्वाणश्चन्द्रवर्तिनी च कुवलयदलदया-
मला कान्तिरेवमेव करोतीति निदर्शनाध्वनिरपि ॥ त्वरीयकुचकलशशोभा मृगा-
ङ्गशोभा च सह मदनमुद्दीपयते इति सहोक्तिध्वनिरपि ॥ ‘त्वत्कुचसदृशश्चन्द्रश्चन्द्र-
समस्त्वत्कुचाभोगः’ इति प्रतीतिरुपमाध्वनिरपि ॥ एवमन्येऽप्यत्र प्रमेदाः शक्यो-
त्प्रेक्षाः । महाकविवाचोऽस्याः कामधेनुत्वात् । यतः—‘हेलापि कस्यचिदचिन्त्य-
फलप्रसक्त्यै कस्यापि नालमणवेऽपि फलाय यत्नः । दिग्दन्तिरोमचलनं धरणीं
धुनोति खात्संपतजपि लतां चलयेच्च मृङ्गः ॥’ व्यतिरेकध्वनिर्यथा—‘जाएज

१. ‘वनिताचेतो’ स्यात्.

२. ‘जायेय वनोद्देशे कुञ्ज इव पादपो घटितपत्रः ।

मा मानुषे लोके तापैकरसो दरिद्रश्च ॥’

अलंकारस्य वस्तुव्यञ्ज्यत्वं पदे यथा—

‘चूँअङ्कुरावयंसं छणपसरमैहग्घमणहरसुरामोयम् ।

अपणामियं पि गहियं कुसमसरेण महुमासलच्छीम् मुहम् ॥’

वणुदेशे खुज्जो व्विअ पायवो घडिअवत्तो । मा माणुसम्मि लोए ताएक्करसो दरिहो अ ॥’ जायेय वनोद्देशे एव वनस्यैकान्ते गहने यत्र स्फुटबहुतरवृक्षसंपत्त्या प्रेक्षतेऽपि न कश्चित् कुञ्ज इति । यो रूपघटनादावेवानुपयोगी । झटितपत्र इति छावामपि न करोति तस्य का पुष्पफलवर्तेति भावः । तादृशोऽपि कदाचिदाज्ञा-
रिक्स्योपयोगी स्यादुल्लादेर्निवासायेति भावः । मानुष इति । सुलभार्थिजन इति भावः । लोक इति । यत्र लोक्यते सोऽर्थिभिः तेन चार्थिजनो न किञ्चिच्छक्यते कर्तुं तन्महद्वैशसमिति भावः । अत्र वाच्योऽलंकारो न कश्चित् । त्यागंकरसस्य दरिद्रस्य जन्मानभिनन्दनं त्रुटितपत्रकुञ्जपादपजन्माभिनन्दनं च साक्षाच्छब्द-
वाच्यम् । तथाविधादपि पादपात्तादशब्ध पुंसः शोच्यतायामाधिक्यं तात्पर्येण प्रका-
शयति ॥ एवमन्येऽलंकारा व्यञ्ज्यतया अभ्यूषा इति ॥ अलंकारस्य वस्तुव्यञ्ज-
कत्वमिति । अलंकारेण उपमादिना वाच्येन वस्तु व्यञ्ज्यत इत्यर्थः । तत्र विरोधस्य वस्तुव्यञ्जकत्वं चूँअङ्कुरावयंसमित्यादिना प्रदर्शितम् ॥ उपमाया यथा । शिखरि-
णीति । अत्र तवाधरपाटलमिति पदे समासोपमयाभिलाषात्मकं वस्तु ध्वन्यते ॥
रूपकस्य यथा ‘वैमहियमाणसकघणपङ्कयनिम्महियपरिमला जस्स । अखुडियदा-
णप्पसरा बाहुप्पलिहा व्विय गयन्दा ॥’ अत्र बाह्वोः परिषरूपेणात्मना रूपका-
लंकारेण भुजद्वयान्यद्गजाश्वादिसामग्री रूपं तस्यानुपादेयमिति वस्तु व्यञ्ज्यते ।
एवमन्येऽप्यलंकारा वस्तुनो व्यञ्जकत्वेनोदाहार्याः ॥ छणेति । महाधेनो(णो)-
त्सवप्रसरेण मनोहरसुरस्य मन्मथदेवस्य आसोदक्षमत्कारो यत्र । महाधेशब्दस्य

१. ‘व्यञ्जकत्वं’ स्यात् टीकानुरोधात्.

२. ‘चूँताङ्कुरावतंसं’ क्षणप्रसरमहाधेनोहरसुरामोदम् ।

असमर्पितमपि गृहीतं कुसुमसरेण मधुमासलक्ष्म्या मुखम् ॥’

३. ‘महं घणमधुरामोअम्’ ध्वन्या०.

१. ‘... मानसकाञ्चनपङ्कजनिर्मथितपरिमला यस्य ।

अखण्डितदानप्रसरा बाहुपरिषा इव गजेन्द्राः ॥’

अत्रापणामियमसमर्पितमपि विरोधालंकारेण वाच्येन मधुमासप्रौढि-
मनि भाविनि किं भविष्यतीत्येवंभूतं वस्तु ध्वन्यते ॥

वाक्ये यथा—

‘गाढालिङ्गणरहसुज्जयग्नि दहए लहु समोसरइ ।

माणंसिणीण माणो पीलणभीय व्व हिययाओ ॥’

अत्रोत्प्रेक्षया प्रत्यालिङ्गनादि । तत्र जृम्भत इति वस्तु व्यज्यते ॥

अलंकारेणालंकारः पदे यथा—

‘तुह वल्लहस्स गोसग्नि आसि अहरो मिलाणकमलदलो ।

इअ नववहुया सोउण कुणई वयणं महीसमुहम् ॥’

अत्र मिलाणकमलदलमिति रूपकेण म्लानत्वान्यथानुपपत्तेः त्वयास्व
मुहुर्मुहुः परिचुम्बनं कृतमिति अनुमानं व्यज्यते ॥

वाक्ये यथा—

‘स वक्तुमखिलाञ्छक्तो हयग्रीवाश्रितान्गुणान् ।

योऽम्बुकुम्भैः परिच्छेदं शक्तः कर्तुं महोदधेः ॥’

अत्र निदर्शनेन हयग्रीवगुणानामवर्णनीयताप्रतिपादनरूपोऽसाधारणतद्विशेषप्रकाशनपर आक्षेपो व्यज्यते ॥

प्रबन्धेऽर्थशक्तिमूलो व्यङ्ग्यो यथा गृध्रगोमायुसंवादे—

परनिपातः । प्राकृते नियमाभावात् । असमर्पितमपि गृहीतं कुसुमशरेण मधु-

१. ‘गाढालिङ्गणरहसोचते दधिते लघु समपसरति ।

मनस्विन्या मानः पीडनामीत इव हृदयात् ॥’

२. ‘तव बल्लमस्य प्रातरासीदधरो म्लानकमलदलम् ।

इति नवबधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीसंमुखम् ॥’

तथा च—

‘अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले ।

न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः ॥’

इति दिवाप्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविसर्जनपरमिदं वचनम् ।

‘आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतम् ।

बहुविधो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥’

‘अयं कनकवर्णामं बालमप्राप्तयौवनम् ।

गृध्रवाक्यात्कथं बालास्त्यक्षध्वमविशङ्किताः ॥’

इति निशि विनृम्भमाणस्य गोमायोर्जनव्यावर्तननिष्ठां चेति प्रबन्ध-
प्रतिपाद्येनार्थेन गृध्रगोमायोर्भक्षणाभिप्रायो व्यज्यते ॥ एवं मधुमथन-
विजये पाञ्चयशोक्तिषु, विषमबाणलीलायां कामदेवस्य सहचरसमा-

मासलक्ष्या मुखमारम्भो वर्णं च । तच्च सुरामोदयुक्तं भवति ॥ पाञ्चजन्यो-
क्तिष्विति । ‘लीलादाढगुण्वृद्धसयलमहिमण्डलस्य विश्वभञ्ज । कीस मुणाला-
हरणं पितुम्भगदृष्टा इ अत्रापि ॥’ पाञ्चजन्योक्तयोः किमणीविप्रलम्भवासुदेवाशय-
प्रतिभेदनाभिप्रायमभिव्यज्यन्ति ॥ सहचरेति । कामदेवस्य सहचरा मधुयौव-
नमलयानिलादयस्तेषां समागमे । तदुक्तिष्वित्यर्थः । यथा—‘हुंमिश्रवदृच्छिभरेहो
शिरङ्कुसो अहविवेहरहिओ वि । सिविणेवि उम्मसमये पत्तिअभत्ति न पप्फस्ति-
मि ॥’ इत्यादयो यौवनोक्तयस्तं तं निजस्वभावं व्यज्यन्ति ॥ रसभावेति । यद्यपि
रसेनैव सर्वं काव्यं जीवति, तथापि तस्य रसस्य एकघनचमत्कारात्मनोऽपि कुत-
श्चिदंशात्प्रयोजकीभूतादधिकोऽसौ चमत्कारो भवति । तत्र यदा कश्चिदुद्रिक्ता-
वस्थां प्रतिपन्नो व्यभिचारी वक्ष्यमाणोदयादिधर्माच्चमत्कारातिशये प्रयोजको
भवति तदा भावध्वनिः । यदा तु विभावाभासाद्व्याभासोदयस्तदा विभावानुभा-
वाभासाच्चर्वणाभास इति रसाभासः । एवं भावाभासोऽपि । एवं रसध्वनेरेवामी

१. ‘पाञ्चजन्योक्तिषु’ विवेके.

१. ‘पाञ्चयशोक्तिषु’ मूल०, २, ३. अनयोरुच्चाया स्फुट्या.

गमेऽर्थव्यञ्जकत्वमुदाहार्यम् ॥ एवं च वस्तुनोऽलंकारव्यञ्जकत्वे मेद-
त्रयमुत्प्रेक्ष्यम् ॥

रसादिश्च ।

रसभावतदाभासभावशान्तिभावोदयभावस्थितिभावसंधिभावशबलत्वा-
न्यर्थशक्तिमूलानि व्यङ्ग्यानि । चकारः पदवाक्यप्रबन्धानुकर्षणार्थः ।
पृथग्योगे रसादयो व्यङ्ग्या एव भवन्ति, न तु कदाचिद्वाच्यतामपि
सहन्ते इति रसादीनां प्राधान्यस्यापनार्थः । वस्त्वलंकारौ हि वाच्या-
वपि भवतः ॥

तत्रार्थशक्तिमूलो व्यङ्ग्यो रसः पदे यथा—

‘उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता

ते लोचने परिभृशं कुपिते वहन्ती ।

भावध्वनिप्रसृतयो निःस्पन्दाः । आस्वादे प्रधानं प्रयोजकमंशं विभज्य व्यवस्था-
प्यते । यथा—गम्रयुक्तिशौ(?)रेकसंमूर्च्छितमोदोपभोगेऽपि सुपरिशुद्धमांसाविप्र-
युक्तमिदं सौरभमिति । रसध्वनिस्तु स एव, यत्र मुख्यतया विभावानुभावव्यभि-
चारिसंयोजनोचितस्याधिप्रतिपत्तिकस्य प्रतिपत्तुः स्थाय्यशचर्वणाप्रयुक्त एवास्वा-
दप्रकर्ष इति । उदाहरणानि चैतल्लक्षणाप्रस्तावे दर्शयिष्यन्ते ॥ उत्कम्पिनीति ।
अत्र हि ते इति पदं रसमयत्वेन स्फुटमेवावभासते सदृढयानाम् । तथा हि—
वासवदत्तादाहाकर्णेनप्रबुद्धशोकनिर्भरस्य बत्सराजस्येदं परिदेवितवचनम् । तत्र च
शोको नामेष्टजनविनाशप्रभव इति तस्यास्य जनस्य ये भूक्षेपकटाक्षादयः पूर्वं
रतिविभावतामवलम्बन्ते स्म त एवात्यन्तविनष्टाः सन्त इदानीं स्मृतिगोचरतया
निरपेक्षत्वभावप्रमाणं करुणमुदीपयन्तीति स्थिते । ते लोचने इति तच्छब्दसल्लोच-
नगतस्वसंवेद्याव्यपदेश्यानन्तगुणगणसरणाकारशोतको रसस्यासाधारणनिमित्ततां
प्राप्तः । तेन यत्किंचिच्चोदितं परिद्वृतं च तन्मिथैव । तथा हि । चोद्यम्—प्रका-
न्तपरामर्षकस्य तच्छब्दस्य कथमियति व्यापारः । उत्तरम्—रसाविष्टोऽत्र परा-

१. ‘निरपेक्षभावत्वप्राणं’ लोचने. २. ‘स्वितम्’ स्यात्. ३. ‘केनन्वि’ लोचने.

तीक्ष्णेन दारुणतया सहसैव दग्धा

धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षितासि ॥'

अत्र ते इति पदेन स्मारितानामनुभवैकगोचराणां सातिशयविभ्रमाणां शोकव्यञ्जकत्वम् ॥

त्याद्यन्ते यथा—

‘मा पन्थं रुन्धीओ अवेहि बालय अहोसि अहिरीओ ।

अम्हे अणिरिकाओ सुन्नघरं रक्खियव्वं णो ॥’

अत्रापेहीति त्याद्यन्तत्वं तावदप्रौढो लोकमध्ये यदेवं प्रकाशयसि अस्ति तु संकेतस्थानं शून्यं गृहं तत्रैवागन्तव्यमिति ध्वनति ॥

भृष्टेति । तदुभयमनुत्था[प]नोपहतम् । यत्र ह्यनुद्दिश्यमानधर्मान्तरसाहित्ययोग्य-
धर्मयोगित्वं वस्तुनो यच्छब्देनाभिधाय तद्बुद्धिस्थधर्मान्तरसाहित्यं तच्छब्देन
निर्वाह्यते तत्र पूर्वप्रकान्तपरामर्शकत्वं तच्छब्दस्य । यत्र तु निमित्तोपनत-
स्मरणविशेषाकारसूचकत्वं स घट इत्यादौ तत्र का परामर्शकयेति ॥ उत्कम्पि-
नीत्यादिना तथैयभयानुभावोत्प्रेक्षणं मया अनिर्वाहितप्रतीकारमिति शोकावेगस्य
विभावतेति सातिशयविभ्रमैकाग्रतनरूपे अपि लोचने विधुरे कांदिशीकतया
निर्लक्ष्ये क्षिपन्ती क स्नाता कासौ चार्यपुत्र इति तयोर्लोचनयोस्तादृशी चावस्थेति
सुतरां शोकोद्दीपनम् । तीक्ष्णेनेति । तस्यायं स्वभाव एव किं कुरुतां तथापि
च धूमेनान्वीकृतो द्रष्टुमसमर्थ इति, न तु सविवेकस्येदृशानुचितकारित्वं संभा-
व्यत इति स्मर्यमाणं तथैयं सौन्दर्यमिदानीं सातिशयशोकावेशविभावतां प्राप्त इति
तेशब्दे सति सर्वोऽयमर्थो निर्व्यूढः । यथा वा—‘ज्ञमिति कनकचित्रे तत्र दृष्टे कुरङ्गे
रभसविकसितास्ते दृष्टिपाताः प्रियायाः । पवनविलुलितानामुत्पलानां पलाशप्रकर-
मिव किरन्तः स्मर्यमाणा ददन्ति ॥’ इति ॥ अणिरिकाओ इति । परतन्त्रा इति ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेके प्रथमोऽध्यायः ।

१. ‘मा पन्थानं रुध अपेहि बालक अहो अस्ति अह्नीकः ।

वयं परतन्त्राः शून्यगृहं रक्षणीयमस्माकम् ॥’

पदैकदेशोऽपि पदं यथा—

‘तालैः शिञ्जद्वलयसुभगेनर्तितः कान्तया मे

यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्भ्यः ।’

अत्र तालैरिति बहुवचनमनेकभङ्गिवैदग्ध्यं स्याप्यद्विप्रलम्भमुद्दीप्त-
यति—

‘लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो

निराहाराः सस्यः सततरुदितोच्छूननयनाः ।

परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकै-

स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥’

अत्र न लिखतीत्यपि तु प्रसादपर्यन्तमास्ते इति न त्वासित इति ।
भूमिमिति न तु भूमाविति । न हि बुद्धिपूर्वकं किञ्चिल्लिखतीति
स्यादित्यादिविभक्तीनां व्यञ्जकत्वम् ॥

‘अस्म(ण्)त्थ वच्च बाल्य अण्हा इति किसमलेहसि एअम् ।

हो जायाभीरुयाण तीत्थं विय न होई ॥’

अत्र जायातो ये भीरवस्तेषामेतत्स्थानमिति दूरापेतः संबन्ध इत्यनेन
संबन्धेनैवेर्ष्यातिशयः प्रच्छन्नकामिन्याभिव्यक्तः । जायाभीरुकाणामित्यत्र
तद्धितस्यापि व्यञ्जकत्वम् । ये ह्यैरसञ्ज्ञा धर्मपत्नीषु प्रेमपरतन्त्रास्तेभ्यः
कोऽन्यो जगति कुत्सितः स्यादिति कप्रत्ययोऽवज्ञातिशयद्योतकः ॥

‘अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्ररम्यैः ॥’

अत्र चकारौ निपातावेवमाहतुः । गण्डस्योपरि स्फोटैवद्विप्रयोगश्च

१. ‘अन्यत्र व्रज बालक प्रकर्षेणालोकयस्वतत् ।

भो जायाभीरुकाणा तीर्थमेव न भवति ॥’

२. ‘ये हि रसज्ञाः’ ध्वन्यालोके. ३. ‘स्फोट इतिवच्चद्वियोगवद्दर्शो’ ध्वन्यालोके.

वर्षासमयश्च समुपनतमेतद्वयमलं प्राणहरणायेति । अत एव रम्यपदेन सुतरामुद्दीपनविभावत्वमुक्तम् ॥

‘प्रस्निग्धाः कचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः’ अत्र प्र इत्यु-
पसर्ग इङ्गुदीफलानां सरसत्वमाचक्ष्ण आश्रमस्य सौन्दर्यातिशयं ध्वनति ॥

अनेकस्य निपातस्योपसर्गस्य चैकत्र पदे यः प्रयोगः सोऽपि रसव्य-
क्त्यर्थः । यदाह—‘अहो बतासि स्पृहणीयवीर्यः’ अत्राहो बतेत्यनेन
श्लाघातिशयो ध्वन्यते ॥

‘मनुष्यवृत्त्या समुपाचरन्तं स्वबुद्धिसामान्यकृतानुमानाः ।

योगीश्वरैरप्यसुबोधप्रीशं त्वां बोद्धुमिच्छन्त्यबुधाः स्वतर्कैः ॥’

अत्र सम्यग्भूतमुपांशु कृत्वा आसमन्ताच्चरन्तमित्यनेन लोकानुजिघृ-
क्षातिशयस्तत्तदाचरतः परमेश्वरस्य ध्वन्यते ॥

‘रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत्’ इति । अत्र शंकरधनुर्भङ्गश्रवणा-
त्मकुपितस्य भार्गवस्योक्त्या आसीदित्यतीतकालनिर्देशाद्वाश्रयः कथा-
शेषत्वं व्यज्यते ॥

यथा च प्रत्ययांशस्य द्योतकत्वं तथा प्रकृत्यंशस्यापि यथा—

‘तद्वेहं नतमिच्छि मन्दिरमिदं लब्ध्वावकाशं दिवः

सा धेनुर्जरी नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।

स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योषिता-

माश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं परां प्रापितः ॥’

अत्र दिवसार्थेनात्यन्तासंभाव्यमानतास्यार्थस्य ध्वन्यते । तदिति
प्रकृत्यंशश्चात्र नतमिच्छीत्येतत्प्रकृत्यंशसहायः समस्तामङ्गलभूतां मूषिका-
द्याकीर्णतां ध्वनति । एवं सा धेनुरित्यादावपि योज्यम् ॥

तथा—

‘रहेकेलिहिअनिअसणकरकिसलयरुद्धनयणजुअलस्स ।

रुद्धस्य तद्वयनयणं पव्वहपरिचुम्बितं जयइ ॥’

अत्र जयतीति न तु शोभते इत्यादि । समानेऽपि हि स्वगन-
व्यापारे लोकेऽन्तरेणैव रूपेणास्य पिधानमिति तदेवोक्तमिति व्यज्यते ॥

भावादीनां पदप्रकाशत्वेऽधिकं न वैचित्र्यमिति न तदुदाह्रियते ।
वाक्यस्य रसादिव्यञ्जकत्वं रसादिलक्षणे एवोदाहरिष्यते । प्रबन्धे च
नाटकादावर्थशक्तिमूला रसव्यक्तिः प्रतीतैव । वर्णरचनयोस्तु साक्षा-
न्माधुर्यादिगुणव्यञ्जकत्वमेव । तद्वारेण तु रसे उपयोग इति गुणप्रकरणे
एव वक्ष्येते इतीह नोक्ते ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिवंदस्तोपज्ञ-

काव्यानुशासनवृत्ता प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

रसलक्षणमाह—

विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्तः स्थायी भावो रसः ।

वागाद्यभिनयसहिताः स्थायिव्यभिचारिलक्षणाश्चित्तवृत्तयो विभाव्यन्ते
विशिष्टतया ज्ञायन्ते यैस्तैर्विभावैः काव्यनाट्यशास्त्रप्रसिद्धैरालम्बनोद्दी-
पनस्तभावैर्ललनोद्यानादिभिः, स्थायिव्यभिचारिलक्षणं चित्तवृत्तिविशेषं
सामाजिकजनोऽनुभवन्ननुभाव्यते साक्षात्कार्यते यैस्तैरनुभावैः कटाक्ष-

विभावैरिति । यदाह मुनिः—‘बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयात्मकाः ।
अनेन यस्मात्तेनायं विभाव इति संज्ञितः ॥’ अनुभावैरिति । ‘वागङ्गात्त्वभि-

१. ‘रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनजुगलस्य ।

रुद्धस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति ॥’

भुजोत्क्षेपादिभिः, विविधमाभिमुख्येन चरणशीलैर्व्यभिचारिभिर्वृत्ति-
स्मृतिप्रभृतिभिः, स्थायिभावानुमापकत्वेन लोके कारणकार्यसहचारि-
शब्दव्यपदेश्यैर्ममैवैते परस्यैवैते न ममैते न परस्यैते इति संबन्धि-
विशेषस्वीकारपरिहारनियमानवसायात्साधारण्येन प्रतीतेरभिप्रेत्यक्तः
सामाजिकानां वासनारूपेण स्थितः स्थायी रत्यादिको भावो नियत-
प्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायबलात् सहृदयहृदयसंवादभाजा
साधारण्येन गोचरीक्रियमाणश्चर्यमाणतैकप्राणो विभावादिभावनावधिर-
लौकिकचमत्कारकारितया परब्रह्मास्वादसोदरो निमीलितनयनैः कविस-
हृदयै रस्यमानः स्वसंवेदनसिद्धो रसः ॥

नयैर्यस्मादर्थो विभाव्यते । बागजोपाङ्गसंयुक्तस्त्वनुभाव इति स्मृतः ॥' रस
इति । तथा च भरतमुनिः—'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः'
इति । तत्र भट्टलोल्लटस्तावदेवं व्याचक्षते—विभावादिभिः संयोगोऽर्थात्स्थायिनः
ततो रसनिष्पत्तिः । तत्र विभावश्चित्तवृत्तेः स्थाय्यात्मिकाया उत्पत्तेः कारणम् ।
अनुभावाश्च न रसजन्या अत्र विवक्ष्यन्ते तेषां रसकारणत्वेन गणनानर्हत्वात्
अपि तु भावानामेव । (ये'तु भावानामेव) येऽनुभावा व्यभिचारिणश्च [ते]
चित्तवृत्त्यात्मकत्वात् यद्यपि न सहभाविनः स्थायिना, तथापि वासनात्मतेह
विवक्षिता । तेन स्थाय्येन विभावानुभावादिभिरुपचितो रसः । स्थायी त्वनुपचितः ।
स बोभयोरपि मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्येऽनुकर्तरि च नटे रामादिरूपतानु-
संधानबलादिति ॥ तथा चाह दण्डी—'रतिः शृङ्गारतां याता रूपबाहुल्ययो-
गतः । आरुह्य च परां कोटिं कोपो रौद्रत्वमागतः ॥' अयं भावः—विभावैर्जनितो-
ऽनुभावैः प्रतीतिपदं नीतो व्यभिचारिभिरुपचितो मुख्यवृत्त्यानुकरणीये रामे तद्रू-
पतानुसंधानादनुकर्तरि प्रतीयमानः स्थायी रस इति ॥ एतच्चेति शाङ्करः । तथा
हि—विभावाद्ययोगे स्थायिनोऽवगमो नोपपद्यते अवगमकस्याभावात् । न हि
भूमं विना घराधरान्तःस्थो बहिरवगम्यते । अपि च यथा स्वयमुत्पादिता विभावैः
सृचितास्वानुभावैः पोषमुपनीताश्च व्यभिचारिभिः संयोगाद्रसीभवन्ति स्थायिनः ।

सदा स्थायिनामेव भावानामुद्देशो लक्षणं चादावभिधातुं युक्तं तच्च कस्माच्च कृतम् ।
 आदौ हि रसानामुद्देशलक्षणे अभिहिते कस्माच्च रसानां विभावानुभावांशोक्तत्वा
 तानेव स्थायिनां पुनराह ॥ तथा हि रसान्प्रतिपदं लक्षण्यन्मुनिर्वक्ष्यति—‘अथ
 वीरो नामोत्तमप्रकृतिरुत्साहात्मकः । स चासंमोहाध्यवसायनयमिनयबलपराक्-
 मशक्तिप्रतापप्रभावादिभिर्विभावैरुत्पद्यते’ इति । पुनश्च स्थायिभावानुवादे तु—
 ‘उत्साहो नामोत्तमप्रकृतिः । स चाविषादशक्तिसौन्दर्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते’
 इति । एवमभिन्नार्था एवैते विभावा रसलक्षणे विस्तरत उक्ताः, भावानुवादे
 लेशतः प्रदर्शिताः । न चोत्पत्तौ पदार्थानां कारणमभिधाय पुण्यतां पुनस्तदुत्प-
 त्तिकारणमभिधातव्यम्, वैयर्थ्यापत्तेः । किं च—अनुपपत्तितावस्थः स्थायी भावः,
 उपपत्तितावस्थो रस इत्युच्यमाने एकैकस्य स्थायिनो मन्दतममन्दतरमन्दमधेष्वा-
 दिविशेषापेक्षया आनन्त्यापत्तिः । एवं रसस्यापि तीव्रतीव्रतरतीव्रतमादिभिरसं-
 ख्यत्वं प्रपद्यते । अथोपचयकाष्ठां प्राप्त एव रस उच्यते, तर्हि ‘स्मितमवहसितं
 विहसितमुपहसितं चापहसितमतिहसितम्’ इति षोढात्वं हासरसस्य कथं भवेत् ।
 अन्यच्च उत्तरोत्तरप्रकर्षतारतम्यवशेन ‘प्रथमे त्वमिलाषः स्याद्वितीये त्वयं चिन्त-
 नम् । अनुस्मृतिस्मृतीये च चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥ उद्वेगः पञ्चमे ह्येवो विलापः
 षष्ठ उच्यते । उन्मादः सप्तमे ह्येवो भवेद्याधिरघाष्टमे । नवमे जडता प्रोक्ता
 दशमे मरणं भवेत् ॥’ इति दशावस्थः कामोऽभिहितः । तत्रापि प्रत्यवस्थमुत्त-
 रोत्तरप्रकर्षतारतम्यसंभवात्कामावस्थाषु दशस्वसंख्याताः शृङ्गाररतिभावाद्यः
 प्रसङ्गेयुः । अपरं च प्रागवस्थाभावः स्थायी, रसीभवति तु क्रमेणोपपत्तिरित्यत्रापि
 विपर्ययो दृश्यते । यतः—दृष्टजनवियोगाद्विभावानुत्पन्नो महान् शोकः क्रमेणोप-
 शाभ्यति । न तु दार्व्यमुपैति । क्रोधोत्साहरतीनां च निजनिजकारणबलादुद्भूता-
 नामपि कालवशादमर्षस्थेयं सेवाविपर्ययेऽपचयोऽवलोक्यते । तस्माच्च भावपूर्व-
 कत्वं रसस्य । अपि तु तद्विपर्यय एव । उक्तं हि मुनिना—‘रसपूर्वकत्वं भावा-
 नाम्, भावपूर्वकत्वं रसस्य, विषयविशेषापेक्षया प्रयोगे ह्यनुकर्तरि रसानास्वादस्य-
 तामनुकार्यं भावप्रतीतिरुत्पद्यते’ इति । प्रथमपक्षस्योत्थानम् । लोके तु भावदर्श-
 नात्तत्स्वरूपरसनिष्पत्तिरिति । तस्मादन्यथा व्याख्यायते हेतुभिर्विभावास्तैः कार्यै-
 श्चानुभावात्मभिः सहचारिरूपैश्च व्यवहारिभिः प्रयोजार्जिततया कृत्रिमैरपि
 तथानभिमान्यमानैः संयोगाद्रम्यगमकभावरूपादनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्य-

बलात्कषायफलचर्वणपरपुरुषदर्शनप्रभवमुखप्रसेककलनाकल्पया रसनीयस्वरूपत-
यान्यानुमीयमानविलक्षणः स्थायित्वेन संभाव्यमानो रत्यादिर्भावो नटेऽत्यन्तावि-
द्यमानोऽपि सामाजिकजनतास्त्राद्यमानो मुरुरामादिगतस्थाप्यनुकरणरूपोऽनु-
करणरूपत्वादेव च नामान्तरेण व्यपदिष्टो रसः । 'सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा
सुपूरकपूरशालाकिका दृशोः । मनोरथश्रोमनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं
गता ॥' 'दैवादहमय तथा चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च । अविरलविलोलजलदः
कालः समुपागतश्चायम् ॥' इत्यादौ हि विभावाः काव्यबलादनुसंधेयाः, अनु-
भावाः शिक्षातः, व्यभिचारिणः कृत्रिमनिजानुभावार्जनबलात् । स्थायी तु काव्य-
बलादपि नानुसंधेयः ॥ 'रतिः शोकः' इत्यादयो हि शब्दा रत्यादिकम-
भिधेयीकुर्वन्त्यभिधानत्वेन, न तु वाचिकाभिनयरूपतयावगमयन्ति । न
हि बागेव वाचिकमपि तु तथा निर्वृत्तमङ्गैरिवाङ्गिकम् । तेन—'विदुद्धात्मा-
प्यग्राधोऽपि दुरन्तोऽपि महानपि । बाढवेनेव जलधिः शोकः कोपेन
पीयते ॥' इति । तथा—'शोकेन कृतस्तथा स्थितो येन क्रन्दैः (?) । हृद-
यस्फुटनमयातैरादितुमभ्यर्थ्यते सचिवैः ॥' इत्येवमादौ न शोकोऽभिनेयोऽपि
त्वभिधेयः । 'भाति पतितो लिखन्त्यास्तस्या बाष्पाम्बुसीकरकणौघः । स्नेदोद्गम इव
करतलसंस्पर्शादेव मे वपुषि ॥' इत्यनेन तु वाक्येन स्वार्थमभिदधता उदयनगतः
सुखात्मा रतिस्थायिभावोऽभिनीयते न तूच्यते । अवगमनाशक्तिर्ह्यवगमनं वाच-
कत्वादित्या । अत एव स्थायि (दिवसं) (?) पदं सूत्रे भिन्नविभक्तिकमपि मुनिना
नोपात्तम् । तेन रतिरनुक्रियमाणः शृङ्गार इति । अर्थकियापि मिथ्याज्ञानादृष्टा ।
यथोच्यते—'मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतोः । मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि
विशेषोऽर्थक्रियां प्रति ॥' इति । न चात्र नतैक एव सुखीति प्रतिपत्तिः, नाप्यय-
मेव राम इति, न चाप्ययं न सुखीति, नापि रामः स्याद्वा न वायमिति, न चापि
तत्सदृश इति । किं तु सम्बन्धिध्यासंज्ञयसादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणा चित्रतुर-
गादिन्यायेन यः सुखी रामः असावयमिति प्रतीतिरस्तीति ॥ यदाह—'प्रति-
भाति न संदेहो न तत्त्वं न विपर्ययः । धीरसावयमित्यस्ति नासावेवायमित्यपि ॥
विरुद्धबुद्ध्यसंभेदादिवेचित्यिष्ठवः । युक्त्या पर्यनुयुज्येत स्फुरन्ननुभवः कया ॥'
इति, तदिदमप्यन्तस्तत्त्वश्चान्वं विमर्दक्षममिति भट्टतोतः । तथा हि—
अनुकरणरूपो रस इति गदुच्यते तत्किं सामाजिकप्रतीत्यभिप्रायेण, उत

नटाभिप्रायेण, किं वा वस्तुवृत्तविवेकव्याख्यातृबुद्धिसंबलनेन । यथाहुर्व्याख्यातारः खल्वेवं विवेचयन्तीति । अथ भरतमुनिवचनानुसारेण तत्राद्यः पक्षोऽसंगतः । किञ्चिद्दि प्रमाणेनोपलब्धं तदनुकरणमिति शक्यं वक्तुम् । यथा—एवमसौ सुरां पिबतीति सुरापानानुकरणत्वेन पयःपानं प्रत्यक्षावलोकितं प्रतिभाति । इह च नटगतं किं तदुपलब्धं स इत्यनुकरणतया भातीति चिन्त्यम् । तच्छरीरं तच्चिष्टं प्रतिशीर्षकादिरोमाश्रगद्गदिकादिभुजाक्षेपचलनप्रभृतिभूक्षेपकटाक्षादिकं च न रतेक्षितवृत्तिरूपाया अनुकारत्वेन कस्यचित्प्रतिभाति । जडत्वेन भिन्नेन्द्रिय-प्राणत्वेन भिन्नाधिकरणत्वेन ततोऽतिवैलक्षण्यात् । मुख्यावलोकने च तदनुकरणप्रतिभासो न च रामरतिमुपलब्धपूर्वणः केचित् ॥ एतेन रामानुजारी नट इत्यपि निरस्तः प्रवादः ॥ अथ नटगता चित्तवृत्तिरेव प्रतिपन्ना सती रत्यनुकारः शृङ्गार इत्युच्यते । तत्रापि किमात्मकत्वेन सा प्रतीयते इति चिन्त्यम् ॥ ननु प्रमदादिभिः कारणैः कटाक्षादिभिः कार्यैर्धृञ्छादिभिश्च सहचारिभिर्लिङ्गभूतैर्यौ लौकिकी कार्यरूपा कारणरूपा सहचारिरूपा च चित्तवृत्तिः प्रतीतियोग्या तदात्मकत्वेन सा नटचित्तवृत्तिः प्रतिभाति । तर्हि रत्यादिकारणव सा प्रतिपद्येति दूरे रत्यनुकरणतावाच्योक्तिः ॥ ननु ते विभावादयोऽनुकार्ये पारमार्थिका इह लनुकर्तारं न तथेति विशेषः । अस्त्वेवम्, किं तु ते विभावादयोऽनन्तकारणानन्तकार्यानन्तसहचररूपा अपि काव्यशिक्षादिबलोपकल्पिताः कृत्रिमाः सन्तः किं कृत्रिमत्वेन सामाजिकं गृह्यन्ते, न वा । यदि गृह्यन्ते, तदा तैः कथं रतेरवगतिः ॥ नन्वत एव प्रतीयमानं रत्यनुकरणं मुग्धबुद्धेः कारणान्तरप्रभवे हि कार्ये सुशिक्षितेन तथा ज्ञाते वस्तुवन्तरस्यानुमानं तावद्युक्तम् । अमुशिक्षितेन तु तस्यैव प्रसिद्धस्य कारणस्य यथा वृश्चिकविशेषाद्गोमयस्यैवानुमानं वृश्चिकस्यैव वा तत्परं मिथ्याज्ञानम् । प्रसिद्धा इति लक्षणात्कारणा इत्यनुकरणं नाम कारणान्तरं तत्प्रभवात्तदनुभावाः स्युः । तथैव च विशेषमेदा यदि ज्ञायरंस्तदा रत्यनुकरणलक्षणस्य वस्तुवन्तरस्यानुमानं समञ्जसं स्यात् । न चैवं तत्कथमिव रत्यनुकरणप्रतीतिः । अविशेषविदा च तथाविधानुभावदर्शने रतिरेवानुमीयते तच्च मिथ्याज्ञानमेवेति । यत्रापि लिङ्गज्ञानं मिथ्या तत्रापि तदाभासानुमानमयुक्तम् । न हि बाष्पधूमत्वेन ज्ञानादग्न्यनुकारानुमानं तदनुकारत्वेन प्रतिभासमानादपि लिङ्गज्ञानं तदनुकारानुमानं युक्तं, धूमानुकारत्वेन हि ज्ञायमानाग्नीहाराक्षाम्यनुकारजपापुञ्जप्रतीतिर्दृष्टा ॥

नन्वकुक्षोऽपि नटः कुक्ष इव भाति । सत्यम्, कुक्षेन सहसः, सारस्यं च भ्रुकु-
 ञ्चादिभिर्गोरिव यवयेन मुखादिभिरिति नैतावतानुकारः कथित् । न चापि सामा-
 जिकानां सादृश्यमतिरस्ति । सामाजिकानां च न भावशून्या नर्तके प्रतिपत्तिरित्यु-
 च्यते । अथ च तदनुकारप्रतिभास इति रिक्ता वाचोयुक्तिः । यश्चोक्तं रामोऽय-
 मित्यस्ति प्रतिपत्तिः, तदपि यदि तदात्वे निश्चितं तदुत्तरकालमाविषाधकवैधुर्या-
 भावे कथं न तत्प्रज्ञानं स्यात् । बाधकसद्भावे वा कथं न मिथ्याज्ञानम् । वास्त-
 वेन च हृत्तेन बाधकानुदयेऽपि मिथ्याज्ञानमेव स्यात् । तेन विरुद्धबुद्ध्यसंभेदादि-
 व्यसत् । नर्तकान्तरेऽपि रामोऽयमिति प्रतिपत्तिरस्ति । ततश्च रामत्वं सामान्य-
 रूपमित्यावातम् ॥ यथोच्यते—विभाषाः कान्वादनसंघीयन्ते । तदपि न विप्रः ।
 न हि ममेयं सीता काचिदिति स्वात्मीयत्वेन प्रतिपत्तिर्नटस्य ॥ अथ सामाजिकस्य
 तथा प्रतीतियोग्याः क्रियन्ते इत्येतावदेवानुसंधानमुच्यते, तर्हि स्थायिनि सुतरा-
 मनुसंधानं स्यात् । तस्यैव हि मुख्यत्वेन अस्मिन्नयमिति सामाजिकानां प्रतिपत्तिः ॥
 तस्मात्सामाजिकप्रतीत्यनुसारेण स्थाप्यनुकरणं रस इत्यसत् । न चापि नटस्येत्यं
 प्रतिपत्तिः रामं तच्चित्तश्रुतिं वा अनुकरोमीति । सदृशकरणं हि तावदनुकरण-
 मनुपलब्धप्रकृतिना न शक्यं कर्तुम् ॥ अथ पश्चात्करणमनुकरणम्, तल्लोकेऽप्य-
 नुकरणात्मतातिप्रसक्ता ॥ अथ न नियतस्य कस्यचिदनुकारोऽपि तच्च सप्रकृतेः
 शोकमनुकरोमीति । तत्रापि कस्योन्तमर्हि(?)केनेति चिन्त्यम् । न तावच्छोकेन,
 तस्य तदभावात् । न चाश्रुपातादिना शोकस्यानुकारः, तद्वैलक्षण्यादित्युक्तम् ।
 इयन्तु स्यात् उत्तमप्रकृतेर्यं शोकानुभावास्ताननुकरोमीति । तत्रापि कस्योत्तम-
 प्रकृतेः यस्य कस्यचिदिति चेत्, सोऽपि विशिष्टतां विना कथं बुद्धावारोपयितुं
 शक्यः । य एवं रोदिति चेत्, स्वात्मापि मध्ये नटस्यानुप्रविष्ट इति गळितोऽ-
 नुकारोऽनुकर्तृभावः । किं च—नटः शिक्षावशात्स्वविभावस्मरणश्चित्तवृत्तिसाधा-
 रणीभावेन हृदयसंवादात्केवलाननुभावान्दर्शयन्काव्यमुचितकाकुप्रसृत्युपस्कारेण
 पठंथेष्ट इत्येतावन्मात्रस्य प्रतीतेर्न लनुकारं वेदयते । कान्तवेधानुकारवद्दि न
 रामचेष्टितस्यानुकारः । नापि वस्तुवृत्तानुसारेण तदनुकरणत्वम् असंवेद्यमात्रस्य
 वस्तुवृत्तत्वानुपपत्तेः । न च मुनिवचनमेवंविधमस्ति कचित्स्थाप्यनुकरणं रस
 इति ॥ यथोच्यते—वर्णकैर्हरितालादिभिः संयुज्यमान एव गौरित्यादि, तत्र
 यथमिव्यज्यमान इत्यर्थोऽभिप्रेतः । तदसत् । नहि सिन्दूरादिभिः पारमार्थिको

गौरभिव्यज्यते, प्रवीपादिभिरिव । किं तु तत्सदृशः समूहविशेषो निर्वर्त्यते । त एव हि सिन्दूरादयो गङ्गावयवसंनिवेशसदृशेन संनिवेशविशेषेणावस्थिता गोसदृशिति प्रतिभासस्य विषयो नैवं विभावादिसमूहो रतिसदृशताप्रतिप्राद्यः । तस्माद्भावानुकरणं रस इत्यसत् ॥ येन त्वभ्यधायि सुखदुःखजननशक्तियुक्ता विषय-
सामग्री बाह्यव सांख्यदृशा सुखदुःखस्वभावा रसः । तस्यां सामग्र्यां दलस्थानीया विभावाः संस्कारका अनुभावव्यभिचारिणः, स्थायिनस्तु तत्सामग्रीजन्या भ्रान्तराः सुखदुःखस्वभावा इति । तेन स्थायिभावान् रसत्वमुपनेष्याम इत्यादा-
नुपचारमङ्गीकुर्वता ग्रन्थविरोधं स्वयमेव बुध्यमानेन दूषणाविष्करणमौख्यार्थप्रा-
माणिकजनः परिरक्षित इति किमस्योच्यते । यरबन्धुतत्प्रतीतिवैषम्यप्रसङ्गादि-
तत्किमदत्रोच्यताम् ॥ भट्टनायकस्त्वाह—‘रसो न प्रतीयते, नोत्पद्यते, नाभि-
व्यज्यते । स्वगतत्वेन हि प्रतीती करुणे दुःखित्वं स्यात् । न च सा प्रतीतिर्युक्ता सीतादेरविभावत्वात् । स्वकान्तास्मृत्यसंवेदनात् । देवतादीं साधा-
रणीकरणायोग्यत्वात् । समुद्रोल्लङ्घनादेरसाधारण्यात् । न च तत्त्वतो रामस्य स्मृति-
रनुपलब्धत्वात् । न च शब्दानुमानादिभ्यस्तत्प्रतीतौ तादस्यमेव भवेत्तत्प्रती-
तिरनुभवस्मृत्यादिरूपा रसस्य युक्ता ॥ उत्पत्तावपि तुल्यमेतत् दूषणम् । शक्ति-
रूपत्वेन पूर्वं स्थितस्य पश्चादभिव्यक्तौ विषयार्जनतारतम्यापत्तिः । स्वगतपरगत-
त्वादिव च पूर्ववद्विकल्प्यम् । तस्मात्काव्ये दोषाभावगुणालंकारमयत्वलक्षणेन,
नाट्यं चतुर्विधाभिनयरूपेण निविडनिजमोहसंकटतानिवारणकारणाविभावादिधा-
धारणीकरणात्मनाभिधातो द्वितीयेनांशेन भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानो रसोऽ-
नुभवस्मृत्यादिविलक्षणेन रजस्तमोनुवेधवैचित्र्यबलात् हृदि विस्तरविकासात्मना
सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयनिजसंविद्धिश्रान्तविलक्षणेन परब्रह्मास्वादसविधेन भोगेन
परं भुज्यते’ इति ॥ यत्स एवाह—‘अभिधा भावना चान्या तद्भोगीकृतमेव च ।
अभिधाधामतां याते शब्दार्थालंकृती ततः ॥ भावनाभाव्य एषोऽपि शृङ्गारादिगणो
मतः । तद्भोगीकृतरूपेण व्याप्यते सिद्धिमाप्तरः ॥’ इति ॥ तत्र पूर्वपक्षोऽयं
भट्टोल्लटपक्षादभ्युपगत इति । तद्दूषणमनुत्थानोपहतमेव । प्रतीत्यादिव्यतिरि-
क्तश्च संसारे को भोग इति न विद्यः । रसेनेति चेत् । सापि प्रतिपत्तिरेव ।
केवलमुपायवैलक्षण्यान्नामान्तरं प्रतिपद्यतां दर्शनानुमितिश्रुत्युपमितिप्रतिभानादि-
नामान्तरवत् । निष्पादनाभिन्नकिञ्चनानुपगमे च तिस्रो वा सद्वा रस इति

न तृतीया गतिः स्यात् । न चाप्रतीतं वस्त्वस्ति तद्यवहारयोग्यम् ॥ अथोच्यते—
 प्रतीतिरस्य भोगीकरणम् । तच्च रत्यादिस्वरूपं तदस्तु तथापि न तावन्मात्रम् ।
 यावन्तो हि रसास्तावत् एव रसात्मानः प्रतीतयो भोगीकरणस्वभावाः सत्त्वा-
 दिष्टानां चाज्ञाद्वैचित्र्यमनन्तकल्प्यमिति का त्रित्वेनेयता । 'भावनाभाव्य एषो-
 ऽपि शृङ्गारादिगणो हि यत् ।' इति तु यत् 'काव्येन भाव्यन्ते रसाः' इत्युच्यते,
 तत्र विभावादिजनितचर्वणात्मकास्वादरूपप्रत्ययगोचरतापादनमेव यदि भवेद्भा-
 वनं तदभ्युपगम्यत एव ॥ यत्तुक्तम्—'संसर्गादि यथा शास्त्र एकत्वात्तलयोगतः ।
 वाक्यार्थस्तद्वदेनात्र शृङ्गारादी रसो मतः ॥' इति, तदस्माकमभिमतमेव । तर्हि
 उच्यताम् पक्षिर्द्वैतत्वं उक्तमेव मुनिना नत्वपूर्वं किञ्चित् । तथा ह्याह—'काव्यार्था
 भावयन्तीति भावाः' । अस्यार्थः—पदार्थवाक्यार्थौ रसेष्वेव पर्यवस्यत इत्यसाधा-
 रण्यात्प्राधान्याच्च काव्यस्यार्था रसाः । अर्थ्यन्ते प्राधान्येनेत्यर्थः, न त्वर्थशब्दोऽ-
 भिधेयवाची । शब्दब्रह्मभेदभेदयत्वं हि रसादीनां दर्शितमेव । एवं काव्यार्था रसाः
 तान् कुर्वन्ते ये स्थायिव्यभिचारिणस्ते भावाः स्थायिव्यभिचारिकलापेनैव ह्यास्त्वा-
 योऽर्लाकिकोऽर्थो निर्वर्त्यते । पूर्वं हि स्थाय्यादिकमवगच्छति । ततः सर्वसाधारणतया
 आस्वादयति । तेन पूर्वगमगोचरीभूतः सन् स्थाय्यादिरुत्तरभूमिकाभागिन आस्वा-
 दस्य रसस्य भावको निष्पादक उच्यते । तस्मात्काव्यार्थो रस इति । तथा हि—
 'आरोग्यमाप्तवान् शश्वत्स्तुत्वा देवमहर्षतिम् । स्यादर्थार्थगतिः पूर्वमित्यादिवचने
 यथा ॥ ततश्चोपात्तकालादिन्यकारेणोपजायते । प्रतिपत्तुर्मनस्येवं प्रतिपत्तिर्न
 संशयः ॥ यः कोऽपि भास्करं स्तौति स सर्वोऽप्यगदो भवेत् । तस्मादहमपि
 स्तौमि रोगनिर्मुक्तये रविम् ॥' इति । एवं काव्यात्मकादपि शब्दात्सहृदयस्याधि-
 कास्ति प्रतिपत्तिर्न संशयः । तस्य च 'ग्रीवाभङ्गाभिरामम्—' इत्यादिवाक्येभ्यो
 वाक्यार्थप्रतिपत्तेरनन्तरं मानसी साक्षात्कारात्मिका अपहस्तिततद्वाक्योपात्तका-
 लादिविभागा तावत्प्रतीतिरुपजायते । तस्यां च यो मृतपोतकादिर्भाति तस्य
 विशेषरूपत्वाभावाद्गीत इति । आसक्तस्यापारमार्थिकत्वाद्भयमेव परं देशकाला-
 यनाल्लिप्तं तत एव मीतोऽहम् । मीतोऽयं शत्रुर्वयस्यो मध्यस्थो वेत्यादिप्रत्य-
 येभ्यो दुःखसुखादिकृतहान्यादिवुष्यन्तरोदयनियमवत्तया विप्रबहुलेभ्यो विलक्ष-
 णनिर्विघ्नप्रतीतिप्राप्तां साक्षादिव हृदये निवेशमानं चक्षुषोरुपरिवर्तमानं भयानको
 रसः । तथाविधे हि भये नात्मा तिरस्कृतो निर्विशेषत उल्लिखितः । एवं परोऽपि ।
 तत एव च न परिमितमेव साधारण्यम् । अपि तु विततम् । व्याप्तिग्रह इव

धूमाग्न्यभयरूपयोरेव वा । तदत्र साक्षात्कारायमाणत्वपरिपोषिका नटादिसामग्री । यस्यां वस्तुमतां काव्यार्पितानां च देशकालप्रमात्रादीनां नियमहेतूनामन्योन्यसंबन्धबलादत्यन्तमपसरणे स एव साधारणीभावः सुतरां पुष्यति । अत एव सामाजिकानामेकघनतैव प्रतिपत्तेः सुतरां रसपोषाय सर्वेषामनादिवासनाविश्रीकृतचेतसां वासनासंवादात् । सा चाविप्रा संविच्चमत्कारस्तज्जोऽपि कम्पपुलकोल्लुकसनादिर्विकारश्चमत्कारो यथा—‘अज विहरी चमकइ कहकह वि न मंदरेण कलिआइं । चंदकलाकंदलसच्छहाइं लच्छीइं अंगाईं ॥’ अद्भुतभोगात्मरसन्दावेशरूपो हि चमत्कारः । स च साक्षात्कारस्वभावो मानसाप्यवसायो वा संकल्पो वा स्मृतिर्वा तथात्वेन स्फुरन्त्यस्तु । यदाह—‘रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्पर्युत्सुकीभवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः । तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं भावस्थितानि जननान्तरसाहदानि ॥’ इत्यादिः । अत्र हि स्मरतीति या स्मृतिरुपदर्शिता सा न तार्किकप्रसिद्धा, पूर्वमेतस्वार्थस्थाननुभूतत्वात् । अपि तु प्रतिमानापरपर्यायसाक्षात्कारस्वभावेवमिति । सर्वस्य तावदेवास्ति प्रतीतिरास्वादात्मा यस्यां रतिरेव भाति तत एव विशेषान्तरानुपहितत्वात्सा रसनीया सती लौकिकी न मिथ्या नानिर्वाच्या, न लौकिकतुल्या, न तदारोपादिरूपा । एषैव चोपचयावस्थास्तु देशाद्यनियन्त्रणात् । अनुकारोऽप्यस्त्वनुगमितया करणात् । विषयसामग्र्यपि भवतु विज्ञानवादावलम्बनात् । सर्वथा रसनात्मकवीतविप्रप्रतीतिप्राप्तौ भाव एव रसः । तत्र विप्रापसारका विभावप्रभृतयः । तथा हि । लोके सकलविप्रविनिर्मुक्ता संवित्तिरेव चमत्कारनिर्वेशरसनास्वादनभोगसमापत्तिलयविश्रान्त्यादिशब्दैरभिधीयते । विप्राश्चास्यां सप्त संभावनाविरहरूपा प्रतिपत्तावयोग्यता । स्वगतपरगतत्वनियमेन देशविशेषावेशो निजसुखादिविवशीभावः । प्रतीत्युपायवैकल्यस्फुटत्वाभावोऽप्रधानता । संशययोगश्च । तथा हि—संवेद्यमसंभावयमानः संवेद्ये संविदं निवेशयितुमेव न शक्नोऽस्ति । का तत्र विश्रान्तिरिति प्रथमो विप्रः । तदपसरणे हृदयसंवादो लोकसामान्यवस्तुविषयः । अलोकसामान्येषु तु चेष्टितेषु अस्मिन्निर्दिष्टजनितादृष्टप्रत्ययप्रसरकारी प्रख्यातरामादिनामधेयपरिग्रहः । अत एव निःसामान्योत्कर्षोपदेशव्युत्पत्तिप्रयोजने नाटकादां प्रख्यातवस्तुविषयत्वादि नियमेन निरूप्यते । न तु ग्रहसनादितिवत् । सौक्यगंतानां च सुखदुःखसंविदामास्वादे यथासंभवं तदपगमभीरुतया वा तत्प-

रिरक्षाव्यप्रतया वा तत्सदृशो जिजीषया वा तज्जिहासया वा तत्प्रतिष्ठापयिषया वा तद्गोपनेच्छया वा प्रकारान्तरेण वा संवेदनान्तरसमुद्गम एव परमो विप्रः । परगतत्वनियमभावजा(?)मपि सुखदुःखानां संवेदने नियमेन स्वात्मनि सुखदुःख-
 मोहमाध्यस्थ्यादिसंविदन्तरोद्गमनसंभावनादवश्यभावी विप्रः । तदपसारेण कार्यो-
 नातिप्रसङ्गोऽत्र पूर्वैरङ्गविधिं प्रतीति पूर्वैरङ्गानिगूहनेन 'नटी विदूषको वापी'ति-
 कक्षितप्रस्तावनालोकनेन च यो नटरूपताधिगमस्तत्पुरःसरप्रतीचीर्षकादिना
 तत्प्रच्छादनप्रकारोऽभ्युपायः । अलौकिकभाषादिमेदलास्याङ्गरङ्गपीठमण्डपगत-
 कक्षापरिग्रहनाट्यधर्मासहितः । तस्मिन् हि सति अस्म्येवात्रैव एतर्ह्येव च सुखं
 दुःखं वेति न भवति । प्रतीतिस्वरूपस्य निहवाङ्मुपान्तरस्य चारोपितस्य प्रति-
 भासविभ्रान्तिवैकल्येन स्वरूपे विश्रान्त्यभावात् । सत्येतरीयरूपनिहवमात्र एव
 पर्यवसानात् इत्येष मुनिना साधारणीभावरसचर्वणोपयोगित्वेन परिकरबन्धः
 चर्माधृतः । तथा निजसुखादिविवशीभूतश्च कथं वस्तुनन्तरे संमदं विश्रमयेदिति
 तत्प्रैत्यदृश्योद्द्वेष्टनाय प्रतिपदायनिष्ठैः साधारणो महिम्ना सकलभोग्यत्वसहिष्णुभिः
 शब्दादिविषयमयैरातोयर्गणे विचित्रमण्डपविदग्धगणिकादिभिरुपराजनं समाभि-
 तम् । येनाहृदयोऽपि हृदयवैमल्यप्राप्त्या सहृदयीकियते । किं च प्रतीत्युपाया-
 नामभावे कथं प्रतीतिभावः । अस्फुटप्रतीतिकारिशब्दलक्षणसंभवेऽपि न प्रती-
 तिर्विश्राम्यति स्फुटप्रतीतिरूपः प्रत्यक्षोचितप्रत्ययसाकाङ्क्षत्वात् । यथाहुः—'सर्वो
 वेयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरा' इति । स्वसाक्षात्कृते भागमानुमानशतैरप्यनन्यथाभा-
 वस्य स्वसंवेदनात् । अलातचक्रादौ साक्षात्कारान्तरेणैव बलवता तत्प्रमित्यप-
 सारणादिति लौकिकस्तावदयं क्रमः । तस्मात्तदुभयविप्रविधातेऽभिनयालोकध-
 र्मिवृत्तिप्रवृत्त्युपस्कृताः समभिषिच्यन्ते । अभिनयनं हि शब्दलक्षणलिङ्गव्यापा-
 रसदृशमेव प्रत्यक्षव्यापारकल्पमिति । अप्रधाने च वस्तुनि संवित्कस्य विश्राम्यति ।
 तस्यैव प्रत्ययस्य प्रधानान्तरे प्रत्यनुधावतः स्वात्मन्यविभ्रान्तत्वात् । अतोऽप्रधा-
 नत्वं जडे विभावानुभाववर्गे व्यभिचारिनिचये च संविदात्मकेऽपि नियमेन
 नान्यसुखप्रेक्षिणि संभवतीति तदतिरिक्तः स्वादेव चर्वणापात्रम् । तत्र पुनर्वाथ-
 निष्ठाः काचित्संविद इति प्रचानम् । तद्यथा—रतिः कामतदनुषङ्गि-वमार्थनिष्ठा,
 क्रोधस्तत्प्रधानेध्वर्थनिष्ठः कामधर्मपर्यवसितोऽप्युत्साहः समस्तधर्मादिपर्यवसितः

१. 'भावजाना' स्वात्. २. 'धर्म' स्वात्. ३. 'प्रसूद' स्वात्. ४. 'धने' स्वात्.
 ५. 'रूपप्रत्य' स्वात्.

क्षमश्च मोक्षोपाय इति तावत्तेषां प्राधान्यम् । यद्यपि त्रैषामन्योन्यं गुणभावोऽस्ति तथापि तत्तत्प्रधाने रूपके तत्प्रधानं भवतीति रूपकभेदपर्यायेण सर्वेषां प्राधान्यमेषां लक्ष्यते । अदूरभागामिनिविष्टदशा त्वेकस्मिन्नपि रूपके पृथक्प्राधान्यम् । तत्र सर्वेऽनी सुखप्रधानाः स्वसंविचर्वणरूपस्य एकघनस्य प्रकाशस्यानन्दधारत्वात् । तथा ह्येकघनशोकसंविचर्वणेऽपि लोके श्रौलोकस्य हृदयविश्रान्तिरन्तरायशून्याविश्रान्तिशून्यत्वात् । शरीरत्वात् (?) अविश्रान्तिरूपतयैव च दुःखम् । तत एव कापिलैर्दुःखस्य चाश्रयमेव प्राणत्वेनोक्तं रजोवृत्तितां वदद्भिरित्यानन्दरूपता सर्वरसानाम्, किंतूपरञ्जकविषयवशात्केषामपि कटुपित्तास्पर्शोऽस्ति वीरत्येव । स हि क्लेशसहिष्णुतादि प्राण एव । एवं रत्यादीनां प्राधान्यम् । ह्यामादीनां तु सातिशयं सकललोकमुलभविभावतथोपरञ्जकत्वमिति प्राधान्यम् । अत एवातुल्यप्रकृतिषु बहुला न हासादयो भवन्ति । पामरप्रायः सर्वोऽपि हसति शोचति विभेति परमिन्दामाश्रियते । स्वल्पसुभाषितत्वेन च सर्वत्र विस्मयते । रत्याश्रयतया तु पुमर्थोपयोगित्वमपि स्मात् स्थायित्वं चैतावतामेव । एवमप्रधानत्वनिरासः । स्थायिभिरुपनया स्थायिभावान् सत्त्वं नेष्यामः । इत्यनया सामान्यलक्षणशेषभूतया विशेषलक्षणनिष्ठया च मुनिना कृतः । तत्रानुभावानां विभावानां व्यभिचारिणां च पृथक् स्थायिनि नियमो नास्ति, बाष्पादेरानन्दार्तिरोगादिजत्वदर्शनात् । व्याघ्रादेश्च क्रोधभयादिहेतुत्वात् । श्रमचिन्तादेरुत्साहभयाद्यनेकसहचरत्वावलोकनात् । सामग्री वा तु न व्यभिचारिणी । तथा हि । बन्धुविनाशो यत्र विभावः परिदेविताश्रुपातादिश्वानुभावश्चिन्तादिन्यादिश्च व्यभिचारी, सोऽवश्यं शोक एवेत्येवं संशयोदये शङ्कात्मकविघ्नशमनाय संयोग उपात्तः । तत्र लोकव्यवहारे कार्यकारणसहचारात्मकलिङ्गदर्शनजस्याप्यात्मपरचित्तवृत्त्यनुमानाभ्यास एष पाटवाद्बुधना तैरेवोद्यानकटाक्षपृथ्यादिभिर्लौकिकीं कारणत्वादिभुवमतिक्रान्तैर्विभवेनानुभवेनासमञ्जरजकत्वमात्रप्राणैरत एवालौकिकविभावादिव्यपदेशमाग्निः प्राच्यकरणादिरूपसंस्कारोपजीवनाख्यापनाय विभावादिनामधेयव्यपदेशैर्गुणप्रधानतापर्यायेण सामाजिकधियि सम्यग्श्रेयं संबन्धमैकाग्र्यं वासादितवद्भिरलौकिकनिर्विघ्नसवेदनात्मकचर्वणागोचरतां नीतोऽर्थव्यव्यमाणतैकसारो न तु सिद्धस्वभावस्तात्कालिक एव, न तु चर्वणातिरिक्तकालावलम्बी स्थायिविलक्षण एव रसः । ननु यथा शङ्कुका-

दिमिरभ्यधीयत—स्थायेव विभावादिप्रत्याध्यमानो रसमानत्वाद्रस उच्यते ॥ एवं हि लोकेऽपि किं न रसः, असतोऽपि हि यत्र रसनीयता तत्र वस्तुसतः कथं न भविष्यति । तेन स्थायिप्रतीतिरनुमितिर्वा वाच्या, न रसः । अत एव सूत्रे मुनिना स्थायिग्रहणं न कृतम् । तत्प्रत्युत शस्यभूतं स्यात् । केवलमौचित्या-देवमुच्यते—‘स्थायी रसीभूतः’ इति । औचित्यं तु तत्स्थायिगतत्वेन कारणा-दितया प्रसिद्धानामधुना चर्वणोपयोगितया विभावादित्वा(दि)लम्बनात् । तथा हि । लौकिकचित्तवृत्त्यनुमाने का रसता तेनालौकिकचमत्कारात्मा रसास्वादः स्मृत्यनुमानलौकिकस्वसंवेदनविलक्षण एव । तथा हि । लौकिकेनानुमानेन संस्कृतः प्रमदादिर्न ताटस्थ्येन प्रतिपद्यते, अपि तु हृदयसंवादात्मकसहृदयत्व-बलात्पूर्णाभिविध्यद्रसास्वादाद्गुरीभावेनानुमानस्मृत्यादिसोपानमनारुह्यैव तन्मयी-भावोचितचर्वणाप्राणतया । न च सा चर्वणा प्राच्यानान्तरात्, येनाधुना स्मृतिः स्यात् । न चात्र लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणव्यापारः किं त्वलौकिकविभावादिसंयो-गबलोपनतैवेयं चर्वणा । सा च प्रत्यक्षानुमानागमोपमानादिलौकिकप्रमाणजनि-तरत्यायबोधस्तथा योगिप्रत्यक्षजतटस्थपरसंवित्तिज्ञानात्सकलवैयक्योपरागशून्यश्च ह्यपरयोगितस्नानन्दैकघनानुभवाच्च विशिष्यते । एतेषां यथायोगमर्ज-नादिभिन्नान्तरादयेन ताटस्थ्यहेतुकास्फुटत्वेन विषयावेशवैवश्येन च सौन्दर्यवि-रहात् । अत्र तु स्वात्मैकगतत्वनियमासंभवाच्च विषयावेशवैवश्यम्, स्वात्मानुप्र-वेशात्परगतत्वनियमाभावाच्च ताटस्थ्यस्फुटत्वम् । तद्विभावादिषाधारण्यवश-संप्रबुद्धोचिततिजरत्यादिवासनावेशवशाच्च न विग्रान्तरादीनां संभवः । अत एव विभावादयो न निष्पत्तिहेतवे रसस्य, तद्वोधापगमेऽपि रससंभवप्रपञ्चात् । नापि शसिहेतवः, येन प्रमाणमध्ये पतेयुः । सिद्धस्य कस्यचित्प्रमेयभूतरसस्याभावात् । तर्हि किमेतद्विभावादय इति । अलौकिक एवायं चर्वणोपयोगी विभावादिव्यव-हारः । १ कोऽन्यत्रेत्यं दृष्टमिति चेद्भूषणमस्माकमेतदलौकिकत्वसिद्धौ । पानकर-सास्वादोऽपि किं गुडमरिचादिषु दृष्ट इति समानमेतत् ॥ न त्वेवं रसोऽप्रमेयः स्यात् । एवं युक्तं भवितुमर्हति रस्यतैकप्राणो ह्यसौ न प्रमेयादिस्वभावः । तर्हि सूत्रे निष्पत्तिरिति कथं नैयायं रसः(?) स्यात्, अपि तु तद्विषयाया रसनायाः । तन्निष्पत्त्या तु यदि तदेकाग्रतज्जीवितस्य रसस्य निष्पत्तिरुच्यते । तत्र कश्चिदत्र

स च न विभावादेः कार्यः, तद्विनाशेऽपि रससंभवप्रसङ्गात् । नापि ज्ञाप्यः, सिद्धस्य तस्याभावात् ॥ कारकज्ञापकाभ्यामन्यत् क दृष्टमिति चेत्, न कचिद्दृष्टमित्यलौकिकत्वसिद्धेर्भूषणमेतन्न दूषणम् । विभावादीनां च समस्तानामभिव्यञ्जकत्वम्, न व्यस्तानां व्यभिचारात् । व्याघ्रादयो हि विभावा भयानकस्येव वीरान्धुतरोद्राणाम् । अश्रुपातादयोऽनुभावाः करुणस्येव शृङ्गारभयानकयोः । चिन्तादयो व्यभिचारिणः करुणस्येव शृङ्गारवीरभयानकानाम् ॥

दोषः । सा च रसना न प्राणव्यापारो न कारकव्यापारः । स्वयं तु नाप्रामाणिकी स्वयं वेदनसिद्धत्वात् । रसना च बोधरूपैव किं तु बोधान्तरेभ्यो लौकिकेभ्यो विलक्षणैव, उपायानां विभावादीनां लौकिकवैलक्षण्यात् । तेन विभावादिसंयोगाद्-सर्नायत्तो निष्पद्यते । ततस्तथाविधरसनागोचरालौकिकोत्तरार्थो रस इति तात्पर्यम् । सूत्रस्यायमत्र सङ्केतः । मुकुटप्रतिशीर्षकादिना तावन्नटबुद्धिराच्छाद्यते । गाढ-प्राक्तनसंविदसंस्काराच्च काव्यबलानीयमानापि न तत्र रामधीर्विश्राम्यति । तत एवोभयदेशकालव्यागः । रोमाश्चादयश्च भूयसा रतिप्रतीतिकारितया दृष्टास्तत्राव-लोकिताः देशकालानियमेन रतिं गमयन्ति । यस्यां स्वात्मापि तद्वासनावत्त्वाद्-नुप्रविष्टः । अत एव तटस्थतया रत्यवगमः । न च नियतकारणतया, येनार्जना-भिष्वङ्गादिसंभावना । न च नियतपरात्मैकगतया, येन दुःखद्वेषाद्युदयस्तेन साधारणीभूता संतानवृत्तेरेकस्या एव वा संविदो गोचरीभूता रतिः शृङ्गारः । साधारणीभावना च विभावादिभिरिति श्रीमानभिनवगुप्ताचार्यः ॥ एत-न्मतमेव वास्माभिरुपजीवितं वेदितव्यम् ॥ तत्र विभावप्राधान्ये व्यभिचा-रिणां प्राधान्यं यथा—‘आत्तमातमधिकान्तमुक्षितुं कातरा शफरशङ्किनी जहौ । अञ्जलौ जलमधीरलोचना लोचनप्रतिशरीरलाञ्छितम् ॥’ इत्यत्र मुकु-मारमुग्धप्रमदाजनभूषणभूतस्य वितर्कत्रासशङ्कादेः प्राधान्यम् । तद्विभावानां सौन्दर्यातिशयकृतां प्राधान्यात् । आत्तमित्याद्यर्पितानुभाववर्गस्तु तदनुयायी । अनुभावप्राधान्ये च तेषां प्राधान्यं दूरादित्यादिना उदाहरिष्यते । अन्य-

यत्राप्येकैकस्योपादानम्, यथा —

‘केलीकन्दलितस्य विभ्रममघो धुर्यं वपुस्ते दृशौ
भङ्गीभङ्गुरकामकार्मुकमिदं भ्रूनर्मकर्मक्रमः ।
आपातेऽपि विकारकारणमहो वक्राम्बुजन्मासवः
सत्यं सुन्दरि वेधसखिजगतीसारं त्वमेका कृतिः ॥’

अत्र विभावानाम्,

‘यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो निःस्वमनी लोचने
यद्वात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं दूनाञ्जिनीनालवत् ।
दूर्वाकाण्डविडम्बकश्च निविडो यत्पाण्डिमा गण्डयोः
कृष्णे यूनि सयौवनासु वनितास्वैषैव वेषस्तिः ॥’

अत्रानुभावानाम्,

‘दूरादुत्सुकमागते विचलितं संभाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किंचाञ्चित्भूलतम् ।

तमेति । विभावापेक्षयानुभावव्यभिचारिणाम्, अनुभावापेक्षया विभाव्यभिचारिणाम्, व्यभिचार्यपेक्षया विभावानुभावानां चान्यतमत्वम् । तथा हि । केलीकन्दलितेत्यादौ विभावभूतस्य सौन्दर्यस्यानुगतत्वेन केलीविभ्रम-भङ्गुरनर्मादिपदमहिम्नानुभाववर्गो भङ्गिक्रमविकारादिशब्दबलाच्च व्यभिचारिवर्गः प्रतिभाति । यद्विश्रम्येत्यादौ विश्रान्तिलक्षणस्त्वम्भविलोकनवैविध्यगात्रता नवता रसस्य पुलकवैवर्ण्यादेरनुभावस्यानुगतत्वेन विश्रम्येति बहुश इति प्रतिदि-नमिति पदसमर्पितोऽभिलाषचिन्तौत्सुक्यनिद्रावृत्तिगलान्यालस्यश्रमस्मृतिवितर्का-दिव्यभिचारिणः । कृष्ण इत्यादिपदार्पितस्तु विभावः । दूरादुत्सुकमित्यादौ औत्सुक्यादेर्व्यभिचारिणोऽनुगतत्वेन दूरादित्यादिपदार्पितः सहसा प्रसरणादिरूपो-ऽनुभावः प्रयसीति विभावश्च प्रकाशत इति । एवं द्वयप्राधान्ये चोदाहार्यम्, किं तु समप्राधान्य एव रसास्वादस्योत्कर्षः । तच्च प्रबन्ध एव भवति । वस्तुतस्तु दश-

मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥'

अत्रौत्सुक्यव्रीडाहर्षकोपासूयाप्रसादानां व्यभिचारिणाम्, तत्राप्येते-
षामौचित्यादन्यतमद्वयाक्षेपकत्वमिति न व्यभिचारः ॥

रसमेदानाह—

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानका बीभत्साद्भुतशान्ता
नव रसाः ।

तत्र कामस्य सकलजातिसुलभतयात्यन्तपरिचितत्वेन सर्वान्प्रति हृद्य-
तेति पूर्वं शृङ्गारः । तदनुगामी च हास्यः । निरपेक्षकभावत्वात्तद्विपरीत-
स्ततः करुणः । ततस्तन्निमित्तमर्थप्रधानो रौद्रः । ततः कामार्थयोर्धर्ममूल-
त्वाद्वर्धमप्रधानो वीरः । तस्य भीताभयप्रदानसारत्वादनन्तरं भयानकः ।
तद्विभावसाधारण्यसंभावनात्ततो बीभत्सः । इतीयद्वीरेणाक्षिप्ते वीरस्य
पर्यन्तेऽद्भुतः फलमित्यनन्तरं तदुपादानम् । ततस्त्रिवर्गात्मकप्रवृत्तिधर्म-
विपरीतनिवृत्तिधर्मात्मको मोक्षफलः शान्तः । एते नवैव परस्परासंकीर्णा
रसाः ॥ तेनार्द्रतास्थायिकः स्नेहो रस इत्यसत् । तस्य रत्यादावन्तर्भावात् ।
तथा हि यूनो मित्रे स्नेहो रतौ, लक्ष्मणादेर्भ्रातरि स्नेहो धर्मवीरे, बालस्य

रूपक एव । यदाह वामनः—‘संदर्भेषु दशरूपकं श्रेयः’ । ‘तद्विचित्रं चित्रपटवद्वि-
शेषसाकल्यात् । तद्रूपसमर्पणया तु प्रबन्धे भाषादिप्रवृत्तौचित्यादिकल्पनात् ।
तद्रूपजीवनेन मुक्तके । तथा च तत्र सहृदयाः पूर्वापरमुचितं परिकल्प्य ‘इदं गत्र
वक्षास्मिन्नवसरे’ इत्यादि बहुतरं पीठबन्धरूपं विदधते । नवैवेति । पुमर्थो-
पयोगित्वेन रञ्जनाधिक्येन चेत्यतामेवोपदेयत्वादिति भावः । तस्येति स्नेहस्य ।
स्नेहो भक्तिर्वात्सल्यमिति हि रतेरेव विशेषाः । तुल्यशोर्था परस्परं रतिः स
स्नेहः । अनुत्तमोत्तमे रतिः प्रसक्तिः । सैव भक्तिपदवाच्या । उत्तमस्यानु-

१. ‘कल्य’ स्यात्, २. ‘अनुत्तमस्योत्तमे’ स्यात्.

मातापित्रादौ स्नेहो मये, विश्रान्तः । एवं वृद्धस्य पुत्रादाविति द्रष्टव्यम् ॥ तथा गर्भव्यायिकस्य लौल्यरसस्य हासे वा रतौ बान्धव्यं बान्धवो वाच्यः । एवं भक्तावपि वाच्यम् ॥

तत्र शृङ्गारमाह—

स्त्रीपुंसमाख्यादिविभावा जुगुप्सालस्यौघ्यवर्जव्यभिचारिका रतिः संभोगविप्रलम्भात्मा शृङ्गारः ।

स्त्रीपुंसौ परस्परं तयोश्चोपयोगिनो माल्यर्तुशैलपुरहर्म्यनदीचन्द्रपवनो-
द्यानदीर्घिकाजलकीडादयश्च श्रूयमाणा अनुभूयमाना वा आलम्बनोद्दीपन-
रूपा विभावा यस्याः सा, जुगुप्सालस्यौघ्यवर्जितव्यभिचारिका समग्र-
विषयग्रामसमग्रयोः स्थिरानुरागयोः संप्रयोगासुरैषिणोः कामिनोर्यूनोः
परस्परविभाविका द्वयोरप्येकरूपा प्रारम्भादिफलपर्यन्तव्यापिनी सुखोत्तरा
आस्थाबन्धात्मिका रतिः स्थायीभावश्चर्वणागोचरं गतः शृङ्गारो रसः ।
देवमुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया तु भाव एव, न पुन रसः ॥

देवविषया यथा—

‘यैः शान्तरागरुचिभिः परमाणुभिस्त्वं

निर्मापितस्त्रिभुवनैकललामभूत ।

तावन्त एव खलु तेऽप्यणवः पृथिव्यां

यत्ते समानमपरं न हि रूपमस्ति ॥’

तमे रतिर्वात्सल्यम् । एवमादौ च विषये भावस्यैवास्त्वाद्यत्वमिति ॥ जुगु-
प्सालस्यौघ्यवर्जितव्यभिचारिणीति । जुगुप्सा स्थायिन्यपीद निषिद्धा
न्यायसिद्धं स्थायिनामपि व्यभिचारित्वमनुज्ञापयति । आलस्यादिवै स्वविभाव-
प्रमदादिविषयमेव निषिद्धम् । तेन ‘वै पुरलसद्वाहु लक्ष्म्या’ इति, तथा—‘कति-
चिद्दहानि बभूव केवलमलसेक्षणं तस्याः ।’ इत्यादि न विरूपकं मन्तव्यम् ॥
प्रारम्भादीति । एतेन अभिषेकमात्रसारायाः कामावस्थानुवातेभ्यः व्यभि-

१. ‘चारिका’ इति मूले पाठः. २. ‘दि च’ स्वात्. ३. ‘वपुरलसद्वाहु’ स्वात्.

मुनिविषया यथा—

‘गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्मेवादृशः ।

संभावयति यान्येव पावनैः पादपांसुभिः ॥’

अनुभावास्तु संभोगविप्रलम्भयोः प्रत्येकं वक्ष्यन्ते इति इह नोच्चाः ॥
संभोगविप्रलम्भात्मेति संभोगविप्रलम्भावात्मा न त्वात्मानौ यस्य स
तथा । तेन(?) शृङ्गारस्येमौ भेदौ गोत्वस्येव शावलेयबाहुलेयौ । अपि तु
दशाद्वयेऽप्यनुयायिनी या रतिरास्थाबन्धात्मिका तस्याः स्वाधमानं रूपं
शृङ्गारः । संभोगविप्रलम्भयोस्तु शृङ्गारशब्दो ग्रामैकदेशे ग्रामशब्दवदु-
पचारात् । तथाहि । विप्रलम्भेऽनवच्छिन्न एव संभोगमनोरथः, निरा-
शत्वे तु करुण एव स्यात् । संभोगेऽपि न चेद्विरहाशङ्का तदा स्वाधी-
नेऽनुकूले चानादर एव स्यात्, वामत्वान्मनोभुवः ।

यदाह मुनिः—

‘यद्ग्रामाभिनिवेशित्वं यतश्च विनिवार्यते ।

दुर्लभत्वं च यन्नार्याः कामिनः सा परा रतिः ॥’

अत एव तद्दशाद्वयमीलन एव सातिशयश्चमत्कारः ।

यथा—

‘एकस्मिञ्छयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-

रन्योन्यं हृदयस्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।

दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो-

र्भभो मानकलिः सहासरमसव्यावृत्तकण्ठग्रहम् ॥’

चारिरूपाया रतेर्विलक्षणत्वमाह ॥ ग्रामाभिनिवेशित्वमिति । सुलभा-
मानी हि मदन इति तद्विदः । तथा ह्यभिलष्यमाणं वस्तु प्राप्तं चेत्कोऽभिलाषः ।
तेन प्राप्तं प्राप्तमपहारितमिव गतं गतं प्राप्तमिवेत्येवं परम्पराक्रमेण वर्धिष्णुरयं

सैषा विभावादिसामग्री वस्तुतः प्रबन्ध एव प्रथते, मुक्तकेषु तु काल्पनिक्येव ॥

तत्र संभोगमाह—

सुखमयधृत्यादिव्यभिचारी रोमाञ्चाद्यनुभावः संभोगः ।

लज्जार्धनिषिद्धान्यपीष्टानि दर्शनादीनि कामिनौ यत्र 'संभुक्तः स संभोगः । स च सुखमयधृत्यादिव्यभिचारिरोचितो रोमाञ्चस्वेदकम्पाश्रु-
मेखलास्खलनश्चसितसाध्वसकेशबन्धनवस्त्रसंयमनवस्त्राभरणमाल्यादिसम्य-
द्भिवेशनविचित्रे क्षणचाटुप्रभृतिवाचिककायिकमानसिकव्यापारलक्षणानु-
भावः परस्परवलोकनालिङ्गनचुम्बनाद्यनन्तमेदः ।

यथा—

‘दृष्टैकासनसंगते प्रिमतमे पश्चादुपेत्यादरा-

देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

ईषद्विक्रितकंधरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-

मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥’

कामः परमां प्रीतिं तनोति । न ह्यत्र कण्डूयायामिव निवृत्तिः साध्या, अपि तु भोगात्मकं सुखमिति रतिहेतुत्वादितिः काम इत्यर्थः ॥ सैषेति । लीपुंस ऋतुमाल्यादिका प्रबन्ध एवेते रत्नावल्यादौ । ऋतुमाल्यादिर्हि विभाव आलम्बनोद्दीपनतया उभयरूपोऽपि सामस्थेन शृङ्गारस्य विभावत्वेन मन्त-
व्यः । युक्तं चैतद्, अन्यथा अत्रैव रूपके उद्यानऋतुमाल्यादीनां सर्वेषां दर्शनाल्लेखो रसः स्यात् विभावभेदात् ॥ काल्पनिकीति । विभावादिवर्गस्य तावत्तत्रानुसंधानं कल्पत इत्यर्थः ॥ सुखमयेति । यद्यपि रतिश्रमकृतं निद्रादि संभोगेऽप्यस्ति, तथापि न तद्वतौ चित्रतामाधत्ते, विप्रलम्भे तु तद्वतिविभावनापरम्परोदितमेवेति युक्तमेवेत्यत्र सुखमयत्वम् ॥ दृष्टैकास-
नेति । एका निजत्वेन स्थिता । अपरा तत्सखी प्रच्छन्ना । कथमन्यथा

विप्रलम्भमाह—

शङ्कादिव्यभिचारी संतापाद्यनुभावोऽभिलाषमानप्रवासरूपो
विप्रलम्भः ।

संभोगसुखास्वादलोभेन विशेषेण प्रलभ्यते आत्मात्रेति विप्रलम्भः ।
स च शङ्कौत्सुक्यमदम्लानिनिद्रासुप्तप्रबोधचिन्तासूश्रम(स)निर्वेदमरणो-
न्मादजडताव्याधिस्रप्तापस्मारादिव्यभिचारी संतापजागरकाश्यप्रलापक्षाम-
नेत्रवचोवक्रतादीनसंचरणानुकारकृतिलेखलेखनवाचनस्वभावनिहववार्ता-
प्रश्नस्नेहनिवेदनसात्त्विकानुभवशीतसेवनमरणोद्यमसंदेशाद्यनुभावस्त्रिधा,
अभिलाषमानप्रवासभेदात् ॥ करुणविप्रलम्भस्तु करुण एव ।

यथा—

‘हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।

उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥’

इत्यादिरतिप्रलापेषु ॥

एकासनसंगतिः । निमील्यमाननयना च न द्वेष्या । तथा हि प्रियतमे इति
कथम् । क्रीडामनुबध्नाति यन्नयननिमीलनं तदेवापरनायिकासुम्भनार्थं विहितं
छलं येन सः । सुम्भनार्थमीषद्वक्त्रितकंधरो मनाक्चलितप्रीवः । सपुलकः उत्प-
न्नसात्त्विकः प्रेमोदोलसन्मानसादौ सपञ्जीवन्ननाभिमान एव हेतुः ॥ शङ्केति ।
दुःखप्रायव्यभिचारीत्यर्थः । मरणमचिरकालप्रत्यापत्तिमयमत्र विवक्षितम्, येन
शोकावस्थानमपि न लभते । यथा—‘तीर्थे तोयव्यतिकर—’ इत्यादौ । अत एव
सुकविना वाक्यभेदेनापि मरणं नाख्यातम् । प्रतीतिविभ्रान्तिस्थानत्वपरिहा-
राय तृतीयपादेन च विभैवानुसंधानं दर्शितम् । पुनर्ग्रहणेन स एवार्थः सुतरां
योतितः । अथ वा चैतन्यावस्थैव प्राणत्यागकर्तृतात्मिका पाशबन्धाद्यवसरगता

तत्रामिलाषविप्रलम्भमाह—

दैवपारवश्याभ्यामाद्यो द्वेधा ।

आद्योऽमिलाषविप्रलम्भः ॥

स दैवाद्यथा—

‘शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽमिलाषं

व्यर्थं समर्थं ललितं वपुरात्मनश्च ।

सरूयोः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा

शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथंचित् ॥’

पारवश्याद्यथा—

‘सरनवनदीपूरेणोढा मुहुर्गुरुसेतुभि-

र्यदपि विधृता दुःखं तिष्ठन्त्यपूर्णमनोरथाः ।

मन्तव्या, न तु जीवितवियोगः सुलभोदाहरणं चैतदिति । उन्मादापस्मारक्या-
धीनां वा नात्यन्तं कुत्सिता दशा सा काव्ये प्रयोगे च दर्शनीया, कुत्सिता
तु संभवेऽपि नेति वृद्धाः । वयं तु ब्रूमः—तादृशां दशायां जीवितनिन्दात्मि-
कायां तद्देहोपभोगसाररत्नात्मकस्यो बन्धादिविद्यत एवेत्यसंभव एवेति ॥ स्मरे-
ति । स्मर एव नदीपूरः प्रावृषेण्यप्रवाहः सरभसमेव प्रबुद्धत्वात् । तेन ऊढा
परस्परसामुख्यमबुद्धिपूर्वमेव नीताः । अनन्तरं गुरव एव श्वश्रूप्रभृतयः सेतवः
इच्छाप्रसरनिरोधकत्वात् । अथ च गुरवोऽलङ्घ्याः सेतवस्तैर्विधृताः प्रतिहतैश्छा-
भत एव पूर्णमनोरथास्तिष्ठन्ति, तथापि परस्परान्मुखतालक्षणान्योन्यतादात्म्येन
स्वदेहे सकलवृत्तिनिरोधाक्षिप्तप्रायैरत्रैर्नयनान्येव नलिनीनालानि तैरानीतं रसं
परम्परालक्षणमास्वादयति । परस्परामिलाषात्मकदृष्टिच्छट्टामिश्रीकारयुक्त्यापि

१. ‘तिष्ठत्यपूर्णमनोरथा’ इति बागमटकाभ्यानुशासने.

१. ‘अपूर्ण’ स्यात्. २. ‘परस्परालोकनलक्षण’ स्यात्. ३. ‘न्ति’ स्यात्.

तदपि लिखितप्रल्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुखा

नयननलिनीनालानीतं पिबन्ति रसं प्रियाः ॥'

प्रतिज्ञामङ्गभीत्यापि यो न सङ्गः कादम्बर्याश्चन्द्रापीडेन, सोऽपि
पारवश्यज एव ॥

मानविप्रलम्भमाह—

प्रणयेर्ध्याभ्यां मानः ।

प्रेमपूर्वको वशीकारः प्रणयः, तद्वज्जे मानः प्रणयमानः । स च
स्त्रियाः पुंस उभयस्य वा ।

स्त्रियाः यथा—

‘प्रणयकुपितां दृष्ट्वा देवीं ससंभ्रमविस्मृत-

स्त्रिभुवनगुह्यंभीत्या सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।

नमितशिरसो गङ्गालोके तया चरणाहता-

ववतु भवतरुयक्षस्यैतद्विलक्षमवस्थितम् ॥’

पुंसो यथा—

‘अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः

सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदावरीसैकते ।

आयान्त्या परिदुर्मनार्णयतमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया

कातर्यादरविन्दकुञ्जलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥’

उभयस्य यथा—

‘पणयकुवियाण दुण्ह वि अलियपसुत्ताण माणइत्ताणम् ।

निच्चलनिरुद्धनीसासदिन्नकन्नाण को मल्लो ॥’

१. ‘प्रणयकुपितयोर्दयोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्मानवतोः ।

निश्चलनिरुद्धनिश्चासदत्तकर्णयोः को मल्लः ॥’ [इति च्छाया ।]

ईर्ष्यामानः स्त्रीणामेव यथा—

‘संध्यां यत्प्रणिपत्य लोकपुरतो बद्धाञ्जलिर्याचसे
घत्से यच्च नदीं विलज्ज शिरसा तच्चापि सोढं मया ।
श्रीर्जातामृतमन्यने यदि हरेः कस्माद्विषं भक्षितं
मा स्त्रीलम्पट मां स्पृशेत्यभिहितो गौर्या हरः पातु वः ॥’

प्रवासविप्रलम्भमाह—

कार्यशापसंभ्रमैः प्रवासः ।

प्रवासो भिन्नदेशत्वम् ।

तत्र कार्यहेतुकः प्रवासो यथा—

‘याते द्वारवतीं तदा मधुरिपौ तद्दत्तशम्पानतां
कालिन्दीतटरूढवञ्जुलतामालिङ्ग्य सोत्कण्ठया ।
तद्दीप्तं गुरुबाष्पगद्गदगलत्तारस्वरं राधया
येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम् ॥’

शापहेतुकप्रवासे मेघदूतकाव्यमेवोदाहरणम् ॥

संभ्रमो दिव्यमानुषविद्वरादुत्पातवातादिविप्लवात् परचक्रादिविप्ल-
वाद्वा व्याकुलत्वम् ।

यथा मकरन्दयुद्धसाहाय्यं कर्तुं गतस्य माधवस्य—

‘हा प्रिये, हा मालति,

किमपि किमपि शङ्के मङ्गलेभ्यो यदन्य-

द्विरमतु परिहासश्चण्डि पर्युत्सुकोऽसि ।

कलयसि कलितोऽहं बल्लमे देहि वाचं
भ्रमति हृदयमन्तर्विह्वलं निर्दयासि ॥'

हास्यमाह—

विकृतवेषादिविभावो नामास्पन्दनाद्यनुभावो निद्रादिव्य-
भिचारी हासो हास्यः ।

देशकालवयोवर्णवैपरीत्याद्विकृताः केशबन्धादयो वेषाः, आदिश-
ब्दान्तर्नान्यगत्याद्यनुकरणासत्प्रलापमूषणादीनि विभावा यस्य सः, तथा
नासौष्ठकपोलस्पन्दनदृष्टिन्याकोशाकुञ्चनस्वेदास्यरागपार्श्वग्रहणाद्यनुभावो
निद्रावहित्थत्रपालस्यादि व्यभिचारी हासः स्थायी चर्वणीयत्वमागतो
हास्यः ।

स चात्मस्थः परस्वस्थः । तत्रात्मस्थमाह—

उत्तममध्यमाधमेषु स्मितविहसितापहसितैः स आत्मस्थ-
स्त्रेधा ।

स इति हासः ।

यद्भरतः—

ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः ।
अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥
आकुञ्चिताक्षिगण्डं यत्सस्वनं मधुरं तथा ।
कालगतं सास्यरागं तद्वै विहसितं भवेत् ॥
अस्थानहसितं यत्तु साश्रुनेत्रं तथैव च ।
उत्कम्पितांसकशिरस्तच्चापहसितं भवेत् ॥'

परस्यमाह—

एतत्संक्रमजैर्हसितोपहसितातिहसितैः परस्योऽपि ।

एतेषां स्मितादीनां संक्रान्त्या जातैर्यथासंख्येनोत्तमादिषु ।

यद्भरतः—

‘उत्फुल्लानननेत्रं तु गण्डैर्विकसितैरथ ।

किंचिल्लक्षितदन्तं च हसितं तद्विधीयते ॥

उत्फुल्लनासिकं यत्तु जिह्वदृष्टि निरीक्षितम् ।

निकुञ्चितसकशिरस्तच्चोपहसितं भवेत् ॥

संरब्धसासनेत्रं च विकुण्ठस्वरमुद्धतम् ।

करोपगूढपार्श्वं च तच्चातिहसितं भवेत् ॥’

तत्रात्मस्यो हासो यथा—

‘पाणौ कङ्कणमुत्फणः फणपतिर्नेत्रं ज्वलत्पावकं

कण्ठः कूटितकालकूटकुटिलो वस्त्रं गजेन्द्राजिनम् ।

गौरीलोचनलोभनाय सुभगो वेषो वरस्यैष मे

गण्डोल्लासविभावितः पशुपतेर्हासोद्गमः पातु वः ॥’

कालमतिवाहयतीति ॥ संक्रान्त्येऽपि । परं हसन्तं दृष्ट्वा स्वयं विभावानप-
श्यन्नपि हसंल्लोके दृष्टः । तथा विभावादिदर्शनेऽपि गाम्भीर्यादनुदितहासोऽपि
परकीयहासावलोकने तत्क्षणं हासविवशः संपद्यत एवेति । यथा अम्लदाडि-
मादिरसास्वादोऽन्यत्रापि दन्तोदकविकारानुरूपदर्शनात् संक्रमणस्वभावः, तथा
हासोऽपि संक्रामति, नान्ये । यस्तु स्वामिशोकादृत्यस्य शोकः सोऽन्यः एव
शोकवत्स्वामिविभावको विभावमेदात् । इह च तद्विभावक एव हास्यः संक्रा-
मतीत्यर्थः । स्मितं हि यदुत्तमप्रकृतौ, तत्संकीर्तं हसितं संपद्यते । एवं विह-

१. ‘साशुने’ भरत०. २. ‘विकुण्ठ’ भरत०.

१. ‘न्वीति’ स्यात्. २. ‘न्येत’ स्यात्. ३. ‘संक्रान्तं’ स्यात्.

परस्थो यथा—

‘कनककलशस्वच्छे राधापयोधरमण्डले
नवजलधरश्यामामात्मद्युतिं प्रतिबिम्बिताम् ।
असितसिचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुरुत्क्षिप-
ञ्जयति जनितव्रीडाहासः प्रियाहसितो हरिः ॥’

करुणमाह—

इष्टनाशादिविभावो दैवोपालम्भाद्यनुभावो दुःखमयव्यभि-
चारी शोकः करुणः ।

इष्टवियोगानिष्टसंप्रयोगविभावो दैवोपालम्भनिःश्वासतानवमुखशोषण-
स्वरमेदाश्रुपातवैवर्ण्यप्रलयस्तम्भकम्पमूल्लुठनगात्रसंसाक्रन्दाद्यनुभावोनिर्वेद-
ग्लानिचिन्तौत्सुक्यमोहश्रमत्रासविषाददैन्यव्याधिजडतोन्मादापस्मारालस्य-
मरणप्रभृतिदुःखमयव्यभिचारी चित्तवैधुर्यलक्षणः शोकः स्थायीभाव-
श्वर्वणीयतां गतः करुणो रसः ।

यथा—

‘अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया पुरः ।
ददशे पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानलभस्म केवलम् ॥’

इत्यादि रतिप्रलपेषु ॥

रौद्रमाह—

दारापहारादिविभावो नयनरागाद्यनुभाव औड्यादिव्यभि-
चारी क्रोधो रौद्रः ।

सितं मध्यमप्रकृतौ संक्रान्तमुपहसितम् । अपहसितमधमप्रकृतौ संक्रान्तमतिहसि-
तमिति स्मितस्य ईषत्तायां व्यपगतायां हसितम्, ततो विशेषेण ततोऽपि

दारापहारदेशजात्यभिजनविद्याकर्मनिन्दासत्यवचनप्रभृत्याधिक्षेपोपहा-
सवाक्पारुष्यद्रोहमात्सर्यादिविभावो नयनरागभ्रुकुटीकरणदन्तौष्ठपीडनग-
ण्डस्फुरणहस्ताग्रनिःपेषताडनपाटनपीडनप्रहरणाहरणशस्त्रसंपातरुधिराकर्ष-
णच्छेदनाद्यनुभाव ओड्यावेगोत्साहविवोधामर्षचापलादिव्यभिचारी क्रोधः
स्यायिभावश्चर्वणीयतां प्राप्तो रौद्रो रसः ।

यथा—

‘चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-

संचूर्णितोर्युगलस्य सुयोधनस्य ।

स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि

रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥’

परस्परसमीपं गतम् अन्यदपहसितमतिशयेन चेत्युपसर्गमेवादर्थभेदः ॥ चञ्च-
द्भुजेति । चञ्चद्भ्यां वेगावर्तमानाभ्यां भुजाभ्यां भ्रमिता ये पञ्च दारुणा गदा
तथा योऽभितः सर्वतः ऊर्ध्वाधस्तेन सम्यैरघूर्णितं पुनरनुत्थानोपहतं कृतमूर्यु-
गलं युगपदेवोरुद्वयं यस्य तं सुयोधनमनादत्येव स्त्यानेनावद्वयानतया न तु
कालान्तरशुष्कतयावनद्धं हस्ताभ्यामविचलद्रूपमत्यन्तमाभ्यन्तरतया घनं न तु
रसमात्रस्त्रिभावं यच्छोणितं रुधिरं तेन शोणौ लोहितौ पाणी यस्य । अत एव
स भीमः कातरत्रासदायी । तवेति । यस्यास्तत्तदपमानज्ञातं कृतं देव्यनु-
वितमपि, तस्यास्तव कचानुत्तंसयिष्यति उत्तंसवतः करिष्यतीति वेणीत्वमपहरन्
करविच्युतशोणित(शोणित)शकलोहितकुसुमापीडेनेव योजयिष्यतीत्युत्प्रेक्षा ।
तव देवीत्यनेन कुलकलत्रखलीकारस्मरणकारिणा क्रोधस्यवोद्दीपनविभावत्वं कृत-
मिति नात्र शृङ्गारशङ्का कर्तव्या । सुयोधनस्य चानादरणं द्वितीयगदाघातदा-
नाद्यनुद्यमः, स च संचूर्णितोरुत्वादेव । स्थानग्रहणेन द्रौपदीमन्युप्रक्षालने त्वरा

१. ‘निष्पेष’ स्यात्.

१. ‘येय चण्डा’ स्यात्. २. ‘भिघातः’ स्यात्. ३. ‘म्वक्चू’ स्यात्. ४. ‘जातं’
स्यात्. ५. ‘स्त्याना’ स्यात्.

वीरमाह—

नयादिविभावः स्वैर्याद्यनुभावो धृत्यादिव्यभिचार्युत्साहो
धर्मदानयुद्धभेदो वीरः ।

प्रतिनायकवर्तिनयविनयासंमोहाध्यवसायबलशक्तिप्रतापप्रभावविक्र-
माधिक्षेपादिविभावः स्वैर्यधैर्यशौर्यगाम्भीर्यत्यागवैशारद्याद्यनुभावो धृति-
स्मृत्यौघ्यगर्वाभर्ममत्यावेगहर्षादिव्यभिचारी उत्साहः स्थायिभावश्चर्वणी-
यतां गतो धर्मदानयुद्धभेदात्रेधा वीरः ।

यथा—

‘अजित्वा सार्णवामुर्वीमनिष्ठा विविधैर्मखैः ।

अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥’

तत्र धर्मवीरो नागानन्दे जीमूतवाहनस्य । दानवीरः परशुरामबलि-
प्रभृतीनाम् । युद्धवीरो वीरचरिते रामस्य ॥

इह चापत्पङ्कनिमग्नतां खल्पसंतोषं मिथ्याज्ञानं चापस्य यस्तत्त्वनि-
श्चयरूपोऽसंमोहाध्यवसायः स एव प्रधानतयोत्साहहेतुः । रौद्रे तु ममताप्रा-
धान्यादशास्त्रितानुचितयुद्धाद्यपीति मोहविस्मयप्राधान्यमिति विवेकः ।

भयानकमाह—

विकृतस्वरश्रवणादिविभावं करकम्पाद्यनुभावं शङ्कादिव्यभि-
चारि भयं भयानकः ।

सूचिता ॥ नयेति । संध्यादिगुणानां सम्यग्प्रयोगो नयः । इन्द्रियजयो विनयः ।
असंमोहेनाध्यवसायो वस्तुतत्त्वनिश्चय इति मन्त्रदर्शिता । इत्यश्वरथपादात्
बलम् । अवस्कन्दयुद्धादौ सामर्थ्यं शक्तिः । शत्रुविषयसंतापकारिणी प्रसिद्धिः
प्रतापः । अभिजनघनमन्त्रिसंपत् प्रभावः । सामाद्युपायानामेकद्वित्रिचतु-
रादिभेदैर्यथाविषयं नियोजनं वैशारद्यम् ॥ धर्मेति । धर्मादित्रितयमनुभा-

पिशाचादिविकृतस्वरश्रवणतदवलोकनस्वजनबन्धवधादिदर्शनश्रवण-
शून्यगृहारण्यगमनादिविभावं करकम्पचलदृष्टिनिरीक्षणहृदयपादस्पन्द-
शुष्कौष्ठकण्ठत्वमुखवैवर्ण्यस्वरभेदाद्यनुभावं शङ्कापस्मारमरणत्रासचापलावे-
गदैन्यमोहादिव्यभिचारी स्त्रीनीचप्रकृतीनां स्वाभाविकमुत्तमानां कृतकं
भयं स्थायिभावश्चर्वणीयत्वमागतं भयानको रसः ।

यथा—

‘प्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनमयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।

शप्पैरर्धावलीढैः श्रमविततमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा

पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥’

ननु च राजादिः किमिति गुर्वादिभ्यः कृतकं भयं दर्शयति,
दर्शयित्वा किमिति मृदून् करकम्पादीन्दर्शयति, किमिति च भय एव
कृतकत्वमुक्तं सर्वस्य हि कृतकत्वं संभवति, यथा वेश्या धनार्थिनी
कृतकां रतिमादर्शयति ॥ उच्यते—भये हि प्रदर्शिते गुरुर्विनीतं तं
जानाति मृदुचेष्टिततया चाधमप्रकृतिमेनं न गणयति । कृतकरत्यादेश्वो-
पदिष्टान्न काचित्पुरुषार्थसिद्धिः । यत्र तु राजानः परानुग्रहाय क्रोध-
विस्मयादि दर्शयन्ति, तत्र व्यभिचारितैव, न तेषां स्थायितेति ॥

वात्मकं प्रतिनायकगतं तु विभावरूपमिति तद्भेदाद्वीरस्य त्रिविध्यमित्यर्थः । यदाह
भरतः—‘दानवीरं धर्मवीरं युद्धवीरं तथैव च । रस वीरमपि प्राह ब्रह्मा त्रिवि-
धमेव हि ॥’ इति ॥ स्त्रीनीचप्रकृतीनामिति । नात्ममध्यमप्रकृतीनाम् ॥
कृतकमिति । उत्तमा हि अन्तर्भयाभावेऽपि गुरुभ्यो राज्ञश्च भयं दर्शयन्ति ।
एवं हि सुतरामुत्तमत्वं भवति । प्रभुभक्तत्वं चामाख्यानं यथा खेच्छाकारीत्यत

बीभत्समाह—

अहृद्यदर्शनादिविभावाङ्गसंकोचाद्यनुभावापसारादिव्यमि-
चारिणी जुगुप्सा बीभत्सः ।

अहृद्यानामुद्गान्तव्रणपूतिकृमिकीटादीनां दर्शनश्रवणादिविभावा अङ्ग-
संकोचहृल्लासनासामुखविकूणनाच्छादननिष्ठीवनाद्यनुभावापसारौघ्यमोह-
गदादिव्यमिचारिणी जुगुप्सा स्थायिभावरूपा चर्वणीयतां गता बीभत्सः ।

यथा—

‘उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोफभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।

व्यात्स्नायवन्ननेत्रात्प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-

दङ्कस्यादस्त्रिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमिति ॥’

अद्भुतमाह—

दिव्यदर्शनादिविभावो नयनविस्ताराद्यनुभावो हर्षादिव्य-
मिचारी विस्मयोऽद्भुतः ।

दिव्यदर्शनेप्सितमनोरथावात्युपवनदेवकुलादिगमनसमाविमानमाये-
न्द्रजालातिशायिशक्यकर्मादिविभावो नयनविस्तारानिमिषप्रेक्षणरोमाञ्चा-

एवास्मीति ॥ दिव्येति । दिव्या गन्धर्वादयस्तेषां दर्शनम् । शक्यप्राप्तिरर्थं
ईप्सितः, शक्यप्राप्तिस्तु मनोरथः, तयोः प्राप्तिः, उपवने देवकुलादौ च
गमनमद्भुतविभावो येन तत्रत्यं सरः सनिवेशादि न क्वचिदृष्टम् । सभा गृह-
विशेषः । विमानानि दिव्यरथाः । माया रूपपरिवर्तनादिका । इन्द्रजालं
मन्त्रदिव्यहैत्ययुक्तयादिनासंभवद्वस्तुप्रदर्शनम् । साध्वितिवदनं साधुर्वदः ।

१. ‘अशक्य’ स्यात्. २. ‘जालं’ स्यात्. ३. ‘हस्त’ स्यात्. ४. ‘वादः’ स्यात्.

शुस्वेदसाधुवाददानहाहाकारचेलाङ्गुलिभ्रमणाद्यनुभावो हर्षावेगजडतादि-
व्यभिचारी चित्तविस्तारात्मा विस्मयः स्थायिभावश्चर्वणीयतां गतो-
ऽद्भुतो रसः ।

यथा—

‘कृष्णानाम्बुधतेन रन्तुमधुना मृद्वक्षिता स्वेच्छया,
सिते कृष्ण, क एवमाह, मुसली, मिथ्याम्ब पश्याननम् ।
व्यादेहीति विकशिते शिशुमुखे माता समग्रं जग-
दृष्ट्वा यस्य जगाम विस्मयपदं पायात्स वः केशवः ॥’

शान्तमाह—

वैराग्यादिविभावो यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिन्तनाद्यनुभावो
धृत्वादिव्यभिचारी शमः शान्तः ।

वैराग्यसंसारभीरुतातत्त्वज्ञानवीतरागपरिशीलनपरमेश्वरानुग्रहादिवि-
भावो यमनियमाध्यात्मशास्त्रचिन्तनाद्यनुभावो धृतिस्मृतिनिर्वेदमत्यादि-
व्यभिचारी तृष्णाक्षयरूपः शमः स्थायिभावश्चर्वणां प्राप्तः शान्तो रसः ।

दानं धनादेः । हाहाशब्दस्य करणं हाहाकारः । चेलेषु अङ्गुलेश्च भ्रमण-
मिति ॥ यमेति । अहिंसासत्यास्तेयव्रतचर्यापरिग्रहा यमाः । शौचसंतोषतपः-
स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ कृष्णाक्षय इति । कृष्णानां विषयाभिला-
षाणां क्षये यत्रात्मस्वभावः स शमः । अयमर्थः—कालुष्योपरागदायिभिर्भयरत्या-
दिभिरनुपरकं यदात्मस्वरूपं तदेव विरलोऽस्ति तरलान्तरालनिर्भासमानसिततरम्-
त्रवदामातस्वरूपं रत्यादिधूपरञ्जकेषु तथाभावेनापि सकृद्विभातोऽयमात्मेति न्यायेन

१. ‘दानाहोकार’ बागमटकाव्यानुशासने. २. ‘विकसिते’ स्यात्. ३. ‘कृष्णा-
क्षय’ इति टीकाया व्याख्यातम्

१. ‘क्षयो यत्रात्मस्वभावे’ स्यात्. २. ‘असितरत्ना’ स्यात्.

यथा—

‘गङ्गातीरे हिमवति शिलाबद्धपद्मासनस्य
ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।
किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्येषु ते निर्विशङ्काः
कण्डूयन्ते जरठहरिणाः शृङ्गकण्डूं विनेतुम् ॥’

भासमानं परोन्मुखतात्मकसकलदुःखजालहीनं परमानन्दलाभसंविदेकधनं तथा-
विधद्वयसंवादवतो हृदयं विधत्ते ॥ एतेन निर्वेदस्यामङ्गलप्रायत्वेऽपि व्यभिचा-
रिषु यन्मुनिना प्रथममुपादानं कृतं तत्स्थायिताभिधानार्थमिति यदुक्तम्, तत्प्रति-
क्षिप्तम् । तथाहि—कोऽयं निर्वेदो नाम, दारिद्र्यादिप्रभवस्तत्त्वज्ञानप्रभवो वा ।
तत्रायस्य शोकप्रवाहप्रसररूपचित्तवृत्तिविशेषस्य व्यभिचारित्वं वक्ष्यते । अथ
तत्त्वज्ञानजो निर्वेदः स्थायी, तर्हि तत्त्वज्ञानमेवात्र विभावत्वेनोक्तं स्यात् ।
वैराग्यबीजादि(?)षु कथं विभावः । तदुपायत्वादिति चेत्कारणकारणेऽयं विभा-
वता व्यवहारः, स चातिप्रसङ्गावहः । किं च निर्वेदो नाम सर्वत्रानुपादेयता-
प्रत्ययो वैराग्यलक्षणः । स च तत्त्वज्ञानस्य प्रत्युतोपायः । विरक्तो हि तथा
प्रयतते यथास्य तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते । तत्त्वज्ञानादि मोक्षो, न तु तत्त्वं ज्ञात्वा
निविद्यते ॥ ननु तत्त्वज्ञानिनः सर्वत्र दृढतरं वैराग्यं दृष्टम् । भवत्येवं तादृशं तु
वैराग्यं ज्ञानस्यैव पराकाष्ठेति न निर्वेदः स्थायीति ॥ यत्तु व्यभिचारिव्याकृताना-
वसरे ‘वृथा दुग्धोऽनङ्गान्’ इत्यादौ चिरकालविभ्रमविप्रलब्धस्योपादेयत्वनिवृत्तये
सम्यग्ज्ञानं वक्ष्यते, तन्निर्वेदस्य खेदरूपस्य विभावत्वेनेति, तस्मात् शम एव स्थायी ।
न च शमशान्तयोः पर्यायत्वमाशङ्कनीयम् । हासहास्यथोरिव सिद्धसाध्यतया
लौकिकालौकिकतया साधारणासाधारणतया च वैलक्षण्यात् । यथा च कामा-
दिषु पुरुषार्थेषु समुचितताश्चित्तवृत्तयो रत्यादिशब्दवाच्याः कविनटव्यापारेणास्वा-
द्योग्यताप्रापणद्वारेण तथाविधद्वयसंवादवतः सामाजिकान् प्रति रसत्वं शृङ्गा-
रादितया नीयते, तथा मोक्षाभिधानपरपुरुषार्थोपचितापि शमरूपा चित्तवृत्ती
रसतां नीयत इति । तथा हि तत्त्वज्ञानस्वभावस्य शमस्य स्थायिनः समस्तोऽयं

१. ‘तु’ स्यात्. २. ‘निविद्यते’ स्यात्.

का० शा० ७

लौकिकालौकिकचित्तवृत्तिकलापो व्यभिचारितामभ्येति, तदनुभावा एव च यम-
नियमाद्युपकृता अनुभावाः, विभावा अपि परमेश्वरानुग्रहप्रभृतयः, प्रक्षयोन्मु-
खाश्च रत्यादयोऽत्रास्वायन्ते । केवलं यथा विप्रलम्भे औत्सुक्यं संभोगेऽपि
वा प्रेमासमाप्तोत्सवमिति । यथा च रौद्रे औघ्यम्, यथा च करुणवीरभयान-
काद्भूतेषु निर्वेदभृतित्रासहर्षा व्यभिचारिणोऽपि प्राधान्येन विभासन्ते, तथा शान्ते
जुगुप्सायाः सर्वथैव रागप्रतिपक्षत्वात् स्वात्मनि च कृतकृतस्य परार्थघटनाया-
मेवोद्यम इत्युत्साहोऽस्य परोपकारविषयेच्छाप्रयत्नरूपो दयापरपर्यायोऽभ्यधि-
कोऽन्तरङ्गः । अत एव केचिद्दयावीरत्वेन व्यपदिश्यन्त्येन्ये धर्मवीरत्वेन ॥
नमूत्साहोऽहंकारप्राणः शान्तस्त्वहंकारशैथिल्यात्मकः । ननु किमतः (?) व्यभि-
चारित्वं हि विरुद्धस्यापि नानुचितं रताविव निर्वेदादेः । ‘शय्यां शाङ्गलम्-’
इत्यादौ हि परोपकारकरणे उत्साहस्यैव प्रकर्षो लक्ष्यते, नैतत्साहस्यन्या काचि-
दप्यवस्था । इच्छाप्रयत्नव्यतिरेकेण पाषाणतापत्तेः । यत एव च परिहृष्टपरम्प-
रत्वेन स्वात्मोद्देशेन कर्तव्यान्तरं नावशिष्यते । अत एव शान्तहृदयानां परो-
पकाराय शरीरसर्वस्वादिदानं न शास्त्रविरोधि । ‘आत्मानं (यो) गोपायेत्’
इत्यादिना शकृतकृत्यविषयं शरीररक्षणमुपदिश्यते, संन्यासिना तद्रक्षादितात्पर्यो-
भावात् । तथा हि—‘धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः संस्थितिहेतवः । ताभिन्नता
किं न हतं रक्षता किं न रक्षितम् ॥’ इत्यतिप्रसिद्धचतुर्वर्गसाधकत्वमेव देह-
क्षायां निदानं दर्शितम् । कृतप्रलस्य ‘जलधौ श्वेत्त वा पतेत्’ इति संन्यासित्वेन
श्रवणात् । तद्यथा कथंचित्पाज्यं शरीरम्, यदि परमार्थमुत्पद्यते तत्किमिव न
संपादितं भवति । जीमूतवाहनादीनां नयतत्त्वमिति चेत्, किं तेन । तत्त्वज्ञा-
नित्वं तावदस्त्येव, अन्यथा परमार्थे त्यागस्यासंभाव्यत्वात् । युद्धेऽपि हि न
वीरस्य देहत्यागायोद्यमः पराजयोद्देशेनैव प्रवृत्तेः । शृगुपतनादावपि शुभतम-
देहान्तरसंपिपादयिषैवाभिविजृम्भते । तत्स्वार्थानुद्देशेन परार्थसंपत्तयै यद्यपेष्टितं
देहत्यागपर्यन्तमुपदेशदानादि तत्तदलब्धात्मतत्त्वज्ञानानामसंभाव्यमेवेति । तेऽपि
(?) तत्त्वज्ञानिनां सर्वेष्व्वाश्रमेषु मुक्तिरिति । स्मार्तभुक्तौ यथोक्तम्—‘देवाचन-
रतस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । आर्द्धं कृत्वा ददद्भुजं गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥’
इति केवलं परार्थमिषंधिज्जाद्वमीत्परोपकारफलत्वेनैवाभिसंहतात्पुनरपि देहस्य

१. ‘कृतस्य’ स्यात्. २. ‘न्तेऽन्ये’ स्यात्. ३. ‘नतु’ स्यात्. ४. ‘कृतस्य’ स्यात्.
५. ‘परविजयो’ स्यात्.

न चास्य विषयजुगुप्सारूपत्वात् बीभत्सेऽन्तर्भावो युक्तः । जुगुप्सा
स्य व्यभिचारिणी भवति, न तु स्थायितामेति । पर्यन्तनिर्वाहे तस्या
मूलत एवोच्छेदात् । न च धर्मवीरे, तस्याभिमानमयत्वेन व्यवस्थानात्
अस्य चाहंकारप्रशमैकरूपत्वात् । तथापि तयोरेकत्वपरिकल्पनेन वीर-
रौद्रयोरपि तथा प्रसङ्गः । धर्मवीरादीनां चित्तवृत्तिविशेषाणां सर्वाकार-
महंकाररहितत्वे शान्तरसप्रभेदत्वमितरथा तु वीररसप्रभेदत्वमिति व्यव-
स्थाप्यमाने न कश्चिद्विरोधः । तदेवं परस्परविविक्ता नवापि रसाः ॥

तदुचितस्यैव प्रादुर्भावो बोधिसत्त्वानां तत्त्वज्ञानिनामपि । दृष्टश्चाङ्गेष्वपि विश्रा-
न्तिलाभः स्वभावाच्चित्यात् । यथा रामस्य वीराङ्गे पितुराज्ञां परिपालयतः ।
एवं शृङ्गाराङ्गेष्वपि मन्तव्यम् । अत एव शान्तस्य स्थायित्वेऽप्यप्रधानान्यम् ।
जीमूतवाहने त्रिवर्गसंपत्तां क्षयरोगकृतिप्रधानयोः फलत्वात् । तदत्र सिद्धं
दयालक्षणेऽभ्युत्साहोऽत्र प्रधानम् । अन्ये तु व्यभिचारिणो यथायोगं भव-
न्तीति ॥ एवं यत्कैश्चिज्जीमूतवाहनस्य धीरोदात्तत्वं प्रतिष्ठितं तत्प्रत्युक्तमेव ।
न च तदीया पर्यन्तावस्था व्यावर्णनीया येन सर्वथेष्टोपरमादनुभावाभावेनाप्र-
तीयमानता स्यात् । शृङ्गारादेरपि फलभूमावव्यावर्णनीयतैव । पूर्वभूमौ तु
'प्रशान्तवाहितासंस्कारात्तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः' इति सूत्रद्वय-
नीत्या चित्राकारा यमनियमादिचेष्टा वा राज्यधुरोद्धहनादिलक्षणा वा शान्त-
स्यापि जनकादेर्दृष्टैवेत्यनुभावासङ्गावादिमादिमध्यसंभाव्यमानभूयोव्यभिचारिस-
ङ्गावात्प्रतीयते एव (नै प्रतीयते) ॥ ननु प्रतीयते सर्वस्य तु श्लाघ्यास्पदं न भवति ।
तर्हि वीतरागाणां शृङ्गारोऽश्लाघ्य इति । सोऽपि रसलाज्यवताम् । अयमर्थः—यदि
नाम सर्वजनानुभवगोचरता तस्य नास्ति नैतावता, सा च लोकसामान्यमहानुभाव-
चित्तवृत्तिविशेषवत्प्रतिक्षेप्तुं शक्या ॥ ननु धर्मप्रधानोऽसौ वीर एव संभाव्यते इत्या-
शङ्काह—अभिमानमयत्वेनेति । उत्साहो ह्यहमेवंविध इत्येवंप्राण इत्यर्थः ॥
अस्य चेति । शान्तस्य ॥ तथापीति । इह मेयत्वनिरीहत्वाभ्यामत्यन्तं विरु-
द्धयोरपीत्यर्थः । वीररौद्रयोस्तु धर्मार्थकामार्जोपयोगित्वेन तुल्यरूपत्वादत्यन्त-

एषां क्रमेण स्थायिभावान् संगृह्णाति—

रतिहासशोकक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिनो
भावाः ।

भावयन्ति चित्तवृत्तय एवालौकिका वाचिकाद्यभिनयप्रक्रियारूढ-
तया स्वात्मानं लौकिकदशायामनास्वाद्यमप्यास्वाद्यं कुर्वन्ति । यद्वा भाव-
यन्ति व्याप्नुवन्ति सामाजिकानां मन इति भावाः स्थायिनो व्यभिचारि-
णश्च । तत्र स्थायित्वमेतावतामेव । जात एव हि जन्तुरियतीभिः
संविद्धिः परीतो भवति । तथा हि दुःखद्वेषी सुखास्वादनलालसः सर्वो
रिरंसया व्याप्तः स्वात्मन्युत्कर्षमानितया परमुपहसति । उत्कर्षापायश-
ङ्कया शोचति । अपायं प्रति क्रुध्यति । अपायहेतुपरिहारे समुत्सहते ।
विनिपाताद्धिमेति । किञ्चिदयुक्ततयाभिमन्यमानो जुगुप्सते । ततश्च
परकर्तव्यवैचित्र्यदर्शनाद्विस्मयते । किञ्चिज्जिहासुस्तत्र वैराग्यात्प्रशमं
भजते । न ह्येतच्चित्तवृत्तिवासनाशून्यः प्राणी भवति । केवलं कस्यचि-
त्काचिदधिका भवति चित्तवृत्तिः, काचिदूना । कस्यचिदुचितविषयनि-
यन्त्रिता, कस्यचिदन्यथा । तत्काचिदेव पुरुषार्थोपयोगिनीत्युपदेश्या ।
तद्विभागकृतश्चोत्तमप्रकृत्यादिव्यवहारः ॥

ये पुनरमी धृत्यादयश्चित्तवृत्तिविशेषास्ते समुचितविभावाभावाज्जन्म-
मध्ये न भवन्त्येवेति व्यभिचारिणः । तथा हि रसायनमुपयुक्तचेतोम्ला-
न्यालस्यश्रमप्रभृतयो न भवन्त्येव । यस्यापि वा भवन्ति विभावबलात्त-
स्यापि हेतुप्रक्षये क्षीयमाणाः संस्कारशेषता नावश्यमुपबध्नन्ति । रत्यादयस्तु
संपादितस्वकर्तव्यतया प्रलीनकल्पा अपि संस्कारशेषतां नातिवर्तन्ते ।

विरोधोऽपि नास्ति ॥ संगृह्णातीति । संकलयति, न तु लक्षयति । श्रृङ्गा-

वस्त्वन्तरविषयस्य रत्यादेरखण्डनात् । यदाह पतिञ्जलिः—‘न हि चैत्र एकस्यां स्त्रियां विरक्त इत्यन्यासु विरक्तः’ इत्यादि । तस्मात्स्थायिरूप-चित्तवृत्तिसूत्रस्यूता एवामी स्वात्मानमुदयास्तमयवैचित्र्यशतसहस्रवर्माणं प्रतिलभमानाः स्थायिनं विचित्रयन्तः प्रतिभासन्ते इति व्यभिचारिण उच्यन्ते । तथा हि ग्लानोऽयमित्युक्ते कुत इति हेतुप्रभेनास्थायितास्य सूच्यते । न तु राम उत्साहशक्तिमानित्यत्र हेतुप्रभमाहुः । अत एव विभावास्तत्रोद्बोधकाः सन्तः स्वरूपोपरञ्जकत्वं विदधाना रत्युत्साहादे-रुचितानुचितत्वमात्रमावहन्ति, न तु तदभावे ते सर्वथैव निरुपाख्याः । वासनात्मना सर्वजन्तूनां तन्मयत्वेनोक्तत्वात् । व्यभिचारिणां तु स्ववि-भावाभावे नामापि नास्ति ॥

तत्र परस्परास्थाबन्धात्मिका रतिः । चेतसो विकासो हासः । वैधुर्यं शोकः । तैक्ष्ण्यप्रबोधः क्रोधः । संरम्भः स्वेयानुत्साहः । वै-क्लव्यं भयम् । संकोचो जुगुप्सा । विस्तारो विस्मयः । तृष्णाक्षयः शमः ॥

रसलक्षण एव स्थायिस्वरूपे निरूपिते पुनर्निर्देशः कचिदेषां व्यभि-चारित्वस्यापनार्थः । तथा हि विभावभूयिष्ठत्वे एषां स्थायित्वम्, अ-ल्पविभावत्वे तु व्यभिचारित्वम् । यथा रावणादावन्योन्यानुरागाभावाद्भ-तिर्व्यभिचारिणी । तथा गुरौ प्रियतमे परिजने च यथायोगं वीरशृङ्गा-रादौ रोषो व्यभिचार्येव । एवं भावान्तरेषु वाच्यम् । शमस्य तु यद्यपि कचिदप्राधान्यम्, तथापि न व्यभिचारित्वम्, प्रकृतित्वेन स्थायितमत्वात् ।

रादिरसलक्षण एव स्थायिस्वरूपस्य निरूपितत्वादिति भावः ॥ प्रकृतित्वेन स्थायितमत्वादिति । रत्यादयो हि तत्तत्कारणान्तरोदयप्रलयोत्पद्यमान-

व्यभिचारिणो ब्रूते—

धृतिस्मृतिमतिव्रीडाजाड्यविषादमदव्याधिनिद्रासुप्तौत्सुक्या-
वहित्थशङ्काचापलालस्यहर्षगर्वौग्र्यप्रबोधग्लानिदैर्न्यश्रमोन्माद-
मोहचिन्तामर्षत्रासापसारनिर्वेदावेगवितर्कासूयामृतयः स्थित्यु-
दयप्रशमसंधिशबलत्वधर्माणस्त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः ।

तत्र धृतिः संतोषः । स्मृतिः स्मरणम् । मतिरर्थनिश्चयः । व्रीडा
चित्तसंकोचः । जाड्यमर्थाप्रतिपत्तिः । विषादो मनःपीडा । मद आ-
नन्दसंमोहसंभेदः । व्याधिर्मनस्तापः । निद्रा मनःसंमीलनम् । सुप्तं
निद्राया गाढावस्था । औत्सुक्यं कालाक्षमत्वम् । अवहित्थमाकार-
गुप्तिः । शङ्कानिष्टोत्प्रेक्षा । चापलं चेतोऽनवस्थानम् । आलस्यं पुरु-
षार्थेष्वनादरः । हर्षश्चेतःप्रसादः । गर्वः परावज्ञा । औग्र्यं चण्डत्वम् ।
प्रबोधो विनिद्रत्वम् । ग्लानिर्बलापचयः । दैन्यमनौजस्यम् । श्रमः
स्वेदः । उन्मादश्चित्तविप्लवः । मोहो मूढत्वम् । चिन्ता ध्यानम् ।
अमर्षः प्रतिचिकीर्षा । त्रासश्चित्तचमत्कारः । अपसार आवेशः ।
निर्वेदः स्वावमाननम् । आवेगः संभ्रमः । वितर्कः संभावना । अ-
सूया अक्षमा । मृतिर्भ्रियमाणता । एते च स्थित्युदयप्रशमसंधिशबल-
त्वधर्माणः ।

स्थितिर्यथा—

‘तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गार्योत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावाद्वर्मस्या मनः ।

निरुच्यमानवृत्तयः किञ्चित्कालमापेक्षिकतया स्थायिरूपात्मवित्तिसंश्रयाच्च स्थायिन
इत्युच्यन्ते । तत्त्वज्ञानं तु सकलभावान्तरवित्तिस्थानीयं सर्वस्थासिद्ध्यः स्थायि-
तमं सर्वा रस्यादिकाः स्थायिचित्तवृत्तीभ्यः व्यभिचारिभावयजिसर्गत एव सिद्ध-

तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥'

अत्र विप्रलम्भरससद्भावेऽपि इयति वितर्कस्थितिचमत्कारकृत आ-
स्वादातिशयः ।

उदयो यथा—

‘याते गोत्रविपर्यये क्षुतिपथं शय्यामनुप्राप्तया
निध्यातं परिवर्तनं पुनरपि प्रारब्धमङ्गीकृतम् ।
भूयस्तत्प्रकृतं कृतं च शिथिलक्षितैकदोर्लेखया
तन्वङ्गया न तु पारितः स्तनभरो नेतुं प्रियस्योरसः ॥’

अत्र मानस्योदयः ।

प्रशमो यथा—

‘दृष्टे लोचनवन्मनाञ्जुकुलितं पार्श्वस्थिते चक्रव-
न्मग्नभूतं बहिरासितं पुलकवत्स्पर्शं समातन्वति ।
नीवीबन्धवदागतं शिथिलतां संभाषमाणे ततो
मानेनापसृतं ह्रियेव सुदृशः पादस्पृशि प्रेयसि ॥’

अत्र मानस्य प्रशमः ।

संधिर्यथा—

‘उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः
सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः ।
वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलय-
न्नानन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरः सिग्धो रुणञ्चन्यतः ॥’

अत्रावेगहर्षयोः संधिः ।

शबलत्वं यथा—

‘काकार्यं शशिलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं घास्यति ॥’

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलत्वम् ।

विविधमाभिमुख्येन स्थायिधर्मोपजीवनेन स्वधर्मार्पणेन च चरन्तीति
व्यभिचारिणः । भावा इत्यनुवर्तते । संख्यावचनं नियमार्थम् । तेनान्ये-
षामत्रैवान्तर्भावः । तद्यथा—दम्भस्यावहित्ये, उद्वेगस्य निर्वेदे, क्षुत्तृ-
ष्णादेर्लानौ । एवमन्यदप्युक्तम् ॥ अन्ये त्वाहुः—एतावत्सेव सहचा-
रिषु अवस्थाविशेषेषु प्रयोगप्रदर्शितेषु स्थायी चर्यणायांग्यो भवति ॥

एषां विभावानुभावानाह—

ज्ञानादेर्धृतिरव्यग्रभोगकृत् ।

ज्ञानबाहुश्रुत्यगुरुभक्तितपःसेवाक्रीडार्थलाभादिविभावा धृतिः सं-
तोषः । सा च लब्धानामुपभोगेन नष्टानामननुशोचनेन योऽव्यग्रो
भोगस्तं करोति । तेनानुभावेन धृतिं वर्णयेदित्यर्थः ।

यथा—

‘वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या
सम इह परितोषे नैर्विशेषा विशेषाः ।

स्थायिभावमिति ॥ विभाषानुभावानिति । न तु व्यभिचारिणः । एवं हि
तदास्त्रादे स्तं रसान्तरमपि स्यात् । यत्रापि च व्यभिचारिणि व्यभिचार्यन्तरं

स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान्को दरिद्रः ॥'

सदृशदर्शनादेः स्मृतिभ्रूक्षेपादिकृत् ।

सदृशदर्शनस्पर्शनश्रवणाभ्यासप्रणिधानादिभ्यः सुखदुःखहेतूनां स्मरणं
स्मृतिः । तां भ्रूक्षेपशिरःकम्पमुखोन्नमनशून्यावलोकनाङ्गुलीभङ्गादि-
भिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं
शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि ।
तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावण-
मा ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो बधं वाञ्छति ॥’

शास्त्रचिन्तादेर्मतिः शिष्योपदेशादिकृत् ।

शास्त्रचिन्तनोहापोहादिभ्योऽर्थनिश्चयो मतिः । तां शिष्योपदेशा-
र्थविकल्पनसंशयच्छेदादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥’

अकार्यकरणज्ञानादेर्व्रीडा वैवर्ण्यादिकृत् ।

अकार्यकरणज्ञानगुरुव्यतिक्रमप्रतिज्ञाभङ्गादेश्वेतःसंकोचो व्रीडा ।
तां वैवर्ण्याधोमुखविचिन्तनभ्रूविलेखनवस्त्राङ्गुलीयकर्णस्पर्शननखनिस्तो-
दनादिभिर्वर्णयेत् ।

संभाव्यते । तद्यथा पुरुषस्य उन्मादे वितर्कचिन्तादि । तत्रापि रतिस्थायिभावस्यैव
व्यभिचार्यन्तरयोगः स केवलममात्यस्थानीयो नोन्मादेन कृतोपराग इति ।

यथा—

‘दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।

वीक्ष्य बिम्बमनुबिम्बमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया ॥’

इष्टानिष्टदर्शनादेर्जाढ्यं तूष्णींभावादिकृत् ।

इष्टानिष्टदर्शनश्रवणव्याध्यादिभ्योऽर्थाप्रतिपत्तिर्जाढ्यम् । ततूष्णीं-
भावानेमिषनयननिरीक्षणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘एवमालि निगृहीतसाध्वसं शंकरो रहसि सेव्यतामिति ।

सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥’

कार्यभङ्गाद्विषादः सहायान्वेषणमुखशोपादिकृत् ।

उपायाभावनाशाभ्यां प्रारब्धस्य कार्यस्य भङ्गान्मनःपीडा विषादः ।
तं सहायान्वेषणोपायचिन्तनोत्साहविघातवैमनस्यादिना उत्तममध्यमा-
नाम्, मुखशोषजिह्वासृक्लेहननिद्राश्वसितध्यानादिभिरधमानां वर्णयेत् ।

यथा—

‘व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसरयमपि मे क्लेशः कपीनां वृथा

प्रज्ञा जाम्बवतो न यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।

मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः

सौमित्रेरपि पत्रिणामविषयस्तत्र प्रिया कापि मे ॥’

मद्योपयोगान्मदः स्वापहास्यास्मरणादिकृत् ।

मद्यपानादानन्दसमोहयोः संगमो मदः । तं स्वापस्मितगानकिंचि-
दाकुलबाष्पस्खलद्रुतिमञ्जुभाषणरोमोद्गमादिभिरुत्तमानाम्, हास्यगीतस-
त्ताकुलभुजक्षेपव्याविद्धकुटिलगत्यादिभिर्मध्यमानाम्, अस्मरणघूर्णनस्ख-
लद्गमनरुदितच्छर्दितसन्नकण्ठनिष्ठीवनादिभिरधमानां वर्णयेत् । तथा च—

‘उत्तमाधममध्येषु वर्ण्यते प्रथमो मदः ।

द्वितीयो मध्यनीचेषु नीचेष्वेव तृतीयकः ॥’

यथा—

‘सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा सस्तमाल्यवसनाभरणेषु ।

गन्तुमुद्यतमकारणतः स्म द्योतयन्ति मदविभ्रममासाम् ॥’

विरहादेर्मनस्तापो व्याधिर्मुखशोषादिकृत् ।

विरहामिलाषादिभ्यो मनस्तापो व्याधिर्हृत्तुत्वाद्याधिः । तं मुखशोष-
सस्ताङ्गतागात्रविक्षेपादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘मनोरोगस्तीव्रं विषमिव विसर्पत्यविरतं

प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पावक इव ।

हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव बलीयानित इतो

न मां तातस्त्रातुं प्रभवति न चाम्बा न भवती ॥’

कृमादेर्निद्रा जृम्भादिकृत् ।

कृमश्रममदालस्यचिन्तात्याहारस्वभावादिभ्यो मनःसंमीलनं निद्रा ।
तां जृम्भावदनगौरवशिरोलालननेत्रघूर्णनगात्रमर्दोच्छ्वसितनिःश्वासितसन्न-
गात्रताक्षिणीमीलनादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘निद्रानिमीलितदृशो मदमन्थराणि

नाप्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि ।

अद्यापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्या-

स्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥’

निद्रोद्भवं सुप्तमुत्स्वप्नायितादिकृत् ।

निद्रोद्भवमित्यनेन निद्राया एव गाढावस्था सुप्तमित्याह । तदुत्स्व-
प्नायितोच्छ्रसितनिःश्वसितसंमोहनादिना वर्णयेत् ।

यथा—

‘एते लक्ष्मण जानकीविरहितं मां खेदयन्त्यम्बुदा

मर्माणीव विषट्टयन्त्यलममी क्रूराः कदम्बानिलाः ।

इत्थं व्याहृतपूर्वजन्मचरितो यो राधया वीक्षितः

सेप्यं शङ्कितया स वः सुखयतु स्वप्नायमानो हरिः ॥’

इष्टानुस्मरणादेरौत्सुक्यं त्वरादिकृत् ।

इष्टानुस्मरणदर्शनादेर्विलम्बासहत्वमौत्सुक्यम् । तत्त्वरानिःश्वसितो-
च्छ्रसितकार्श्यमनःशून्यतादिगवलोकनरणरणकादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘आलोकमागं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमास्यः ।

बद्धं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपिहि^१ केशपाशः ॥’

लज्जादेरवहित्थमन्यथाकथनादिकृत् ।

लज्जाजैह्वयभयगौरवादिभ्यो भूविकारमुखरागादीनामाच्छादनकारिणी
चित्तवृत्तिरवहित्थमवहित्था वा । न बहिःस्वं चित्तं येनेति । पृषो-
दरादित्वात् । तदन्यथाकथनावलोकितकथाभङ्गकृतकथैर्यादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपद्माणि गणयामास पार्वती ॥’

चौर्यादेः स्वरयोः शङ्का पार्श्वविलोकनादिकृत् ।

१. ‘च’ समुपक्रम्यमानरज्जुवशे.

चौर्यपारदार्यादेर्विरुद्धाचरणादनिष्टोत्प्रेक्षा शङ्का । सा च कदाचित्स्वस्मिन्, यदा समापराधयोरात्मपरयोः परो राजादिना दण्ड्यते । कदाचित्परस्मिन्, यदा विकाराकुलतया कृतदोषत्वेन परः संभाव्यते । सा च पार्श्वविलोकनमुखौष्ठकण्ठशोषणगात्रप्रकम्पनस्वरास्यवर्णभेदावगुण्ठनादिभिर्वर्ण्यते ।

स्वस्मिन्यथा—

‘दूराद्वीयो धरणीधराभं यस्ताडकेयं तृणवक्ष्यधूनोत् ।

हन्ता सुबाहोरपि ताडकारिः स राजपुत्रो हृदि बाधते माम् ॥’

परस्मिन्यथा—समुद्रदत्तस्य नन्दयन्त्यामन्यानुरागशङ्का, दुर्योधनस्य वा भानुमत्याम् ।

रागादेश्चापलं वाक्पारुष्यादिकृत् ।

रागद्वेषमात्सर्यामर्षेर्व्यादिभ्यश्चेतोऽनवस्थानं चापलम् । अविमृश्य कार्यकरणमिति यावत् । तच्च वाक्पारुष्यनिर्भर्त्सनप्रहारवधबन्धादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपन्नाभिहतद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तः परिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयांचकार ॥’

श्रमादेरालस्यं निद्रादिकृत् ।

श्रमसौहित्यरोगगर्भस्वभावादिभ्यः पुरुषार्थेष्वनादर आलस्यम् । तच्च निद्रातन्द्रासर्वकर्मविद्वेषशयनासनादिना वर्णयेत् ।

यथा—

‘चलति कथंचित्पृष्ठा यच्छति वाचं कदाचिदालीनाम् ।

आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ॥’

प्रियागमादेर्दोषो रोमाञ्चादिकृत् ।

प्रियागमनबन्धुहर्षदेवगुरुराजभर्तृप्रसादभोजनाच्छादनधनलाभोपभो-
गमनोरथावाप्त्यादिभ्यश्चेतःप्रसादो हर्षः । तं च रोमाञ्चाश्रुस्वेदनयनवद-
नप्रसादप्रियभाषणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘आयाते दयिते मरुस्थलमुवामुत्पेक्ष दुर्लङ्घ्यतां
गेहिन्या परितोषवाप्सलिलामासज्य दृष्टिं मुखे ।
दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवलान्स्वेनाञ्चलेनादरा-
दुन्मृष्टं करमस्य केसरसटाभाराग्रलम् रजः ॥’

विद्यादेर्गर्वोऽसूयादिकृत् ।

विद्याबलकुलैश्वर्यवयोरूपधनादिभ्यः परावज्ञा गर्वः । तमसूयामर्ष-
पारुष्योपहासगुरुलङ्घनाधिक्षेपनेत्रगात्रविकृत्यनुत्तरदानशून्यावलोकनाभाष-
णैर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥’

चौर्यादेरौघ्यं वधादिकृत् ।

चौर्यद्रोहासत्प्रलापादिभ्यश्चण्डत्वमौघ्यम् । तद्वधबन्धताडननिर्भर्त्स-
नादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘उत्कृत्योत्कृत्य गर्मानपि शकलयतः क्षत्रसंतानरोषा-
दुद्दामस्यैकविंशत्यवधि विशसतः सर्वतो राजवंशान् ।

पिण्यं तद्रक्तपूर्णहृदसवनमहानन्दमन्दायमान-

क्रोधाग्नेः कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः ॥’

शब्दादेः प्रबोधो जृम्भादिकृत् ।

शब्दस्पर्शस्वप्नान्तः स्वप्नजल्पननिद्राच्छेदाहारपरिणामादिभ्यो विनि-
द्रत्वं प्रबोधः । स च जृम्भणाक्षिमर्दनभुजक्षेपाङ्गुलिस्फोटनशय्यात्याग-
ग्रीवाङ्गवलनादिभिर्वर्ण्यते ।

यथा—

‘प्रत्यग्रोन्मेषजिह्वा क्षणमनभिमुखी रत्नदीपप्रभङ्गा-
मात्मव्यापारगुर्वी जनितजललवानृम्भणैः साङ्गभङ्गैः ।

नागाङ्गं मोक्तुमिच्छोः शयनमुरुफणाचक्रवालोपधानं
निद्राच्छेदेऽमिताम्ना चिरमवतु हरेर्दृष्टिराकेकरा वः ॥’

व्याध्यादेर्ग्लानिवैवर्ण्यादिकृत् ।

व्याधिमनस्तापनिधुवनोपवासक्षुत्पिपासाध्वलङ्घननिद्राच्छेदातिपानत-
पोजराकलाभ्यासादिभ्यो बलापचयो ग्लानिः । तां वैवर्ण्यक्षामनेत्रकपो-
लोक्तिश्लथाङ्गत्वप्रवेपनदीनसंचारानुत्साहादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विपल्लवं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डुः क्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव धर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥’

दौर्गत्यादेर्दन्यममृजादिकृत् ।

दौर्गत्यमनस्तापादिभ्योऽनौजस्यं दैन्यम् । तन्मृजात्यागगुर्वङ्गताशिरः-
प्रवणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां प्रेमेप्रवृत्तिं च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या च या
भाग्याधीनमतः परं न खलु तत्त्वैर्बन्धुभिर्योच्यते ॥'

व्यायामादेः श्रमोऽङ्गभङ्गादिकृत् ।

व्यायामाध्वगत्यादिभ्यो मनःशरीरखेदः श्रमः । सोऽङ्गभङ्गमर्दन-
मन्दक्रमास्यविक्रूणनादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘अलसललितमुग्धान्यध्वसंतापखेदा-
दशथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।
मृदुमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि
त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥’

इष्टवियोगादेरुन्मादोऽनिमित्तस्मितादिकृत् ।

इष्टवियोगधननाशाभिघातवातसंनिपातप्रहादिभ्यश्चित्तविप्लव उन्मा-
दः । तमनिमित्तस्मितरुदितोत्कुष्टगीतनृत्यप्रधावितोपवेशनोत्थानासंबद्ध-
प्रलापभस्मपांशूद्बूलननिर्माह्वयचीवरघटचक्रशरावामरणादिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिस्तस्यास्त्वया हृता ।
संभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥’

प्रहारामोहो श्रमणादिकृत् ।

प्रहारमत्सरभयदैवोपघातपूर्ववैरस्मरणत्रासनादिभ्यश्चित्तस्य मृदत्वं मो-
हः । मोहस्य प्रागवस्थापि मोहशब्देनोच्यते । तं श्रमणदेहधूर्णेनपतन-
सर्वेन्द्रियप्रमोहवैचित्र्यादिभिर्वर्णयेत् ।

१. ‘त्वया’. २. ‘आग्रायत्’. ३. ‘तद्वाच्यं वधुवन्धूमिः’. ४. ‘ऽङ्गमर्द’ भरतः.
५. ‘गतिरस्त्राः’.

यथा—

‘तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥’

सुखजन्मापि मोहो भवति ।

यथा—

‘कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धना-

स्तदासः श्लथमेखलागुणघृतं किञ्चिन्नितम्बे स्थितम् ।

एतावत्सखि वेद्मि सांप्रतमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः

कोऽसौ कासि रतं तु किं कथमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥’

दारिद्र्यादेश्चिन्ता संतापादिकृत् ।

दारिद्र्येष्टद्रव्यापहारैश्वर्यभ्रंशादिभ्यो ध्यानं चिन्ता । सा च स्मृतेरन्या
मसनाददनवत् । खेलनाद्गमनवच्च । तां संतापशून्यचित्तत्वकाश्चिन्ता-
धोमुखचिन्तनादिभिर्वर्णयेत् । सा च वितर्कात्ततो वा वितर्क इति
वितर्कात्पृथग्भवति चिन्ता ।

यथा—

‘पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चा-

दन्तर्बहिः परित एव विवर्तमानाम् ।

उद्बुद्धमुग्धकनकाब्जनिभं वहन्ती-

मासज्य तिर्यगपवर्तितदृष्टि वक्रम् ॥’

आक्षेपादेरमर्षः स्वेदादिकृत् ।

विद्यैश्वर्यबलाधिककृतेभ्य आक्षेपावमानादिभ्यः प्रतिचिकीर्षारूपोऽ-
मर्षः । स च स्वेदध्यानोपायान्वेषणशिरःकम्पाधोमुखविचिन्तनादिभि-
र्वर्ण्यते ।

यथा—

‘लाक्षागृहानलविषाक्षसमाप्रवेशैः

प्राणेषु चित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्टपाण्डवधूपरिधानकेशाः

स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥’

निर्घातादेस्त्रासोऽङ्गसंक्षेपादिकृत् ।

निर्घातगर्जितमूर्ध्वतकम्पशिलोत्काशनिविद्युत्पातरक्षःस्थूलप्रभूतकु-
ष्ठादिभ्यश्चेतश्चमत्कृतिरूपस्त्रासो भयात्पूर्वापरविचारवतो भिन्न एव ।
सोऽङ्गसंक्षेपस्तम्भरोमोद्गमगद्गदप्रलयोत्कम्पनिःस्यन्दवीक्षितैर्वर्ण्यः ।

यथा—

‘परिस्फुरन्मीनविषट्ठितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥’

ग्रहादेरपसारः कम्पादिकृत् ।

ग्रहभूतदेवयक्षपिशाचब्रह्मराक्षसशून्यारण्यश्मशानसेवनोच्छिष्टगमन-
धातुवैषम्यादेरावेशरूपोऽपसारः । तं कम्पितस्फुरितस्त्रिजघावितश्वसित-
भूमिपतनारावमुखफेनादिभिर्वर्णयेत् । अयं च प्राय आभासेष्वेव शोभते ।

यथा—

‘आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्वुजाकारवृहत्तरङ्गम् ।

फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशक्के ॥’

रोगादेर्निर्वेदो रुदितादिकृत् ।

रोगाधिक्षेपताडनदारिद्रेष्टवियोगावमानतत्त्वज्ञानादिभ्यः स्वावमान-
नारूपो निर्वेदः । स रुदितश्वसितानुपादेयतादिभिर्वर्ण्यः ।

तत्त्वज्ञानादिभ्य इति । चिरकालविभ्रमविप्रलम्बस्य उपादेयत्वनिवृत्तये यत्स्व-

यथा—

‘किं करोमि क्व गच्छामि कमुपैमि दुरात्मना ।

दुर्भरेणोदरेणाहं प्राणैरपि विडम्बितः ॥’

उत्पातादिभ्य आवेगो विस्मयादिकृत् ।

उत्पातवातवर्षाभिर्गर्जाप्रियाप्रियश्रवणव्यसनादिभ्यः संभ्रम आवेगः ।
तं विस्मयावगुण्ठनच्छेन्नश्रयणधूमान्ध्यत्वरितापसर्पणपुलकविलापसंह-
नादिभिर्न्याससंख्यं वर्णयेत् ।

तत्रोत्पातावेगो यथा—

किं किं सिंहस्ततः किं नरसदृशवपुर्देव चित्रं गृहीतो

नैवेद्वक्त्रोऽपि जीवो द्रुतमुपनिपतन्पश्य संप्राप्त एव ।

शस्त्रं शस्त्रं न शस्त्री त्वरितमहह हा कर्कशत्वं नखाना-

मित्यं दैत्याधिनाथो निजनखकुलिशैर्येन भिन्नः स पायात् ॥’

भ्यरञ्जानं तन्निर्वेदं जनयति, न त्वात्मस्वभावः, तस्य शान्तस्थायित्वेनोक्तत्वात् ।
यथा—‘वृथा दुग्धोऽनङ्गान्स्तनभरनता गौरिति चिरं परिष्वक्तः षण्ढो युवतिरिति
लावण्यरहितः । कृता वैदूर्याशा विकचकिरणे काचशकले नयामूढेन त्वां कृपण-
मगुणज्ञं प्रणमता ॥’ इति । अयं च निर्वेदः स्वयं पुरुषार्थसिद्धये बोत्साहरत्यादि
बदत्यन्तानुरजनाय वा हासविस्मयादिवक्ष्य प्रभवतीत्यन्यमुखप्रेक्षितत्वाद्यभिचार्ये-
वेति ॥ उत्पातघातेति । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । ततश्चोत्पातादेर्वा-
तादेर्वर्षादेरग्न्यादेर्गजादेः प्रियश्रवणादेरप्रियश्रवणादेर्व्यसनादेश्च विभावादित्यर्थः ।
एवं विस्मयादिना अवगुणादिच्छन्नश्रवणादिना धूमाद्व्यादिना त्वरितापसर्पणादिना
पुलकादिना विलापादिना संहननादिना वानुभावेनेति प्रतिपत्तव्यम् ॥ तत्र उत्पा-

१ ‘कुञ्जरोद्धमण’ इति भरतसंवादात् ‘गजो(द्धमण)’ इति भवेत्. टीकायां तु
‘गजादेः’ इत्यं व्याख्यातं तस्माद् ‘गज’ इत्येव स्यात्. २. ‘छन्नाश्रयण’ इति भरते
पाठात् ‘छन्नाश्रयण’ इति भवेत्.

१ ‘अवगुण्ठनादिना छन्नाश्रयणा’ स्यात्.

एवं वातावेगादिषूदाहार्यम् ।

संदेहादेर्वितर्कः शिरःकम्पादिकृत् ।

संदेहविमर्शविप्रतिपत्त्यादिभ्यः संभावनीयप्रत्ययो वितर्कः । स
शिरःकम्पभ्रूक्षेपसंप्रधारणकार्यकलापमुहुर्ग्रहणमोक्षणादिभिर्वर्ण्यः ।

यथा—

‘अनङ्गः पञ्चभिः पौष्पैर्विश्वं व्यजयतेषुभिः ।

इत्थसंभाव्यमथ वा विचित्रा वस्तुशक्तयः ॥’

तावेगः ‘किं किं सिंहः’ इत्यादिना निदर्शितः ॥ वातावेगो यथा—‘वाताहतं वस-
नमाकुलमुत्तरीयम्—’ इत्यादि । वर्षावेगो यथा—‘देवे वर्षत्यसनपचनव्याघृता
बहिहेतो गेहाग्रेहं फलकनिचितैः सेतुभिः पङ्कमीताः । नौत्रतप्रान्तानविरलजला-
न्पाणिभिस्ताडयित्वा सूर्यच्छायास्थगितशिरसो योषितः संचरन्ति ॥’ अग्न्यावेगो
यथा—‘क्षिप्तो हस्तावलमः—’ इत्यादि । गजावेगो यथा—‘स च्छिन्नबन्धद्रुत-
शुभ्यश्चान्यं भ्रमाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन । रामापरित्राणविहस्तबोधं सेनानिवेशं तुमुलं
चकार ॥’ प्रियदर्शनादावेगो यथा—‘एषेहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र चुम्बामि
मूर्धनि चिरं च परिष्वजे त्वाम् । आरोप्य वा हृदि दिशामि शमुद्ग्रहामि वन्देऽथ
वा चरणपुष्करद्वयं ते ॥’ अप्रियदर्शनभ्रवणावेगो यथा उन्मत्तराघवे—
‘चित्रमायः—(ससंभ्रमम् ।) भगवन् कुलपते रामभद्र, परित्रायतां परित्राय-
ताम् । (इत्याकुलतां नाटयति ।)’ इत्यादि । पुनः ‘चित्रमायः—मृगरूपं परि-
त्यज्य विधाय विकटं वपुः । नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संक्षयम् ॥
शमः—वत्सस्याभयवाहिधेः प्रतिभयं मन्ये कथं राक्षसात्रस्तथैव मुनिर्वीरोति मन-
स्रत्वास्त्येव मे संभ्रमः । मा हासीर्जनकात्मजामिति मुहुः जेहादुर्ग्याचते न स्थातुं
न च गन्तुमाकुलमतेर्मूढस्य मे निश्चयः ॥’ व्यसनं राजविद्वैरादि, तदेतुरावेगो
यथा—‘आगच्छागच्छ शत्रूं कुरु, वरतुरगं संनिधेहि हृतं मे, खड्गः कासी,
कृपाणीमुपनय, धनुषा किं किमङ्ग प्रविष्टे । संरम्भोऽभिदितानां क्षितिधृति गह-
नेऽन्योन्यमेव प्रतीच्छन्नादः स्वप्राभिदृष्टे त्वयि चकितदशां विद्विषामाविरासीत् ॥’
संदेहेति । संदेहः किंस्वित्युभयावलम्बी प्रत्ययः संक्षयरूपः । विमर्शो

परोत्कर्षादेरस्यैवावज्ञादिकृत् ।

परस्य सौभाग्यैश्वर्यविद्यादिभिरुत्कर्षादादिशब्दादपराधमुहुर्द्वेषादिभ्य-
श्चाक्षमारूपासूया । तामवज्ञाश्रुकुटीकोषसेष्योक्त्यालोकितादौषोषवर्णना-
दिभिर्वर्णयेत् ।

यथा—

‘वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते
सुन्दस्त्रीदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीणि कुतोऽमुस्तान्यपि पदान्यासन्स्वरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥’

व्याध्यभिघाताभ्यां मृतिर्हिंकाकार्योदिकृत् ।

व्याधिर्ज्वरादिः प्रतीतः, सर्पविषगजादिसंभवोऽभिघातस्ताभ्यां मृतेः
प्रागवस्था मृतिः । साक्षान्मृतावनुभवाभावात् । तत्र व्याधिजां मृतिं
हिंकाश्चासाङ्गभङ्गाक्षिणिमीलनाद्यैः, अभिघातजां तु कार्श्यवेपथुदाहहि-
क्काफेनाङ्गभङ्गजडतामरणादिभिर्वर्णयेत् ।

विशेषप्रतीत्याकाङ्क्षात्मिका इच्छा । प्रमाणेन पक्षाभावप्रतीतिमात्रं विप्रतिपत्ति-
रित्याहुः । एभ्योऽन्तरं भवितव्यताप्रत्ययस्वभावः एकतरपक्षेयित्यदायी पक्षा-
न्तरतुल्यकक्षमवोच्चावयवतु(?)न्ममतामन्यस्य दर्शयन्तर्कः । स च संशयात्पृ-
थगेव । संदेहेन तत्त्वबुद्ध्याशादिरूपस्य विमर्शादेः स्वीकारेऽपि कविशिक्षार्थं
भङ्ग्या निरूपणम् । अन्ये तु—धर्मिणि संदेहो धर्मे तु विमर्शो भ्रान्तिज्ञानं
विप्रतिपत्तिरित्याहुः । प्रागवस्थेति । प्रियमाणावस्थैव अनेन व्याधिना ये
न निवर्तितव्यमित्येवंविधचित्तवृत्तिरूपा ॥ कार्श्येति । अष्टौ हि विषवेगाः ।
अदाह मरत.—‘कार्श्यं तु प्रथमे वेगे द्वितीये वेपथुं तथा । दाहं तृतीये हिक्कां
च चतुर्थे संप्रयोजयेत् ॥ फेनं च पञ्चमे कुर्यात्स्वात्पृष्ठे स्कन्धभञ्जनम् । जडतां

यथा—

‘स गतः क्षितिमुष्णशोणितार्द्रां खुरदंष्ट्राग्रनिपातदारिताश्मा ।

असुमिः क्षणमीक्षितेन्द्रसूनुर्विहितामर्षगुरुध्वनिनिरासे ॥’

शृङ्गारे तु मरणाध्यवसायो मरणादूर्ध्वं श्रुतिरिति पुनर्योगो वा निव-
ध्यते । अन्यत्र तु स्वेच्छा ।

यथा—

‘संप्राप्तेऽवधिवासरे क्षणममुं तद्वर्त्मवातायनं

बारंवारमुपेत्य निःक्रियतया निश्चित्य किञ्चिच्चिरम् ।

संप्रत्येव निवेद्य केलिकुररीः साक्षं सखीभ्यः शिशो-

र्माधव्या सहकारकेण करुणः पाणिग्रहो निर्मितः ॥’

तथा—

‘तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जहुकन्यासरज्ज्वो-

र्देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ

लीलागारेष्वरमत पुनर्न क्षमाभ्यन्तरेषु ॥’

अथ सात्त्विकानाह—

स्तम्भस्वेदरोमाञ्चस्वरभेद(स्वर)कम्पवैवर्ण्याश्रुप्रलया अष्टौ
सात्त्विकाः ।

सीदत्यस्मिन्मन इति व्युत्पत्तेः सत्त्वगुणोत्कर्षात्साधुत्वाच्च प्राणात्मकं
वस्तु सत्त्वम्, तत्र भवाः सात्त्विकाः । भावा इति वर्तते ॥ ते च

सप्तमे कुर्यादष्टमे मरणं तथा ॥’ आदिग्रहणात्सहस्रा भूमिपतनविकम्पनस्फुर-
णादयो ज्ञेयाः ॥ प्राणभूमीति । अयं भावः । रज्जादयश्चित्तवृत्तिविशेषाः

१. लेखकप्रमादपतितो भवेत्.

प्राणभूमिप्रसूतरत्यादिसंवेदनवृत्तयो बाह्यजडरूपभौतिकनेत्रजलादिविल-
क्षणं विभावेन रत्यादिगतेनैवातिचर्चणागोचरेणाहता अनुभावैश्च गम्य-
माना भावा भवन्ति । तथा हि । पृथ्वीभागप्रधाने प्राणे संक्रान्तचित्त-
वृत्तिगणः स्तम्भोविष्टत्वं चेतनत्वम् । जलभागप्रधाने तु बाष्पः । तैज-

पूर्वसंविद्रूपाः समुल्लसन्ति । तत आभ्यन्तरं प्राणान्तस्वरूपाभ्यासेन कल्लुषयन्ति ।
न चैतदसंवेद्यम् । तथा हि कोभावशे अन्तरः उबल्लेखे पूर्वमुन्मिषति ततः
स्वेदः । अनेनैवाशयेन भट्टगणेशोक्तम्—‘पूर्वं तपो गलति पश्चात्स्वेदसलिलम्’
इति । तथा तदवस्थां प्राप्तोऽबहिर्वादिना भावो बहिर्विकारपर्यन्ताप्राप्तेः परि-
रक्ष्यमाणो दृष्टः । यथा—‘पिअमुहससङ्कदं सणवलिअं रइसाअरं पिआहिअ-
अम् । गुरुसंकमरुमिअसेअपमुहपसरं पि हु ण ठाइ ॥’ प्रियमुखदर्शनेन रति-
विषये सादरं अतिप्रयाहृदयं चलितं गुरुविषये आ संकमीदिति । निषिद्धस्वेदप्र-
भृति बाह्यप्रसरमपि न विश्राम्यति । आन्तरस्वेदादि सात्त्विकक्षोभमयमेवेत्यर्थः ।
निदर्शनं चात्र प्रतीयमानम् । तथा हि । प्रियं मुखं यस्य तादृशस्य शशाङ्कस्य
दर्शने आहृदयमपि चलितो रयी वेगवरसागरो गुरुणा सेतुना रुद्धाः सेकप्रारम्भकाः
प्रसरा यस्य तादृशोऽपि खल्वित्याख्यं न तिष्ठति न निस्तरङ्गीभवति । सागर-
शब्द उभयलिङ्गः । प्राकृते वा लिङ्गविपर्यासः । तदत्र रतिर्मनोरुपत्वाच्च्युता
बाह्याभौतिकविकारपर्यवसायिनी च न जातेति प्राणभूमावेव विधान्ता वर्णितः ॥
रत्यादिगतेनैवेति । नैव विभावान्तरेण, तेषां बाह्यविषयविशेषाभिमुख्यनि-
रपेक्षत्वादित्यर्थः ॥ गलान्यालस्य भ्रममूर्च्छादीनां तु यद्यप्यालम्बनविषयशून्यता,
तथापि बाह्यहेतुका अतो व्यभिचारिणो गणिताः । अबाह्यहेतुकास्तु स्तम्भादय
इति सात्त्विकाः ॥ स्तम्भो विष्टम्भचेतनत्वमिति । मनसा इर्षादिवशे-
नानिन्द्रियप्रदेशचारिणां विकल्पपर्यन्तागमनरहिताविकल्पकवृत्तिमात्रनिष्ठानामि-

१. ‘स्तम्भो विष्टम्भचेतनत्वम्’ इति टीकावाम्.

१. ‘प्रियमुखशशाङ्कदर्शनचलितं रतिसादरं प्रियाहृदयम् । गुरुसंकमरुद्धसेकप्रार-
म्भप्रसरमपि खलु न तिष्ठति ॥’ इति, ‘-रविसामरोऽप्याहृदयम् । गुरुसंकमरुद्धसेक-
प्रारम्भकप्रसरोऽपि खलु न तिष्ठति ॥’ इति च श्रुत्या. २. ‘न तु’ स्वाद्य.

सस्तु प्राणनैकक्यादुभयथा तीव्रातीव्रत्वेन प्राणानुग्रह इति द्विधा स्वेदो वैवर्ण्यं च । तद्धेतुत्वात् च तथा व्यवहारः । आकाशानुग्रहे गतचेतनत्वं प्रकृत्यः । वायुस्वातन्त्र्ये तु तस्य मन्दमध्योत्कृष्टवैशत्रेधा रोमाञ्चवेपथु-स्वरभेदभावेन स्थितिरिति भरतविदः ॥ बाह्यास्तु स्तम्भादयः शरीरधर्मा अनुभावाः । ते चान्तरालिकान् सात्त्विकान् भावान् गमयन्तः परमा-र्थतो रतिनिर्वेदादिगमका इति स्थितम् ॥ एवं च नव स्थायिनः, त्रय-विंशद्यभिचारिणः, अष्टौ सात्त्विकाः । इति पञ्चाशद्भावाः ॥

रसभावानभिवाय तदाभासानाह—

नैरिन्द्रियेषु तिर्यगादिषु चारोपाद्रसभावाभासौ ।

निरिन्द्रिययोः संभोगारोपणात्संभोगाभासो यथा—

‘पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनीभ्यः स्फुरत्प्रवालोलुपमनोहराभ्यः ।

लतावधूम्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशस्वाभुजघन्धनानि ॥’

न्द्रियाणामनभिधानादित्यर्थः । यथा—‘तेतोणहयच्छायणिम्बल्लोअणसिंहंपउच्छ-वाद्यम् । आलिरकपइवाणवणिपयपयइचड्डुलत्तण पिवि अलिअम् ॥’ एवं बाष्प-हेतुत्वाद्वायो यथा—‘उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवाष्पं शुद्धिं कुरु स्थिरतया विहि-तानुबन्धम् । अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे मार्गे पदानि खलु ते विषमी-भवन्ति ॥’ तीव्रातीव्रत्वेनेति । तीव्रत्वेन प्राणानुग्रहस्वेदो यथा—‘आश्लेषे प्रथमं क्रमादथ जिते हृद्येऽधरस्वार्पणे केलियूतविधौ पणं प्रियतमे कान्ता पुनः पृच्छति । सा तूर्हासनिरुद्धसंभृतरसोद्वेदस्फुरद्गण्डया तूष्णीं शारविशारणाय निहितः स्वेदाम्नुगमः करः ॥’ अतीव्रत्वेन तु वैवर्ण्यं यथा—‘संचारिणी वीप-शिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा । नरेन्द्रमार्गाट इव प्रपेदे विवर्ण-भावं स स भूमिपालः ॥’ प्रलयन्ति प्रकर्षेण प्राणनिलीनेष्विन्द्रियेषु लयः प्रलयः । यथा—‘तीव्राभिषङ्गप्रभवेण—’ इति ॥ तस्येति । प्राणस्य ॥ मन्देति ।

१. ‘रतिनिर्वेदा’ स्यात्.

२. ‘निरिन्द्रि’ स्यात्.

१. अस्य सस्कृतं न सार्यते.

विप्रलम्भारोपणाद्विप्रलम्भाभासो यथा—

‘वेणीभूतप्रतनुसलिल ताम्बती तस्य सिन्धुः

पाण्डुच्छायातरुहतरुश्रिभिः शीर्णपर्णैः ।

सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती

कार्श्यं येन त्यजति विविना स त्वयैवोपपाद्यः ॥’

भावाभासो यथा—

‘गुरुगर्भभरङ्कान्ताः स्तनन्त्यो मेषपङ्कयः ।

अचलाधिस्यकोत्सङ्गमिमाः समधिशेरते ॥’

तिरश्चोः संभोगाभासो यथा—

‘मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।

शृङ्गेण संस्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥’

यथा च—

‘ददौ सरःपङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।

अर्धोपभुक्तेन विसेन जायां संभावयामास रथाङ्गनामा ॥’

विप्रलम्भाभासो यथा—

‘आपृष्टासि व्यथयति मनो दुर्बला वासरश्री-

रेद्यालिङ्ग क्षपय रजनीमेकिका चक्रवाकि ।

प्राणस्य मन्दावेशाद्रोमाश्चो यथा—(वेन्दावन्दाभिमुखम् ।) ‘तद्वक्त्राभिमुखं मुखं
विनमितं दृष्टिः कृता पादयोस्वस्यालपकुतूहलाकुलतरै श्रोत्रे निरुद्धे मया । पाणिभ्यां
च तिरस्कृतः सपुलकः खेदोद्गमो गण्डयोः सङ्गयः किं करवाणि यान्ति क्षतघा
यत्कञ्चुके संघयः ॥’ मिथ्यावेशाद्विपथुर्वथा—‘मा गर्वमुद्रह कपोलतले चक्रास्ति

१. ‘तामतीतस्य(?)’ स्यात्.

१. लेखकप्रसादलिखित भवेत्. २. ‘मथ्यावेशा’ स्यात्.

नान्यासक्तो न खलु कुपितो नानुरागच्युतो वा
दैवासक्तस्तदिह भवतीमखतप्रस्त्यजामि ॥’

यथा वा—

‘नान्तर्वर्तयति ध्वनस्य जलदेष्वामन्द्रमुद्रजितं
नासन्नात्सरसः करोति कवलानावर्जितैः शैवलैः ।
दानास्वादनषण्णमूकमधुपव्यासङ्गदीनाननो
नूनं प्राणसमावियोगविधुरः स्तम्बेरमस्ताम्यति ॥’

भावाभासो यथा—

‘त्वत्कटाक्षावलीलीलां विलोक्य सहसा प्रिये ।
वनं प्रयात्यसौ व्रीडाजडदृष्टिर्भृङ्गीजनः ॥’

आदिशब्दानिशाचन्द्रमसोर्नायकत्वाध्यारोपात्संभोगाभासो यथा—

‘अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुष्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥’

चन्द्रे भावाभासो यथा—

‘त्वदीयमुखमालोक्य लज्जमानो निशाकरः ।
मन्ये घनघटान्तर्धिं समाश्रयति सत्वरः ॥’

रसाभासस्य भावाभासस्य च समासोक्त्यर्थान्तरन्यासोत्प्रेक्षारूपकोपमा-
श्लेषादयो जीवितम् ॥

कान्त खहस्तलिखिता मम मञ्जरीति । अस्यापि किं सखि न भाजनमीदृ-
शानां वैरी न चेद्भवति वेषधुरन्तरायः ॥’ उत्कृष्टावेशात्स्वरमेदो यथा—
‘याते द्वारमतीम्-’ इति ॥ एते च सात्त्विकाः प्रतिरसं संभवन्तीति राजा-
दुगतविवाहप्रवृत्तमृत्युन्यायेनापि व्यभिचारिवच्च स्वातन्त्र्यगन्धमपि भजन्त
इति सुलभोदाहरणलाभ इत्याहुदाहरणानि न प्रदर्शितानि ॥ रसाभास इति ।

अनौचित्याच्च ।

अन्योन्यामुरागाद्यभावेनानौचित्याद्रसभावाभासौ ।

रसाभासो यथा—

‘दूराकर्षणमोहमग्न इव मे तन्नाम्नि याते क्षुतिं

चेतः कालकलामपि प्रसहते नावस्थितिं तां विना ।

पतैराकुलितस्य विक्षतरतेरज्ञैरनङ्गादुरैः

संपद्येत कथं तदासिसुखमित्येतन्न वेद्मि स्फुटम् ॥’

अत्र सीताया रावणं प्रति रत्यभावाद्रसाभासः ।

यथा वा—

‘स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि विना यं न रमसे

विलेभे कः प्रणान्रणमखमुखे यं मृगयसे ।

सुलभे को जातः शशिमुखि यमालिङ्गसि बला-

त्पःश्रीः कस्यैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम् ॥’

अत्रानेककामुकविषयमभिलाषं तस्याः स्तुम इत्याद्यनुगतं बहुव्यापारोपादानं व्यनक्ति ।

भावाभासो यथा—

‘निर्माल्यं नयनश्रियः कुवलयं वक्रस्य दासः शशी

कान्तिः प्रावरणं तनोर्मधुमुचो यस्याश्च वाचः किल ।

परस्परस्थानबन्धात्मिकाया हि रतेः शृङ्गारत्वमुक्तम् । अत्र तु कामनाभिलाषमात्ररूपा रतिर्बन्धिचारिभावो न स्थायी । तस्य तु स्थायिकल्पत्वेनाभाति । अतश्च स्थाय्याभासत्वं रतेः । यतो रावणस्य सीतादिष्टमप्युपेक्षिका हृदयं नैव स्पृशति । तत्स्पृशे ह्यभिमानोऽस्य नीयेतैवामयीयं रसकेति तु निश्चयोऽप्यनुपयोगी कामजमोहसारत्वाद् व्युत्पद्यमानाभासवत् । तस्माद्विभावाभासाद्रसा-

१. ‘परस्परस्थानबन्धा’ इति स्यात्, २. ‘नीयेतैव । मयीयं न सकेति’ स्यात्,

विंशत्या रचिताञ्जलिः करतलैस्त्वां याचते रवण-

स्तां द्रष्टुं जनकात्मजां हृदय हे नेत्राणि मिश्रीकुरु ॥'

अत्रौत्सुक्यम् ॥

काव्यस्य लक्षणमुक्त्वा भेदानाह—

व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये काव्यमुत्तमम् ।

वाच्यादर्थव्यङ्ग्यस्य वस्त्वलंकाररसादिरूपस्य प्राधान्ये काव्यमुत्तमम् ।

यथा—

‘वल्मीकः किमुतोद्धृतो गिरिरियत्कस्य स्पृशेदाशयं

त्रैलोक्यं तपसा जितं यदि मदो दोष्णां किमेतावता ।

सर्वं साध्वथ वा रुणत्सि विरहक्षामस्य रामस्य चे-

त्त्वदन्ताङ्कितवालिकक्षरुधिरक्लिन्नामपुङ्खं शरम् ॥’

अत्र दन्ताङ्कितपदेन तदवजयस्तत्कक्षपरिमहस्तथैव चतुरर्णवभ्रमणं पुनः
कृपामात्रेण त्यागस्तत्राप्रतीकारः पुनरप्यभिमानदर्प इत्यादि व्यज्यते ॥

असत्संदिग्धतुल्यप्राधान्ये मध्यमं त्रेधा ।

असति संदिग्धे तुल्ये च प्राधान्ये व्यङ्ग्यस्य मध्यमं काव्यम् ।

भक्ते प्रतीते चर्वणाभाससारः शृङ्गाराभास इति ॥ एवं हास्याभासो यथा—
‘लोकोत्तराणि चरितानि न लोक एष संमन्यते यम किमज्ञ वदाम नाम ।
यएवत्र हासमुखरे त्वममुष्य तेन पाश्वोपपीडसिह को न विजाहसीति ॥’ अत्र
यदभिनन्दनीयेऽपि बलुनि लोकस्य हासमुखरत्वं स हास्याभासः । किञ्चन्दस्य
वाच्यस्य तु हास्यत्वमेव । एवं रसान्तरेषु साहाय्यमिति ॥ दन्ताङ्कितपदेनैति ।
वस्तुत्वभावेन । अभिमानदर्प इत्यादीति । वस्त्वित्यर्थः । एवमलंकारै
रसादी च प्राधान्येन व्यङ्ग्ये काव्यस्योत्तमत्वं विज्ञेयम् । तद्यथा—‘लावण्यकान्ति-
परिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्लेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि । क्षोभं यदेति न मना-
गपि तेन मन्ये सुखफलेषु जलराक्षिरात्रं पयोधिः ॥’ अत्र रूपकालंकारो व्यङ्ग्यः ।

तत्रासत्पाधान्यं कचिद्वाक्यादनुत्कर्षेण ।

यथा—

‘वौर्णभिकुडङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए ।

घरकम्मवावडाए वहूए सीदन्ति अक्काई ॥’

अत्र ‘दत्तसंकेतः कश्चिद्व्यङ्ग्यगहनं प्रविष्टः’ इति वाक्यात् ‘सीदन्त्य-
ज्ञानि’ इति वाच्यमेव सातिशयम् ।

तथा हि । लावण्यं संस्थानमुपमा, कान्तिः प्रभा, ताभ्यां परिपूरितानि संखि-
भक्तानि हयानि संपादितानि दिङ्मुखानि येन । कोपकषायकालुष्यादनन्तरं
प्रसादौमुख्येन स्मरे ईषद्विहसनशीले तरलायते प्रसादान्दोलनविकाससुन्दरे अक्षि-
णी यस्यास्वस्या आमन्त्रणम् । अथ वा अपुना कोपादनन्तरं प्रसादोदये न एति, इत्ते
तु क्षणान्तरे क्षोभमगमत् । कोपकषायपाटलस्मरे च तव मुखं संध्याहणपूर्णक्ष-
धरमण्डलमेवेति भाव्यम् । क्षोभेण चलितचित्तवृत्तितया सहृदयस्य न वैति तत्तु-
व्यक्तमन्वर्थतयायं जलराशिर्जाअसंचयः । जलादयः शब्दा भावार्थप्रधाना इत्युक्तं
प्राक् । अत्र क्षोभो मदनविकारात्मा सहृदयस्य स्वमुखावलोकने भवतीति इयता-
भिधाया विश्रान्तत्वादूपकं व्यङ्ग्यमेव । तदाश्रयेण च काव्यस्य चारुत्वं व्यवतिष्ठत इति
तस्यैव प्राधान्यम् ॥ रसप्राधान्ये यथा—‘कृच्छ्रेणोर्युगं व्यतीत्य मुचिरभ्रान्ता
नितम्बस्थले मध्येऽस्माज्जिवलीतरत्रविषमे निस्पन्दतामागता । महृष्टिस्तृषितेव
संप्रति शनैराख्या तुङ्गी स्तनी साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जललवप्रैस्पन्दिनी लोचने ॥’
अत्र हि नायिकाकरानुवर्तमानस्वात्मप्रतिकृतिपवित्रितचित्रफलकालोकनाद्वत्स-
राजस्य परस्परार्थावन्यरूपो रतिस्थायिभावो विभाक्वानुभावसंयोजनावशेन चर्वणा
इति (?) आख्या इति प्राधान्येनात्र रसो व्यङ्ग्यः । एवं भावतदाभासादीनामुत्तम-
काव्यप्रमेदतया उदाहरणानि ज्ञेयानीति ॥ सातिशयमिति । तथा हि ।

१. ‘वाक्यात्’ इति भवेत्.

२. ‘वानीरकुजोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वत्याः ।

गृहकर्मन्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यज्ञानि ॥’ इति च्छाया.

३. ‘व्यङ्ग्यात्’ इति काव्यप्रकाशोक्तमेव वरं प्रतीयते.

१. ‘मज्जिमा’ स्थात्. २. ‘कृच्छ्रादूरं’ इत्युपलभ्यते. ३. ‘प्रस्पन्दिनी’ स्थात्.

४. ‘स्वानन्धरूपो’ स्थात्.

कचित्पराङ्गत्वेन यथा—

‘अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविसंसनः करः ॥’

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

गृहकर्मव्यापृताया इत्यन्यपराया अपि । बन्धा इति सातिशयलब्धा (?) पारत-
क्यबद्धाया अपि । अज्ञानीत्येकमपि तादृशमङ्गं यद्ग्राह्मीर्यावहित्वयवशेन संब-
रीतुं पारितम् । सीदन्तीत्यास्तां गृहकर्मसंपादनं स्वात्मानपि धर्तुं न प्रभवति ।
गृहकर्मयोगे च स्फुटं लक्ष्यमाणानीति अस्माद्वाच्यादेव सातिशयमदनपरतन्त्रता-
प्रतीतिरित्यर्थः । पराङ्गत्वेनेति । परस्परसमवेततद्वाभासभावप्रशमभावोदयभा-
वसंधिभावशब्दलताकूपस्य भावस्य वाक्यार्थाभूतस्य अङ्गं रसादिवस्त्वलंकारकर्म
व्यङ्ग्यं तस्य भावस्त्वैवम् । तेनेति रसेन । उत्कर्षीति । रसनां मेखलां संभोगावसरे
ऊर्ध्वं कर्षतीति । शृङ्गार इति । समरभुवि पतितकरावलोकनेन प्राक्तनसंभो-
गवृत्तान्तः स्मर्यमाण इदानीं विध्वस्ततया यतः शोकविभावतां प्रतिपद्यते अतः
करुणस्याङ्गतां याति । यथा च—‘तव शतपत्रमृदुताम्रतलधरणश्चलकलहंस-
नूपुरकलञ्चलिना मुखरः । महिषमहासुरस्य शिरसि प्रसभं निहितः कनकम-
हामहीध्रगुरुतां कथमम्ब गतः ॥’ अत्र वितर्कविस्मयादयो भावा देवताविषयाया
रतेरङ्गम् । यथा च—‘समस्तगुणसंपदः सममलंक्रियाणां गणैर्भवन्ति यदि भूषणं
तव तथापि नो शोभते । शिवं हृदयवल्लभं यदि यथा तथा रजयेस्तैवदेव ननु
बाणि ते जगति सर्वलोकोत्तरम् ॥’ अत्र शृङ्गाराभासो भावस्याङ्गम् । यथा च—
‘स पातु वो यस्य हृतावशेषास्तत्तुल्यवर्णाजनरजितेषु । लावण्ययुकेष्वपि विश्रसन्ति
दैत्याः स्वकान्तानयनोत्पलेषु ॥’ अत्र रौद्रप्रकृतीनामनुचितस्त्रासो भगवत्प्रताप-
कारणकृत इति भावाभास इति । स च देवताविषयरतिभावस्याङ्गम् । यथा
च—‘अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः । ददशे तव वैरिणां भद्रः स
गतः कापि तवैक्षणे क्षणात् ॥’ अत्र राजविषयस्य रतिभावस्य भावप्रशमोऽङ्गम् ।
‘साकं कुरङ्गसदृशा मधुपानलीलां कर्तुं स्मरद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते । अन्या-

१. ‘मयि न तादृ’ स्यात्.

२. ‘स्त्वत्वं तेनेति । रसनोत्कर्षीति’ स्यात्.

३. ‘स्तदेव’ स्यात्. ४. ‘कुरङ्गसदृशा’ काव्यप्रकाशे. ५. ‘सुहृद्भिः’ काव्यप्रकाशे.

यथा च—

‘जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्वितधिया

वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदञ्चु प्रलपितम् ।

कृता लंकारभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना

मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥’

अत्र व्यङ्ग्य उपमानोपमेयभावो रामत्वमिति वाच्यस्याङ्गतां नीतः ।

यथा च—

‘अमिमरतिमलसहृदयं प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ।

मरणं जलदभुजगजं प्रसङ्गं कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥’

अत्र हालाहलं वस्तु व्यङ्ग्यं भुजगरूपणलक्षणस्य वाच्यस्याङ्गम् ।

भिधाय तत्र नाम विभोगृहीनं केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥’ अत्र
श्रासस्योदयः । ‘असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः कषाणां विक्षम्भेष्वथ
च रसिकः शैलदुहितुः । प्रमोदं वो दिश्यात्कपटवद्वेषापनयने त्वराधैयित्याभ्यां
युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥’ अत्रावेगधैर्ययोः संधिः । ‘पश्येत्कश्चिच्चल चपल
रे का त्वराहं कुमारी हस्तालम्बं नितर हृदहा द्युत्कमः कासि यासि । इत्थं
पृथ्वीपरिदृष्ट भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः कन्या कंचित्पुलकिसलयान्याददानाभिषते ॥’
अत्र शङ्कास्तेयधृतिस्मृतिभ्रमदैर्न्यविबोधौत्सुक्यानां शबलता । एते च रसव-
दाद्यलंकाराः । यद्यपि भावोदयसंधिश्च शबलत्वानि नालंकारतयोक्तानि तथापि
कश्चिद्भूयादिलेखमुक्तम् । इदानीं वाच्यं प्रत्यलंकारस्य व्यङ्ग्यस्याङ्गतामाह—
यथा चेति । जनस्थाने इति । जनानां स्थानम्, दण्डकारण्यं च । कन-
कमृगतृष्णा, भ्रान्तिश्च । वैदेही सीता, वै देहि इति पदद्वयं च । लङ्कापुरस्य
भर्तुः रावणस्य, अलमीषद्रूपत्वाकुत्सितस्य भर्तुष्व । वदनेषु दक्षसु मुखेषु । घटना
शरयोजना, विचित्रोक्तिपरम्परासु च । कुशलवौ सुतौ यस्याः सा सीता, शुभव-
सता च ॥ प्रलयेति । प्रलय इन्द्रियाणामल्पं सामर्थ्यम् । मूर्च्छां मनस इन्द्रि-

- १. ‘धापि’ काव्यप्रकाशे. २. ‘विभो गृ’ काव्यप्रकाशे. ३. ‘व्युत्कमः’ काव्य-
प्रकाशे. ४. ‘एकत्रकिस’ काव्यप्रकाशे.

कचिदस्फुटत्वेन यथा—

‘अहं उञ्जुअरूया तस्स वि उम्मन्थराइं पिम्माइं ।

सहि धायणो अ निउणो अलाहि किं पायराएण ॥’

अत्र स मां पुरुषायितेऽर्थयते, अहं च निषेद्धं न शक्ता, तत्सख्यः
पादमुद्रया तर्कयित्वा मामहासिपुरिति व्यङ्ग्यमस्फुटम् ।

कचिदतिस्फुटत्वेन यथा—

‘श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम् ।

उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ॥’

अत्राप्रयासेन शिक्षादानलक्षणं वस्तु व्यङ्ग्यमतिस्फुटत्वेन प्रतीयमानमसत्प्राधान्यमेव कामिनीकुचकलशवद्गूढं चमत्करोति नातिगूढम् ।

याणां च शक्तिनिरोधः । तमः संख्ये च (?) मनसि इन्द्रियाणामशक्तिः
भरण मतिः प्राणत्यागकर्तृतात्मिका पूर्वकिंयैव च पाशबन्धायवसरगता
भरणशब्देनात्र विवक्षिता । विषमिति जलं कालकूटं च ॥ गूढमिति ।
यथा—‘मुखं विकसितस्मितं वसितवक्त्रिणं प्रेक्षितं समुच्छलितविभ्रमा मतिरपा-
स्तसंस्था मतिः । उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोदुरं बतेन्दुवदनातनौ
तरुणिमोद्गमो मोदते ॥’ अत्र विकसितशब्देन बाधितव्याकोशात्मकमुखयार्थेन
सच्छायत्वप्रसरणादिसादृश्यात् स्मितं लक्षयता हृद्यत्वसुरभित्वबहुमानास्पदत्वनि-
ख्यमुलम्बत्वादिधर्मसहस्रं ध्वन्यते । वसितशब्देन निश्चेतने वक्त्रिणि असंभवत्पार-
म्पर्यात्मकस्वार्थेन किकरत्वतन्मुखप्रेक्षित्वादिसादृश्याद्वकिमाणं लक्षयता तापक-
त्वात्तदनुसरणं न कदाचिदप्यन्यत्र सद्भाषः खेच्छया यत्र कुत्रचिदविवरणमि-
त्यादि ध्वन्यते । समुच्छलितशब्देनानुपपद्यमानसामस्त्योर्वीललनात्मकस्वार्थेना-
कस्मादुत्कलोलीमबनसादृश्याद्विभ्रमं लक्षयता प्रौढप्रौढतरत्वद्वयास्य सर्वजना-

१. अस्य संस्कृतं बहूनां पदानामस्फुटत्वाच्च लिखितम्.

१. ‘सत्त्वे’ स्वात्, २. ‘भरण मृतिः’ स्वात्.

संदिग्धप्राधान्येन यथा—

‘महिलासहस्रभरिणं तुह हियए सुदय सा अमायन्ती ।

अणुदिणमणण्णकम्मा अङ्गं तनुयं पि तणुएइ ॥’

अत्र अङ्गं तनुकमपि तनूकरोतीति किं वाच्यम्, किं वा तनूभाव-
प्रकर्षाधिरोहेण यावदत्वाहितं नाप्नोति तावदुज्जित्वा दीर्जन्यं सानुनी-
यतामिति व्यङ्ग्यं प्रधानमिति संदिग्धम् ।

तुल्यप्राधान्ये यथा—‘ब्राह्मणातिक्रमः—’ इति । अत्र जामदग्न्यः
सर्वेषां क्षत्राणामिव रक्षसां भयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं
प्राधान्यम् ।

यथा वा—

‘पक्षौ विशन्तु गणिताः प्रतिलोमवृत्त्या

पूर्वे भवेयुरियताप्यथ वा त्रपेरन् ।

सन्तोऽप्यसन्त इव चेत्प्रतिभान्ति भानो-

र्भासावृते नभसि शीतमयूखमुख्याः ॥’

अत्र प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः समं प्राधान्यम् ।

भिलषणीयत्वादि ध्वन्यते । अपास्तशब्देनामूर्च्छायां मत्स्याश्रितमर्यादायामसंभव-
दपेक्षणात्मकस्वार्थेन सत्त्वनिवृत्तिश्चादृश्यात्संस्थानं लक्षयता पुनरस्वीकारानव-
लोकनादि ध्वन्यते । मुकुलितशब्देनासंभवत्कोरकात्मस्वार्थेनाभिनवोद्भेदसा-
दृश्यात्सनयुग्मं लक्षयता स्पृहणीयत्वरामणीयत्वरामणीयकस्यास्पदत्वमनोभ-
वसमुद्गीपकत्वमिति ध्वन्यते । उदुरशब्देन बाधितधुरीन्मुख्यस्वार्थेनोर्ध्वस्त्व-
सादृश्यासंभवश्चजघनं लक्षयतोपचितत्वस्पृहणीयत्वमनोभवकेतनत्वादि ध्वन्यते ।
इन्दुशब्देनैव यदुपचारस्तथा इन्दुशब्देन बाधितस्वार्थेन पारिमाण्यत्वादि-

१. ‘महिलासहस्रभरिते’ तव हृदये सुमग सा जमान्ती ।

अनुदिनमनन्यकर्माङ्गं तन्वपि तनयति ॥’ इति व्याख्या.

का० शा० ९

यथा वा—

‘ममामि कौरवशतं समरे न कोपा-

हुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू

संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥’

अत्र ममाम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यतुल्यभावेन स्थितम् । इति त्रयो
मध्यमकाव्यभेदा न त्वष्टौ ।

अव्यङ्ग्यमवरम् ।

शब्दार्थवैचित्र्यमात्रं व्यङ्ग्यरहितमवरं काव्यम् ।

यथा—

‘अघौघं नो नृसिंहस्य घनाघनघनध्वनिः ।

हताद्भुरुधुराघोषः सुदीर्घो घोरघर्घरः ॥’

यथा वा—

‘ते दृष्टिमात्रपतिता अपि नात्र कस्य

क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः स्वलाश्च ।

सादस्याद्भवं लक्षयता जगज्जीवयितृत्वादि ध्वन्यते । उद्गमशब्देन बाधितो-
दयात्मकस्वार्थेनाभिनवोद्ग्रेदसादस्यात्तरुणिमानं लक्षयता स्पृहणीयत्वादि ध्वन्यते ।
मोदते शब्देन बाधितहर्षात्मकमुख्यार्थेनार्दवितर्दक्त्वसादस्यादुद्गमं लक्षयता उ-
च्छृङ्खलस्पृहणीयादि ध्वन्यते ॥ न त्वष्टाविति । यथाह मम्मटः—‘अगूढम-
परस्याहं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् । संक्षिप्ततुल्यप्राधान्ये काकाक्षितमसुन्दरम् ।
व्यङ्ग्यमेवंगुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्पृताः ॥’ इति ॥ ननु यत्र रसादी-
नामविषयः स काव्यप्रकारोऽपि न भवत्येष । यस्मादवस्तुसंस्पर्शिता काव्यस्य

बीचाः सदैव सविलासमलीकलमा

ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥'

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततो विभावादिरूपतया रसपर्यवसानम्,
तथापि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भादव्यङ्ग्यमेतत्काव्यमुक्तम् ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंज्ञलोपज्ञकाव्यानु-
शासनवृत्तौ रसभावतदाभासकाव्यमेदप्रतिपादनो द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

‘अदोषौ शब्दार्थौ काव्यम्’ इत्युक्तम् । तत्र दोषाणां रसापकर्षहे-
तुत्वं सामान्यलक्षणमुक्तम् । विशेषलक्षणमाह—

रसादेः स्वशब्दोक्तिः क्वचित्संचारिबर्ज दोषः ।

रसस्थायिव्यभिचारिणां स्वशब्देन वाच्यत्वं दोषः । संचारिणस्तु
क्वचित्स्वशब्दाभिधानेऽपि न दोषः ।

तन्नोपपद्येत । वस्तु च सर्वमेव जगद्गतमवश्यं कस्यचिदस्य भावस्याङ्गं प्रतिप-
द्यते । अनन्तरो विभावत्वेन चित्तवृत्तिविशेषा हि रसादयः । न च तदस्ति
वस्तु यच्च किञ्चिच्चित्तवृत्तिविशेषमुपजनयति तदनुत्पादने वा कविष्विषयतैव तस्मै
न स्यादित्याशङ्क्याह—यद्यपीति ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेके द्वितीयोऽध्यायः ।

वाच्यत्वमिति । वाच्यत्वं हि रसादीनां स्वशब्दनिवेदितत्वेन वा स्याद्वि-
भावादिप्रतिपादनमुखेन वा । पूर्वस्मिन् पक्षे स्वशब्दनिवेदितत्वाभावे रसादी-
नामप्रतीतिप्रसङ्गः । न च सर्वत्रैतेषां स्वशब्दनिवेद्यत्वं यथा—‘यद्विश्रम्य—’ इति ।

१. ‘यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो निःस्वमनी लोचने यद्वात्राणि दरिद्रति प्रति-
दिन लनाग्निनीनालवत् । दूर्वाकाण्डविहम्बकश्च निविशो यत्पाण्डिमा गण्डयोः कृष्णे
यूनि सयौवनाम् वनितास्त्रेष वैवस्वितिः ॥’ इति सपूर्णश्लोको भेट्टन्दुराजस्व-
ध्वन्यालोचने उदाहृतः.

तत्र रसस्य स्वशब्देन शृङ्गारादिना वामिधानं यथा—

‘शृङ्गारी गिरिजानने सकरुणो रत्यां प्रवीरः सुरे

बीभत्सोऽस्त्रिमिरूत्तणी च मयकृन्मूर्त्याद्भुतस्तुङ्गया ।

रौद्रो वक्षविमर्दने च हसकृन्मग्नः प्रशान्तश्चिरा-

दित्यं सर्वरसात्मकः पशुपतिर्भूयात्सतां मृतये ॥’

स्थायिभावानां यथा—

‘संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ।

छणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥’

अत्रोत्साहस्य स्थायिनः ।

यत्रापि स्वशब्देन निवेदितत्वमस्ति तत्रापि विशिष्टविभावादिप्रति-
पादनमुख्येनैव रसादीनां प्रतीतिः । स्वशब्देन सा केवलमनूद्यते ।
यथा—‘याते द्वारवतीम्—’ इत्यादि । अत्र विभावानुभावबलादुत्कण्ठा

अत्रानुभावविभावबोधानन्तरमेव तन्मयीभवनयुक्त्वा तद्विभावानुभावोचित-
वित्तवृत्तिवासनान्तरजितस्वसंविदानन्दचर्वणागोचरोऽर्थात्पामिलापवित्तौत्सुक्य-
निद्रावृत्तिग्लान्यालस्यश्रमस्मृतिवितर्कादिशब्दाभावेऽपि स्फुरत्येष ॥ न च केवल-
शृङ्गारादिशब्दमात्रभाजि विभावादिप्रतिपादनरहिते काव्ये मनागपि रसवत्त्व-
प्रतीतिरस्ति । यथा—‘शृङ्गारहास्यकृष्णा—’ इत्यादौ । तस्मादनवयव्यतिरे-
काभ्यामभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमेव रक्षाधीनाम् । नलभिधेयत्वं कथंवि-
दिति । स्वशब्दोक्तिदोष इत्यर्थः । द्वितीयश्च पक्षोऽस्माकमप्यभिमत एव । एते-
न—‘रसचर्चुर्हितस्पष्टशृङ्गारादिरसोदयम् । स्वशब्दस्थायिविचारिविभावामिन-
यास्पदम् ॥’ इत्येतद्व्याख्यानावसरे यद्भट्टेभ्यः ‘पञ्चरूपा रसाः’ इत्युपक्रम्य
‘स्वशब्दाः शृङ्गारादेर्वाचकाः शृङ्गारादयः शब्दाः’ इत्युक्तम्, तत्प्रतिक्षिप्तम् ॥

१. ‘ठाण’ ‘क्षण’ वा काव्यप्रकाशे.

१. ‘यो रसात्मा’ लोचने. २. अस्य मूलप्रतीकं ‘दोष इति ।’ इति वृत्तिं भवेत्.

प्रतीयत एव । सोत्कण्ठः शब्दः केवलं सिद्धं साधयति । उत्कमित्य-
नेन तूक्तानुभावाकर्षणं कर्तुं सोत्कण्ठशब्दः प्रयुक्त इत्यनुवादोऽपि ना-
नर्थकः ।

व्यभिचारिणां यथा—

‘सत्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे
सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽसृतस्यन्दिनि ।
सेष्या जडमुताबलोकनविषौ दौना कपालोदरे
पार्वत्या नवसूंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥’

अत्र व्रीडादीनाम् ।

‘कचित्संचारिबर्जम्’ इति वचनात्कचिन्न दोषः ।

यथा—

‘औत्सुक्येन कृतत्वंरा सहभुवा व्यावर्तमाना द्विया
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।
दृष्ट्वाप्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे
संरोहत्युलका हरेण हसता स्मिष्टा शिवायास्तु वः ॥’

अत्रौत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथा प्रतीतिकृत् । अत इव
‘दूरादुत्सुकम्—’ इत्यादौ व्रीडाद्यनुभावानां विचलितत्वादीनामिवोत्सुक-
त्वानुभावस्य सहसा प्रसरणादिरूपस्य तथा प्रतिपत्तिकारित्वाभावादुत्सुक-
मिति कृतम् ।

अबाध्यत्वे आश्रयैक्ये नैरन्तर्येऽनङ्गत्वे च विभावादिप्रा-
प्तिकौत्सुक्त्वं ।

नानर्थक इति । शब्दोपपत्त्यैव अनुवादो भवति न प्रतीयमानत्वेत्यर्थः ॥

१. ‘प्रातिपदिकं’ कश्चिद्.

अबाध्यत्वादिषु सस्य विभावादिप्रातिकौल्यं रसादेर्दोषः ।

यथा—

‘प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषं

प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव मे सिञ्चतु वचः ।

निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं

न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥’

अत्र कालहरिणश्चपलः शीघ्रमेव प्रयाति न च पुनरागच्छतीत्यादि-
वैराग्यकथाभिः प्रियानुनयनं निर्विष्येव कस्यचिदिति शृङ्गारप्रतिकूलस्य
शान्तस्थानित्यताप्रकाशनरूपो विभावो निबद्ध इति विभावप्रातिकौ-
ल्यम् । तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च स्वदते इति व्यभिचारिप्रातिकौल्योदा-
हरणमप्येतत् ।

एवं शृङ्गारबीभत्सयोर्वीरभयानकयोः शान्तरौद्रयोरप्युदाहार्यम् ।

यथा च—

‘निहुंयरमणम्मि लोयणवहम्मि पडिण् गुरुणमज्झम्मि ।

सयलपरिहारहियया वणगमणं वेव महद् वह् ॥’

अत्र सकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावौ । इन्धनाद्यानयनव्याजे-
नोपभोगार्थं वनगमनं चेन्न दोषः ।

अबाध्यत्वे इति । अबाध्यत्वमशक्याभिभवत्वं तदभावेन केवलं
न दोषो यावत्प्रकृतस्य रसस्य परिपोषः । यथा—‘काकार्यं शशलक्ष्मणः
क च कुलम्’ इत्यादि । अत्र वितर्कौत्सुक्ये मतिस्सरणे शङ्कादैर्न्ये घृति-

१- ‘प्रातिकूल्य’ स्यात्, २- ‘निर्विण्ण’ स्यात्, ३-४- ‘प्रातिकूल्य’ स्यात्,

५- ‘निवृत्तरमणे लोचनपथे पतिते गुरुजनमध्ये ।

सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः ॥’ इति च्छाया, .

चिन्तने परस्परबाध्यबाधकभावेन भवन्ती चिन्तायामेव पर्यवस्यन्ती पर-
मात्वादस्थानम् ।

‘सत्यं मनोरमाः कामाः सत्यं रम्या विभूतयः ।

किं तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम् ॥’

अत्र त्वाद्यमर्थं बाध्यत्वेनैवोक्तम्, द्वितीयं तु प्रसिद्धास्थिरत्वापाङ्ग-
भङ्गोपमानेन जीवितस्यास्थिरत्वं प्रतिपादयद्वाधकत्वेनोपात्तं शान्तमेव पु-
ष्णाति । न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिः, तदङ्गस्याप्रतिपत्तेः ।

ध्वनिकारस्तु—

‘विनेयानुन्मुखीकर्तुं काव्यशोभार्थमेव च ।

तद्विरुद्धरसस्पर्शस्तदज्ञानां न दुष्यति ॥’

इति विरोधपरिहारमाह ॥

आश्रयैक्य इति । एकाश्रयत्वे दोषः । भिन्नाश्रयत्वे तु वीरभयान-
कयोः परस्परं विरुद्धयोरपि नायकप्रतिनायकगतत्वेन निवेशितयोर्न
दोषः ।

यथा अर्जुनचरिते—

‘समुत्थिते धनुर्ध्वनौ भयावहे किरीटिनो

महानुपप्लवोऽभवत्पुरे पुरंदरद्विषाम् ।

श्रवेण तस्य तु ध्वनेर्विलुप्तमूलबन्धन-

मशेषदैत्ययोषितां श्रुयीवभूव जीवितम् ॥’

इत्यादि ॥

१. ‘परस्परं’ लोचने. २. ‘इन्द्रशो भवन्ती’ लोचने. ३. ‘रामाः’ ध्वन्यालो-
ककाव्यप्रकाशयोः. ४. ‘प्रसिद्धास्थिरापाङ्गः’ साध.

नैरन्तर्य इति । एकाग्र्यत्वेऽपि शान्तशृङ्गारयोः परस्परविरुद्धयोर्नि-
रन्तरत्वे दोषः, न तु रसान्तरान्तरितयोः ।

यथा नागानन्दे शान्तरसस्य—‘अहो गीतमहो वादितम्’ इत्यद्भु-
तमन्तरे निवेद्य जीमूतबाहुनस्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निबद्धः ।

न केवलं प्रबन्धे, यावदेकस्मिन्नपि वाक्ये रसान्तरव्यवधानाद्विरोधो
निवर्तते ।

यथा—

‘भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः ।

गाढं शिवाभिः परिरम्यमाणान्सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः ॥

सशोणितैः कव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान् ।

संवीजिताश्चन्दनवारिसेकसुगन्धिभिः कस्पलतादुकूलैः ॥

विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलविष्टतया तदानीम् ।

निर्देश्यमानांललनाङ्गुलीभिर्वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन् ॥’

अत्र बीमत्सशृङ्गारयोरन्तरा वीररसनिवेशान्न विरोधः । वीराः स्वदे-
हानित्यादिना उत्साहाद्यवगत्या कर्तृकर्मणोः समस्तवाक्यार्थानुयायितया

भेरेणमिति । प्राणत्वात्कर्तृत्वात्किञ्च पूर्वक्रियैव पात्रबन्धाद्यवसरगता मरण-
शब्देनात्र विवक्षिता ॥ शान्तरसस्येति । ‘रागस्यास्पदमित्यवैमि न हि मे
ध्वंसीति न प्रत्ययः कृत्याकृत्यविचारणास्तु विमुक्तं को वा न वेति क्षितौ । इत्थं
निन्देमपीदमिन्द्रियवशं प्रीत्यै मयैवौषधं भक्ष्या याति यदीत्यमेव पितरौ शुश्रू-
षमाणस्य मे ॥’ इत्यादिना उपक्षेपात्प्रकृतिपरार्थेऽपि रसितरणात्मकनिर्वहणपर्यन्तं

१. ‘वादित्रम्’ कव्यप्रकाशे.

१. अस्य मूलं त्रुटितं भवेत्, अत्र वाक्यं प्रगाढपतितत्वं भवेत्. २. ‘निम्ब’ स्यात्.

प्रतीतिरिति मध्यपाठाभावेऽपि सुतरां वीरस्य व्यवहार्यकता । स्वदेहा-
नित्यनेन चैकत्वाभिमानादाश्रयैक्यम् ।

अनङ्गत्वमिति । द्वयोर्विरुद्धयोरङ्गित्वे दोषः, नाङ्गभावप्राप्तौ ।

सा हि नैसर्गिकी, समारोपकृता वा ।

तत्र येषां नैसर्गिकी तेषां तावदुक्तावविरोध एव । यथा विमलम्भे
तदङ्गानां व्याध्यादीनाम् । ते हि निरपेक्षभावतया सापेक्षभावविरोधि-
न्यपि करुणे सर्वथाङ्गत्वेन दृष्टा । यथा—‘अमिमरतिमलसहृदयताम्’
इत्यादि ।

समारोपितायामप्यदोषो यथा—‘कोपात्कोमललोलबाहुलतिका-’
इत्यादि । अत्र बद्धा हन्यत इति च रौद्रानुभावानां रूपकबलादारोपि-
तानां तदनिर्वाहादेवाङ्गत्वम् । इयं चाङ्गभावप्राप्तिरन्या ।

यदाधिकारिकत्वात्प्रधाने एकस्मिन्काव्यार्थे रसयोर्भावयोर्वा परस्पर-
विरोधिनोरङ्गभावस्तत्रापि न दोषः ।

यथा—

‘क्षितो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददाचोऽशुकान्तं

गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नैक्षितः संग्रमेण ।

आलिङ्ग्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साधुनेत्रोत्पलाभिः

कामीवार्द्रापराधः स ददत्तु दुरितं शांभवो वः क्षराभिः ॥’

प्रतिपादितस्य ॥ एकत्वाभिमानादिति । अन्यथा विभिन्नविषयत्वात्को
विरोधः स्यादित्यर्थः ॥ ननु वीर एवात्र रसो न श्यातो व वीरस्यः किं नु
रतिजुगुप्से वीरे प्रति व्यभिचारीभूत्वे । अत्रत्येवम् । तथापि प्रकृतोदहरणे

१. ‘यकता’ इति ध्वन्यालोकलोचने पाठः. २. ‘अनङ्गत्वे चेति’ स्वात्.

३. ‘दृष्टाः । यथा’ सम्यक्.

अत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयवर्णने प्रकृते करुण इव शृङ्गारोऽप्यङ्ग-
मिति तयोर्न विरोधः ॥

पराङ्गत्वेऽपि कथं विरोधिनोर्विरोधनिवृत्तिरिति चेत्, उच्यते ।
विधौ विरुद्धसमावेशस्य दुष्टत्वम्, नानुवादे ।

यथा—

‘एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।

एवमाशाग्रहप्रसैः क्रीडन्ति घनिनोऽर्थिभिः ॥’

तावदुत्पन्नरतिजुगुप्सयोरपि न विरोधः ॥ करुण इवेति । तथा हि—हंसा-
वलम्बस्य बहेः क्षेपो विधूननं भयहेतुकमिति करुणाङ्गत्वे उपलालनाप्रवृत्तस्य तु
वल्लभस्य करप्रहणासहनं क्षेपो नाविकारान्तरसंपर्कसमुत्प्रेर्याकोपनिमित्तो विप्र-
लम्भसंज्ञकः । पटाश्वलावलम्बस्य बहेः प्रसभाभिहननं दाहनिमित्तदुःखजनित-
मवधूननं जलादिप्रक्षेपकम् चेति करुणरसपरिपोषकम् । करावधूननेन करप्रहणा-
संपत्तावश्वलावलम्बिनो वल्लभस्य प्रसभमभिहननमवदापनमस्तया(?)वशावज्ञानि-
मित्तं विप्रलम्भमपरिपोषकम् । इत्येतत् प्रवर्तमानस्य बहेः कबरीकलापासङ्गि-
तश्वासहेतुकः संस्रमकरगुगलजनितः प्रक्षेपोपासनमभिव्यञ्जकमिह करुणस्य
प्रपञ्चलवे ताण्डवपूर्वकत्वरितगतिनायिकावेणीलतावप्रहोपायहठचुम्बनप्रवृत्तवल्ल-
भस्यायासनमपक्षेपेणामयि निर्लज्ज तथा नाम व्यलीकशतानि कृत्वा संप्रतीत्यमाचर-
तीत्येवंरूपोपालम्भमवचनादिमयं कृतककोपवशमीर्ष्यारोषाभिव्यञ्जकम् । केशावलम्बस्य
बहेः सेन्धनस्य प्रक्षेपे च संस्रमवशेनानालोषितदेशतया पादपतनमत्तज्ज्वालितस्य
वा सर्वतोदिकस्य पादाक्रमणमिति तथाभूतस्य संस्रमवशेनानिरीक्षणमनालोचनम् ।
वेत्तद्वेणीविलम्बनायकावलोचनजनितरोषावेषारुणितनयनस्फुरिताधरसंरब्धकान्ता-
दर्शननिश्चितमानप्रहणः प्रणामान्ते मौन इति । वल्लभः पादपतितो न विगणित-
तदपराधोन्मुखीकरणविस्मृततदपराधया नायिकया वल्लभाकान्तपादतया पलाय-

१. इतः प्रवृत्ति ‘विरोषाभावात्’ इत्यन्तो ग्रन्थः पुस्तकान्तरालात्वेन शुद्धशु-
द्धिनाभावेन यथादर्शनस्पृष्टार्थो विचार्यः. २. ‘ज्ञत्वम् ।’ स्वाध.

न ह्यत्र विधिः तदेव कुरु माकार्षीरिति वदेकदा प्राधान्यलक्षणः ।
अपित्वन्याङ्गतालक्षणोऽनुवादः । एहीति क्रीडन्ति गच्छेति क्रीडन्ति
इति क्रीडाङ्गयोरगमनगमनयोर्न विरोधः । न च रसेषु विध्यनुवाद-
व्यवहारो नास्तीति शक्यं वक्तुम् । तेषां वाक्यार्थत्वेनाभ्युपगमात् ।

नासमर्थत्रिपुरनारीध्रमाश्लेषकारी बहिरितितीव्रतरावेगावेशेन सर्वाङ्गे प्रकम्पनेना-
बधूतः क्षितो दुःसहदुःखावस्थापोतकः । पादपञ्जनप्रसादितवल्लभो वल्लभालिङ्गन-
प्रवृत्तः कान्तजनोऽसहनया दृढकोपनया ऋगिति प्रसादमव्रजं गर्वगरिममन्धरि-
तयाबधूतस्तदा मोटने न निवारित इति संस्कार इति शेषेभ्योविप्रलम्भसंसूच-
नम् । अत एव परित्यक्तप्रायेभ्योकोपतया वल्लभकृतापराधानुस्मरणजनिताभुवा-
धाविलीकृतकुबलयदलसदृशलोचनतया शृङ्गारोदीपनम् । बहिर्दाहजनितवल्लभमु-
तादिविनाशानुस्मरणहेतुकदुःखसंभारवशाद्गताभुप्रवाहविसंस्थुलीकृतसुन्दरतरनय-
नतया शोकावेगपोषणम् । आर्द्रापराधः प्रत्ययप्रेमस्खलितदिप्रमादयुक्तः । अत-
एवेभ्योकोपनिमित्तता । बह्वेरपि प्रत्ययपराधना दाहजनिता तया शोकावेगहेतु-
तेति सदृशार्थवाचकपदनिकुरम्बजनितरसद्वयप्रतीतिभूषितकाव्यार्थाभोगाः सह-
दयानां परं चमत्कारमावहन्तीत्युच्यत इति ॥ अयं भावः—सामग्रीविशेषपरि-
पतितत्वेन भावानां विरोधाविरोधी न स्वभावमात्रनिबन्धनौ भिन्नदेशयोः शीतो-
ष्णयोरपि विरोधाभावात् ॥ ननु प्रधानतया यद्वाच्यं तत्र विधिः, अत्रप्रधाने तु
वाच्येऽनुवादः, न च रसस्य वाच्यत्वं सैष्यत इत्याशङ्क्यमानः परिहरति—न
चेति । प्रधानाप्रधानत्वकृतौ विध्यनुवादौ, तौ च व्यङ्ग्यतायामपि भवत
एवेति भावः । मुख्यतया च रस एव काव्यवाक्यार्थानामर्थः । तेन यत्रामुख्य-
तया सोऽर्थस्तत्रानुद्यमानत्वं रसस्यापि युक्तम् । यदि वानुद्यमानविभावादिसमा-

१. 'विधितदेव तदेव कुरु मा कार्षीरिति तावदे' इति पश्चात्कृतपाठः. २. 'दा'
रहितोऽपि ध्वन्यालोचनस्यः पाठः.

१. 'ऋगिति' स्यात्. २. 'अप्रधानत्वेन' ध्वन्यालोकलोचने. ३. 'वाच्यत्वं त्वथैक
सोदमित्याशङ्क्यमानः' ध्वन्यालोकलोचने. ४. 'प्रधानाप्रधानमावकृतौ' ध्वन्यालोकलोचने.
५. 'तेन मुख्यतया तत्र सोऽर्थः' ध्वन्यालोकलोचने. ६. 'यदिवा' स्यात्.

वाक्यार्थस्य च यौ विध्यनुवादौ तौ तदाक्षिप्तानां रसानामपि भवतः ।

अथ वा त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य करुणोऽङ्गम्, तस्य तु शृङ्गारः ।
तथापि न करुणे विश्रान्तिरिति तस्याङ्गतैव ।

अथ वा प्राग्यथा कामुक आचरति स्म, तथा शरामिरिति स्मर्यमा-
णशृङ्गारेणेदानीं विध्वस्ततया शोकविभावतां प्रतिपद्यमानेन पोषितः
करुणो रसः प्रधानमेव वाक्यार्थमभिधत्ते । यतः प्रकृतिरमणीयाः पदार्थाः
शोचनीयतां प्राप्ताः प्रागवस्थादिभिः स्मर्यमाणैर्विलासैरधिकतरं शोकावे-
गमुपजनयन्ति ।

यथा—

‘अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।’

इदं हि भूरिश्रवसः समरभुवि पतितं बाहुं दृष्ट्वा तत्कान्तानामनुशो-
चनम् । तथात्रापि त्रिपुरयुवतीनां शांभवः शरामिराद्रांपराधः कामी
यथा व्यवहरति स्म तथा व्यवहृतवानित्यनेनापि प्रकारेणास्त्येवावि-
रोधित्वम् ।

क्षिप्तत्वादसंख्यान्यमानता । तदाह—वाक्यार्थस्य चेति । अस्त्येवाविरो-
धित्वमिति । अत्रायं भावः—पूर्वं पक्षद्वये विप्रलम्भकरुणयोरन्यत्राङ्गभावग-
मनाच्चिर्विरोधित्वमुक्तम् । अधुना तु स विप्रलम्भः करुणस्यैवाङ्गतां प्रतिपन्नो न
विरोधीति । तथा हि—करग्रहणासहनादिना ईर्ष्याविप्रलम्भमूलान्तः स्मर्यमाण
इदानीं विध्वस्ततया शोकविभावतां प्रकृष्टां प्रतिपद्यते इति वाक्यार्थाभूतस्य करु-
णस्य विरोधिनापि शृङ्गारेण परिपोष एव विधीयते ॥ परतस्तु शृङ्गारपोषितेन
करुणेनात्र मुख्य एवार्थ उपोद्गत्यते । उक्तं हि—‘गुणः कृतात्मसंस्कारः
प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारे हि तथाभूय निवर्तते ॥’ इति ।

१. ‘वाक्यार्थस्य वाक्यस्य च’ अन्वयाच्चेत्. २. ‘स्त्येवाविरोधः कृतार्थ’ अन्वयाच्चेत्.

एवं च—

‘दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि
प्रोद्भिज्जसान्द्रपुलके भवतः शरीरे ।
दन्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा
जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥’

इत्यादावपि शृङ्गारः शान्तस्याङ्गम् । तथा हि—यथा कश्चिन्मनो-
रथशतप्रार्थितप्रेयसीसंभोगावसरे जातपुलकस्तथा त्वं परार्थसंपादनाय स्व-
शरीरदान इति शृङ्गारेण शान्त एव पोष्यते इति ।

यत्र तु न पोष्यते तत्रानङ्गत्वाद्दोष एव ।

यथा—

‘राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्बुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेश्वसर्ति जगाम सा ॥’
अत्र प्रकृतस्य करुणरसस्य विरुद्धशृङ्गारो न पोषकः ।

दन्तक्षतानीति । बोधिसत्त्वस्य सिद्धीं स्वकिशोरभक्षणप्रवृत्तां प्रति निजं शरीरं
वितीर्णवतः केनपिष्ठादुक्तं क्रियते । प्रोद्भूतः सान्द्रः पुलकः परार्थसंपत्तिजन-
नन्दकरेण यत्र । रक्ते रुधिरं मनोभिलाषो यस्याः । अनुरक्तं च मनो यस्याः ।
पूररयश्चोद्बोधितः मदनावेशश्चेति विरोधः । **जातस्पृहैरिति ।** वयमपि यदि कदा-
चिदेवं कारुणिकपदवीमधिशोक्ष्यामस्तदा सत्यतो मुनयो भविष्याम इति मनोराज्य-
युक्तः ॥ न पोषक इति । अपि त्वङ्गितयैव प्रतिभासते ॥ ननु यत्रैकतात्पर्येणेतरेषां
विरुद्धानामविरुद्धानां च न्यग्भूतत्वेनोपादानं तत्र त्वङ्गत्वेनाविरोधः । यत्र तु सम-

१. ‘प्रोद्भूत’ विवेके लोचने च.

१. ‘बोधिसत्त्वस्य’ लोचने. २. ‘प्रोद्भिज्ज’ मूले ध्वन्यालोके च. ३. ‘सपत्तिजेना-
नन्दभरेण’ ध्वन्यालोके लोचने. ४. ‘तादृशे भवतः शरीरे’ इत्यपि पूरणीयम्. ५. ‘मुन-
यश्चोद्बोधितमदनावेशश्चे’ ध्वन्यालोके लोचने.

विभावानुभावक्लेशव्यक्तिः पुनःपुनर्दीप्त्याकाण्डप्रथाच्छेदा-
ज्ञातिविस्ताराज्जननुसंधानानङ्गाभिधानप्रकृतिव्यत्ययाश्च ।

एते चाद्यौ रसस्य दोषाः ।

तत्र विभावानुभावयोः क्लेशव्यक्तिर्यथा—

‘परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्खलति तैरां परिवर्तते च भूयः ।

इति बत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसमं किमत्र कुर्मः ॥’

अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि संभवात्कामिनी-
रूपो विभावः क्लेशेन प्रतिपाद्यः ।

‘कर्पूरधूलिघवलद्युतिपूरधूत-

दिब्बण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः ।

प्रधानत्वेनानेकस्य भावस्योपनिबन्धनं तत्र कथम् । यथा—‘एकतो रुक्म इ पिब
अणत्तो समरुत्तरनिघोषो । नेहेण रणसरसेण य भट्स दोलाहं हि अमम् ॥’
इत्यादौ रत्नसुहायोः, ‘मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यम्—’ इत्यादौ रतिशमयोः,
‘इयं सा लोलाक्षी त्रिभुवनललामैकवसतिः स चार्यं दुष्टात्मा स्वसुरपकृतं येन
मम तत् । इतस्वीमः कामो गुरुरयमितः कोषदहनः कृतो वेषश्चायं कथमिदमिति
आम्यति पुनः ॥’ इत्यादौ रतिक्रोधयोः, ‘अश्वैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः श्रीहस्त-
रक्षोत्पलव्यक्तोत्तंसभूतः पिनस्य सरसा हृत्पुण्डरीकलजः । एताः शोणितपङ्कुकुङ्कुम-
जुषः संभूय कान्तैः पिबन्त्यस्थिमेहसुरां कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥’
इत्यादौ रतिजुगुप्सयोः, ‘एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितं चक्षुर्द्वितीयं पुनः पार्वत्या
वदनाम्बुजस्तनतटे शृङ्गारमारालसम् । अन्यदूरविकृष्टचापमदनकोधानलोदीपितं
शंभोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः ॥’ इत्यादौ शमरतिक्रोधानाम्,
‘एतेनाक्षणा प्रविततरुषा वीक्ष्यते व्योमसंस्थं आनोर्भिम्बं सजललुलितेनापरेणा-

१. ‘भृशं’ काव्यप्रकाशे. २. ‘भौत’ काव्यप्रकाशे.

१. ‘एकतो रोक्षिति प्रिया अन्यतः समरतूर्वनिघोषः ।

नेहेन रणसरसेन च भट्स दोलायितं हृदयम् ॥’ इति पद्याया.

२. ‘तु’ स्यात्. ३. ‘रणसरसेण’ ध्वन्यालोके. ४. ‘एकेना’ स्यात्.

लीलाशिरोंशुकनिवेशविशेषकृति-

व्यक्तस्तनोन्नतिरभूजयनावनौ सा ॥'

अत्रोद्दीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्या विभावा अनुभावापर्यवसायिनः
स्थिताः इति क्लेशव्यक्तिः ।

रसकान्तम् । अहश्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी द्वौ संकीर्णौ रचयति रसौ
नर्तकी च प्रगल्भा ॥' इत्यादौ रतिशोकोद्गोधानां समप्रधान्येनानिबन्धस्तत्र कथं
न विरोधः । अत्रोच्यते—अत्राप्येक एव स्थायी । तथा हि—'एकतो रजश्च
पिभा—' इत्यादौ स्थायिभूतोत्साहव्यभिचारिवितर्कलक्षणहेतुसंदेहकारणतया कर्तु-
णसंप्रामत्तूर्ययोरुपादानम् वीरमेकं पुष्पातीति भट्टस्येत्यनेन पदेन प्रतिपादितम् ।
न च द्वयोः समप्रधानयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकभावरहितयोरैकवाक्यभावो
युज्यते । किं च—उपक्रान्ते संप्रामे सुमटानां कार्यान्तरकरणेन प्रस्तुतसंप्रामौ-
दासीन्येन मद्ददनौचित्यम् । अतो भर्तुः संप्रामैकरसिकतया शौर्यमेकं प्रकाशयन्
प्रियतमाकर्ण्यो वीरमेव पुष्पाति । एवम्—'मात्सर्य—' इत्यादावपि चिरप्रवृत्ति-
मत्या रतिवासनाया हेयतयोपादानाच्छमैकपरत्वम् 'आर्याः समर्यादम्—' इत्य-
नेन प्रकाशितम् । 'इयं सा लोलाक्षी' इत्यादावपि रावणस्य प्रतिपक्षनायकतया
निशाचरत्वेन मायाप्रधानतया च रौद्रव्यभिचारिविषादविभाववितर्कहेतुतया रति-
कोधयोरुपादानं रौद्रपरमेव । 'अश्वैः कल्पितमङ्गलप्रतिसूराः—' इत्यादौ हास्यरसै-
कपरत्वम् । 'एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितम्—' इत्यादौ तु शंभोर्भावान्तरैरना-
क्षिततया समस्तस्यापि योग्यान्तरक्षमाद्वैलक्षण्यप्रतिपादनेन शमैकपरत्वेव 'समा-
धिसमये' इत्यनेन स्फुटीकृता ॥ 'एतेनाह्णा—' इत्यादौ तु समस्तमपि वाक्यं
भविष्यद्विप्रलम्भविषयमिति न कचिदनेकतात्पर्यम् । तदेकमुपक्रमकारेण रत्याद्यु-
पनिबन्धे सर्वत्राविरोध इति ॥ अनुभावापर्यवसायिन इति । शृङ्गारी
चेद्युवा, संभवन्ति तथाविधानुभावाः । शान्तचेत्, न संभवति । तं प्रतिपक्षरू-
पत्वास्तथाविधानां विभावानामिति शृङ्गारित्वनिश्चयाभावे सत्त्वपि तथाविधेषु

१. 'पकेना' स्यात्. २. 'शृङ्गारी चेतकविः काव्ये जातं रसमयं जगत् । स एव
वीतरागश्चेत्वीरसं सर्वमेव तत् ॥' इति ध्वन्यालोकसंवादात् 'तकविः' स्यात्.

पुनःपुनर्दीप्तिर्यथा कुमारसंभवे रतिप्रलापेषु । उपभुक्तो हि रसः
स्वसामग्रीलब्धपरिपोषः पुनः पुनः परामृष्यमाणः परिम्लानकुसुमकल्पः
कल्पते इति ।

अक्काण्डे प्रथमं यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के । दुर्योधनस्य धीरो-
द्धतप्रकृतेरपि तथाभूतभीष्मप्रमुखमहावीरलक्षयकारिणि समरसंरम्भे
प्रवृत्ते शृङ्गारवर्णने ।

अक्काण्डच्छेदो यथा वत्सराजस्य रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के । रत्नावली-
नामधेयमप्यगृह्यतो विजयवर्मवृत्तान्ताकर्णने । यथा वा वीरचरिते
द्वितीयेऽङ्के । राघवमार्गवयोर्द्वैराधिरूढवीररसे 'कङ्कणमोचनाय ग-
च्छामि-' इति राघवस्योक्तौ ।

अङ्गस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनं यथा—हयग्रीववधे हय-
ग्रीवस्य । यथा वा विप्रलम्भशृङ्गारे नायकस्य कस्यचिद्वर्णयितुमनुकान्ते
कवेर्यमकाधलंकारनिबन्धरसिकतया महाप्रबन्धेन समुद्रादेः । तथा हि
हरिविजये ईर्ष्याकुपितसत्यभामानुनयनप्रवृत्तस्य हरेः पारिजातहरण-
व्यापारेणोपक्रान्तविप्रलम्भस्य वर्णनप्रस्तावे गलितकनिबन्धनरसिकतया
कविना समुद्रवर्णनमन्तरा गडुस्थानीयं विस्तृतम् । तथा कादम्बर्याम्
'रूपविलास-' इत्यादिना महाविप्रलम्भबीजेऽप्युपक्षिप्ते तदनुपयोगिनी-
ष्वटवीशवरेशाश्रममुनिनगरीनृपादिवर्णनास्ततिप्रसङ्गाभिनिवेशः । तथा

लीलादयोऽनुभावाः क्लेशेन व्यञ्जन्ते इति ॥ पुनःपुनः परामृष्यमाण इति ।
तथा हि—विभावानुभावसामग्रीपरिघटितशैरस्यापि रसवितृप्तनयोन्यरसस्य पुन-
रान्दोलनं मालतीकुसुमपरिमर्दनवदनजुगुणमेव । धाराप्राप्ते हि रसे तदाविधानां
तत्परवशांतामुक्तिरत्नीयस्येव । तथा च तस्यां दशायां महाकवीनामेको द्वित्रा

१. 'शृङ्गारकथासम्बतारवर्णने' ध्वन्याल्लोके. २. 'धैराधिरू' काव्यप्रका०.

१. 'परामृष्यमाणः' मूळे ध्वन्याल्लोके च. २. 'रसस्या' स्यात्,

हर्षचरिते 'जयति ज्वलद्-' इत्यादिना हर्षोत्कर्षवद्विजयबीजे बाणा-
न्वयवर्णनम्, तत्रापि चानन्वितप्राय एव सारस्वतोत्पत्तिपर्यन्तो महा-
न्मन्यसंदर्भः । शिशुपालवधादौ चादितः प्रकृतप्रतिबन्धिविजयबीजोप-
क्षेपावगाढव्याप्तिमद्वीररसानुबन्धेऽपि तदसङ्गतशृङ्गाराङ्गभूततत्तदुत्पन्न-
विहारपुष्पावचायमज्जनादिवर्णनास्वत्यासक्तिः । तदिदं । अपस्तुतव-
स्तुविस्तृतिः प्रस्तुतस्सप्रतीतिव्यवधानकारिष्यपि महाकविलक्ष्येषु भू-
यसा दृश्यते इति तत्त्वं त एव विदन्ति ।

अङ्गिनः प्रधानस्यानुसंधानं यथा—रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्र-
व्यागर्गमनेन सागरिकाया विस्तृतिः । अनुसंधिर्हि सर्वस्वं सहृदयतायाः ।
यथा तापसवत्सराजे षट्स्वप्यङ्केषु वासवदत्ताविषयः प्रेम्संबन्धः कथाव-
शादाशङ्क्यमानविच्छेदोऽप्यनुसंहितः ।

अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य वर्णनं यथा—कर्पूरमञ्जरीं नायिकया
स्वात्मना च वसन्तवर्णनमनाहत्य बन्दिवर्णितस्य वसन्तस्य राज्ञा प्रशं-
सनम् ।

वा श्लोका निर्यान्ति । अत एव तापसवत्सराजे धाराप्राप्तकरुणरसः सर्वालो-
द्वितीयोऽङ्कः कविना निबद्धः । षट्स्वप्यङ्केष्विति । तथा हि प्रथमे तावदङ्के—
'तद्वकेन्दुविलोकनेन दिवसो नीतः प्रदोषं तथा तद्गोष्ठ्यैव निशापि मन्मथकृतो-
त्साहैस्तदज्ञापरिणैः । तां संप्रत्यपि मार्गदत्तनयनां द्रष्टुं प्रवृत्तस्य मे बद्धोत्कण्ठमिदं
मनः किमथ वा प्रेमासमाप्तोत्सवम् ॥' इत्यनेन । द्वितीये—'दृष्टिर्नामृतवर्षिणी
स्मितमधुप्रस्यन्दि वक्रं न किं नोर्चाई हृदयं न चन्दनरसस्पर्शानि चाज्ञानि वा ।
कस्मिन्नप्यपदेन ते कृतमिदं कूरेण प्रीताग्निना नूनं वज्रमयोऽन्य एव दहनस्तस्ये-
दमाचेष्टितम् ॥' इत्यादिना । तृतीये—'सर्वत्र ज्वलितेषु वेदमसु भयादाली-

१. 'गमने सा' का० प्र०, २. 'प्रेमबन्धः' ध्वन्यालोकलोचने.

१. 'नु' ध्वन्यालोकलोचने.

का० शा० १०

प्रकृतिव्यत्यय इति । प्रकृतिर्दिव्या मानुषी दिव्यमानुषी पातालीया

जने विद्युते श्वासोत्केस्य विहस्तया प्रतिपदं देव्या पतन्त्या तथा । हा नाथेति मुहुः प्रलापपरया दग्धं वराक्या तथा शान्तेनापि वयं तु तेन दहनेनाद्यापि दह्यामहे ॥' इत्यादिना । चतुर्थे—'देवी स्त्रीकृतमानसस्य नियतं स्वप्रायमानस्य मे तद्गोत्रप्रहणादियं सुवदना यायात्कथं न व्यथाम् । इत्थं यन्म्रणया कथं कथमपि क्षीणा कैषा जाप्रतो दाक्षिण्योपहृतेन सा प्रियतमा स्वप्नेऽपि नासादिता ॥' इत्यादिना । पञ्चमे समागमप्रत्याशया विप्रलम्भेऽङ्कुरिते—'तथाभूते तस्मिन्मुनिवचसि जातागति मयि प्रियन्नान्तर्गूढा रुषमुपगता मे प्रियतमा । प्रसीदति प्रोक्ता न खलु कुपिते-त्युक्तिर्मेधुरं समुद्रिन्ना प्रीतेर्नयनसलिलैः स्थास्यति पुरः ॥' इत्यादिना । षष्ठे च—'त्वत्संप्राप्तिविलोभितेन वैचिवैः प्राणा मया भारितास्त्वन्मत्वा त्यजतः शरीरकमिदं नैवास्ति निःश्रेयता । आसन्नोऽवसरस्तवानुगमने जाता वृत्तिः किं त्वयं खेदो यच्च तवानुगं न हृदयं तस्मिन्क्षणे दारुणे ॥' इत्यादिना च वासवदत्ताविषयो जीवितसर्व-स्वाभिमानात्मा प्रेमबन्धस्तत्र द्विभावौचित्यात्करुणविप्रलम्भादिभूमिकां गृह्यन् विच्छिन्नविच्छिन्नः समस्तेतिवृत्तव्यापितया दर्शितः । राज्यप्रत्यापत्त्या हि सन्निवनीतिमहिमोपनतया तदज्ञभूतपद्मावतीलाभानुगतयानुप्राप्यमानरूपं वासवदत्ताधिगतिरेव तत्र फलम् । निर्वहणे हि—'दृष्टा यूयं निर्जिता विद्विषश्च प्राप्ता देवी भूतघात्री च भूयः । संबन्धोऽभूद्दर्शकेनापि सार्धं किं तवै दुःखं यत्नतः शान्तमद्य ॥' इति देवीलभप्राधान्यं निर्वाहितम् । दिव्येति । दिव्यः स्वभाव इत्यर्थः । एवं मनुष्यादिष्वपि व्याख्येयम् । तत्र दिव्या यथा—'स्मृत्वा यमिजवारवासगतया वीणा समं तुम्बरोरुद्वीतं नलकूबरस्य विरहादुत्कण्ठघरम्भया । तेनैरावणकर्णचापलमुखः शक्रोऽपि निद्रां जहद्भूयः कारित एव हासिनि शचीवके दृशां संभ्रमम् ॥' मानुषी यथा—'बधूः श्वश्रूस्थाने व्यवहरति पुत्रः पितृपदे पदे रिक्ते रिक्ते

१. 'त्कम्पवि' ध्वन्यालोकलोचने. २. 'दुग्ध' ध्वन्यालोकलोचने. ३. 'निशा' ध्वन्यालोकलोचने. ४. 'प्रयाणेऽन्तर्गूढा' ध्वन्यालोकलोचने. ५. 'विधुर समुद्रिन्ना पीते' ध्वन्यालोकलोचने. ६. 'पुनः' ध्वन्यालोकलोचने. ७. 'मनसा', 'चलितैः' च ध्वन्यालोकलोचने. ८. 'स्तम्भिभावौ' ध्व० लोचने. ९. 'प्रत्यादिहृत्वा' ध्व० लोचने. १०. 'रूपा परमामिलिषणीयतमतां प्राप्ता वास' ध्व० लोचने. ११. 'ते' स्याद.

मर्त्यपातालीया दिव्यपातालीया दिव्यमर्त्यपातालीया चेति सप्तधा । वीर-

विनिहितपदार्थान्तरमिति । नवीनोतो न्यायादकलितविवेकमघनं न च प्रत्या-
वृत्तिः प्रवहति जगत्पूर्णमथ च ॥' दिव्यामानुषी तु चतुर्धा । दिव्यस्य मर्त्या-
गमने मर्त्यस्य च स्वर्गगमने इत्येको भेदः । दिव्यस्य मर्त्यभावे मर्त्यस्य च दिव्य-
भाव इति द्वितीयः । दिव्येतिवृत्तपरिकल्पनया तृतीयः । प्रभावाविर्भूतदिव्यरू-
पतया चतुर्थः । तत्र दिव्यस्य मर्त्यागमनं यथा—'त्रियः पतिः श्रीमति शासितुं
जगज्जगन्निवासो बहुदेवसञ्जनि । वसन्ददर्शिवतरन्तमम्बरादिरप्यगर्भाद्भुवं
मुनि हरिः ॥' मर्त्यस्य स्वर्गमनं यथा—'पाण्डोर्नन्दन नन्दनं वनमिदं संकल्पजैः
साधुभिः क्लृप्ता पानककेलिकल्पतरुषु द्वन्द्वैः सुधालेहिनाम् । अप्यत्रेन्दुषिलाल-
वालवल्यं संतानकानां तले ज्योत्स्नासंगलदच्छनिर्हरजलैर्यज्ञं विना पूर्यते ॥'
दिव्यस्य मर्त्यभावो यथा—'विकसित.....तस्मिन्नेन्तराये यदूनां समजनि वसु-
देवो देवकी यत्कलत्रम् । किमपर[ध]तस्मात्षोडशस्त्रीसहस्रप्रणिहितपरिरम्भः
पद्मानो बभूव ॥' मर्त्यस्य दिव्यभावो यथा—'आकाशयानतटकोटिकृतैकपा-
दास्तद्वेदमण्डयुगलान्यवलम्बहस्तैः । कांतह्लास्य च तरङ्गविघटितानि पद्मन्ति देव-
मनुजाः स्वकलेवराणि ॥' दिव्येतिवृत्तपरिकल्पना यथा—'ज्योत्स्नापूरप्रसरविशदे
सैकतेऽस्मिन्सरयवा वारधूतं चिरतरमभूत्सिद्धयुनोः कयोधित् । एको ब्रूते प्रथ-
मनिहतं कंटभं कंसमन्यः सैत्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वम् ॥'
प्रभावाविर्भूतदिव्यभावो यथा—'मा गाः पातालमुर्वि स्फुरसि किमपरं पात्यमानः
कुदैत्यैर्लोक्यं पादपीतप्रथिमनहि बले पूरय स्फुटमग्नेः । इत्युत्सप्रायमाने
भुवनमृति दशावक्त्रसुते यशोदा पायाचकाङ्कपादप्रणतिपुलकितस्मेरगण्डस्वभावः ॥'
पातालीया यथा—'ककोटः कोटिकृत्वः प्रणमति पुरतस्तक्षके देहि चक्षुः सखाः
सेवाजलिसे कपिलकुलिकयोः सौति वैस्तवस्तिकस्तवाम् । पद्यः सद्यैव भोक्ते-
बलगति पुनः कम्बलोऽयं बलोऽयं सोत्सर्पः सर्पराजो व्रजतु निजगृहं प्रेम्बतां
शेषैपालः ॥' मर्त्यः पातालीयो यथा—'आद्रावले व्रजत वेत्स्यप(?)कर्णकर्ण
द्विः संदधाति निशिरं हरशिष्यशिष्यः । तत्संप्रतं समिति यस्य कुतूहलेन

१. 'विकसितरुचि', 'विकसति भुवि' वा स्यात्. २. 'अन्ववाये' स्यात्. ३. 'तत्त्वं
तत्त्वं कथय भवता' स्यात्. ४. 'च स्वस्तिक' वागमटकाव्यानुशासने. ५. 'शङ्खपालः'
बा० का०. ६. 'न शर' स्यात्.

रौद्रशृङ्गारशान्तरसप्रधाना धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्ता उत्त-
माद्यममध्यमा च ।

तत्र रतिहासशोकाद्भुतानि मानुषोत्तमप्रकृतिवद्विव्यादिष्वपि ।

मल्लैः शरैरपि किरीटकिरीटमायम् ॥' इहापि दिव्यमानुषवन्निमो भेदानुगमः ॥
दिव्यपातालीया यथा—'स पातु वो यस्य शिखा स्म कर्णिकं स्वदेहनालं फण-
पत्रसंचयम् । विभाति जिह्वायुगलोलकेसरं पिनाकिनः कर्णभुजङ्गपङ्कजम् ॥'
दिव्यमर्त्यपातालीया यथा—'आस्तीकोऽस्ति मुनिः स विस्मयकृतः पारिक्षिती-
यान्मखापाता तक्षकलक्ष्मणः फणसृतां वंशस्य शकस्य च । उद्वेलन्मलयाद्रिच-
न्दनलतास्वान्दोलनप्रक्रमे यस्याद्यापि सविभ्रमं फणिवधूनुन्दैर्यशो गीयते ॥'
धीरोदात्तेति । धर्मयुद्धवीरप्रधानो धीरोदात्तः । धीरोद्धतादिषु त्रिव्यपि
यथाकर्म रौद्रशृङ्गारशान्तरसप्रधानो नियतरसः प्राधान्येऽपि अवश्यं भावितादुत्सा-
हस्य वीररसप्राधान्यमपि प्रतिपत्तव्यम् । ततो वीररौद्रप्रधानो धीरोद्धतः । वीर-
शृङ्गारप्रधानो धीरललितः । दानधर्मवीरशान्तप्रधानो धीरप्रशान्त इति । ननु
यदुत्साहादिभाववर्णने कथंचिद्व्यमानुषादौचित्यपरीक्षा क्रियते । रस्यादौ तु
किं तथा प्रयोजनम् । रतिर्हि भारतवर्षोचितेनैव व्यवहारेण दिव्यानामपि वर्ण-
नीयेति स्थितिः । तथा चाहुः—'कस्माद्भारतमिष्टं वर्षेष्वन्येषु देशविहितेषु ।
इहा सर्वा भूमिः शुभगन्धा काञ्चनी यस्मात् ॥ उपवनगमनक्रीडाविहारनारी-
रतिप्रमोदाः स्युः । तेषु च वर्षेषु सदा न तत्र दुःखं न वा शोकः ॥' इत्याश-
ङ्गाह—**मानुषोत्तमप्रकृतिवदिति ।** न वयं दिव्यमौचित्यं शृङ्गारविषय-
मन्यत्किंचिद्भूमः । किं तर्हि भारतवर्षेषु यथोत्तमनायकेषु राजादिषु शृङ्गारोप-
निबन्धस्तथा दिव्याश्रयोऽपि शोभते । न च राजादिषु प्रसिद्धग्राम्यसंभोगोपवर्णनं
प्रसिद्धं नाटकादौ तथैव दिव्येषु तत्परिहर्तव्यम् । नाटकादेरभिनेयत्वादभिनयस्य
संभोगशृङ्गारविषयस्य सभ्यत्वात्तत्र परिहार इति चेत् । ननु यद्यभिनयस्यैवं
विषयस्य सा केन वार्यते । तस्मादभिनेयार्थेऽभिनेयार्थे च काव्ये यदुत्तमप्रकृते
राजादेस्तमस्त्रीभिः सह ग्राम्यसंभोगवर्णनं तदसभ्यं तथैव दिव्यादिविषयम् ।
न च संभोगस्य सुरतलक्षण एवैकः प्रकारो यावत्, अग्न्येऽपि परस्परभ्रमदर्श-
नादयः प्रभेदाः संभवन्ति । त एव चोत्तमप्रकृतिविषये वर्णयितुमुचिताः । एवं

किं तु रतिः संभोगश्चरारूपा उत्तमदेवतानिष्पन्ना न वर्णनीया । तद्वर्णनं हि पित्रोः संभोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् ।

यत्तु कुमारसंभवे हरगौरीसंभोगवर्णनं तत्कविशक्तिरिस्कृतत्वाद्भूमा न दोषत्वेन प्रतिभासते ।

क्रोधोऽपि भ्रुकुट्यादिविकारवर्जितः सद्यःफलदो निबद्धव्यः ।

यथा—

‘क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्विरः खे मरुतां चरन्ति ।

तावत्स बर्हिर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥’

हासादिष्वप्यौचित्यं योज्यमिति । दिव्यादिषु रतेः संभोगविप्रलम्भोभयरूपाया वर्णनीयत्वेन सामान्येनाभिधाने उत्तमदेवताविषयत्वेनापि तथा प्रसक्तौ विद्वेषमाह—किं त्विति । संभोगः परस्परावलोकनप्रणयकलहसंगतकादिः । स चासौ शृङ्गारश्च तद्रूपा । अनुचितमिति । आस्त्रादयितृणां हि यत्र चमत्कारविघातः तदेव रससर्वस्वम् । आस्त्रादयितृत्वात् उत्तमदेवतासंभोगपरामर्शं च पितृसंभोग इव लज्जातन्द्रादिना कथमत्कारावकाश इत्यर्थः ॥ शक्तिरिस्कृतत्वादिति । संभोगोऽपि ह्यसौ प्रतिभानवता कविना तथा वर्णितो यथा तत्रैव विश्रान्तं हृदयं पौर्वापर्यपरामर्शं कर्तुं न ददाति । यथा निर्व्याजपराक्रमस्य पुरुषस्याविषयोऽपि बुध्यमानस्य तावत्तस्मिन्नवसरे साधुवादो वितीर्यते, न तु पौर्वापर्यपरामर्शः । तथात्रापिती भावः । यदाह ध्वनिकारः—‘अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्यो संश्रियते कवेः । यथै शक्तिरिस्कृतस्य ऋगिलेखावभासते ॥’ इति ॥ अन्येष्विति । दिव्यादिषु । तथा च केवलमैतुष्यस्य राजादेवर्णने सप्तार्णव-
ज्ज्वनादिलक्षणा व्यापारा उपनिबध्यमाना वर्णनामहिम्ना सौष्ठवमृतोऽपि नीरसा एव नियमेन भवन्ति ॥ ननु नायलोक्यमनादयः सातवाहवप्रसूतयः श्रूयन्ते तदलोकसामान्यप्रभाषातिशयवर्णने किमनौचित्यम् सर्वोर्वीभरक्षमेणां भूभुजा-

१. ‘सबशक्तिरुतो दोषः स शक्तिरुत’ ज्ञानालोके. २. ‘मातृपक्ष’ ज्ञानालोके.
३. ‘भान्ति’ ज्ञानालो०. ४. ‘वीर्याह’ ज्ञानालो०. ५. ‘क्षम’ ज्ञानालो०.

स्वःपातालगमनसमुद्रलङ्घनादावुत्साहस्तु मानुषेभ्योऽन्येषु । मानुषेषु तु यावदवदानं प्रसिद्धम् उचितं वा, तावदेव वर्णनीयम् । अधिकं तु बध्यमानमसत्यप्रतिभासेन 'नायकवद्वर्तितव्यं न प्रतिनायकवत्' इत्युपदेशे न पर्यवस्येत् । एवमुक्तानां प्रकृतीनामन्यथावर्णनं व्यत्ययः ।

तथा तत्रभवन् भगवन्निति उत्तमेन वाच्यम्, नाधमेन; मुनिप्रभृतौ, न राजादौ । भट्टारकेति न राजादौ । परमेश्वरेति न मुनिप्रभृतौ । प्रकृतिव्यत्ययापत्तेः ।

यदाह—

‘तत्रभवन्भगवन्निति नार्हत्यधमो गरीयसो वक्तुम् ।

भट्टारकेति च पुनर्नैवैतानुत्तमप्रकृतिः ॥

तत्रभवन्भगवन्निति नैवार्हत्युत्तमोऽपि राजानम् ।

वक्तुं नापि कथंचन मुनिं च परमेश्वरेशेति ॥’

मिल्याशङ्क्याह—मानुषेष्विति । न वयं ब्रूमः यत्प्रभावातिशयवर्णनं न समुचितं राज्ञाम्, किं तु केवलमनुष्याश्रयेण योत्पाद्यवस्तुकथा क्रियते तस्यां दिव्यादिकमौचित्यं न योजनीयम् । दिव्यमानुष्यादौ तु तद्योजनमविरुद्धमेव । यथा पाण्डवकथायाम् । सातवाहनादिषु तु येषु अवदानं श्रूयते तावदेवोपनिबद्धव्यमिल्यर्थः ॥ अवदानमिति । सातिशयं कर्म ॥ अधिकं त्विति । अयमर्थः—यत्र च नेयानां प्रतीतिखण्डना न ज्ञायते तादृशवर्णनीयम् । तत्र केवलमानुषस्य एकपदे सप्ताण्वलङ्घनसंभाव्यमानतया कृतमिति हृदये स्फुरदेवास्त्र चतुर्वर्गोपायस्याप्यलीकतां बुद्धां निवेशयति । रामादेस्तु चरितं तथाविधमपि पूर्वप्रसिद्धपरम्परोचितसंप्रत्ययोपाकृतं नासत्यतया चकास्ति । अत एव तस्यापि यदा प्रभावान्तरमुत्प्रेक्ष्यते तदा तादृशमेव न त्वसंभाबनास्पदं वर्णनीयमिति ॥

१. ‘मनुचि’ ध्वन्यालो०. २. ‘मानुषा’ ध्वन्यालो०. ३. ‘भावां तु कथायामुभय-योजन’ ध्वन्यालो०. ४. ‘यावदवदानम्’ ध्वन्यालो०.

एवं देशकालवयोजात्यादीनां वेषव्यवहारादिसमुचितमेवोपनिबद्धव्यम् ।

देशकालवयोजात्यादीनामिति । तत्र जगदेकदेशाश्च देशः । यावा-
पृथिव्यात्मकमेकं जगदित्येके । 'हलमगु बलस्यैकोऽनङ्गान्हरस्य न लाङ्गलं कम-
परिमिता भूमिर्विष्णोर्न गौर्न च लाङ्गलम् । प्रभवति कृषिर्नद्याप्येषां द्वितीयगवं
विना जगति सकले नेहरदृष्टं दरिद्रकुटुम्बकम् ॥' दिवस्पृथिव्यौ द्वे जगती इत्य-
परे । यथा—'रुणद्धि रोदसी वास्य यावत्कीर्तिरनश्वरी । तावरिकलायमभ्यास्ते
सुकृती वैबुधं पदम् ॥' स्वर्गमृत्युपातालमेदात्रीणि जगन्तीत्यपरे । यथा—'त्वमेव
देव पातालमीशाना त्वं निबन्धनम् । त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥'
तान्येव भूर्भुवः स्वः इत्यन्ये । यथा—'नमस्त्रिभुवनभोगवृत्तिखेदभरादिव ।
नौघनाषाङ्कपर्यङ्कशायिने शार्ङ्गधन्विने ॥' महर्जनस्तपः सत्यमित्येतैः सह सते-
त्यपरे । यथा—'संस्तम्भिनी पृथुनितम्बतटैर्धरित्र्याः संवाहिनी जलमुचां चल-
केतुहस्तैः । हर्षस्य सप्तभुवनप्रयितोरुकीर्तैः प्रासादपङ्क्तिरियमुच्छिखरा विभाति ॥'
तानि सप्तभिर्वायुस्कन्धैः सह चतुर्दशेति केचित् । यथा—'निरवधि च निराश्रयं
च यस्य स्थितमनुवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् । प्रथम इह भवान्सर्वमूर्तिर्जयति चतु-
र्दशलोकवल्लिकन्दः ॥' तानि सप्तभिः पातालैः सहैकविंशतिरिति केचित् ।
यथा—'हरहासहरावासहरहारनिभप्रभाः । कीर्तयस्तव लिप्सन्तु भुवनान्येकविं-
शति ॥' सामान्यविवक्षा एकयति, विशेषविवक्षा त्वनेकयतीति सर्वमुपपन्नम् ।
तत्र भूलोकः पृथ्वी, तत्र च सप्त महाद्वीपाः 'जम्बूद्वीपः सर्वेमध्ये ततश्च
लक्षो नात्रा शात्मलोऽतः क्रैमोऽतः । क्रौञ्चः शार्ङ्गः पुष्करध्वजशैषां बाह्या
बाह्या संस्थितिर्मण्डलीभिः ॥' 'लावणो रसमयः सुरोदयः सार्षपौ दधिजलः
पयःपयाः । स्वादुवारिरुदधिश्च सप्तमस्तान्परीत्य त इमे व्यवस्थिताः ॥' एक
एवायं लावणः समुद्र इत्येके । यथा—'द्वीपान्यष्टादशात्र क्षितिरपि नवभिर्वि-
स्तृतास्त्रिंशत्खण्डैरेकाम्भोधिर्दिगन्तप्रसुमरसलिलः प्राज्यमेतत्सुराज्यम् । तैस्त्रिंश-

१. 'मा' का० प्र०. २. 'यसे' का० प्र०. ३. 'नागनाथाङ्क' स्वा०. ४. 'नि'
का० प्र०. ५. 'न्स कूर्म' का० प्र०. ६. 'लिम्पन्तु' बा० का०. ७. 'कृशो'
स्मात्. ८. 'शार्कः' बा० का०. ९. 'दकः' बा० का०. १०. 'स्वा' बा० का०.
११. 'कस्मिन्नभ्याज' बा० का०.

प्याजिकेलिम्यति करसिन्धयोपाजिते वीरवर्धे पर्याप्तं मे न दातुस्तद्विदमिति धिया
 वेधसे यक्षुकोप ॥' त्रय इत्यन्ये । यथा—'आकम्पितक्षितिभृता महता निकामं
 ह्येलाभिभूतजलधित्रितयेन यस्य । वीर्येण संहतिभिदा विहितोन्नतेन कल्पान्त-
 कालविसृतः पवनोऽनुचके ॥' चत्वार इत्यपरे । यथा—'चतुःसमुद्रवेलोर्भिर-
 चितैकावलीलतम् । मेरुमप्यद्रिमुल्लङ्घ्य यस्य कापि गतं यशः ॥' सप्तैक्येन्ये ।
 यथा—'अगस्त्यचुलकोत्क्षिप्तसप्तवारिधिवारिणि । मुहूर्तं केशवेनापि तरता पूत-
 रायितम् ॥' (?) कविप्रसिद्धा वा विसृष्टपरमार्थं सर्वमुपपन्नम् । 'मध्ये जम्बू-
 द्वीपमाथो गिरीणां मेरुर्नाम्ना काञ्चनः शैलराजः । यो मूर्तानामौषधीनां निधानं
 यथावासः सर्ववृन्दारकाणाम् ॥' 'तमेनमवधीकृत्य ब्रह्मणा पुण्यकर्मणा । तिर्य-
 गूर्ध्वमधस्ताच्च विश्वस्य रचना कृता ॥' मेरोश्चतुर्दिशमिलावृतं वर्षम् । तन्नोत्तरेण
 त्रयो वर्षेनिरयः । नीलः श्वेतः शृङ्गावध । रम्यकं हिरण्यमुत्तराः कुण्ड इति च
 क्रमेण त्रीणि तेषां वर्षाणि । दक्षिणेनापि त्रय एव । निषयो हेमकूटो हिमवांश्च ।
 हरिवर्षं किंपुरुषं तारतमिति त्रीणि वर्षाणि । तत्रेदं भारतवर्षमन्यम् । अस्य च
 नवमेदाः—इन्द्रद्वीपः कसेरुमांस्ताम्रपर्णो गभस्तिमान् नगद्वीपः सौम्यो गैन्धर्वो
 वरुणः कुमारीद्वीपश्च । पञ्च सतानि जलं पञ्च स्थलमिति विभागेन प्रत्येकं योज-
 नसहस्रावधेयो दक्षिणात्समुद्राद्रिमवन्तं यावत्परस्परमगस्य स्थानान्येतानि योज-
 यति स सम्राष्टित्युच्यते । कुमारीपुरातप्रभृति बिन्दुसरोवधि बीजनानां दशशती
 चक्रवर्तिक्षेत्रम् । तां विजयमानश्चक्रवर्ती भवति । चक्रवर्तिचिह्नानि तु—'चक्रं
 रथो मणिर्भार्या निधिरश्वो गजस्तथा । प्रोक्तानि सप्त रत्नानि सर्वेषां चक्रवर्ति-
 नाम् ॥' कुमारीद्वीपाच्च—'विन्ध्यश्च पारियात्रश्च शुक्तिमातृक्षपर्वतः । महेन्द्रसह्य-
 मलयाः सप्तैते कुलपर्वताः ॥' तत्र विन्ध्यादयः प्रतीतस्वरूपाः । मलयविशेषास्तु
 चत्वारः । तेषु प्रथमो यथा—'आ मूलयष्टेः फणिवेष्टितानां सचन्दनानां जनन-
 न्दनानाम् । कङ्गोलकैलामरिचैर्वृतानां जातीतरुणां च स जन्मभूमिः ॥' द्वितीयः—
 'यस्त्रोत्तमां मौक्तिककामधेनुरुपलक्ष्ममर्चति ताम्रपर्णी । रजेश्वरो रजमहानि-
 धानं कुम्भोद्भवसं मलयं पुनाति ॥' 'यत्र हुमा विह्वमनामधेया वंशेषु मुकाफ-
 लजन्म तत्र । मदोत्कटैः केशरिकण्ठनादैः स्फुटन्ति तस्मिन्धनसारवृक्षाः ॥'
 तृतीयः—'विलासभूमिः सकलामराणां पदं नृणां योर्मुनिपुंगवस्य । तदा फलैः
 पुष्पलताभितानैराश्चर्यमूर्लं मलयः स तत्र ॥' चतुर्थः—'सा तत्र चानीकररज-

न्वित्रैः प्रासादमालावकभीविटङ्कैः । द्वारगलाबद्धसुरेश्वराद्या लङ्घेति वा रावण-
 राजधानी ॥ 'प्रवर्तते कोकिलनादहेतुः पुष्पप्रसूः पद्ममजन्मदायी । तेभ्यश्च-
 तुभ्योऽपि वसन्तमित्रमुदञ्चुखो दक्षिणमातरिश्वा ॥' पूर्वापरयोः समुद्रयोर्हिर्मन्-
 न्धद्वयोश्चान्तरमार्थावर्तः । तस्मिंश्चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यं च तन्मूलश्च सदाचारः ।
 तत्रत्यो व्यवहारः प्रायेण कवीनाम् । तत्र वाराणस्याः परतः पूर्वदेशः । यत्राज्ञ-
 कलिङ्गकोसलतोसलोकैलमगरमधकविदेहनेपालपुण्ड्रप्रारज्योतिषतैमल्लिकमल्लजद-
 मल्लवर्तकमुद्गावद्गोत्तरप्रभृतयो जनपदाः । बृहद्वेङ्गलोहितविरचकोरवर्तुनेपालका-
 मरूपादयः पर्वताः । शोणलौहित्यौ नदी । कङ्गाकरतोवाकैलपमाथाश्च नद्यः ।
 लबलीप्रन्धियर्पिणिकागुद्राक्षाकस्तूरिकावीनामुत्पादः । मैहिमत्याः पुरतो दक्षिणा-
 पथः । यत्र महाराष्ट्रमाहिष्मकाऽमकनैदर्भकुन्तलकथकेशिकर्त्तपारककाक्षिकीर-
 लिकावेरमुरलवानवासकणिंसिंहलवोर्षेदेण्डकपाण्ड्यपल्लवाग्ननासिक्यकोङ्कैगिरिवे-
 ञ्जरप्रभृतयो जनपदाः । विन्ध्यदक्षिणपदे माहेन्द्रमलयमेकलपालमज्जरसङ्गाश्रीपर्व-
 तादयः पर्वताः । नर्मदातापीपयोष्णीगोदावरीकावेरीभैरवैरथीवेणीवैजरातुङ्गभद्राताम-
 र्पणीपलावतीरावणगङ्गाद्या नद्यः । तदुत्पत्तिर्मल्योत्पत्तिर्ध्याख्याता । वसिष्ठयाः परतः
 पश्चाद्देशः । तत्र देशसमसुराष्ट्रदाशेरकत्रवणभृगुकच्छकच्छीयानर्ताबुद्धजाङ्गण-
 वार्हजवनप्रभृतयो जनपदाः । गोवर्धनगिरिनगरदेवसभ्यद्यालक्षिषिरार्जुनादयः
 पर्वताः । सरस्वतीशुभ्रवतीवार्तघ्नीमहीहिण्डवाद्यानद्यः । करीरपीलुगुग्गलकर्जूर-
 करभावीनामुत्पादः । पृथूदकात्परत उत्तरापथः । यत्र शककेकयावोकाणहूणबना-
 गुजकम्बोजवाल्मीकबह्वर्लस्यातकुल्लतकीरतङ्गणतुवारतुरैकवर्हरहरहूरहुहुकस्रवर्ह-
 समार्गरमठकरकण्ठप्रभृतयो जनपदाः । हिमालयजालन्धरकलिन्देन्द्रकीलवैण्डाच-
 लादयः पर्वताः । गङ्गासिन्धुसरस्वतीशतहचन्द्रभागाबमुनैरावतीमितस्ताविपाशाकु-
 द्देविकाद्या नद्यः । सरलदेवदारुद्राक्षाकुङ्कुमचक्षराजिनसौशीरस्रोतोजनयेन्ध-

१. 'मयदिन्धयो' वा० का०. २. 'लोत्कलमगधमुद्र' वा० का०. ३. 'ताम्र'
 वा० का०. ४. 'लदलमल्लर्तकमुद्र' वा० का०. ५. 'कपिष्ठाबा' वा० का०.
 ६. 'पर्णायु' वा० का०. ७. 'मा' वा० का०. ८. 'सर्पा' वा० का०. ९. 'केरल' वा०
 का०. १०. 'जोड' वा० का०. ११. 'कोष्ठ' इति पाठोऽधिकः वा० का०.
 १२. 'मी' वा० का०. १३. 'जम्बुरा' वा० का०. १४. 'ला' वा० का०. १५. 'देवसभा'
 वा० का०. १६. 'हयवन' वा० का०. १७. 'स्यवकम्पाक' वा० का०.
 १८. 'पुष्प' वा० का०. १९. 'ण्ड' वा० का०. २०. 'कल' वा० का०.

बवैर्ह्यत्रराणामुत्पादः । तेषां मध्ये मध्यदेश इति व्यवहार इति । यदाहुः—
 ‘हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्रमिवनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः स
 कीर्तितः ॥’ तत्र ये देशाः पर्वताः सरितो द्रव्याणामुत्पादश्च तत्प्रसिद्धमिति न
 निर्दिष्टम् । ‘द्वीपान्तराणां ये देशाः पर्वताः सरितस्तथा । नातिप्रयोज्याः कवि-
 भिरिति गाढं न चिन्तिताः ॥’ विनश्चनप्रयागयोर्गङ्गायमुनयोश्चान्तरमन्तर्वेदी ।
 तदपेक्षया दिशो विभजेतेति केचित् । तत्रापि महोदयं मूलमवधीकृत्य दिशो
 विभजेत् । प्राच्यवाचीप्रतीच्युवीची चतस्रो दिश इत्येके । यथा—‘चतसृष्वपि
 दिक्षु राणद्विषतः प्रति येन चित्रचरितेन । विहितमपूर्वमदक्षिणमपश्चिममनुत्तरं
 कर्म ॥’ ऐन्द्राग्नेयी याम्या नैर्ऋती वारुणी वायवी कौबेर्यैशानी चाष्टौ दिश
 इत्यन्ये । यथा—‘एकं ज्योतिर्दशौ द्वे त्रिजगति गदितान्यद्रजासंख्यनुभिर्भूतानां
 पञ्चमं यान्यलमृतुषु तथा वैष्णवीनां विधानि । युष्माकं तानि सप्तत्रिंशदमुनिनु-
 तान्यष्टदिग्भौजि भानोर्यान्ति प्राङ्गे नवत्वं दश दधतु शिवं वीथितीनां शतानि ॥’
 ब्राह्मी नागीया च द्वे, ताभ्यां सह दशेत्यपरे । यथा—‘दशदिक्कूटपर्यन्तसी-
 मसंकटभूमिके । विषमास्थूलनक्षत्र (?) ब्रह्माण्डग्रामके स्थितिः ॥’ सर्वमस्तु वि-
 वक्षापरम्ना हि दिशामियत्ता । तत्र चित्रास्त्रायन्तरे प्राची । तदनुसारेण प्रतीची ।
 ध्रुवेण उबीची । तदनुसारेणापाची । अन्तरेषु विदिशः । ऊर्ध्वं ब्राह्मी । अधस्ता-
 ज्ञागीया चेति । द्विधा च दिग्व्यवहारः कवीनां प्राक् सिद्धो विशिष्टस्थानावधि-
 साध्यः । तत्र प्राक् सिद्धे प्राची—‘द्वित्रैर्व्योम्नि पुराणमौक्तिकमणिच्छायैः स्थितं
 तारकैर्ज्योत्स्नापानभरालसेन वपुषा सुप्ताश्चकोराग्रनाः । यातोऽस्ताचलचूलमुद्रस-
 मधुच्छत्रच्छविश्वन्द्रमाः प्राची बालबिडाललोचनरुचां जाता च पात्रं ककुप् ॥’
 दक्षिणा—‘दक्षिणो दक्षिणामाक्षां जिज्ञासन्तोऽधिकं बभौ । जिज्ञासन्दक्षिणा-
 माक्षां भगवानिब भास्करः ॥’ पश्चिमा—‘यस्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मितं
 मितकपे विवस्वता । दीर्घया प्रतिमया सरोम्भसस्तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥’
 उत्तरा—‘अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः । पूर्वापरौ
 तोयनिधी बगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥’ विशिष्टस्थानावधौ तु द्विवि-
 भागे पूर्वपश्चिमौ—‘यादांसि हे चरत संगतगोत्रतन्त्रं पूर्वेण चन्दनगिरेरुत पश्चि-
 मेन । नो चेज्जिरन्तरधराधरसेतुसुतिराकल्पमेष न विररस्यति वा वियोगः ॥’

दक्षिणोत्तरौ यथा—‘काश्याः पुरो दक्षिणदिग्विमाने तथोत्तरस्यां दिशि वारिराशेः ।
 कर्णान्तवक्त्रीकृतपुष्पचापो रत्या समं साधु वसत्यनङ्गः ॥’ उत्तरादावप्युत्तरदिग्-
 मिधानमनुत्तरादावप्युत्तरदिगमिधानं च । तयोः प्रथमम्—‘तत्रागारं धनपति-
 गृहानुत्तरेणास्मदीयं दूरालक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन । यस्योद्याने कृतकत-
 नयः कान्तया वर्धितो मे हस्तप्राप्यस्तवकविनतो बालमन्दारवृक्षः ॥’ द्विती-
 यम्—‘सह्याद्रेरुत्तरे भागे यत्र गोदावरी नदी । पृथिव्यामिह कृत्स्नायां स प्रदेक्षो
 मनोरमः ॥’ एवं दिगन्तरेष्वपि । तत्र देशपर्वतनद्यादीनां दिशां च यः कमस्तं
 तथैव निबध्नीयात् । साधारणं तुभयत्र लोकप्रसिद्धित्वं । तद्वद्वर्णनियमः । तत्र
 प्राच्यानां इयामो वर्णः—‘इयामेष्वग्नेषु गौरीनां सूत्रहारिकहारिषु । वक्त्रीकृत
 धनुः पौष्पमनज्ञो बल्यु बल्यति ॥’ दाक्षिणात्यानां कृष्णो यथा—‘हृदं भासां
 भर्तुर्द्वुतकनकगोलप्रतिकृतिकमान्मन्दज्योतिर्गलति नभसो विम्बबलयम् । अ-
 थैव प्राचीनः सरति मुरलीगण्डमलिनस्तरुच्छायाचक्रेः स्तवकित इव ध्वान्तवि-
 सरः ॥’ पाश्चात्यानां पाण्डुर्यथा—‘शाखास्मेरं मधुकवलना केलिलोलेक्षणानां
 मृगज्जीणां बकुलमुकुलं कुन्तलीभावमेति । किं चेदानीं यवनतरुणीपाण्डुगण्डस्थ-
 लीभ्यः कान्तिः स्तोके रचयति पदं नागबल्लीदलेषु ॥’ उचीच्यां गौरो यथा—
 ‘काश्मीरीगात्रलेखासु लोलह्लावण्यवीचिषु । द्रावयित्वैव विन्यस्तं स्वर्णं षोडशव-
 णिकम् ॥’ मध्यदेश्यानां कृष्णः इमामो गौरश्च । कृष्णो यथा—‘युधिष्ठिरकोष-
 बहेः कुरुवंशीकदाहिनः । पाश्चालीं ददृशुः सर्वे कृष्णा धूमशिखामिव ॥’ एवं
 इयामोऽपि । नवकविमार्गे कृष्णइयामयोः पाण्डुगौरयोर्वा महान् विशेष इति ।
 गौरो यथा—‘तव नवनवनीतपिण्डगौरे प्रतिफलदुत्तरकोसलेन्दुपुत्रि । अवगत-
 मलिके मृगाङ्गविश्वं मृगमदपत्रनिमेन लाञ्छनेन ॥’ विशेषस्तु पूर्वदेशरा-
 जपुत्र्यादीनां गौरः पाण्डुर्वा वर्णः—‘कपोले जानक्याः करिकलभदन्तपुतिमु-
 खिसरस्मेरं गण्डोद्भरपुलकं वक्त्रकमलम् । मुहुः पश्यन्कृष्णं जनकवरसेना-
 कलकलं जटाजूटमन्त्रिं द्रवयति रघूणां परिकृतः ॥’ यथा च—‘तासां माधव-
 पत्नीनां सर्वासां चन्द्रवर्चसाम् । शब्दवियेव विद्यानां मध्ये जज्वाल रुक्मिणी ॥’
 एवमन्यदपि यथासंभवमूहम् ॥ कालः काष्ठादिभेदभिन्नः । तथा च—‘काष्ठा
 निमेषो दश पञ्च चैव त्रिंशच्च काष्ठाः कथिताः कलासु । त्रिंशत्कलैव
 भवेन्मुहूर्तस्तैस्त्रिंशता रात्र्यहनी समेते ॥’ ते च चैत्राश्वयुजमासयोर्भवतः ।

चैत्रात्परं प्रतिघातं मौहूर्तिकी दिवसवृत्तिर्निशाहानिष त्रिमास्याः । ततः परं
मौहूर्तिकी निशावृत्तिर्दिवसहानिष । आश्वयुजात्परतः प्रसरे तदेव विपरीतम् ।
राशितो रश्म्यन्तर्गमणमुष्णभाक्षो मासः । वर्षाणि दक्षिणायनम् । शिखिरा-
शुत्तरायणम् । शयनः संवत्सरः इति सौरं मानम् । पञ्चदशाहोरात्रः पक्षः ।
वर्षमानसोमशुक्लिमा शुक्लः, वर्षमानसोमकृष्णिमा कृष्ण इति पित्र्यं मासमानम् ।
अधुना च वेदादितः कृत्स्नापि क्रिया कल्पः । पित्र्यमेव व्यत्ययितपक्षं चान्द्रम-
सम् । इदमार्यावर्तवासिनः कवयश्च मानमाश्रिताः । एवं द्वौ पक्षौ मासः । द्वौ
मासाद्वयः । षण्मास्युत्तरां परिवर्तः संवत्सरः । स च चैत्रादिरिति वैवक्षाः ।
श्रावणादिरिति लोकयात्राविदः । तत्र नभानभस्वश्च वर्षाः । यथा—‘गर्भं बला-
कामु निवेद्ययन्तो वंशाङ्कुरात्स्वैनिनदैर्ब्रजन्तः । रजोऽम्बुदाः प्राश्रुषि सुप्रयन्तो या-
त्रोद्यमं भूमिभृता हरन्ति ॥’ ‘सशङ्ककीशालशिलीन्प्रयूथीप्रसूवदः पुष्पितलाङ्ग-
लीकः । दग्धोर्वेरासुन्दरगन्धबन्धुरर्धस्यं वारिसुचामनेहा ॥’ ‘वनानि नीलीद-
लमेचकानि धाराम्बुजौता गिरयः स्फुरन्ति । पुराम्भसा भिन्नतटास्तटिन्यः
सान्द्रेन्द्रपोपानि च छाङ्गुलानि ॥’ ‘चकोरहर्षा यतिचारचौरो वियोगिनीवीक्षित-
नाथवर्त्मा । शृङ्गान्प्रति प्रस्थितपान्धसार्धः कालोऽयमाग्रातनभाः पयोदैः ॥’ ‘या
केलियात्रा किल कामिनीभिर्या दुःखहर्म्याप्रविलासक्षय्या । चतुःसमं यन्मृगना-
भिगर्भं सा वारिदत्तोः प्रथमातिथेयी ॥’ ‘बलचट्टलचातकः कृतकुरङ्गरागो-
दयः सदुर्गुरवोद्यमो मदभरप्रगल्भोरगः । शिखण्डिकुलताण्डबासुदितमुद्रकङ्का-
हयो वियोगिषु घनागमः स्मरविषं त्रिषं मुचति ॥’ ‘दलकुटजकुण्डलः
स्फुटितनीपमुष्णोत्करो नवप्रसवबान्धवः प्रथितमञ्जरीकं जवः । कदम्बक-
लवाम्बरः कलितकेतकीकोरकबलभित्तुलसंभवो हरति हन्त र्धर्मास्तयः ॥’ तत्र
पाश्चात्त्यः पौरस्त्यो वा वायुरिति सप्रयः । यथा—‘प्राहृम्यम्भोमृतताम्भोद-
भरनिर्भरमम्बरम् । कद्रुम्बकुङ्कुमामोदा वायवो वान्ति वाह्याः ॥’ यथा
च—‘पौरस्त्यस्तोयहर्तोः पवन इव पतन्यावकस्त्व धूमो शिखस्तोवादिस्वर्गः
प्रणव इव परं पावनं वेदराक्षोः । संख्यातस्तोषवेच्छोतिव वयनदियोर्नन्दिवाङ्गी-
निनादः सौरस्त्रामे सुखं वो विषरत्न वनिताजन्दनः क्षण्डनस्त ॥’ इव जैष्वश
शरत् । यथा—‘प्रोम्भौदयन्ती विमदान्मधुरान्मयस्तयन्ती कुररद्विरेफान् । शर-

१. ‘राशयन्तरसं’ स्यात्, २. ‘ज्वरं’ स्यात्, ३. ‘मयूराणां महापनोदः’ वाच्य-
काव्यानुशासनात्; ‘प्रोत्सारवन्ती’ स्यात्,

त्वमभ्येति विकारस्य वद्वानुन्मूलयन्ती कुमुदोत्पलानि ॥' 'सा भाति पुष्पाणि
विशेषयन्ती बन्धूकषाणासनकुङ्कुमेषु । शेफालिकासप्तपलाशकाशभाण्डीरसौमन्धि-
कमालतीषु ॥' 'सखजरीटा सपयःप्रसन्ना सा कस्य नो भानसमाच्छिनन्ति ।
कादम्बकारण्डवचक्रवाकससारसकौशकुलानुयाता ॥' 'उपानयन्ती कलहंसवृष-
मगस्तिदृष्ट्या पुनरी पयसि । मुक्तासु शुभ्रं दधतीव गर्भं शरद्विष्वैधरितैव-
कास्ति ॥' 'क्षितिं स्ननन्तो इषभाः खुराग्रै रोधो विषाणैर्द्विरदा रदन्तः । शृङ्गं
स्यजन्तो हरवश्च जीर्णं कुर्वन्ति लोकानवलोकनोत्कान् ॥' 'अत्रावदातपुतिचन्द्रि-
काम्बुनीलावभासं च नमः समन्तात् । सुरेभवीशीदिवसावतारा जीर्णाभ्रखण्डानि
च पाण्डुराणि ॥' 'महानवम्बां निखिलाक्षपूजा नीराजना बाजिमटद्विपानाम् ।
शीपालिकायां विविधा विलासा यात्रोन्मुखैरप्र नृपैर्विधेयाः ॥' 'व्योम तारतरता-
रकोत्करं स्पन्दनप्रवरणक्षमा मही । भास्करः शरदि शीतशीधितिर्बुध्यते च सह
माधवः सुरैः ॥' 'कैदार एव कलसाः परिणामनम्राः प्राचीनमामलकमर्थति पाक-
नीलम् । एवार्कं स्फुटननिर्गतगर्मगन्धमल्लीभवन्ति च अरप्रपुसीफलानि ॥'
'गेह्वाजिरेषु नवशालिकणावपातगन्धानुभावसुभगेषु कृषीवलानाम् । आनन्द-
यन्ति मुसलोल्लसनावधूतपाणिस्खलद्वलयपद्मतयो बधूत्याः ॥' 'तीक्ष्णं रवित्पपति
नीच इवाचिराव्यः शृङ्गं रुक्मस्यजति मित्रमिवाकृतहः । तोयं प्रसीदति मुनेरिव
धर्मचित्तं कामी दरिद्र इव शोषमुपैति मेघः ॥' 'नयो वहन्ति कुटिलक्रमयुक्तछु-
क्तिरेखाङ्गुबालपुलिनोदरसुप्तकूर्माः । अस्यां तरङ्गितजुतोयपलायमानमीनाञ्जुसारि-
वकदन्तकरालफालाः ॥' 'अपङ्कितटावटः शफरफण्टफालोज्ज्वलः पतत्कुरर-
कातरभ्रमवदभ्रमीनभ्रमः । लुठकमठसैकतश्चलबकोटवाचाटितः सरित्सलिलसंचयः
शरदि मेदुरः सीदति ॥' 'वायुश्चात्रानियतदिक्कः । यथा—'उषःसु बधुरा(?)कृष्टा
जडावस्यायशीकराः । शेफालीकलिकाकोशकषायामोदिनोऽनिलाः ॥' सद्यः सह-
स्यश्च हेमन्तः । यथा—'द्वित्रिसुचुकुन्दकलिकलिततुरमुकुलः क्रमेण लवलीषु ।
पञ्चषफलिनीकुसुमो जयति हिमर्तुर्नवावतरः ॥' 'पुष्पागरोर्ध्वप्रसवावतंसा वाम-
भ्रुवः कञ्जकुञ्जिताङ्गाः । वक्रोल्लसत्कुङ्कुमसिक्ककाल्याः सगन्धतैलाः कबरीव-
हन्ति ॥' 'यथा यथा पुष्पति शीतकालसुषारचूर्णोत्करकीर्णवातः । तथा तथा
यौवनशालिनीनां कवोष्णतामत्र कुचा लमन्ते ॥' 'वराहवध्राणि नवोदनानि
दधीनि संनद्धरसानि चात्र । सुकोमलाः सर्पपकन्दलीश्च भुक्त्वा जनो निन्दति

वैद्यविद्याम् ॥’ ‘अत्रोपचारः सलिलैः कवोष्णैर्वर्त्तिकचिदत्र खदतेऽन्नपानम् । सुदु-
र्भगामत्र निपीड्य शेते खस्वस्तु नित्यं तु हिमर्तवेऽसौ ॥’ ‘विमुक्तवर्हा विमदा
मयूराः प्ररुद्धगोधूमयवा च सीमा । व्याघ्रीप्रसूतिः सलिलं सबाष्पं हेमन्तलिङ्गानि
जयन्त्यमूनि ॥’ ‘सशमीधान्यपाकानि क्षेत्राण्यत्र हरन्ति च । त्रिशङ्कुतिलका
रात्र्यः पच्यन्ते लवणानि च ॥’ ‘उद्यानानां मूकपुंस्कोकिलत्वं सृजन्तीणां मौन-
मुद्रा मुखेषु । मन्दोद्योगा पक्षिणां व्योमयात्रा हेमन्ते स्यात्सर्पदर्पक्षयश्च ॥’
‘कर्धन्धूनां नागराणीफलानां पाकोद्रेकः खाण्डवोऽप्याविरस्ति । कृष्णेक्ष्णां पुण्ड्र-
काणां च गर्भे माधुर्यध्रीर्जायते चाप्यपूर्वा ॥’ ‘येषां मध्ये मन्दिरं तत्पदसंपत्पार्श्वे
दाराः स्फारतारुण्यसाराः । लीलावह्निर्निहृतोद्दामधूमसे हेमन्तं ग्रीष्मशेषं विद-
न्ति ॥’ वायुरश्रोवीच्यः पाश्चात्यो वा । यथा—‘लम्पाकीनां किरन्तश्चिकुरविर-
चनां रत्नकांक्षासयन्तश्चम्बन्तश्चन्द्रभागां विवितमुमनसः कुङ्कुमान्कम्पयन्तः ।
एते कस्तूरिकेणप्रणयसुरभयो बल्लभा बाह्वीना कौलतीकेलिकाराः परिचयितहिमं
वायवो बान्त्युषीच्याः ॥’ यथा च—‘भञ्जन्भूर्जद्वुमालीस्तुहिनिरितटेषूद्गतत्वत्क-
राला रेवाम्भःस्थूलवीचीचयचकितचलच्चातकं व्याधुनानः । पाश्चात्यो वासि
वेगाद्भुततुहिनिलोलाशीकरासारवर्षं मातङ्गक्षुण्णसान्द्रस्तुतसरलसरत्सारसारी समी-
रः ॥’ तपस्तपस्वश्च शिशिरः । स च हेमन्तधर्म एव । विशेषस्तु—‘रात्रिर्विचि-
त्रसुरतोचितयामदैर्घ्या चण्डो मरुद्वहति कुङ्कुमपङ्कसाध्यः । तल्पस्थितिर्द्विगुणतूल-
पटा किमन्यदर्थन्ति चात्र विततागुरुधूपधूमाः ॥’ ‘आच्छेपिताः पृथुरतक्लमपीत-
शीतमायामिनीं घनमुदो रजनी युवानः । उर्बोर्मुहुर्वलनबन्धनसंधिलोलपादान्त-
संबलिततूलपटाः स्वपन्ति ॥’ ‘पानेऽम्भसोः सुरसनीरसयोर्न भाति स्पर्शक्रियासु
तुहिनानलयोर्न बात्र । नो दुर्भगासुभगयोः परिरम्भणे वा नासेवने च शशिभा-
स्करयोर्विशेषः ॥’ ‘पुष्पक्रिया मरुबके जलकेलिनिन्दा कुन्दान्यशेषकुसुमेषु धुरि
स्थितानि । सौभाग्यमेणतिलकाद्भजतेऽर्कबिम्बं काले तुषारिणि दहन्ति च चन्द-
नानि ॥’ ‘सिद्धार्थयष्टिषु यथोत्तरहीयमानसंतानभिष्वपनसूचिपरम्परासु । द्वित्रा-
वशेषकुसुमासु जनिकमेण पाकक्रमः कपिशिमानमुपादधाति ॥’ ‘उषीच्यचण्डा-
निलताडितासु निलीनमीनासु जलस्य मूले । नालावशेषाञ्जलतासिदानां विला-
सवापीषु न याति दृष्टिः ॥’ ‘मायन्मतङ्गः पृषतैकतोषी पुष्यद्राहो धृतिमङ्ग-
लायाः । दरिद्रनिन्द्यः सघनैकनिन्द्यः स एष कालः शिशिरः करालः ॥’ ‘अति-

नववधूरोषखादुः करीवतनूनपादसरलजनाश्लेषकूरस्तुषारसमीरणः । गलितवि-
भवस्याहोवाद्य द्युतिर्मृगणा रवेर्विरहिवनितावकौपम्यं विभर्ति निशाकरः ॥' 'अन्यः
प्रकृतिपितलाः कथितकुङ्कुमालेपनैर्निर्तम्बफलकस्तनस्थलभुजोरुमूलादिभिः । इहा-
मिनवयौवनाः सकलरात्रिसंश्लेषितैर्हरन्ति शिशिरज्वरा रतिमतीव पृथ्वीमपि ॥'
मधुर्माधवश्च वसन्तः । यथा—'चेत्रे मदधिः शुक्रसारिकाणां हारीतदात्पूहम-
धुव्रतानाम् । पुंस्कोकिलानां सहकारबन्धुर्मदस्य कालः पुनरेष एव ॥' 'मनोऽ-
धिकं चात्र विलासलास्ये प्रेक्षासु दोलासु च सुन्दरीणाम् । गीते च गौरीचरिता
वसन्ते पूजाप्रपञ्चे च मनोभवस्य ॥' 'पुंस्कोकिलः कूजति पद्ममेन बलाद्विलासा
युवतेः स्फुरन्ति । सरो वसन्तेऽत्र नवैः प्रसूनैः स्वचापयष्टेर्घटनां करोति ॥'
'पिनद्धमाहारजताशुकानां सीमन्तसिन्दूरजुषा वसन्ते । स्मरीकृते प्रेयसि भक्ति-
माजां विशेषवेषः खदते वधूनाम् ॥' 'अयं प्रसूनोदुरकर्णिकारः पुष्पप्रपञ्चाशि-
तकाञ्चनारः । विजृम्भणाकोविदकोविदारः कालो विकासोद्धतसिन्धुवारः ॥' 'रोही-
तकाञ्चातककिरिता मधूकमोचा सह माधवीभिः । जयन्ति शोभां जनकश्च
शाखी सशेखरः पुष्पभरैर्वसन्ते ॥' 'यो माधवीमुकुलदृष्टिषु वेणिबन्धो यः कोकि-
लाकलहतेः कथने च लाभः । पूजाविधिर्दमनकेन च यः स्मरस्य तस्मिन्मधुः स
भगवान्युहरञ्जनानाम् ॥' 'नालितः कुरबकस्तिलको न दृष्टो नो ताहितश्च
चरणैः सुदृशामशोकः । सितो न वक्त्रमधुना बहुलश्च चेत्रे चित्रं तथापि भवति
प्रसवावकीर्णः ॥' 'चेत्रे चित्रौ रक्तनीलावशोको खर्णाशोकस्तत्तृतीयश्च पीतः ।
जैत्रं तत्र तत्प्रसूनान्तरेभ्यश्चेतोयोनेर्भूर्भुवःखलयेऽपि ॥' 'गूषाकानां नालिकेरी-
द्वमाणां हिन्तालानां पाटलीर्किंशुकानाम् । खर्जूरीणां तालताडीतरूणां पुष्पापीड-
न्यासहेतुर्वसन्ते ॥ वायुश्चात्र दक्षिणः । यथा—'चुम्बलङ्गावनालीर्मुहुरलकलता
लासयन्केरलीनामान्ग्रीधमिल्लबन्धान्सपदि शिथिलयद्देहयक्षागबलीः । उद्दामं
दाक्षिणाल्यो मलितमलयजः सारथिर्मानकेतोः प्रातः सीमन्तिनीनां मधुसमय-
सुहृन्मानवीरः समीरः ॥' शुक्रः शुचिश्च ग्रीष्मः । यथा—'विकासकारी नवमा-
लिकानां दलच्छिरीषप्रभवामिरामः । पुष्पप्रदः काञ्चनकेतकीनां ग्रीष्मोऽयमु-
ल्लास...धातकीकः ॥' 'खर्जूरजम्बूपनसाग्रमोवप्रियालपूगीफलनारिकेलैः ।
हृन्द्वाणि खेदालसतामपास्य रतानुबन्धानमिहाद्रियन्ते ॥' 'स्रोतांस्यम्भासि सकु-
पकानि प्रपाः कठोरेऽहनि पान्यपूर्णाः । शुचौ समभ्यर्चितसकुषाने प्रागेव स्यायं

च वहन्ति मार्गाः ॥' 'यस्कायमानेषु दिनार्धविद्रा यत्ज्ञानकेलिर्दिवसावसाने । यत्रात्रिशेषे सुरतावतारः स मुष्टियोगो वनवर्ममाधी ॥' 'या चन्द्रिका चन्दनपङ्कट्या या जलमार्गानिलवीचिमाला । या तालवृन्तैरुदबिन्दुदृष्टिर्जलाजलि सा शुचये ददाति ॥' 'कर्पूरवर्ण सहकारभङ्गस्ताम्बूलमार्द्रकमुकोपकृतम् । हाराश्च तारास्तनुवस्त्रमेतन्महारहस्यं शिशिरक्रियायाः ॥' 'मुक्तालताश्चन्दनपङ्कदिग्धा मृणालहारानुसृता जलार्द्राः । खञ्जश्च मौलौ स्मितचम्पकानां प्रोम्भेऽपि सोऽयं शिशिरावतारः ॥' अत्र हि—'पच्यन्त इव भूतानि ताप्सन्त इव पांसवः । कथ्यन्त इव तोषाणि ध्यावन्त इव बाहवः ॥' 'एष्यः स्थलीषु मृगतृणिकया द्वियन्ते स्रोतस्तनुरवजनिता जलवेणिवन्धाः । ताम्यसिप्तिनिर्वै सरांसि जलस्य शोषाद्द्वारबट्टिकावलयश्च कूपाः ॥' 'करभाः शरभाः सरासभा मदमायान्ति मजन्ति विक्रियाम् । करवीरकरीरपुष्पिणीः स्थलभूमीरधिष्ठ्य रासते ॥' 'सहकाररसार्चिता रसाला जलभक्तं फलपानकानिमग्नाः (?) । मृगलावरसाव्रितं (?)...दुग्धं स्मरसंजीवनमौषधं निदाघे ॥' 'जडचन्दनवारवस्तुरण्यः सजलार्द्राः सहतारहारमालाः । कदलीदलतल्पकल्पनस्थाः स्मरमाहूय निवेशयन्ति पार्श्वे ॥' 'प्रीष्मी चीरीनादवन्तो वनान्ताः पङ्काभ्यक्ताः सेरिताः (?) सेभकोलाः । लोलजिह्वाः सर्वधारप्रवर्गा मूलस्रस्तः पक्षिणश्चांशवेशैः ॥' 'हर्म्यं रम्यं चन्द्रिकाधौत-पृष्ठं कान्तोच्छिष्टा वारुणी वारिमित्रा । मालाः कण्ठे पाटलामल्लिकानां सद्यो प्रोष्मं हुन्त हेमन्तमन्ति ॥' वायुश्चात्र नैर्ऋतोऽनियतदिक्को वा । यथा—'सोऽयं करैस्तपति वह्निमयैरिवार्कः साग्नारविस्तरभरेव घरा समग्रा । वायुः कुकूलमिव वर्षति नैर्ऋतश्च कार्क्षानवैरिव शरैर्मदनश्च हन्ति ॥' यथा च—'वाल्याचक्रकबुम्बिताम्बरभुवः स्थूला रजोदण्डकाः संप्रन्थन्ति भविष्यदभ्रपटलस्थूणावितर्क नमः । किं चान्व्यन्मृगतृणिकाम्बुविसरैः पात्राणि वीतार्णसां सिन्धूनामिह सूचयन्ति दिवसेष्वागामिनीं संपदम् ॥' चतुरवस्थश्च ऋतुः । संधिः शैशवं प्रोढिरनुवृत्तिश्च । ऋतुद्वयमर्थ्यं संधिः । स शिशिरवसन्तयोर्वया—'युतसुमनसः कुन्दाः पुष्पेष्वलसा हुमे मनसि च गिरं प्रप्रन्ति मे कीरन्ति न कोकिला(?) । अथ च सवितुः शीतोलासं लुठन्ति मरीचयो नवजरठतामालम्बन्ते क्लमोदयदाविनीम् ॥' वसन्तश्च शैशवं यथा—'गर्भप्रन्थिषु वीरुधां सुमनसो मध्येऽङ्कुर

१. 'कथ्यन्त' स्वात्. २. 'नि च' स्वात्. ३. 'प्रीष्मे' स्वात्. ४. अत्र श्लोके कीदृक् पाठ इति न शक्यते.

पङ्क्ताः बाष्पामात्रपरिग्रहः पिकवधूकण्ठोदरे पञ्चमः । किं च ग्रीष्मि ज्वनन्ति
 जिष्णुदिवसैर्द्विर्भ्रमनो जन्मनो देवस्यापि विरोज्जितं यदि भवेद्भ्रासवश्यं धनुः ॥'
 प्रौढिर्यथा—'साम्यं संप्रति सेवते विचकिलं पाष्मासिकैर्मौक्तिकैः कान्ति कर्षति
 काश्चनारकुमुभं माजिष्ठधौतात्पटात् । दूषीनां कुरुते मधूकमुकुलं लावण्यलुम्पाकर्ता
 लाटीनामिनिभं चकास्त्रि च पतद्भ्रन्ताप्रतः केशरम् ॥' 'अतिकान्तर्तुलिङ्गं यत्कु-
 सुमाद्यनुवर्तते । लिङ्गानुवृत्तिं तामाहुः सा ज्ञेया काव्यलोकतः ॥' वर्षासु ग्रीष्मलि-
 ङ्गाच्चविकासानुवृत्तिः । यथा—'खं वस्ते कलविङ्ककण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलं
 चर्चा पारयतीव दुर्दुरकुलं कोलाहलैरुन्मदम् । गन्धं चुम्बति सिक्कलाजसदृशं वर्षेण
 दग्धा स्थली दुर्लक्षोऽपि विभाव्यते कमलिनीहासेन भासां पतिः ॥' किं च—'ग्री-
 ष्मिकसमयविकाशी कथितो धूलीकदम्ब इति लोके । जलधरसमयप्राप्ती स एव
 धाराकदम्बः स्यात् ॥' यथा—'धूलीकदम्बपरिधूसरदिशुलस्य रफच्छट्टासुरशरा-
 सनमण्डनस्य । वीतायुधाशनिसुचो ननु नीलकण्ठ नोत्कण्ठसे समदवारिधरागम-
 स्य ॥' 'जलसमयजायमानां जातिं यां कर्दमेन जनयन्ति । सा शरादि महोत्सविनी
 गन्धान्वितषट्पदा भवति ॥' यथा—'स्थूलावश्यायबिन्दुद्युतिदलितवृहत्कोरकप्र-
 ण्धिभाजो जालं जालं लतानां जरठपरिमलप्लावितानां जजुम्भे । नानाहंसोपधानं
 सपदि जलनिधेशोत्ससर्पापरस्य ज्योत्स्नाशुक्लोपधानं शयनमिव शशी नागभोग्य-
 द्भ्रमम्भः ॥' स्तोकानुवृत्तिं केतक्या अपि केचिदिच्छन्ति । यथा—'असूच्यत
 शरत्कालः केतकीधूलिधूसरैः । पद्माताम्रैर्नवायातचरणैरिव वासरैः ॥' 'शर-
 द्भवानामनुवृत्तिरत्र बाणासनानां सकुरण्टकानाम् । हेमन्तवके यदि दृश्यतेऽपि न
 दृश्यते बन्धविधिः कवीनाम् ॥' हेमन्तशिथिरयोरैक्ये सर्वलिङ्गानुवृत्तिरेव । उक्तं
 च—द्वादशमासः संबत्सरः पञ्चर्तवो हेमन्तशिथिरयोः समासेन । 'महबकदमन-
 कपुत्रागपुपलिङ्गानुवृत्तिमिः सुरभिः । रचनीयश्चित्रधीः किञ्चित्कुन्दानुवृत्त्या च ॥'
 यथा—'गेहे वाहीकयूनां वहति दमनको मञ्जरीकर्णपूरानुमादः पामरीणां मरुति
 मरुबकामोदिनि व्यक्तिमेति । सख्यो गन्धानुसारस्तुतसुरभिश्चिराः शीकरः साह-
 कारः सर्पजम्भः शरावे रचयति च रसो रेचकीचककाणि ॥' यथा—'कुन्दे
 मन्दस्तमाले मुकुलिनि विकलः कातरः किंकिराते रकाशोके सशोकश्चिरमपि
 विकचे चम्पके कुमिताक्षः । पान्थः खेदालसोऽपि श्रवणकटुरदृशकमभ्येति

यदुक्तम्—

‘अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥’

इति ।

धुन्वन्तोत्कण्ठः षट्पदानां नवमधुपटलीलम्पटं कर्पटेन ॥’ एवमन्याप्यनुवृत्तिः ।
 ‘विचैकलिकेसरपाटलि चम्पकपुष्पा वसन्तयो (?) ग्रीष्मे । तत्र च तुहिनर्तु-
 भवं मरुबकमपि केचिदिच्छन्ति ॥’ यथा—‘अभिनवकुसुमचिस्पर्धि कर्णे शिरीषं
 मरुबकपरिवारे पाटलादामकण्ठे । स तु सरसजलाद्गोन्मीलितः सुन्दरीणां दिन-
 परिणतिजन्मा कोऽपि वेषश्चकास्ति ॥’ एवमन्यदपि कविप्रसिद्धान्युक्तम् ।
 ‘शोभान्धौ गन्धरसौ फलार्चनाभ्यां च पुष्पमुपयोगि । षोडा दशितमेतत्सप्त-
 ममनुप...योगि तथा ॥’ ‘यत्प्राचिमासे कुसुमं निबद्धं तदुत्तरे बालफलं विधे-
 यम् । तदग्रिमे प्रौढिधरे च कार्यं तदग्रिमे पाकपरिष्कृतं च ॥’ ‘दुमोद्भवानां
 विधिरेष दृष्टो वल्लीफलानां न महाननेहा । तेषां द्विमासावधिरेव कार्यः पुष्पे
 फले पाकविधौ च कालः ॥’ ‘अन्तर्व्याजं बहिर्व्याजं बाह्यान्तर्व्याजमेव च ॥’
 ‘सर्वव्याजं बहुव्याजं निर्व्याजं च तथा फलम् ॥’ ‘लकुचाद्यन्तर्व्याजं तथा बहि-
 र्व्याजमत्र मोचादि । आम्नाद्युभयव्याजं सर्वव्याजं च ककुभादि ॥’ ‘पनसादि
 बहुव्याजं नीलकपिच्छादि भवति निर्व्याजम् । सकलफलानां षोडा ज्ञातव्यः
 कविभिरिति मेदः ॥’ तदेवं देशकालौ व्याख्यातौ ॥ **वयः** शैशवादिक् ॥
जातिः क्षीपुंसादिका ब्राह्मणत्वादिका वा । आदिप्रहणाद्विधावित्तकुलपात्रादयो
 लभ्यन्ते । **वेषः** कृत्रिमं रूपम् । व्यवहारक्षेष्ट । आदिप्रहणादाकारवचना-
 दयो हेयाः । वेषव्यवहाराणीति देशादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तेन देशे वेषस्य
 व्यवहारस्य आकारस्य वचनस्य वा औचित्येन निबन्धः करणीय इत्यर्थः । एवं
 कालादौ योज्यम् । यथा कान्यकुब्जाचार्यदेशे उद्धतो वेषः । दारुणो व्यवहारः ।
 भयंकर आकारः । परुषं वचनमनुचितम् । म्लेच्छेषु त्वेतदेवोचितम् । तथा

१. ‘औचित्योपनिबन्ध’ का० प्र०.

२. ‘विचकित’ साधु.

‘भक्त्या शब्दार्थयोर्दोषाः’ इत्युक्तम् । तत्र च शब्दस्य पदवा-
क्यरूपत्वात्प्रथमं द्वौ पददोषावाह—

निरर्थकासाधुत्वे पदस्य ।

दोष इति वर्तते । कृतसमासयोर्भावप्रत्ययः । तेन निरर्थकत्वम-
साधुत्वं च पदस्य दोषौ । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । तत्र चादीनां पूर-
णार्थत्वे निरर्थकत्वं यथा—

‘मुबन्मुहुर्मुहुरहं चपलाकुलाक्षः

कृत्वा स्खलन्ति भवतोऽभिमुखं पदानि ।

स्वामिन्भवच्चरणयोः शरणं प्रपन्नः

संसारदारुणदरेण हि कांदिशीकः ॥’

पदैकदेशः पदमेव, तन्निरर्थकत्वं यथा—

‘आदावज्जनपुञ्जलिसवपुषां श्वासानलोच्छासित-

प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः संतापितानां दशाम् ।

संप्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो

भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा ॥’

अत्र ‘दशाम्’ इति बहुवचनमनर्थकम् । कुरङ्गेक्षणाया एकस्या
एवोपादानात् ॥

न च—

‘अलसवलितैः प्रेमाद्राद्रिर्मुहुर्मुकुलीकृतैः

क्षणमभिमुखैर्लज्जालोलैर्निमेषपराङ्मुखैः ।

हृदयनिहितं भावाकृतं वमद्विरिवेक्षणैः

कथय सुकृती कोऽयं मुग्धे त्वयाद्य विलोक्यते ॥’

इत्यादिवध्यापारमेदाद्बहुत्वम् । व्यापाराणामनुपात्तत्वात् । न च व्या-
पारेऽत्र दृक्शब्दो वर्तते ।

यमकादौ निरर्थकत्वं न दोष इति केचित् । यथा—

‘योषितामतितरां नखत्दनं गात्रमुज्ज्वलतया न खल्लनम् ।’

‘बभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन श्रियाधिका तां प्रति मेनका च न ।’

शब्दशास्त्रविरोधोऽसाधुत्वम् । यथा—

‘उन्मज्जन्मकर इवामरापगाया वेगेन प्रतिमुखमेत्य बाणनद्याः ।

गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥’

अत्र हन्तेर्नाकर्मकत्वम्, न स्वाङ्गकर्मकत्वमित्यात्मनेपदाप्राप्तेः ‘आजघ्ने’पदमसाधु ॥

‘न दोषोऽनुकरणे’ इति वक्ष्यमाणत्वात् ‘पश्यैष च गवित्याह—’ इत्यत्र न दोषः ।

अथ प्रयोदशवाक्यदोषानाह—

विसंधिन्युनाधिकोक्तास्थानस्थपदपतत्प्रकर्षसमाप्तपुनरात्ता-
विसर्गहृतवृचसंकीर्णगर्भितभग्नप्रक्रमानन्वितत्वानि वाक्यस्य ।

दोषा इति वर्तते ।

तत्र संधिः स्वराणां समवायः संहिताकार्येण द्रवद्रव्याणामिवैकी-
भावः, क्वाटवत्स्वराणां व्यञ्जनानां च प्रत्यासत्तिमात्ररूपो वा । तस्य
विश्लेषादस्त्रीलत्वात्कष्टत्वाच्च वैरूप्यं विसंधित्वम् ।

विश्लेषक्यथा—

‘कमले इव लोचने इमे अनुवध्नाति विलासपद्धतिः ।’

‘लोअलकानुचिद्धानि आननानि चक्रसति ।’

संहितां न करोमीति स्वेच्छा सद्बुदपि दोषः । प्रकृतिस्त्वचिर्बाने

त्वसङ्कृत् । 'संहितैकपदवत् पादे अर्थान्त्वर्जम्' इति हि काव्य-
समयः ।

अश्लीलत्वाद्यथा—

'विरेचकमिदं नृत्यमाचार्याभासयोञ्जितम् ।'

अत्र 'विरेचकम्' इति जुगुप्सा । 'याम' इति व्रीडा ।

तथा—

'चकाशे पनसप्रायैः पुरी षण्ढमहाद्रुमैः ।'

अत्र 'शेष' इति 'पुरीषम्' इति 'महाद्रुम' इति च 'व्रीडाजुगुप्सा-
मङ्गलार्थस्मारकत्वादश्लीलाः ।

कष्टत्वाद्यथा—

'मञ्जयुद्धमगर्भास्ते गुर्वाभोगा इमा वभुः ।'

वक्राद्यौचित्येति वक्ष्यमाणत्वाद्दुर्वचकादौ न दोषः ।

यदाहुः—

'शुकस्त्रीबालमूर्खाणां मुखसंस्कारसिद्धये ।

प्रहासासु च गोष्ठीषु वाच्या दुर्वचकादयः ॥'

अवश्यवाच्यस्यानभिधाने न्यूनपदत्वम् ।

नागरेषु बहुचितं तदेव ग्राम्येष्वनुचितमिति । यथा—'परिभ्रमन्मूर्खजघदपदा-
कुलैः स्मितोदयादर्शितवन्तकेसरैः । मुखैश्चलत्कुण्डलरश्मिरश्मितैर्नवातपासुष्टस-
रोजचारभिः ॥' गोपीनां हि ग्राम्यत्वात्कनककुण्डलान्यनुचितानीति । एवं काला-
दावप्युक्तम् ॥ **विरेचकमिति** । विगतं प्रीयासीनां रेचकं भ्रमणं यत्र । अस्म-
भ्यगाचार्येण योजितमिति प्रकृतोऽर्थः । विरेचकं प्रवर्तकमिति च ॥ **अवश्य-
वाच्यस्येति** । अवश्यभावेनाभिधेयस्य अविनाभावेनौचित्येन वा प्रतीयमान-

यथा—‘तथामृतां दृष्ट्वा’ इति । अत्रास्माभिरिति खिन्नमित्यस्मात्पूर्वमित्थमिति च नोक्तमिति न्यूनत्वम् ।

तथा—

‘त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।

किमपराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥’

स्याभिधानेऽपि न दोषः । यथा—‘कियन्मात्रं जलं विप्र जानुद्वं नराधिप । तथापीयमवस्था ते न सर्वत्र भवाहशाः ॥’ ‘यत्र ह्यन्यत्क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषे प्रयुज्यते’ इति न्यायादस्तिर्लभ्यते । तथा च—‘मा भवन्तमनलः पवनो वा बारणो मदकलः परशुर्वा । वज्रमिन्द्रकरविप्रसृतं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ॥’ अत्रौचित्यादाक्षीदित्यादिक्रिया गम्यते । तथा—‘मा धाक्षीन्मा भाक्षीन्मा छैत्सीजातुचिद्वत भवन्तम् । सुकृतैरध्वन्यानां मार्गतरो स्वस्ति तेऽस्तु सह लतया ॥’ अत्रानल इत्यादीनि कर्तृपदान्यौचित्यात्प्रतीयन्ते ॥ एवं ज्ञानभिहितवाच्यत्वं पृथग्दोषैवेव वाच्यम् । धर्मिधर्मोभयात्मनो बल्लुनः प्रतिपत्तये पुनः स एव शब्दस्तत्पर्यायः सर्वनाम वाक्यं वाच्यमपि नोक्तं यत्र, तत्रापि न्यूनत्वमिति केचिद्वदन्ति । यथा—‘द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।’ इति । अत्र हि कपालिशब्दो धर्मधर्मोभयवृत्तिः संश्लिमात्रं वा प्रख्याययेत् । कपालसंबन्धकृतं वा गार्हितत्वमुभयमपि वेति त्रयः पक्षाः । तत्र प्रथमपक्षे विशेषप्रतिपत्तये कपालिग्रहणमपरमपि कर्तव्यम्, येनास्य गार्हितत्वं प्रतीयेत । द्वितीयपक्षे तस्याश्रयप्रतिपत्तये तेनैव तत्पर्यायेण सर्वनाम्ना वा विशेष्यमवश्यमुपादेयं भवति, येन तस्य विवक्षितार्थसिद्धावाच्यो हेतुभावोऽवकल्प्येत । तत्र तेनैवोपादाने यथा—‘सततमनज्ञोऽनज्ञो न वेति परदेहदाहदुःखमहो । यद्यमैदहं ददति मामनलशरो ध्रुवमसौ न कुसुमशरः ॥’ इति । पर्यायेण यथा—‘कुर्या हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ।’ अत्र हि हरस्येति पर्यायशब्देनोपात्तस्यार्थस्य पिनाकपाणित्वं धैर्यच्युतेरशक्यकरणीयतायामाच्यो हेतुः । अन्यथा हरग्रहणस्य पीनरुक्त्वं

अत्रापराधस्य लवमपीत्यर्थो वाच्यः ।

तथा—

‘नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृष्टनिशाचरः

सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।

अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा

कनकनिकपस्त्रिम्बा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥’

अत्र आन्तौ निवृत्तायां तद्विषयभूतयोः सुरधनुर्धारासारयोरिव विद्युतोऽपीदमा परामर्शो वाच्यः ।

स्यादिति । यथा च—‘एकः शङ्खामहिबरिपोरत्नजडैर्न तेयात्’ इति । सर्वनाम्ना यथा—‘दृष्ट्वा द्रव्यं मनसिजं जीवयन्ति दृष्टैव याः । विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥’ अत्रापि ता इति सर्वनामोपात्तस्यार्थस्य वामलोचनात्वं मनसिजदाहजीवनयोरन्योन्यविहङ्गयोरपि अभिन्नहेतुकत्वोपपत्तावार्थो हेतुः । इतरथा वामलोचनालस्य पुनरुपादानप्रसङ्गः । अत एव तृतीयः पक्षो न संभवत्येव । एकस्यैव शब्दस्यावृत्तिमन्तरेणानेकार्थप्रतिपादनसामर्थ्यासंभवात् । न चासावनिबन्धना शक्या कल्पयितुम् । न वैषामेकमप्यत्रोक्तमिति न्यूनपदत्वमिति । वयं तु ब्रूमः—न हि शब्दस्याभिधेयवृत्तिरिष्यते येनैकस्मिन्नेवार्थे लपक्षीणत्वात्तस्याः शब्दान्तरमर्थान्तरार्थं प्रयुज्येत तदावृत्तिनिबन्धनं वा किंचित्परिकल्प्येत । किंतु दृष्ट्यन्तरमपि सहृदयैकसंवेद्यं व्यक्तित्वभावमस्त्येव । एवं च वृत्त्यन्तरोपकल्पनायामेकस्मादेव शब्दाद्वाच्येन सहैव व्यङ्ग्यस्यापि प्रतीतिरनिवारितप्रसरैव । तथा हि—परमेश्वरवाचकसहस्रसंभवेऽपि ‘कपालिनः’ इति तद्वाचकतया प्रयुक्तं बीभत्सरसालम्बनविभावतां सूचयन् जुगुप्सास्पदत्वं ध्वनति । संप्रति द्वयं चेत्तृतीयं रमणीयम् । यत्किञ्च पूर्वमेकां सैव दुर्ग्यसनदूषितत्वेन शोचनीया जाता । संप्रति पुनस्तस्या तस्यास्तथाविधदुरप्यवसायकमिषारब्धमित्युपहस्यते । प्रार्थनाशब्दोऽप्यतितरां रमणीयः । यस्मात्काकतालीययोगेन तत्समागमः कदाचिच्च वाच्यतावद्दुः । प्रार्थना पुनरत्रालन्तकौलीनकलङ्कारिणी । सा च त्वं चेति द्वयोरप्यनुभूयमानपरस्परस्पर्धिकावप्यातिशयप्रतिपादनपरत्वे-

यथा वा उपमायाम्—

‘संहयवक्त्रायजुया वियसिअं कमलामुणालसंछन्ना ।

वावीबहुत्वरोयण विलिच्छयणया सुहावेई ॥’

अत्र कमलमृणालप्रतिकृत्योर्मुखबाहोः केनापि पदेनानुपादानान्यून-
पदत्वम् ।

क्वचिद्रुणः ।

यथा—

‘गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा

सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्निभम्बाम्बरा ।

मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी

सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥’

क्वचिन्न गुणो न दोषः ।

यथा—‘तिष्ठेत्कोपवशात्—’ इति ।

अत्र पिहितेत्यतोऽनन्तरं ‘नैतत् यतः’ इति एतैर्न्यूनैः पदैर्विशेष-
बुद्धेरकरणात् गुणः । ‘उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वा प्रतिपत्तिं बाधते’ इति
न दोषः ।

अधिकपदत्वं यथा—

‘स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः ।

अनिरुद्धसमन्वितोक्तियुक्तिः प्रतिमल्लास्तमयोदयः स कोऽपि ॥’

अत्र ‘आकृति’शब्दोऽधिकः ।

तथा—

‘ताडीजह्यो निजग्रे कृततदुपकृतिर्यत्कृते गौतमेन ।’

अत्र ‘तत्’शब्दः ।

यथा—

‘दलत्कंदलमागमूमिः सनवाम्बुदमम्बरम् ।

वाप्यः फुल्लाम्बुजयुजो जाता दृष्टिविषं मम ॥’

अत्र भजिः सहशब्दो युजिश्चाधिकाः ।

तथा—‘विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः’ इति ।

‘त्वगुत्तरा सद्भवतीमधीतिनीम्’ इति च मत्त्वर्थीयस्याधिक्यम् । बहु-
व्रीहिसमाश्रयेणैव तदर्थावगतिसिद्धेः । यदाहुः—‘कर्मधारयमत्वर्थी-
याभ्यां बहुव्रीहिर्लघुत्वात्प्रक्रमस्य’ ।

तथा—‘वासो जाम्बवपल्लवानि जघने गुञ्जासजो भूषणम्’ इति,
‘तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः’ इति, ‘येनाकुम्भनिमग्नवन्यकरिणां यूथैः
पयः पीयते’ इत्यत्र तद्धितप्रत्ययस्याधिक्यम् । षष्ठीसमासाश्रयेणैव
तदर्थावगतेः ।

यत्र त्वर्थान्तरे तद्धितस्योत्पत्तिः न तत्र समासात्मतीतिरिति न
तस्याधिक्यम् ।

यथा—

‘अथ भूतानिवात्रंशरेभ्यस्तत्र तत्रसुः ।’

इति । अत्र हि अपत्यार्थे तद्धितो नेदमर्थे इति ।

तथा—

‘किं पुनरीदृशे दुर्जाते जातामर्षनिर्भरे च मनसि नास्त्येवावकाशः
शोकक्रियाकरणस्य ।’

इत्यत्र क्रियाकरणयोः ।

यथा वा उपमायाम्—

‘अहिणवमणहरविरह्यवलयविह्रसा विहाइ नववहुया ।

कुन्दल्यच्चसमुफुल्लगुच्छपरिच्छित्तभरगणा ॥’

अत्रोपमेयस्य नीलरत्नादेरनिर्देशो अमरगणपदमतिरिच्यते इत्यधिक-
पदत्वम् ।

तथा—

‘अलिभिरञ्जनबिन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।

न खलु शोभयति स वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥’

अत्र तिलकप्रमदयोरेकतरस्य समासोक्तित एवाक्षेपादन्यतरस्याधिक-
पदत्वम् ।

यथा वा रूपके—‘शोकानलधूमसंभारसंभूताम्भोदमरितमिव वर्षति
नयनवारिधाराविसरं शरीरम् ।’

अत्र शोकस्य केनचित्साधर्म्येणानलत्वेन रूपणमस्तु धूमस्य पुनर-
किञ्चिद्रूप्यमस्तीति अधिकपदत्वम् ।

तथा—‘निर्भोकमुक्तिमिव गगनोरुगस्य लीलाललाटिकामिव त्रिवि-
ष्टपस्य ।’

अत्र रूपकेणैव साम्यस्य प्रतिपाद्यमानत्वादिवशब्दस्याधिक्यम् ।

यथा वा समासोक्तौ—

‘स्पृशति तिग्मरुचौ ककुमः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया ।

अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रुचिरया चिरयापि दिनश्रिया ॥’

अत्र तिग्मरुचेः ककुमां च यथासदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेष-
परिग्रहेण च नायकतया व्यक्तिस्तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रति नायि-
कात्वेन भविष्यतीति दयितयेत्यधिकम् ।

यथा वान्योक्तौ —

‘आहूतेषु विहंगमेषु मक्षको नायान्पुरो वार्यते
मध्ये वा धुरि वा वसस्तृणमणिर्घते मणीनां धुरम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक्सामान्यमचेतनं प्रमुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥’

अत्राचेतसः प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तेः प्रमुमिवे-
त्यधिकम् ।

तथा—

‘द्रविणमापदि भूषणमुत्सवे शरणमात्मभये निशि दीपकः ।
बहुविधार्युपकारभरक्षमो भवति कोऽपि भवानिव सन्मणिः ॥’

अत्र भवदर्थस्यान्योक्तिबलेनैवाक्षेपाद्भवानिवेत्यधिकम् ।

कचिद्रुणः ।

यथा—

‘यद्वञ्चनाहितमतिर्बहु चादुर्गमं
कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति ।
तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किं तु
कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥’

अत्र विदन्तीति द्वितीयमन्ययोगव्यवच्छेदपरम् ।

उक्तपदत्वं द्विःप्रयोगः । ‘नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण’ इति
हि समयः ।

१. ‘मध्येवारिधि वावत्’ का० प्र०. २. ‘रुचम्’ का० प्र०. ३. ‘सं’
का० प्र०.

यथा—

‘अधिकरतलतल्पं कल्पितश्रृंगलीला-
परिमलननिमीळत्पाण्डिमा गण्डपाली ।
सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयन्त्यञ्जसैव
स्मरनरपतिलीलयौवराज्याभिषेकम् ॥’

अत्र लीलेति ।

कचिद्रुणः ।

यथा लाटानुप्रासे—

‘जयति क्षुण्णतिमिरस्तिमिरान्धैकवल्लभः ।
वल्लभीकृतपूर्वाशः पूर्वाशातिलको रविः ॥’

कचिच्छब्दशक्तिमूले ध्वनौ ।

यथा—

‘तौला जायन्ति गुणा जाला ते सहिअण्हें धिप्पन्ति ।
रविकिरणाणुगहियाइं हुन्ति कमलाइं कमलाइं ॥’

विहितस्यानुवाद्यत्वे यथा—

‘जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥’

नोपात्तम् । कलावतः कान्तिमतीति च मनुप्रस्ययेन द्वयोरपि प्रशस्यता प्रती-
यते ॥ कचिद्रुण इति । लाटानुप्रासव्यङ्ग्यविहितानुवाद्यत्वेषु । तिमिरान्धाः
धूकवर्जाः पक्षिणः ॥ तालेति तदा । जालेति यदा । ‘डेडाहेडालाह्या काले’

१. ‘स्वाप’ का० प्र०.

२. ‘तदा जायन्ते गुणाः यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।

रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥’ (इति च्छावा.)

१. ‘डेडा’ स्वात्.

अस्थानस्थपदत्वं यथा—

‘प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसंनिधौ निवेशितां बक्षसि पीवरस्तने ।
स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥’
अत्र ‘स्रजं काचिन्न जहौ’ इति वाच्यम् ।

तथा—

‘द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥’
अत्र त्वंशब्दादनन्तरश्चकारो युक्तः ।

तथा—

‘शक्तिर्निस्त्रिंशजेयं तव भुजयुगले नाथ दोषाकरश्री-
र्वक्त्रे पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टिनी खड्गयष्टिः ।
आज्ञेयं सर्वगा ते विलसति च पुनः किं मया वृद्धया ते
प्रोच्येवेत्थं प्रकोपाच्छशिकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम् ॥’
अत्रेत्थं प्रोच्येवेति न्याय्यम् ।

तथा—

‘लभं रागावृताङ्गया संततमिह ययैवासियष्ट्यारिकण्ठे
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्यो च दृष्टा पतन्ती ।

इति यत्तज्ज्ञां देर्हालादेशः ॥ त्वंशब्दादिति । समुच्चयद्योतको हि चकारः ।
समुच्चयमानार्थादनन्तरमेव प्रयोक्तव्य इति हि क्रमः । एवं पुनःशब्दोऽपि
व्यतिरिच्यमानार्थानन्तर्येणैव प्रयोगमर्हति । अन्यत्र तु प्रयुज्यमानोऽस्थानस्थ-

१. ‘मुद’ का० प्र०.

१ ‘देर्हा’ स्वाव.

तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनासि दत्ता
मृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिव गतेत्यम्बुधि यस्य कीर्तिः ॥’

अत्र ‘इति श्रीनियोगाद्’ इति वाच्यम् ।

तथा—

‘तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।’

इत्यत्र परामर्शनीयमर्थमनुक्तवैव यस्तस्य तदा परामर्शः सोऽस्थान-
स्थपदत्वं दोषः ।

तथा—

‘कष्टा वेधव्यथा कष्टो नित्यश्च वहनक्लमः ।

श्रवणानामलंकारः कपोलस्य तु कुण्डलम् ॥’

पदत्वं प्रयोजयति । यथा—‘उद्यता जयिनि कामिनी मुखे तेन साहसमनुष्ठितं
पुनः ।’ अत्र हि पुनःशब्दस्तेनेत्यनन्तरं प्रयोज्यः ॥ श्रीनियोगादिति ।
तथा चोक्तम्—‘उक्तिस्वरूपावच्छेदफलो यत्रेतिरिष्यते । न तत्र तस्मात्प्राक्कि-
ञ्चिदुक्तेरन्यत्पदं बदेत् ॥ उपाधिभावात्त्वां शक्तिं स पूर्वत्रादधाति हि । न च
स्वरूपावच्छेदः पदस्यान्यस्य संमतः ॥ इतिनैवेतरेषामप्यव्ययानां गतिः समा ।
हेयेत्यमेवमासीनां तज्जातीयार्थयोगिनाम् ॥ यतस्ते चादय इव श्रूयन्ते यदन-
न्तरम् । तदर्थमेवावच्छिन्धुरासमञ्जसमन्यथा ॥’ इति । एवं चाक्रमत्वं पृथग्दो-
षत्वेन न वाच्यम् । अस्थानस्थपद एवान्तर्भावात् ॥ तदेति । तच्छब्दस्य हि
प्रकान्तोऽर्थो विषय इष्टो न प्रकस्यमानः स्मृतिपरामर्शरूपत्वात् । स्मृतेष्वानु-
भूत एवार्थो विषयो नानुभविष्यमाणः । अत्र च प्रतीतिमात्रमनुभावोऽभिमतो
नेन्द्रियविषयभावः । न च गङ्गार्थः प्रतीतपूर्वो यः परामृश्येत । न वात्र प्रमा-
दजः पादयोः पौर्वापर्यविपर्यय इति शक्यते बक्तुम् । तत्रापि प्रतीतगमनहेतोः
शब्दस्य तथैयतार्थान्निधानव्यवधाने सत्यन्यस्यास्थानस्थपदत्वदोषस्याविर्भावा-
पत्तेः । तेन पादयोर्विपर्ययः शब्दस्य च, हेतोर्गङ्गाविशेषणमुखेनार्थत्वमित्युभय-

अत्र श्रवणानामिति पदं पूर्वोर्ध्वं निवेशयितुमुचितम् । 'नार्धे किञ्चिदसमाप्तं वाक्यम्' इति हि कविसमयः ।

यथा बोत्प्रेक्षायाम्—

‘पतन्निअम्बप्फंसा ण्हाणुत्तिन्नाए सामलङ्गीए ।

चिहुँरा रुयन्ति जलबिन्दुएहिँ बन्धस्स व भएण ॥’

अत्र रोदनं बन्धनभयं चेत्युभयमुत्प्रेक्षितम् । तत्र प्राधान्याद्रोदनाभि-
घायिन एव पदादनन्तरमुत्प्रेक्षावाचि पदं प्रयोक्तव्यमिति यदन्यत्र प्रयुक्तं
तदस्थानस्थपदम् । प्राधान्ये ऋत्प्रेक्षिते तदितरदर्शानुत्प्रेक्षितमेव भवति ॥

यदाह—

‘एकत्रोत्प्रेक्षितत्वेन यत्रार्था बहवो मताः ।

तत्रेवादिः प्रयोक्तव्यः प्रधानादेव नान्यथा ॥’

इति ।

पतत्प्रकर्षत्वं यथा—

‘कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरीघोरो घुरेत्सूकरः

कः कः कं कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोद्यतः ।

विपर्ययोऽत्र श्रेयान् ॥ निवेशयितुमुचितमिति । तेनार्थान्तरैकवाचकत्वं
पृथग्दोषत्वेन न वाच्यमित्यर्थः ॥ तदितरदिति । तस्मात्प्रधानादितरप्रधा-
नम् । यथा—‘ज्योतीरसाश्मभवनाजिरदुग्धसिन्धुरत्युन्मिषत्प्रचुरतुङ्गमरीचिवी-
चिः । वातायनस्थितवधूवदनेन्दुबिम्बसंदर्शनादनिष्पन्नमुल्लसतीव यस्याम् ॥’ अत्र

१. ‘मासप्रायं’ काव्यालंकारसूत्रे.

२. ‘प्राप्तनितम्बरपर्शाः स्नानोत्तीर्णायाः श्यामलाङ्गयाः ।

चिकुरा रुदन्ति जलबिन्दुमिव बन्धसेव भयेन ॥’ [इति संस्कृतम् ।]

३. ‘जलबिन्दुएहिँ चिहुँरा रुयन्ति’ गाथासप्तशत्याम् ६।५५. ४. ‘प्रधाने’ स्यात्.

के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्धतः
सिंहीश्वेहविलासबद्धवसतिः पञ्चाननो विद्यते ॥'

अत्र क्रमात्क्रममनुप्रासो धनयितव्यः ।

पतन्निबन्ध. कचिद्गुणः ।

यथा—

‘प्रागप्राप्तनिशुम्भशांभवधनुर्द्वेधाविधाविर्भव-

त्क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणम् ।

उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलवत्कण्ठपीठातिथि-

र्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः स्थाप्यते ॥’

अत्र क्रोधाभावे पतत्पकर्षत्वं नास्ति ।

समाप्तपुनरात्तत्त्वं यथा—

‘ज्योत्स्नां लिम्पति चन्दनेन स पुमान्सिञ्चत्यसौ मालती-

मालां गण्डजलैर्मधूनि कुरुते स्वादून्यसौ फाणितैः ।

यस्तस्य प्रथितान्गुणान्प्रथयति श्रीवीरचूडामणे-

स्तारत्वं स च शाणया मृगयते मुक्ताफलानामपि ॥’

अत्र चूडामणेरिति समाप्ते वाक्ये तारत्वमित्यादि पुच्छप्रायं पुन-
रुपात्तं न चमत्करोति ।

कचिन्न गुणो न दोषः । यत्र न विशेषणमात्रदानार्थं पुनर्ग्रहणमपि
तु वाक्यार्थान्तरमेव क्रियते । यथा—‘प्रागप्राप्त-’ इति ।

रोलेपि उत्वादिना उपहतौ च विसर्गस्याभावोऽविसर्गत्वम् ।

यथा—

‘धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः ।

यस्य भृत्या बलोत्सिका भक्ता बुद्धिप्रभान्विताः ॥’

हृतं लक्षणच्युतं यतिब्रह्मं वा लक्षणानुसारेणोऽप्यमन्वयवशात्सुभा-
वान्तलघु रसमनुगुणे च वृत्तं यत्र तद्भाषो हृतवृत्तत्वम् ।

यथा—

‘अयि पश्यसि सौधम्नाश्रितामविस्लसुमनोमालभारिणीम् ।’

अत्र वैतालीवयुग्मपादे लब्धक्षराणां षण्णां नैरन्तर्यं निषिद्धमिति
लक्षणच्युतम् ।

‘एतासां राजति सुमनसां दाम कण्ठावलम्बि ।’

‘कुरङ्गाक्षीणां गण्डतलफलके स्वेदविसरः ।’

इत्यनयोश्चतुर्थे षष्ठे च यतिर्न कृतेति यतिब्रह्मम् ।

एतदपवादस्तु स्वच्छन्दोऽनुशासनेऽस्माभिर्निरूपित इति नेह प्रतन्यते ।

‘अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नक्त्यथा

मधुरमथ किं चूतस्यपि प्रसन्नरसं फलम् ।

सकृदपि पुनर्मध्वस्त्रः सन्स्सन्तरविज्जमो

वदतु यदिहान्यत्सादु स्यात्प्रियादस्मिन्च्छब्दात् ॥’

अत्र ‘यदिहान्यत्सादु’ इत्यध्वयम् ।

‘अन्यास्ता गुणरत्नरोहणमुर्वः कन्या मृदन्यैव सा

संभाराः स्रैल्ल तेऽन्य एव विधिना यैरेष स्रष्टो युवा ।

श्रीमत्कान्तिर्युषां द्विषां कस्तलाक्षीणां नितम्बस्राल-

दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥’

अत्र ‘वस्त्राप्यपि’ इति पाठे लघुरपि गुरुत्वं भजते ।

‘हा नृप हा बुध हा कविवन्धो विप्रसहस्रसमाश्रय देव ।

मुग्ध विदग्धसमान्तररत्न काशि गतः क वयं च तैर्येते ॥’

१. चतुर्थे पञ्चमोत्तर षष्ठे गण्यपदे ‘यं’ लघुत्वं वतिर्भवति. २. ‘को वन्या’
का० प्र०. ३. ‘किंल’ प्रकाशे. ४. ‘जुषां’ प्रकाशे. ५. ‘वैते’ का० प्र०.

हास्यरसव्यञ्जकमेतद्भूतं करुणरसानुगुणम् ।

वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरपदैर्व्यामिश्रत्वं संकीर्णत्वम् ।

यथा—

‘कायं स्वाह् च्छुहिओ कूरं घेत्तेइ निज्झरं रुद्धो ।

सुणयं गिन्हइ कण्ठे हक्केइ अ निअत्तयं थेरो ॥’

अत्र ‘काकं क्षिपति कूरं स्वादति कण्ठे नष्टारं गृह्णाति श्वानं भक्षयति’ इति बहुमुचितम् । एकवाक्यतायां क्लिष्टमिति क्लिष्टाद्भेदः ।

कचिदुक्तिप्रयुक्तौ गुणः ।

यथा—

‘बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं, रोषान्मया किं कृतं,

स्वेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान्, सर्वेऽपराधा मयि ।

तार्कि रोदिषि गद्वदेन वचसा, कस्याप्रतो रुचते,

न त्वेतन्मम, का तवास्मि, दयिता, नास्मीत्यतो रुचते ॥’

वाक्यमध्ये वाक्यान्तरप्रवेशो गर्भितत्वम् ।

यथा—

‘परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः ।

वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥’

अत्र तृतीयः पादो वाक्यान्तरं मध्ये प्रविष्टम् ।

कचिद्रुणः ।

१. ‘काक स्वादति क्षिपति कूरं भक्षयति निहुरं रुष्टः ।

शुनकं गृह्णाति कण्ठे आक्षारयति च नष्टारं स्वविरः ॥’

२. ‘बुल्लेइ निहुरं रुद्धो’ वाग्भटकाव्यानुशासने. ३. ‘अ निअत्तियं थेरो’ वा० क०.

यथा—

‘दिष्णातङ्गघटाविभक्तचतुराषाढा मही साध्यते
सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥’

अत्र वीराद्भुतरसवशाद् ‘वदन्त एव’ इत्यादि वाक्यान्तरं मध्ये
प्रविष्टं गुणाय ।

प्रस्तुतभङ्गो भग्नप्रक्रमत्वम् ।

यथा—

‘एवमुक्तो मन्निमुख्यैः पार्थिवः प्रत्यभाषत ।’

अत्र ‘उक्तः’ इति प्रक्रान्ते ‘प्रत्यभाषत’ इति प्रकृतेर्भग्नप्रक्रमत्वम् ।
(यथा) ‘प्रत्यवोचत’ इति युक्तम् ।

यथा वा—

‘ते हिमालयमामङ्गय पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः स्वमुद्ययुः ॥’

अत्र ‘अनेन विसृष्टाः’ इति वाच्यम् ।

‘चैर्येण विश्वास्तया महर्षेस्तीन्नाद्रातिप्रभवाच्च मन्योः ।

वीर्यं च विद्वत्सु सुते मघोनः स तेषु न स्थानमवाप शोकः ॥’

अत्र स्यादेः प्रत्ययस्य । ‘तीन्नेण विद्वेषिमुवागसा च’ इति तु युक्तम् ।

प्रधाने उल्लेखने उत्प्रेक्षितेऽप्रधानमिन्दुसंदर्शनमुत्प्रेक्षितमेव ॥ प्रस्तुतभङ्ग
इति । स हि यथा । प्रक्रममेकरसप्रसृतां प्रतिपत्तुप्रतीतिं कथान इव परिस्फु-
लनखेददायी रसभङ्गाय पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ प्रत्यवोचतेति युक्तमिति ।
पूर्वविधस्य प्रक्रममेदाख्यस्य सारदौचित्यस्य विध्यनुवादभावप्रकारत्वोपगमात् ।

‘बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः ।

उपान्तमामेषु च रोचनाङ्कः सिंहाजिनस्यैव दुकूलमावः ॥’

अत्र ‘मृगेन्द्रचर्मैव दुकूलमस्य’ इति युक्तम् ।

‘सखुः पयः पपुस्नेनिजुरम्बराणि

जक्षुर्विसंघृतविकासिविसप्रसृताः ।

सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-

दोषप्रवादममृजन्वननिम्नमानम् ॥’

अत्र त्यादेः । ‘विकचमस्य दधुः प्रसूनम्’ इति तु युक्तम् ।

‘यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगमार्जा समुत्सुकेवाङ्मुपैति सिद्धिः ॥’

यथा ‘ताला जायन्ति’ इति । यथा वा—‘ऐमे जाणास्तिस्सा देहकवोलोवमाइ-
स्ससिविम्बम् । परमच्छविआरेतण चन्दो चन्दोच्चिअवेराउ ॥’ अत्र हुत्कर्षा-
पक्षविवक्षया परिकल्पितमेदोऽप्येकस्मिन्नर्थे विधेयानुवादाविषयेणैकेनैवाभिधानेन
विध्यनुवादभावो भणित इति प्रक्रामेदप्रकार एवायमिति मन्तव्यम् । केचन
पर्यायप्रक्रममेदविधृतये चण्डप्रमिति पाठः परिणमयितव्यः । न चैकमुक्तपदत्वदो-
षप्रसङ्गः । यच्चान्दे मन्वन्ते—‘नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रत्येकं’ इति । उद्देश्य-
प्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो हि विषय उक्तपदसङ्ख्य, अययोर्देश्यं प्रतिनिर्देशस्तु भग्नप्रक-
मस्येति भिन्नविषयत्वात् ॥ सखुरिति । अत्र सौंदर्यः कालविशेषः प्रकान्तः,
स तेजनादावुपेक्षित इति कालस्याप्यत्र क्रमभेद इति केचिदाहुः । यमं तु म्रमः—
कालविशेषस्य विवक्षामात्रभावितयानवच्छिन्नत्वाद्दोषोऽयमनुद्गाहनीय एव ।
यदाहुः ‘परोक्षे च लोकाविष्कारे प्रयोक्तुर्दर्शनविषये दर्शनयोग्यत्वात्परोक्षस्याभि-
क्षायां लिङ् नचलेंब’ । ‘अजयजतो (?) दूणाम्’ इति । सतोऽपि वाविषया भवति ।

अत्र कृतः । 'सुखमीहितुं च' इति तु युक्तम् ।

'उदन्वच्छिन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतम्

सदा यन्त्रः ह्येषा गगनप्रस्मिणं कल्लमति ।

इति प्रायो भावाः स्फुटदधभिमुद्रामुकुलिताः

स्तां प्रज्ञेन्मेषः पुनरथमसीमा विजमते ॥'

अत्र पर्यायस्य । 'मिता भूः पत्यापां स च निधिरपां योजनशतम्'
इति तु युक्तम् ।

'विपदोऽभिभवस्त्यविक्रमं रह्यत्थापदुपेतमायतिः ।

लघुता नियता निरायतेरगरीयात्र पदं नृपश्रियः ॥'

अत्रोपसर्गस्य पर्यायस्य च । 'तदभिभवः कुरुते निरावतिम्, लघुतां
भजते निरायतिः, लघुताभाङ्ग पदं नृपश्रियः' इति तु युक्तम् ।

'उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरश्रुते मम हि गौरि ।

अभिवाञ्छितं प्रसिञ्चतु भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥'

यथा—'अनुदरा कन्या' इति ॥ सुखमीहितुं चेति तु युक्तमिति । एवं
च तुल्यकक्षरवेन विकल्पार्थेऽन्तेर्वाक्यस्य न विषयोऽयमित्यपि परिहृतं भवति ।
यथा च—'रुदता कृत एव सा पुनर्भवता नानुमृता रैवाप्यते । परलोकजुषां
स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥' अत्र हि 'कृत एव तु सा न रोद-
नात्' इति युक्तः पाठः । इह तु च दोषः—'पृथिवि स्थिरीभव भुजङ्गम धारयेनां
त्वं कूर्मेराज तदिदं दितयं दधीषाः । विष्णुजराः कुरुत तत्रितये दिधीषां देवः
करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ॥' अत्र हि पृथिव्यादिविषयः प्रैषलक्षणोऽर्थः कविना
बहुं प्रकान्तः तस्य प्रत्ययभेदेऽपि निर्भूतत्वात्पैषार्थानां पादानामुद्देश्यप्रतिनिर्देश-

१. 'नियता लघुता' किराते, का० प्रकाशे च. २. 'वात्र' का० प्र०.

१. 'चेति' का० प्रकाशे. २. 'ऽप्यवाप्यते' ख्या. ३. 'स्मिता भव' इति तु
सर्वदे.

अत्रैकवचनेन भगवतीं संबोध्य प्रसादसंबन्धेन यस्तस्यां बहुत्वनि-
र्देशः स वचनस्य ।

‘कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।
किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥’

अत्र कारकस्य । ‘न च तेऽहं कृतवत्यसंमतम्’ इति तु युक्तम् ।
यथा च—

‘चारुता वपुरभूषयदासां तामनूननवयौवनयोगः ।

तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदो दयितसंगमभूषः ॥’

अत्र शृङ्खलाक्रमेण कर्तुः कर्मभावः । कर्त्रन्तरं च यथोपक्रान्तं तथ्य
न निर्व्यूढम् । ‘तमपि वल्लभसङ्गः’ इति युक्तम् ।

‘तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दो-

र्द्वयमिदमयथायै दृश्यते मद्विधेषु ।

विसृजति हिमगर्भैर्वह्निमिन्दुर्मयूखै-

स्त्वमपि कुसुमबाणान्वज्रसारीकगेषि ॥’

अत्र क्रमस्य ।

यथा वा—

‘अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नि यशोनिधा-

ववितथमदाध्माते रोषान्मुनावभिधावति ।

भावेनोपादानं न कृतमिति नैतादृशः प्रत्ययकमभेदोपस्य विषयोऽवगन्तव्यः ।
‘मिताभूः पत्न्यापाम्—’ इत्यपि । एवं च छिदिक्रियाकर्तुं रुदन्वतो वक्ष्यमाणनयेन
मिथेयतया प्राधान्यात्समासानुपपत्तिदोषोऽपि परिहृतो भवति । यथा च—
‘वरं कृतवस्तुगुणादत्यन्तमगुणः पुमान् । प्रकृत्या ह्यमणिः श्रेयाचालंकारच्यु-
तोपलः ॥’ एवम्—‘खमिव जलं जलमिव खं हंस इव शशीव सल्लु हंसः ।
कुमुदाकारास्तरास्तराकाराणि कुमुदानि ॥’ इत्यादौ द्रष्टव्यम् ॥ अकलितेति ।

अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे ।

स्फुरति रभसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च ॥'

यथा वा व्यतिरेकालंकारे—

‘तरङ्गय दृशोऽङ्गणे पततु चित्रमिन्दीवरं

स्फुटीकुरु रदच्छदं व्रजतु विद्रुमः श्वेतताम् ।

क्षणं वपुरपावृणु स्पृशतु काञ्चनं कालिका-

मुदञ्चय मनाव्मुखं भवतु च द्विचन्द्रं नभः ॥'

अत्रोपमानानामिन्दीवरादीनां निन्दया नयनादीनामुपमेयानामतिशयो

अत्र ‘पादोपसंग्रहणाय’ इति पूर्वं वाच्यम् । एवमन्येऽपि भेदा अभ्युष्टाः । ननु कर्तृप्रक्रमभेदोऽपीह कस्माच्चोपदर्शितः । असंभवादिति ब्रूमः । यत्तु कवि-
त्कविभिः प्रयुज्यमानो इत्येते स कर्तृव्यस्यासौ नाम गुण एव, न दोषः । तत्रैव
चायं प्रक्रमभेदभ्रमो भवताम् (?) । युष्मदर्थस्य यथा—‘यथाहं सप्तमो वैकु-
ण्ठावतारः’ इति । अत्र हि यथा त्वमिति युष्मदर्थस्य कर्तृत्वं प्रकृतमपहाय चारु-
त्वाय ततोऽन्यत्रारोप्यैवमुक्तम् । दाशरथिं रामं प्रति हि कस्यचित्समक्षमिय-
मुक्तिः । अस्मदर्थस्य यथा ‘नाभिवादप्रसाद्यो रेणुकापुत्रः । गरीयान् हि गुरुध-
नुर्भक्षापराधः’ इति । अत्रापि हि नाभिवादप्रसाद्योऽस्मीति वक्तव्ये पूर्ववच्चारु-
त्वायैवमुक्तम् । एषा हि भार्गवस्यात्मानमुद्दिशोक्तिः । यथा वा—‘अयं जनः
प्रहृष्टमनास्तपोधने न चेद्ब्रह्मस्य प्रतिगोप्तुमर्हसि ।’ इति । अत्रापि ‘अहं प्रहृष्टमनाः’
इति वक्तव्ये अस्मदर्थस्य कर्तृत्वमन्यत्रारोप्यैवमुक्तम् । द्विविधो ह्यन्यत्रोद्देशः ।
तत्र चेतनेऽन्यत्रारोपो निदर्शित एव । अचेतने तु यथा ‘चापाचार्यः—’ इति ।
अत्र हि ‘त्वं रेणुकाकण्ठबाधां कृतवान्’ इति । ‘त्वया बद्धस्पर्धोऽहं लजे’ इति
वक्तव्ये चारुत्वाय युष्मदस्मदर्थयोः कर्तृत्वमुभयोः परशुवन्द्रहासयोर्जह्योरारो-
प्यैवमुक्तम् ॥ यथा च—‘हे’ लङ्केश्वर वीर्यतां जनकजा रामः स्वयं याचते

वक्तुं प्रकान्तः 'भवतु च द्विचन्द्रं नभः' इति सादृश्यमात्राभिधानेन निर्व्यूढ इति भग्नप्रकमत्त्वम् । 'भवतु तद्विचन्द्रं नभः' इति तु युक्तम् ।

तथा—

‘तद्वक्त्रं यदि शुद्धिता शशिकम्बा, तन्नेस्मितं का सुधा,
सा श्वेतकान्तिरतन्मेव कनकं, ताश्चेद्भिरो विष्णुधु ।
सा दृष्टिर्वदि हारितं कुवलयैः किं वा बहु म्रमहे
वत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गकमो वेषसः ॥’

अत्रोपमानादुपमेयस्यातिरेकलक्षणं वस्तु वक्तुमिष्टं तस्यार्थान्तरन्या-
सेन वस्तु सर्गपौनरुक्त्यस्य सादृश्यपर्यवसानाद्भग्नप्रकमत्त्वम् ।

वक्त्राद्यौचित्ये न दोषः ।

‘व्रजतः क तात वजसीति परिचयगतार्थमस्फुटं धैर्यम् ।
अभिनन्दितं शिशुना जननीनिर्भर्त्सनवृद्धमन्युना ॥’

अत्र शिशुना व्रजतिरेव प्रयुक्तो न व्रजतिस्तत्रैव परिचयगतार्थस्फुट-
त्वधैर्यमेदित्वसंभवात् । केवलं शक्तिवैकल्याद्रेफोऽनेन नोच्चारितः ।

पदार्थानां परस्परमसंबन्धोऽनन्वितत्वम् । यथा—

‘दृढतरनिबद्धगुप्तेः कोषनिषण्णस्य सहजमलिनस्य ।
कृपणस्य कृपाणस्य च केवलाकारतो भेदः ॥’

अत्र यथाकारः संनिवेशलक्षणो विवक्षितस्तदा परस्परपरिहारस्वि-
तिमतोरर्थयोः सिद्ध एवेत्यनुपादेयः ।

कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर वयं नाद्यापि किञ्चिद्गतम् । नैवं चेत्स्मरदूषणत्रिभि-
रक्षा कण्ठावृत्ता पङ्क्तिः वज्री नैव सङ्गिष्यते मम भुजयौबन्धवन्धूकृतः ॥’
अत्राप्यहं न सङ्गिष्ये पूर्ववदस्मदर्थस्य कर्तृत्वमचेतने पङ्क्तिषु क्षमातोष्यैवमुक्तम् ।

अक्षरविशेषरक्षणस्तु शब्दनियतत्वाद्ध्यैर्धौर्ध्वं सम्बन्धेभ्यश्चान-
न्वितत्वम् ।

यथा वा—

‘निर्घातोऽग्रेः कुञ्जलीनाङ्गिषांसुर्ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान् ।

नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽसौ वीर्योदग्रे राजशब्दे मृगाणाम् ॥’

अत्र सिंहानां न तावद्भ्राजशब्दः सम्भवति, तेषां तद्वाच्यत्वाभावा-
त्तत्सम्बन्धाभावाच्च । तत्पर्यायस्य मृगराजशब्दस्यास्तीति चेत्, न । तस्य
प्रकान्तत्वाभावात् । मृगाणामित्यत्र मृगराजानामित्यनुक्तेश्च । किं च
मृगेषु राजत्वं भवति सिंहानाम्, न तु शब्द इति वीर्योदमत्वं तद्वि-
शेषणमनुपपन्नमेव तस्यार्थनिष्ठत्वेनोपपत्तेः । तेन सिंहानां मृगाणां
वीर्योदमत्वस्य च न राजशब्देनान्वयः संगच्छते । तेन ‘राजभावे’ इति
‘मृगेषु’ इति वा पाठः श्रेयान् ।

यथा वा—

‘येषां तान्निदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि-

लीलापानमुवश्च नन्दनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः ।

येषां हुंकृतयः कृतामस्पतिक्षोभाः क्षपाचारिणां

किं तैस्त्वत्परितोषकारि विहितं किञ्चित्प्रवादोचितम् ॥’

‘अङ्गाङ्गिनोरेव हि यत्तदर्थयोः संबन्धो न त्वङ्गानां यदर्शानामन्यो-
न्यम्’ इति नियमेन बहुभिर्यदर्थैर्नैक एवार्थो निर्दिश्यते इति भैरित्यत्र
विशेषस्याप्रतीतिः । ‘क्षपाचारिभिः’ इति तु पाठे युज्यते समन्वयः ।

इति ॥ अर्थयोरिति । कृपणकृपाणशब्दवाच्ययोः ॥ न त्वङ्गानामिति ।

यथा वा उपमायाम्—

‘वापीव विमलं व्योम हंसीव विमलः शशी ।
शशिलेखेव हंसोऽयं हंसालिरिव ते यशः ॥’

यथा—

‘सरांसीवामलं व्योम काशा इव सितः शशी ।
शशीव धवला हंसा हंसीव विशदा दिशः ॥’

अत्रोपमानोपमेययोः साधारणधर्माभिधायिपद लिङ्गवचनाभ्यां वैसा-
दृश्यादुपमानेन च संबध्यते इत्यनन्वितम् ।

यदि च लिङ्गवचसोर्विपरिणामादुपमानेनापि संबन्धः क्रियेत, तदा-
भ्यासलक्षणो वाक्यभेदः स्यात् ।

प्रधानानुयायित्वेन समत्वादित्यर्थः । युज्यत इति । यदि क्षपाचारिणामित्यस्य
स्थाने क्षपाचारिभिरिति पठ्यते तथात्र योऽपि यच्छब्दार्थः समशीर्षकया चात्वित्वा-
(?) अङ्गीभूतेन तैः क्षपाचारिभिरित्यनेन प्रतिस्वमाज्ञास्यानेव संबन्धमनुभवतीत्यर्थः ।
यथा वा—‘तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सविद्वरां ताम् । आकाशगङ्गा-
रतिरप्सरोभिर्वृतो मरुत्वाननुयातलीलः ॥’ अत्रानुयातिक्रियापेक्षो राजमरुत्वतोः
कर्तृकर्मभावोऽभिधातुमममतः कवेः । न चासौ तत्संबन्धयोः साक्षादुक्तः सजल-
लीलासंबन्धमुखेन राजसंबन्धस्योक्तत्वात् । अतोऽत्र साक्षात्तत्संबन्धो वा वाच्यः ।
तदर्थमन्यत्क्रियान्तरं वा येन कर्तृकर्मत्वभावस्तयोर्घटनामियात् । न चोभयो-
रेकमप्युक्तमित्यनुचितत्वम् । तेनैव रस(?)मयमत्र पाठः—‘आकाशगङ्गारति-
रप्सरोभिर्वृतोऽनुयातो मघवा विलासैः ।’ इति ॥ अभ्यासलक्षण इति ।
पौनःपुण्यरूपः ॥ वाक्यभेद इति । द्वे वाक्ये स्वातामित्यर्थः ॥ असदृश

१. ‘पठ्यते’ स्यात्. २. ‘सामञ्जस्येनेव’ स्यात्. ३. ‘तेन वरमयमत्र पाठः’ स्यात्.
४. ‘पुन्य’ स्यात्.

एवं चाव्यवधानेन प्रकृतोऽर्थो न प्रतीयेत । विपरिणामश्च शास्त्रीयो
न्यायः कान्येषु न युक्तः ।

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचसोः साधारणधर्माभिधायिपदं स्वरूप-
भेदं नापद्यते न तत्रैतद्दूषणम् । यथा—

‘वाक्प्रपञ्चैकसारेण निर्विशेषाल्पवृत्तिना ।

स्वामिनेव नटत्वेन निर्विण्णाः सर्वथा वयम् ॥’

‘चन्द्रमिव सुन्दरं मुखं पश्यति ।’

‘तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुस्ताभृतः ।

दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥’

इति ।

यत्रापि गम्यमानं साधारणधर्माभिधायि पदम्, तत्रापि न दोषः ।
यथा ‘चन्द्रमिव मुखम्, कमलमिव पाणिः, बिम्बमिवाधरः’ इत्यादि ।

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्त्वलितरूपा भवतीत्य-
सावपि अनन्वितस्यैव विषयः । यथा—

‘अतिथिं नाम काकुत्स्थस्त्युत्रमाप कुमुद्वती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात्मसादमिव चेतना ॥’

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति, न पुनरापेति कालभेदः ।

‘प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः

कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती

बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव ॥’

इति । दृगन्तत्वादेकवचनम् । किवन्तत्वाद्बहुवचनं च । मधुरतया शृतो धृतः ।
तां च विभ्रति । दधते इति । ‘दध धारणे’ इत्यस्य दधातेत्यात्मनेपदैकवच-

‘अत्र क्त्वा विभक्त्येते, न तु विभक्त्येते इति पुरुषमेवः ।

‘गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः’ इत्यादौ न गङ्गा प्रवहति, न तु प्रवहतु इति कर्मण्यर्थेऽत्रात्मनो विभेः ।

एवंविधस्य चान्यस्यार्थस्योपमानमत्तस्वात्मभाद्विध्मादिभेदः ।

अथाष्टावुभयदोषानाह—

अप्रयुक्ताश्लीलात्ममर्यामुचितार्थश्रुतिकटुक्लिष्टाविमृष्टविचे-
यांशविरुद्धबुद्धिकृत्वान्युभवोः ।

उभयोरिति । पदस्य वाक्यस्य चेत्यर्थः । दोषा इति वर्तते ।

कविमिरनाहतत्वादप्रयुक्तत्वम् । तच्च लोकमात्रप्रसिद्धत्वाच्छास्त्र-
मात्रप्रसिद्धत्वाच्च ।

आद्यं यथा—

‘कष्टं कथं रोदिति धृक्कृतेयम्’ ।

देश्यं चैतदप्रायमेव । यथाह—

‘प्रकृतिप्रत्ययमूला व्युत्पत्तिर्यस्य नास्ति देश्यत्वम् ।

तन्मदहादि कथञ्चिन्न रुदिरिति संस्कृते रचयेत् ॥’

वनहुवचनाभ्याम् ॥ लोकमात्रप्रसिद्धत्वादिति । एतेन ग्राम्यमेयुक्तवाच-
नियत इत्याह ॥ शास्त्रमात्रप्रसिद्धत्वादिति । शास्त्राणि योगशास्त्रभा-
तुपाठाभिधानकोशादीनि । तेनाप्रतीतात्ममर्यानिहतार्थत्वानि न पृथग्लक्षणीयानि
अप्रयुक्तत्वं एवान्तर्भावादिति ॥ एतत्प्रायमेवेति । लोकमात्रप्रसिद्धिप्रायम् ।
केवलं नियतदेशविषयत्वेन प्रसिद्धिरिति प्रावग्रहणम् । मद-
हलदहाहारणकान्दादृष्टदुष्कष्टसुमास्यमाणवात्प्रसिद्धम् । यथाकर्म सूत्रमन्त्रेष्टव-
ज्ज्योत्पलदरिद्राजलिचौरशकादिवाचकम् । रुदिरिति । रुदिभ्रान्त्या कथिद्विद-
द-

१. ‘विभक्त्येते इति संबन्धमाननिष्ठस्य परमाण्वस्यासंबन्धमानमिष्यतया क्वत्वा-
साध पुत्रभवेदः’ इत्येवं काव्यप्रकाशे पाठः. २. ‘प्रवर्तनात्मनो’ का० प्र०.

१. ‘अप्रयुक्त’ स्यात्. २. ‘विषय’ स्यात्.

कचिद्रूपो यथा—

‘देव स्वस्ति क्वं द्वित्रास्त इतः खानेन निष्कन्मषाः

क्वालिन्दीसुरसिन्धुसङ्गपयसि स्नातुं समीहामहे ।

तद्याचेमहि सप्तविष्टसुचीभावैकज्ञानप्रसं

संयच्छ स्वयशः सितासितपयोभेदाद्विवेकोऽस्तु नः ॥’

अत्रामुग्धस्यापि मुग्धस्येव ब्राह्मणस्य कर्तृत्वेः सम्यगीतिः गुणः ।

वाक्यस्य यथा—

‘साम्बूलभूतगङ्गोऽयं भङ्गं जल्पति मानुषः ।

करोति स्वादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥’

कचिद्रूपाः ।

‘पुण्योत्करं कलमकूरसमं वहन्ति

जे सिन्धुवारविड्वा मह वल्लहः ते ।

जे गालिदस्स महिसीदहिणो सरिच्छा

ते किं वि मुग्धवियद्वल्लपसृजपुङ्गवः ॥’

अत्र कलमभक्तमहिषीदभिष्टब्धानां लौकिकत्वेऽपि किदृशकोत्तौ
गुणत्वम् ।

देशप्रसिद्ध्या ‘अस्मार्थस्य शब्दोऽयं सर्वत्र वाचकः’ इति मन्यमानः प्रयुजीत ।
व्युत्पत्तिर्यस्य नास्तीति वचनाच्च सव्युत्पत्तिकं देश्यं कदापिप्रयोज्यमेवेत्युक्तं
भवति—यथा दर्शनां लिङ्गोद्भूतसङ्गाः, तांते भूमिपिशाचाः, शर्मे बहानदा, इत्ये

१. ‘पुण्योत्करं कलमोदननिभं वहन्ति

जे सिन्धुवारविड्वा मय वल्लपास्ते ।

जे गालिदस्स महिसीदहः सदृश-

ते किं वा मुग्धवियद्वल्लपसृजपुङ्गवाः ॥’ [अपि संस्मृतम् ।]

शास्त्रमात्रप्रसिद्धिर्यथा—

‘यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथ वा ॥’

अत्र दैवतशब्दः पुंलिङ्गे लिङ्गानुशासने प्रसिद्धः ।

यथा वा—

‘सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्गलिताशयताजुषः ।

विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्म बन्धकम् ॥’

अत्राशयशब्दो वासनापरपर्यायो योगशास्त्र एव प्रसिद्धः ।

यथा वा—

‘तीर्थान्तरेषु ज्ञानेन समुपार्जितसत्कृतः ।

सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति संप्रति सादरम् ॥’

अत्र हन्तीति गमनार्थं धातुपाठ एव प्रसिद्धम् ।

यथा वा—

‘सहस्रगोरिवानीकं तु सहं भवतः परैः ।’

अत्र गोशब्दस्याशिवाचकत्वमभिधानकोश एव प्रसिद्धम् ।

कचिद्रूपो यथा—

‘सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।

सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥’

अत्राङ्गस्कन्धपञ्चकमित्यस्य तद्विध्यसंवादादौ गुणत्वम् ।

पशुभक्तः, चन्द्रामृतयोः समुद्रनवनीतम्, जले मेघशीरमिव्रादि । अङ्गेति ।
कर्मणामारम्भोपायः, द्रव्यपुरुषसंपद, देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः,
कार्यसिद्धिबोधि पञ्चाङ्गानि ॥ इत्यन्धेति । ‘विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूप-

श्लेषे तु गुणो न दोषः । यथा—

‘येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुराऽस्त्रीकृतो
यश्चोद्धृतमुजंगहारबलयोगङ्गां च योऽधारयत् ।
यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥’

अत्र माधवपक्षे शशिमच्छब्दः क्षयशब्दश्चाप्रयुक्तः ।

वाक्यस्य यथा—

‘तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताजुषः ।
दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः सफलितः सत्वे ॥’

अत्राधिमात्रोपायादयः शब्दा योगशास्त्रे प्रसिद्धाः ।

मेघ च । भिक्षुणा शक्यसिंहेन स्कन्धाः पञ्च प्रकीर्तिताः ॥’ येन ध्वस्तेति ।
माधवपक्षे—येन ध्वस्तं बालक्रीडायाम् । अनः शकटम् । अभवेन असंसारेण ।
बलि जितवान् । यः कायः स पूर्वममृतहरणे स्त्रीत्वं नीतः । उद्धृतं भुजंगं
कालियाख्यं पीडितवान् । रवे शब्दब्रह्मणि ऋयः समाप्तिर्यस्य । अगं गोवर्धन-
गिरिं गां च योऽधारयत् । शशिनं मप्राप्तिं यो शङ्खस्य शिरोहरः । अन्धकानां
वृष्णीनां क्षयं निवासं करोति यः स माधवः कृष्णः । उमाधवपक्षे—बलिजि-
त्कायो विष्णुदेहबलिपुरवधेऽस्त्रीकृतः शरतां नीतः । भुजंगाः सर्पाः । शशियुक्तं
शिरो यस्य तथाभूतो हरः । यदि वा शशियुक्तं शिर आहुर्नाम च हर इति ।
अन्धकारयो दैत्यः ॥ तस्याधिमात्रोपायस्येति । “तेषां हि नव योगिनो
भवन्ति । मृदुपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपाय इति । तत्र मृदुपायस्त्रिविधः—
मृदुसंवेगः, मध्यसंवेगः, तीव्रसंवेग इति । एवमितरावपि । तत्राधिमात्रोपायानां

१. ‘ते खलु नवयोगिनो मृदुमध्याधिमात्रोपाया भवन्ति’ इति पाठब्रह्मण्ये पाठः.

कचिद्गुणो यथा—

‘अस्माकमद्य हेमन्ते देवाल्पत्वेन वाससः ।

अकिंतीव यजादीनां दुर्लभं संप्रसारणम् ॥’

अत्र प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोस्तज्ज्ञतायां गुणः ।

अत्र ब्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यञ्जकत्वेनाश्लीलत्वं त्रेधा ।

तत्र पदस्य यथा—

‘साधनं सुमहत्स्य यन्मन्यस्य बिलोक्यते ।

तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां भुङ्क्ते ॥’

‘लीलातामरसाहतोऽन्यथनित्तानिःशङ्कदृष्टाधरः

कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामीर्य नेत्रे स्थितः ।

मुग्धा कुष्णलिताननैर्न ददती वायुं स्थिता तस्य सा

भ्रान्त्या धूर्ततयाथ वा नतिमृते तेनानिशं चुम्बिता ॥’

‘मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशा-

घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽस्य जातः ।

रतिविललितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः

सति कुसुमसमाये कं हरेदेष नर्ही ॥’

एषु साधनवायुविनाशशब्दा ब्रीडादिव्यञ्जकाः ।

‘‘तीव्रसंवेनाकामासक्तः क्षमाक्षिप्तः क्षमाधिकं च भवति ॥’’ ‘‘संपिपादति-
यथा विराडिति निरोधसाधनानुष्ठानं योऽभ्यासः ‘‘यं दीर्घकालनैरुत्तयेन चरन्ना-

१. ‘‘ऽयं का० प्र०.’’

- १. ‘‘यं यजम् । येषं ज्ञाप्यम्’’ इति काचरूपस्य, २. यं पातयजम् इति समा-
पिपादि अतुल्यम् । येषं ज्ञाप्यम्,

वाक्यस्य यथा—

‘भूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।
तत्तत्प्रहणनोत्साहवती मोहनमादधौ ॥’

कम्पना सेना, वामं शत्रुं प्रति विरुद्धं वल्गु च । अत्रोपसर्पणप्रह-
णनमोहनशब्दा व्रीडादायित्वादस्त्रीलाः ।

‘तेऽन्यैर्वान्तं समश्नन्ति परोत्सर्गं च भुञ्जते ।
इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात्प्रवर्तनम् ॥’

अत्र वान्तोत्सर्गप्रवर्तनशब्दा जुगुप्सादायिनः ।

‘पितृवसतिमहं व्रजामि तां सह परिवारजनेन यत्र मे ।
भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशस्यकम् ॥’

पावकेन पवित्रेणाम्निना च । अत्र पितुर्गृहमित्यादौ विवक्षिते
श्मशानादिप्रतीतावमङ्गलार्थत्वम् ।

कचिद्गुणो यथा—

सुरतगोष्ठ्यां ‘द्वयैः पदैः पिशुनयेच रहस्यवस्तु’ इति कामशास्त्र-
स्थितिः ।

‘करिहस्तेन संवाधे प्रविश्यान्तर्विलोलिते ।
उपसर्पन्ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥’
‘तर्जन्यनामिके श्लिष्टे मध्या पृष्ठस्थिता तयोः ।’

रासेवितो दृढभूमिः” । शीर्षकालेनासेवितो निश्चिद्रासेवितस्तपसा ब्रह्मचर्येण
विद्यया श्रद्धया संपादितः सत्कारवान् । दृढभूमिर्भुत्त्वानसंस्कारेण द्रामिलेवान्-

१. ‘मध्यमा पृष्ठतस्तयोः’ इत्युदाहरणचन्द्रिकायां पाठः.

करिहस्तः..... । संवाधः संपट्टो वराङ्गं च । ध्वजः पता-
कावचिह्नं पुंव्यञ्जनं च । साधनं सैन्यं स्त्रीव्यञ्जनं च ।

शमकथासु यथा—

‘उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसंनिभे ।

क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरकृमेः कस्य जायते ॥’

‘निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां

नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥’

अत्र भाव्यमङ्गलसूचनम् । रक्ताः सानुरागाः । प्रसाधिता अर्जिता
भूर्यैः । रक्तेन मण्डिता भूश्च यैः । विग्रहो वैरं शरीरं च । स्वस्थाः
कुशलिनः स्वर्गस्थाश्च ॥

अवाचकत्वात्कल्पितार्थत्वात्संदिग्धत्वाच्च विवक्षितमर्थं वक्तुमशक्ति-
रसमर्थत्वम् ।

पदस्य यथा—

‘हा धिक्सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा,

तद्विच्छेदरुजान्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।

किं कुर्मः, कुशले सदैव विधुरो धाता, न चेत्तत्कथं

नादृग्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥’

भिभूतविषय इत्यर्थः ॥ अवाचकत्वादित्यनेनावाचकत्वप्रसिद्धिद्वुतन्वयोः, कल्प-
तार्थत्वादित्यनेन नेयार्थत्वस्य, संदिग्धत्वादित्यनेन संदिग्धत्वस्यासमर्थत्वदोषेऽन्त-

१. ‘करिहस्त इति प्रोक्तः कामशास्त्रविशारदः’ इति परिभाषितेन’ इत्युदाहरण-
न्द्रिकायां पाठदर्शनादत्र कियान्पाठस्तुतितः प्रतीयते.

अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थेऽवाचकम् । यथा वा—

‘जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः

प्रत्यप्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।

भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-

संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥’

अत्र दधदित्यर्थे विदधदित्यवाचकम् । यथा वा—

‘चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः

शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।

अस्त्येवैतत्किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां

वद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥’

अत्र विजित इत्यत्रार्थे विजेय इत्यवाचकः । यथा च—

‘महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक-

प्रचण्डघनगर्जितप्रतिस्तानुकारी मुहुः ।

रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः

कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ॥’

अत्र रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धो, न तूक्तविशेषणे सिंहनादे इत्य-
वाचकः । तथा च—

भावमाह—मण्डूकादिषु प्रसिद्ध इति । मण्डूकादीनां शब्दो रवोऽभिधी-
यत इत्यर्थः । यथा च—‘यमिन्द्रशब्दार्थनिसूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ।’
अत्र हिरण्यकशिपुमिति वक्तव्ये हिरण्यपूर्वं कशिपुमित्यवाचकम् । यतोऽत्र हिरण्य-
शब्दः कशिपुशब्दश्चाभिधेयप्रधानौ वा स्याताम्, स्वरूपमात्रप्रधानौ वा । तत्र न
तावदभिधेयप्रधानावनभ्युपगमात् । अर्थस्यासमुच्ययात् । नापि स्वरूपप्रधानौ,
न ह्येवमसुरविशेषस्य हिरण्यकशिपोरभिधानानुकारः प्रख्यानक्रियाकर्मभावेना-
भिहितो भवति । द्विविधो हि शब्दानुकारः । शब्दत्वार्थत्वमेवात् । तत्रेतिना

‘मञ्जीरादिषु रणितप्रायं, पक्षिषु च कूजितप्रभृति ।
स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रभृति ॥
दृष्ट्वा प्रयुज्यमानानेवंप्रायांस्तथा प्रयुज्जीत ।
अन्यत्रैतेऽनुचिताः शब्दार्थत्वे समानेऽपि ॥’

क्वचिद्रूपो यथा—

‘आशुलम्बितवतीष्टकराग्रैर्नीविमर्धमुकुलीकृतदृष्ट्या ।
रक्तवैणिकहताधरतनू(?)मण्डलकणितचारु चुकूजे ॥’

व्यवच्छेदे शब्दः प्रसिद्ध एव । अर्थादवच्छेदावगतावार्थः । यथा—‘महदपि परदुःखं शीतलं सम्यग्ग्राहुः ।’ इह चायमर्थोऽनुकार इति नानावच्छेदात् । केवलं यत्तस्याभिधानमनुकार्यं तन्नानुकृतम् । यन्नानुकृतं तत्तस्याभिधानमेव न भवति । लोके हि हिरण्यकशिपुरिति तस्याख्या न हिरण्यपूर्वः कशिपुरित्यतः तस्याऽवाचकम् ॥ यथा वा—‘क्षुण्णं यदन्तःकरणेन वृक्षाः फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।’ इत्यत्र कल्पवृक्षा इति वक्तव्ये कल्पोपपदा वृक्षा इत्यवाचकम् । यतो विशेषणमिदमभिधानस्वरूपविषयमेवावकल्पते नाभिधेयविषयम्, सोपपदत्व-निरूपपदत्वयोरभिधानधर्मत्वात् । न चेतने विशेषितेन किञ्चित्प्रयोजनम् । अभिधानमात्रादनभिमतार्थसिद्धेः । अभिधेयविषयत्वे च तत्सिद्धिर्भवेत्, किं तु न तत्र यथोक्तविशेषणसंबन्धः संगच्छते । यत्र च संगच्छते न ततोऽभिमतार्थ-सिद्धिरिति अवाचकत्वादसमर्थमेवेति । तस्माद्हरमयमत्र पाठः श्रेष्ठः—‘क्षुण्णं यदन्तःकरणेन नाम तदेव कल्महमकाः फलन्ति ।’ अस्मिन् पाठे क्षुण्णस्यार्थस्य कल्पहमाणां वागगतौ गुणान्तरलाभः । एवम् ‘दशपूर्वरथं यमाख्याया दशक-ण्ठादिगुरुं प्रचक्षते ।’ इत्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥ मञ्जीरादीति । आदिप्रहणं रशनाषण्डाभ्रमाराद्यर्थम् । प्रायप्रहणं सदृशार्थवृत्तिकणिसिञ्जिगुजोल्याद्यर्थम् । प्रभृ-तिप्रहणं वैदेश्याद्यर्थम् । पुनरादिप्रहणं सिंहमृगाद्यर्थम् । प्रायप्रहणमपि प्वनत्याद्य-र्थम् । एवंप्रायानिति । ये शौस्त्रसामान्येन पृथ्व्यन्ते, अथ च विशेष एव दृश्यन्ते तानित्यर्थः । तथा—‘द्वेषतिरश्वेषु, भणतिः पुरुषेषु, कणतिः पीडितेषु, बातिर्वायौ,

१. ‘शिञ्जि’ स्यात्. २. ‘तिरश्चां रुतवाशिते’ इत्यभिधानात् ‘वाशिताद्यर्थम्’ स्यात्. ३. ‘शस्त्रे’ स्यात्. ४. ‘पृथ्व्यन्ते’ स्यात्.

अत्र कूजितस्य पक्षिषु प्रसिद्धत्वेऽपि कामशास्त्रे प्रसिद्धत्वाद्गुणः ।
यथा वा उपमायाम्—

‘पतिते पतङ्गमृगराजि निजप्रतिबिम्बरोषित इवाम्बुनिधौ ।

अथ नागयूथमलिनानि जगत्परितस्तमांसि परितस्तरिरे ॥’

अत्र नागयूथेन धर्मिणा साम्यं तमसो वक्तुमभिमतं कवेर्न तद्धर्मेण
मलिनत्वमात्रेण, मृगपतौ पतिते तस्यैव निःप्रतिपक्षतया स्वेच्छाविहा-
रोपपत्तेः न तद्वन्मलिनानां तमसाम्, पतङ्गस्य मृगपतिरूपणावैयर्थ्यप्रस-
ङ्गात् । न च तत्साम्यं सुन्दरहारिसदृशसुभगसंनिभादिशब्दा इव मलि-
नादिशब्दाः शक्नुवन्ति वक्तुम् इत्यवाचकत्वम् ।

यथा वा उत्प्रेक्षायाम्—

‘उद्ययौ दीर्घिकागर्भान्मुकुलं मेचकोत्पलम् ।

नारीलोचनचातुर्यशङ्कासंकुचितं यथा ॥’

अत्र ध्रुवेवादिशब्दवद्यथाशब्दः संभावनं प्रतिपादयितुं नोत्सहते
इत्यवाचकः ।

यथा वार्थान्तरन्यासे—

‘किमपेक्ष्य फलं पयोधरान्ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।

प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥’

अत्र महीयस इत्येकवचनं न सामान्यमर्थरूपं व्यक्तमभिधातुं क्षमते
इत्यवाचकत्वम् । बहुवचनस्यैव वीप्सासमानफलस्य स्फुटत्वेन तदभि-
व्यक्तिक्षमत्वात् । यथा—

‘यावदर्थपदां वाचमेवमाधाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥’

सर्वादिशब्दोपादाने त्वेकवचनस्यापि न दोषः । यथा—

‘छायामपास्य महतीमपि वर्तमाना-

मागामिनीं जगृहिरे जनतास्तरूणाम् ।

सर्वोऽपि नोपनतमप्यपचीयमानं

वर्धिष्णुमाश्रयमनागतमभ्युपैति ॥’

वाक्यस्य यथा—

‘विभजन्ते न ये भूपमालभन्ते न ते श्रियम् ।

आवहन्ति न ते दुःखं प्रस्मरन्ति न ये प्रियाम् ॥’

अत्र विभजतिर्विभागार्थः सेवने, आलभतिर्विनाशार्थो लाभे, आव-
हतिः करोत्यर्थो धारणे, स्मरतिर्विस्मरणार्थः स्मरणेऽवाचकः ।

कल्पितार्थत्वमर्थसमर्थम् ।

पदस्य यथा—

‘किमुच्यतेऽस्य भूपाल मौलिमालामहामणेः ।

मुदुर्लभवचोवाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते ॥’

अत्र वचःशब्देन गीःशब्दो लक्षित इति कल्पितार्थत्वम् । अत्र न
केवलं पूर्वपदम्, यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्तनं न क्षमते । जल-
ध्यादौ तूत्तरपदमेव, वडवानलादौ तु पूर्वपदमेव । यथाह—

‘निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् ।

क्रियन्ते सांप्रतं काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तिः ॥’

इति ।

१. ‘दसमर्थत्वम्’ स्मात्, २. ‘लक्ष्यते’ का० प्र०, ३. ‘अत्र खलु न’ प्रकाशे,

४. कुमारिलभट्टः.

वाक्यस्य यथा—

‘सपदि पङ्क्तिविहंगमनामभूतनयसंवलितं बलशालिना ।

विपुलपर्वतवर्षिशितैः शरैः प्लवगसैन्यमुलकजिता जितम् ॥’

पङ्क्तिरिति दशसंख्या लक्ष्यते । विहंगमोऽत्र चक्रस्तन्नामभृतो रथाः ।
दश रथा यस्य, तत्तनयौ रामलक्ष्मणौ उलकजिता इन्द्रजिता कौशिक-
शब्देनेन्द्रोल्कयोरभिधानमिति कौशिकशब्दवाच्यत्वेनेन्द्र उल्क उक्तः ।
संदिग्धत्वादसमर्थत्वम् ।

पदस्य यथा—

‘आलिङ्गितस्तत्र भवान्संपराये जयश्रिया ।

आशीःपरम्परं वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥’

अत्र वन्द्यां किं हठहृतमहेलायां किं नमस्यामिति संदेहः । यथा वा—

‘कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्पतेतराम् ।

अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्बध्यतामिह ॥’

अत्र ‘भूतपूर्वे चरद्’ इति चरट्प्रत्यये किं पूर्वं साधुः, उत साधुषु
चरतीति संदेहः ।

कचिद्गुणो यथा—

‘पश्याम्यनङ्गजातङ्कलङ्घितां तामनिन्दिताम् ।

कालेनैव कठोरेण ग्रस्तां किं नस्तदाशया ॥’

अत्र विरहातुराया ग्रीष्मकाल उपनते किं ग्रीष्मवाची कालशब्दः
उत मृत्युवाचीति संदेहकारीदं वचनं युवानमाकुलीकर्तुं प्रयुक्तमिति ।

वाक्यस्य यथा—

‘सुरालयोल्लासपरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः ।

मार्गणप्रवणो भास्वद्भूतिरेष विलोक्यते ॥’

अत्र किं सुरादिशब्दा देवसेनाशरविभूत्यर्थाः, उत मदिराद्यर्था इति संदेहः ।

क्वचिद्रूपो यथा—

‘पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥’

अत्र वाच्यमहिम्ना नियतार्थप्रतिपत्तिकारित्वे व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वादुणत्वम् ।

अनुचितार्थत्वं पदस्य यथा—

‘तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या ।

प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥’

अत्र पशुपदं कातरतामभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थम् ।

यथा वा उपमायाम्—

‘क्वचिदग्रे प्रसरता क्वचिदापत्य निघ्नता ।

शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां बलम् ॥’

तथा—

‘वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति ।’

‘अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान्ब्रह्मा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥’

‘पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षतिघरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥’

न त्वन्यत्र । न हि भवति पुरुषो वातीति । एवमन्यदपि बोद्धव्यम् ॥ पृथुकार्तस्वरेति । पृथुकानां बालानां ये भार्ताः स्वरास्तेषां पात्रम्, पृथूनि कार्तस्वरस्य स्वर्णस्य भाजनानि च यत्र । भुवि उषितो भूषितः, अलङ्कृतश्च । विलसत्कैर्गर्त-

एषु श्लाघ्यपमानानां जातिप्रमाणगता हीनताधिकता चेत्यनुचितार्थत्वम् ।

निन्दायां प्रोत्साहने च न दोषः । यथा—

‘चतुरसखीजनवचनैरतिवाहितवासरां विनोदेन ।

निशि चण्डाल इवायं मारयति वियोगिनीश्चन्द्रः ॥’

इति ।

‘विशन्तु वृष्णयः शीघ्रं रुद्रा इव महौजसः ।’

इति च ।

यथा वा उत्प्रेक्षायाम्—

‘दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवा भीतमिवान्धकारम् ।

क्षुब्धेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥’

अत्राचेतनस्य तमसस्तात्त्विकेन रूपेण दिवाकरान्नास एव न संभवति, कुत एव तत्प्रयोजितमद्विपरित्राणम् । संभावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीत्यनुचितैव तत्समर्थना ।

वाक्यस्य यथा—

‘कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितो

यशो गायन्त्येते दिशि दिशि वनस्थास्तव विभो ।

जरज्योत्स्नागौरम्फुटविकटसर्वाङ्गमुभगा

तथापि त्वत्कीर्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह ॥’

अत्र कुविन्दादिशब्दास्तन्तुवायादिमभिदधाना उपश्लोक्यमानस्य तिरस्कारं व्यञ्जयन्तीत्यनुचितार्थम् ।

परुषवर्णत्वं श्रुतिकटुत्वम् ।

पदस्य यथा—

‘अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।

आलिङ्गितः स तन्वक्ष्या कार्ताभ्यं लभते कदा ॥’

अत्र कार्ताथ्यमिति ।

वाक्यस्य यथा—

‘अचूचुरच्चण्डि कपोलयोस्ते कान्तिद्रवं द्राग्विशदं शशाङ्कः ।’

अत्र चण्डिद्रागादीनि पदानि श्रुतिकट्टानि ।

वक्राद्यौचित्ये गुणो यथा—

‘देधीडेवीङ्समः कश्चिद्रुणवृद्धोरभाजनम् ।

कित्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र संनिहिते न ते ॥’

अत्र वैयाकरणो वक्ता ।

‘यदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदः ।

उपाध्यायं तदास्मापि समस्प्राक्षं च संमदम् ॥’

अत्र वैयाकरणः प्रतिपाद्यः ।

‘मातङ्गाः किमु बलितैः किमफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः

सारङ्गा महिषा मदं व्रजत किं शून्येषु शूरा न के ।

कोपाटापन्नमुद्रटोत्कटसटाकोटेरिभारेः शनैः

सिन्धुध्वानिनि हुंकृते स्फुरति यत्तद्गर्जितं गर्जितम् ॥’

अत्र सिद्धे वाच्ये परुषाः शब्दाः ।

‘अब्रप्र’तबृहत्कपालनलककूरकणत्कङ्कण-

प्रायः॥द्वितभूरिभूषणरवैराघोषयत्यम्बरम् ।

पीतच्छदितरक्तकर्दमघनप्राधारघोरोल्लस-

व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दुर्पोद्धतं धावति ॥’

संधिभिः पांशुभर्गहनम्, विलसन्तीभिः करेणुभिः व्याप्तं च ॥ प्राधारः सेकः ॥

१. ‘दम्’ प्रकाशे. २. ‘पुरः’ प्रकाशे. ३. ‘प्राग्भारघोरोल्लस-’ प्रकाशे.

अत्र बीभत्से व्यङ्ग्ये ।

‘रक्ताशोक कृशोदरी क नु गता त्यक्त्वानुरक्तं जनं
नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वातामिभूतं शिरः ।

उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासंघट्टदष्टच्छद-

स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुण्योद्गमोऽयं कुतः ॥’

अत्र शिरोधूननेन कुपितस्य वचसि प्रकान्ते ॥

क्वचिन्नीरसे न गुणो न दोषः । यथा—

‘शीर्णप्राणाद्विपाणीन्त्राणिभिरपघनैर्धर्धराव्यक्तघोषा-

न्दीर्घाभ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन्यः ।

घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते-

र्दत्तार्घाः सिद्धसंघैर्विदघतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥’

व्यवहितार्थप्रत्ययजनकत्वं क्लिष्टत्वम् ।

पदस्य यथा—

‘दक्षात्मजादयितवल्लभवेदिकानां

ज्योत्स्नाजुषां जललवास्तरलं पतन्ति ।’

दक्षात्मजास्तारास्तासां दयितश्चन्द्रस्तस्य वल्लभाः कान्तास्तद्वेदिकानामिति ।

ज्ञगित्यर्थप्रतीतौ गुणः । यथा—

‘काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः’ ।

उल्लङ्घयेन् स्वास्थ्यं नयन् । दक्षात्मजेति । अत्रैकपदप्रत्याय्योऽप्यर्थश्चन्द्रकान्त-
लक्षणो दक्षात्मजेत्याद्यनेकपदप्रत्यायितार्थपर्यलोचनाव्यवहिततया क्लिश्यमानो
वाचकस्य क्लिश्यतामावहति ॥ काञ्चीगुणस्थानमिति । अत्र सूत्रादवान्तर-

वाक्यस्य यथा—

‘धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः ।

रज्यत्यपूर्वबन्धल्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥’

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यति इति संबन्धे क्लिष्टत्वम् ॥

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयोऽशो यत्र तस्य भावोऽविमृष्टविधेयांशत्वम् ।

पदस्य यथा—

‘वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद्भालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥’

अत्रालक्षितत्वं नानुवाद्यम्, अपि तु विधेयमिति ‘अलक्षिता जनिः’ इति वाच्यम् । यथा—

‘सस्तां नितम्बादवलम्बमानां पुनः पुनः केसरपुष्पकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥’

अत्र ‘मौर्वीं द्वितीयामिव’ इति द्वितीयात्वमात्रमुपेक्ष्यम् । यथा च—

‘तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि ।

स्वं च संहितममोघसायकं व्याजहार हरसूनुसंनिभः ॥’

अत्र सायकानुवादेनामोघत्वं विधेयम् । ‘अमोघमाशुगम्’ इति तु युक्तः पाठः । यथा च—

‘मध्येव्योम त्रिशङ्कोः शतमुखविमुखः स्वर्गसर्गं चकार ।’

इत्यत्र हि व्योमैव प्राधान्येन विवक्षितम्, न तन्मध्यम् । तेन
'मध्ये व्योम्नः' इति युक्तम् । यथा वा—

‘वाच्या वैचित्र्यरचनाचारुवाचस्पतेरपि ।

दुर्वचं वचनं तेन बहु तत्रास्म्यनुक्तवान् ॥’

अत्र नोक्तवानिति निषेधो विधेयः । यथा—

‘नवजलधरः संनद्धोऽयं न हसनिशाचरः’

इत्यादौ । न चानुक्तवत्त्वानुवादेनान्यदत्र किंचिद्विहितम् । यथा—

‘जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृधुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूः ॥’

अत्रात्रस्त इत्यनुवादेनात्मनो गोपनादि ।

पदार्थप्रत्ययमन्तरेणैव एकपदवदर्थप्रतीतिरिति नैतत्किष्टम् ॥ व्योमैव प्राधान्येनेति । अत्र विश्वामित्रस्य तपःप्रभावप्रकर्षः प्रस्तुतः । स च तस्य निरुपकरणस्य सतः शून्यो व्योमनि स्वर्गसर्गस्यार्थेनैव प्रतिपादितो भवतीति व्योमैव प्राधान्येन विवक्षितम्, न तन्मध्यम् ॥ निषेधो विधेय इति । प्रसज्यविषयत्वादित्यर्थः । यदुक्तम्—‘अप्राधान्यं विधेयत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥’ नञ्समासस्त्वनुपपन्नः । तस्य हि पर्युदास एव विषयस्तत्रैव विशेषणत्वाज्जन्तस्याद्यन्तेनोत्तरपदेन संबन्धोपपत्तेः । यदाह—‘प्रधानत्वं विधेयत्र प्रतिषेधे प्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥’ न च पर्युदासाश्रयणं युक्तम्, अर्थस्यासंगतिप्रसङ्गात् । उक्तवत्त्वप्रतिषेधो ह्यत्राभिमतः, नानुक्तवत्त्वविधिः । तस्मादस्य नञो विधेयार्थनिष्ठतया प्राधान्यस्यान्यमानार्थपरतया तद्विपरीतवृत्तिना उक्तवच्छब्देन सह सदाचारनिरतस्यैव पतितेन वृत्तिर्नैष्यत एवेति स्थितम् । यदाह—‘नञ्यस्य विधेयत्वे

१. ‘मुक्तवानु’ प्रकाशे.

१. ‘शून्ये’ स्यात्. २. ‘जः स्यान्ते’ स्यात्.

वाक्यस्य यथा—

‘शय्या शाङ्गलमासनं शुचिशिला सद्म द्रुमाणामधः

शीतं निर्जरवारि पानमशनं कन्दाः सहाया मृगाः ।

इत्यप्रार्थितसर्वलभ्यविभवे दोषोऽयमेको वने

दुष्प्रापार्थिनि यत्परार्थघटनावन्ध्यैर्वृथा स्वीयते ॥’

अत्र शाङ्गलानुवादेन शय्यादीनि विधेयानि । अत्र च शब्दरचना विपरीता कृतेति वाक्यस्यैव दोषः, न वाक्यार्थस्य । एवं विध्यनुवादौ कर्तव्यौ—

‘वैक्तारवी निवसनं मृगचर्म शय्या

गेहं गुहा विपुलपत्रपुटा घंटाश्च ।

निषेधस्य विपर्यये । समासो नेष्यतेऽर्थस्य विपर्यासप्रसङ्गतः ॥’ इति ॥ शय्या-
दीनि विधेयानीति । यदाहुः—‘अनुवाद्यमनुक्त्वेव न विधेयमुदीरयेत् । न
ह्यलब्धास्पदं किञ्चित्कुत्रचित्प्रतिष्ठति ॥ विधेयोद्देश्यभावोऽयं रूप्यरूपकेलाभावः ।
न तत्र विधेयोक्तिरुद्देश्यात्पूर्वमिष्यते ॥’ न तु ‘शाङ्गलं शय्या शुचिशिला आस-
नम्’ इत्येवं विपर्ययेणात्र संबन्धः करिष्यते, तस्य पुरुषाधीनत्वात् । तथा च न
यथोक्तदोषावकाशो भविष्यतीति । सत्यम् । सै सर्वविषयोऽयं संबन्धस्य पुरुषा-
धीनत्वोपगमः । तस्य हि विशेषणविशेष्यभाव एव विषयोऽवगन्तव्यो यत्र
स्वसौन्दर्यादेव तयोरन्योन्याक्षेपः, न विध्यनुवादभावः । तदाह—एवं चेति ।
विध्यनुवादयोर्थथाश्रुतपदार्थसंबन्धनिबन्धनोऽर्थप्रतीतिक्रम इति पदार्थोर्वापर्यनि-
यमोऽवगन्तव्य इत्यर्थः । ततश्च यदनूयते तस्यादावुपादानमनुपपन्नम् । यस्तु
विधीयते तस्य पश्चात् । ‘विलिखने विलेपो भवति’ इत्यादौ च तथैव दृष्टम् ।

१. ‘शाङ्गलाषनु’ स्यात्. २. ‘त्वक् तारवी नि’ इति पाठो भवेत्. ३. छन्दोनु-
रोधेन विधेयस्य गेहस्य प्राक्प्रयोगः प्रतिभाति. ४. कुम्भा इत्यर्थः.

१. ‘कभावतः । न हि तत्र’ स्यात्. २. ‘ननु’ स्यात्. ३. ‘न’ स्यात्.
४. ‘एवं वेति’ स्यात्.

मूलं दलं च कुसुमं च फलं च भोज्यं
पुत्रस्य जातमटवीगृहमेधिनस्ते ॥'

यथा वा—

‘संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यापि स जातिमात्रविहितो हेवाकलेशः किल ।
इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽप्यसंरम्भवा-
न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥’

अत्र योऽसाविति पदद्वयमनुवाद्यविधेयार्थतया विवक्षितमनुवाद्य-
मात्रप्रतीतिकृदिति यदः प्रयोगोऽनुपपन्नः । तथा हि । यत्र यत्तदोरेकतर-
निर्देशेनोपक्रमस्तत्र तत्प्रत्यवमर्शिना तदितरेणोपसंहारो न्याय्यः । तयो-

तथा ‘वृद्धिरादैच्’ इत्यत्र भगवता महाभाष्यकारेणावस्थापितम्—यदत्र मङ्गल-
द्योतनार्थमादौ वृद्धिशब्दस्योपादानं क्षमणीयम् ॥ अन्यथा दैजनुवादेन वृद्धिसंज्ञा-
विधानात्पश्चादभिधानं कार्यं स्यात्, यथा ‘अदेङ्गुणः’ इत्येवमादौ ॥ ‘प्रमाणम-
विसंवादि ज्ञानम्’ इत्यत्रापि ‘यत्प्रमाणमिति लोके प्रसिद्धम्, तदविमवादि ज्ञान-
मेवेति विज्ञेयम्’ इति तात्पर्यार्थः । काव्येऽपि एषैव शैली । यथा—‘इयं गेहे
लक्ष्मीः’ इत्यादि ॥ **संरम्भ इति** । अत्र करिणां कीटव्यपदेशेन तिरस्कारः,
तोयदानां च शकलशब्दाभिधानेनादरः । **सर्वस्येति** । अस्य कस्यचित्तुच्छ-
प्रायस्येति अवहेला । जातेष्व मात्रशब्दविशिष्टत्वेनावलेपः हेलाशब्दाभिधाने-
नाल्पताप्रतिपत्तिरित्येतत्साधनतया कविनोपनिबद्धम् । असंरम्भवानित्यत्र त्ववि-
मृष्टत्वविधेयांशत्वं प्राभादिकं तच्चानन्तरमेव दर्शितम् । पुनरविमृष्टविधेयाशत्व-
मेवाह—**अत्र योऽसाविति** । (एतदेव द्रष्टवितुं निदर्शयति—**तैवत्कारवी-**

१. ‘एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं सृष्यताम्’ इति हि महाभाष्ये पाठः. २. अयं
धनुश्चिह्नान्तर्गतपाठः ‘संरम्भ इति’ इत्यादि ग्रन्थात्प्राक्तनो भवेत्. ३. त्वक् तारवी
नि’ इति भवेत्.

रप्यनुवादविधेयार्थविषयत्वेनेष्टत्वात्, तयोश्च परस्परापेक्षया संबन्धस्य नित्यत्वात् । अत एवाहुः—‘यत्तदोर्नित्यमभिसंबन्धः’ इति ।

स चायमनयोरुपक्रमो द्विविधः—शब्दश्चार्थश्चेति ।

तयोरुभयोरुपादाने सति शाब्दो यथा—

‘यदुवाच न तन्मिथ्या यद्दौ न जहार तत् ।’

तथा च—

‘स दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादरः स पूज्यकर्मा सुहृदां शृणोति यः ।’
इति ।

एकतरस्योपादाने सत्यार्थः, तदितरस्यार्थसामर्थ्येनाक्षेपात् ।

तत्र तदः केवलस्योपादाने आर्थः प्रसिद्धानुभूतप्रक्रान्तविषयतया त्रिविधः ।

तत्र प्रसिद्धार्थविषयो यथा—‘द्वयं गतम्—’ इत्यादि ।

अनुभूतविषयो यथा—‘ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती’
इति ।

प्रक्रान्तविषयो यथा—

‘कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥’

यदः पुनरुत्तरवाक्यार्थगतत्वेनैवोपात्तस्यार्थसंबन्धः संभवति, पूर्व-
वाक्यगतस्य तच्छब्दस्यार्थादाक्षेपात् ।

यथा—

‘साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके ।

उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥’

प्रागुपात्तस्य यच्छब्दस्य तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षतैव । यथा-
त्रैव श्लोके आद्यपादयोर्विपर्यये ।

कचिदनुपात्तमपि द्वयं सामर्थ्याद्भव्यते ।

यथा—

‘ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यते तु मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥’

अत्र स कोऽप्युत्पत्स्यते यं प्रति यत्नो मे सफलो भविष्यतीत्युभ-
योरपि अर्थादाक्षेपः ॥ एवं च स्थिते तच्छब्दानुपादानेऽत्र साकाङ्क्षत्वम् ।

निवसनमिति) ॥ ये नाम केचिदिति । नामशब्दोऽक्षमायाम् । यदुक्तम्—
‘नाम कृतसाप्रश्नविषादामर्षप्रीतिसंख्यान्तानयसंभावनासु ।’ ये केचिदिह प्रबन्धे
देशकाले बान्माकमवज्ञा कुर्वन्ति, ते किमपि स्वल्पं किञ्चिल्लोकोत्तरं वा जानन्ति,
तान् प्रति नैष प्रकरणनिर्माणविषयो यत्नः, तेषां स्तोकदर्शित्वात् । लोकोत्तरं
यं जानन्तीति व्याख्यातं(?) तत्तेषामुपहासाय । कान्प्रति तर्हीत्याह—उत्पत्स्यते
त्विति । सारेतरविभागज उत्पत्स्यते कश्चिदिति संभाव्यते ॥ एषमिति ।
तथा हि—सर्वेषामेव तावत्समासानां प्रायेण विशेषणविशेष्याभिधायिपदोपर-
चित्तशरीरत्वं नाम सामान्यं लक्षणमाचक्षते । इतरथा तेषां समर्थतानुपपत्तेः ।
स च विशेषणविशेष्यभावो द्विधैव सम्भवति—समानाधिकरणो व्यधिकरणश्चेति ।
तत्रायः कर्मधारयस्य विषयः । यत्र तु द्वे बहूनि वा पदान्यन्यस्य पदस्यार्थे विशेष-
णभावं भजन्ति सा बहुव्रीहेः सरणिः । तत्रैव यदा संख्यायाः प्रतिषेधस्य च
विशेषणभावो भवेत्तदा द्विगोर्नञ्समासस्य च गोचरः । द्वितीयः प्रकारः कारकाणां
संबन्धस्य च विशेषणत्वाद्वहुविधः स तत्पुरुषस्य पन्थाः । तत्रापि यदाव्ययार्थस्य
विशेषणता स्यात्तदाव्ययीभावस्य परामर्शः । तदेवं समासानां विशेषणविशेष्यो-

१. ‘तेऽस्ति’ इति मालतीमाधव-काव्यप्रकाशयोः.

१. ‘ये जानन्ति’ इति सात्व.

का० शा० १४

रीभारत्वमलसलसद्वाहुत्वं चांसवपुषोर्विशेषणे रतेरुदीपनविभावतापादनेन वा-
क्यार्थस्य काममपि कमनीयतामावहति इति प्राधान्येन विवक्षितत्वाच्च ताभ्यां
सह समासे कविना न्यग्भावं गमिते । यथा चात्रैव तत्कालकान्तिद्विगुणित-
सुरतप्रीतित्वं हेतुभावगर्भं विशेषणं शौरैरुचिताचरणलक्षणमतिशयमादधद्विधे-
यतया प्राधान्येन विवक्षितमिति न तेन सह समासे निमीलितम् । 'पद्मेक-
मनेकं वा यद्विधेयार्थतां गतम् । न तत्समासमन्येन न चाप्यन्योन्यमर्हति ॥'
तत्रैकमुदाहृतमेव । अनेकं यथा—'अवन्तिनाथोऽयमुदप्रबाहुर्विशालवक्षास्त-
नुव्रत्तमध्यः । आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यश्चोऽलिखितो विभाति ॥'
यथा च—'विद्वान्दारसखः परं परिणतो नीवारमुष्टिपचः सत्यज्ञाननिर्बिद्ब-
त्प्रहरणं होमार्जनीहेतुतः । रे दुःक्षत्रिय किं त्वया मम पिता शान्तं मया पुत्र-
वाञ्छितं कीर्त्यवशेषतां तदिह ते धिक् धिक् सहस्रं भुजाम् ॥' यथा वा—
'राजो मानधनस्य कामुकभृतो दुर्योधनस्याग्रतः प्रत्यक्षं कुरुबान्धवस्य मिषतः
कर्णस्य शल्यस्य च । पीतं तस्य मयाद्य पाण्डववधूकेशाम्बराकर्षिणः कोष्णं
जीवत एव तीक्ष्णकरजक्षुणादसुखक्षसः ॥' यथा च—'हे हस्त दक्षिण मृतस्य
शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विस्तृतं शूद्रमुनी कृपाणम् । भो रामपाणिरसनिर्भरग-
र्भस्त्रिदेवीप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥' एवम्—'अङ्गराजसेनापते राज-
वल्लभ द्रोणापहासिन्, रक्ष सीमादुःशासनम्' इत्यादौ द्रष्टव्यम् । विशेषणवि-
शेष्यभायुत्पत्त्यफलो विध्यनुवादोऽपीति । तत्रापि तद्वदेव समासाभावोऽवग-
न्तव्यः । यथा—'चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी' इति । प्रत्युदाहरणं त्वेतेषामेव कृत-
समासस्यैकल्पनीयम् । बहुव्रीहौ यथा—'येन स्थलीकृतो विन्ध्यो येना-
शान्तः पयोनिधिः । बातापिस्तापितो येन स मुनिः श्रेयसेऽस्तु वः ॥' अत्रापि
विन्ध्यादिविषयत्वेन स्थलीकरणादि यद्विशेषणतयोपात्तं तत्कर्तुर्मुनेरिति दुष्करका-
रितया कमपि तपःप्रभावप्रकर्षमेव द्योतयति । विन्ध्यस्य प्रतिदिवसमुच्छ्रयाच्छा-
दितार्कप्रकाशस्य जगदान्ध्यविधायित्वात्पयोनिधेरगावत्वादपारत्वाच्च बातापेश्च
मायापरिग्रहप्रस्तसमस्तलोकत्वात्तत्तत्प्राधान्येन विवक्षितमिति न तैः सह समासे
निर्जीवीकृतम् । प्रत्युदाहरणं यथा—'यः स्थलीकृतविन्ध्योऽद्रिराचान्तापारवा-
रिधिः । यश्च तापितबातापिः स मुनिः श्रेयसेऽस्तु वः ॥' केचित्पुनरनयो रुदा-
हरणप्रत्युदाहरणयोरर्थस्योत्कर्षापकर्षप्रतीतिभेदो न कश्चिदुपलभ्यत इति मन्यन्ते ।
ते इदं(एवं) प्रष्टव्याः—'किं भोः, सर्वेष्वेव समासेषु इयं तदप्रतीतिरुत बहुव्री-

हावेवायं शापः' इति । तत्र यदि सर्वेष्वेवेत्यभ्युपगमस्तर्हि सहृदयाः साक्षिणः पृच्छन्ताम् । वयं तावन्महदन्तरमेतयोः प्रतीत्योः पश्यामः । अथ बहुव्रीहा-
 नेवेत्युच्यते, तदयुक्तम् । न हि प्रतीतिमेदहेतौ प्रतीतसामर्थ्ये सत्यकस्मात्तद-
 संभवो भवितुं न्याय्यः । एवं हि सित्यादिसामग्र्यामविकल्पयामङ्कुरादिकार्यो-
 त्पादाभावाभ्युपगमोऽपि प्रसज्यते । सर्वत्रैवायं प्रतीतिमेदोऽभ्युपगन्तव्यो नैव
 वा कुत्रचिच्च पुनरिदमर्धजरतीयं लभ्यते । इह प्रतीतिवैचित्र्यं स्पष्टमवधारयतु
 मतिमान् । यत्र विध्यनुवादभावाभिहितस्यैव पदार्थानामुपनिबन्धस्तत्रापि हि
 प्रधानेतरभावविवक्षानिबन्धनौ समासस्य भावाभावावुपगतावेव । यथा—
 'सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ । स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वेद्यावनु-
 वाय यः ॥' अत्र हि त्रैलोक्यालंकारभूतौ चराचरस्य जगतो जीवितायमानौ
 भगवन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ प्रसिद्धावनूय यन्मातामहपितामहभावो विहितस्तनस्य
 पुरुरवस्तौ लोकोत्तरभयाभिजनजनितमभिमानं कामपि काष्ठामविरोपयतो विशेष-
 षणविशेष्यभावाभिहितेनैव नयेनात्राप्यनूद्यमानगतोऽतिशयो विधीयमानाका-
 रसंक्रमणक्रमेण तत्संबन्धिनः पर्यवस्यति । तयोर्हि स्वरूपमात्रं भिन्नं फलं पुनः
 पारम्पर्येण वाक्यार्थोत्कर्षलक्षणमेकमेवेति प्राधान्येन विवक्षितत्वाच्च तौ ताभ्यां
 सह समासे म्लानिमान्नीता । इह च—'जनको जनको यस्या याता तस्योचिता
 बधूः । आर्यस्य गृहिणी या च स्तुतिस्तस्यास्त्रपास्पदम् ॥' इति । द्विगं यथा—
 'उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्त्रेष्णु यस्य मे । दैवीनां मानुषीणां च प्रतिकर्ता त्वमा-
 पदाम् ॥' इत्यत्र संख्यायाः संख्येयैश्चत्रेष्णु निरवशेषताप्रतिपत्तिफलमतिशयमा-
 दधानायाः प्राधान्येन विवक्षा । तत एव हि तेषु द्विविधापत्प्रतीकारेण राज्ञः
 शिवोपपत्तिः परिपुष्यतीति तस्यास्तैः सह समासो न विहितः । यथा च—
 'निभ्राह्मस्तसुरासना बधाच्च धनदानुजः । रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥'
 प्रत्युदाहरणमेतदेवोदाहरणम्, कृतसमासवैशसं(षभ्यं) द्रष्टव्यम् । नन्वसमास-
 विषयस्तु पूर्वमेव वितल्योपदर्शित उपपादितश्च । तत्पुरुषे कर्तुर्यथा—'देशः
 सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्हृदाः पूरिताः क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य
 केशप्रहः । तान्येवाहितशौचस्मरगुरुण्यस्त्राणि भास्वन्ति भो यद्रामेण कृतं
 तदेव क्रुते श्रोणात्मजः क्रोधनः ॥' रामेणेति रामस्य कर्तृभावेन करणं प्रति
 यद्विशेषणत्वं तत्तस्य दारुणतातिरेकात्मकमुत्कर्षं रौद्ररसपरिपोषपर्यवसायिनं सम-

पयति । तस्य निरतिशयशौर्यशौण्डीर्यशालित्वेन घोरतरनैर्घृण्यनिघ्नतया च प्रसिद्धेः । तेन तत्प्राधान्याच्च विशेष्येण सह समासे गुणतो नीतं कर्त्रादेः कार-
कस्यानेकस्य समशीर्षकया विशेषणभावेन यदुपादानं स द्वन्द्वस्य विषय इति
तत्स्वरूपनिरूपणावसर एव तस्य प्राधान्यमप्राधान्यं चाभिधास्यत इति न तदु-
दाहरणमिहोपदर्शितम् । नापि विध्यनुवादभावोदाहरणं तस्य विशेषणविशेष्यभा-
वतुल्यफलतया तत्समानवृत्तान्तत्वोपपादनात् । प्रत्युदाहरणं यथा—‘यस्यावमस्य
गुरुवत्तमिमं कुठारं डिम्भोऽपि राम इति नामपदस्य हन्ता’ इति । कर्मणो यथा—
‘कृतककुपितैर्बाष्पाम्भोभिः सदन्यविलोकितैर्वैनमसि गता यस्य प्रीत्या मृतापि
तथा स्वया । नवजलधरश्यामाः पश्यन्दिशो भवतीं विना कठिनहृदयो जीवत्सेव
प्रिये स तव प्रियः ॥’ अत्र वनमिति यद्गमनक्रियायाः सीताविशेषणभूतायाः
कर्मभावेन विशेषणं तत्तस्या रामप्रीतिप्रकर्षयुक्ताया अन्यकुलमहेलादुर्लभं दुष्क-
रकारित्वं नामोत्कर्षमर्पयति । वनवासदुःखस्यातिकष्टत्वात् । स चोत्कर्षो रामस्य
रतेरहीपनता प्रतिपद्यत इति प्रधानं न गतेत्यनेन सह समासे कविना तिरस्क-
तम् । यथा च—‘गुर्वर्थमर्थो श्रुतपारदश्चा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।’
इत्यत्र गुर्वर्थमित्यर्थेनोऽर्थक्रियामुत्थेन यद्विशेषणं तत्तस्य श्लाघ्यतातिशयाधान-
द्वारेण रघोरुत्साहपरिपोषे पर्यवस्यतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वाच्चाधिना सह
समासे सताममतामवमतो गमितम् । संवर्धितानां सुतनिर्विशेषमिति । प्रत्यु-
दाहरणं यथा—‘प्रदक्षिणक्रियातीतस्तस्याः कोपमजीजनत् ।’ इति । ‘तमभ्य-
नन्दत्प्रथमं प्रवोक्षितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।’ इति । ‘यथाकामा-
र्चितार्थिनाम्’ इति । ‘यथाकालप्रबोधिनाम्’ इति च । करणस्य यथा—
‘आलोकमार्गं सहसा’ इति । अत्र करणेति यत्केशहस्तकर्मकस्य सभाविता
.....स्फारोधानस्य करणभावेन विशेषणं तत्तस्याः कस्याश्चिद्भवसौतुक्व्यग्रह-
पेप्रकर्षरूपमतिशयं प्रतिपादयद्बधूवरयोरुपसंपदमसाधारणीमभिव्यनक्ति । यद्-
वलोकनाधानव्यवधानाधाधिनीं तावतीमपि कालकलां विधायमानां मन्यमानया
सततस्वाधीनेनैकेन करकमलेन रोधोऽप्यस्य न कृतस्तेन तत्प्रधानमिति न रुद्ध
इत्यनेन समासेऽस्त्युपनीतम् । यथा च—‘कर्तुमक्षमया मानं प्राणेशः प्रत्य-
मेदि यत् । सोऽयं सखि सहस्तेन समाकृष्टस्त्वयानलः ॥’ इति । प्रत्युदाहरणं
यथा—‘धात्रा सहस्त्रलिखितानि ललाटपट्टे को वाक्षराणि परिमार्जयितुं समर्थः ।’
इति । संप्रदानस्य यथा—‘पौलस्त्यः स्वयमेव याचत इति श्रुत्वा मनो मोदते देवो

नैव हरप्रसादपरशुक्तेनाधिकं ताम्यति । तद्वाच्यः स दशाननो मम गिरा दत्त्वा द्विजे-
भ्यो महीं तुभ्यं ब्रूहि रसातलत्रिदिषयोर्निजिल्य किं वीयताम् ॥’ अत्र द्विजेभ्य इति
निर्जयपूर्वकस्य भार्गवकर्तृकस्य महीदानस्य संप्रदानत्वेन यद्विशेषणं तन्मह्याः पात्र-
सात्करणेनोत्कर्षमादधद्भार्गवशौर्यातिरेकाभिव्यञ्जनेन दशाननस्य क्रोधोदीपनपर्य-
वसायि भवतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वाच्च दत्तेत्यनेन सह समासे कविना विच्छाया-
कृतम् । प्रत्युदाहरणमेतदेव पूर्ववद्वष्टव्यम् । अपादानस्य यथा—‘ताताजन्म
वपुर्विलङ्घितवियत्कैर्यं कृतान्ताधिकं शक्तिः कृत्स्नसुरासुरोष्मशमनी नीता
तथोक्तेः पदम् । सर्वं वत्स भवातिशायि निधनं क्षुद्रासु यत्तापसात्तेनाहं जपया
शुचा च विवशः कष्टं दशमागतः ॥’ अत्र तातादिति क्षुद्रासु यत्तापसादिति
च ये जन्मनिधनयोरपादानभावेन विशेषणे ते तातस्य [पितामहः]पितामहतया
महामुनिपुलस्त्यापत्यतया च क्षुद्रतापसस्य च गणनानर्हतया तयोरुत्कर्षोपकर्ष-
द्वारेण तद्वतः कुम्भकर्णस्य कामपि कुलीनता शौर्यापकर्षं चादधाने भ्रातृद-
शाननस्य शोकत्रपापावकेन्धनत्वभावेन परिणमत इति प्राधान्येन विवक्षितेन
ताभ्यां सह समासे गुणतां गमिते । प्रत्युदाहरणं यथा—अत्रैव ‘कौर्यं कृता-
न्ताधिकम्’ इति । यथा च ‘आसमुदक्षितीशानाम्’ इति । अविकरणस्य
यथा—‘शशवेऽभ्यस्तवियाना यौवने विषयैषिणाम् । वार्धके मुनिवृत्तीनां योगे-
नान्ते तनुत्यजाम् ॥’ अत्र शशव इत्यादीनि वान्यभ्यस्तवियात्वादीनामधिकर-
णभावेन विशेषणानि तानि तेषामितरान्वयवैलक्षण्यलक्षणमतिशयमादधानानि
रघूनां यद्यौचित्यं नयविनयादिसंपदमुन्मीलयन्तीति प्राधान्येन विवक्षितत्वाच्च
तैः सह समासे समशीर्षिकां नीतानि । प्रत्युदाहरणं यथा—‘रेणुरक्तविलिप्ताज्ञो
विकृतो व्रणभूषितः । कदा दुःप्रत्यभिज्ञातो भवेयं रणभूषितः ॥’ संबन्धस्य
यथा—‘द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ॥’ इति ।
यत्समागमप्रार्थनायाः शोचनीयतां गतौ हेतुत्वेनोपात्तायाः संबन्धिद्वारेण विशे-
षणं तत्तस्यास्त्र यत्सामर्थ्यं तत्सुतरामुपबृंहयति । तस्य सकलामङ्गलनिलयतया
निन्दिताचारनिरततया च दर्शनस्पर्शनसंभाषणादीनामपि प्रतिषिद्धत्वात् । अतो
विधेयार्थतया प्राधान्येन विवक्षितं न विशेष्येण सह समासे प्रत्यरीकृतम् । यथा
च ‘स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः’ इति । ‘कः क्षमेत तवानुग्रम्’ इति । प्रत्यु-
दाहरणं तु ‘किं लोमेन विलङ्घितः—’ इति दर्शितमेव । यथा च—‘जयाशा यत्र
चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा । हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्क इवापितः ॥’

इति । अत्र हि हरेः संबन्धित्वेन चक्रस्य जयाशास्त्रपदत्वमिति हरेरेव प्राधान्य-
विवक्षा न चक्रमात्रस्य । तच्च तस्य समासेऽस्तमुपगतम् । विभक्त्यन्वयव्यति-
रेकानुविधायिनी हि विशेषणानां विधेयतावगतिः । तत एव चैषां विशेष्ये
प्रमाणान्तरसिद्धत्वोत्कर्षापकर्षाधायिनां शब्दे गुणभावेऽप्यर्थं प्राधान्यम् ।
विशेष्याणां च शब्दे प्राधान्येऽप्यर्थो गुणभावोऽप्यनूद्यमानत्वात्, समासे च
विभक्तिलोपात्तोत्कर्षापकर्षावगतिरिति न तन्निबन्धना रसाभिव्यक्तिरिति तदात्मनः
काव्यस्येदमविमृष्टविधेयोक्तत्वं दोषतयोक्तमिति । अव्ययीभावे यथा—‘सा दयि-
तस्य समीपे नावस्थातुं न चलितुमुत्सहते । ह्रीसाध्वसरसविवशा स्मृशति दक्षां
कामपि नवोढा ॥’ इत्यत्र दयितस्येति संबन्धितया यत्समीपस्य विशेषणं तत्तस्य
सुकृतशतलभ्यतालक्षणमुत्कर्षमादधत्तेरुहीपने पर्यवस्यतीति प्राधान्येन विवक्षित-
त्वाच्चोपदयितमितिवत्समीपार्थेनाव्ययेन सह समासेऽवसादं गमितम् । प्रत्युदा-
हरणं तु ‘मध्ये व्योम—’ इत्यादि प्रदर्शितमेव । अनेनैव न्यायेन कृतद्वितवृत्त्यो-
रपि प्रतिषेधोऽवगन्तव्यः । तत्राप्युक्तकमेण प्राधान्येन रसभावविवक्षाविशेषात् ।
तयोरुदाहरणं यथा—‘यः सर्वं कपति खलो विभर्ति यः कुक्षिनेव सत्यतिथौ ।
यस्तु विधुं तुदति सदा शीर्षच्छेदं त्रयोऽपि ते हंसी (?) ॥’ इत्यत्र सर्वाङ्गीनां कषणा-
दियु कर्मभावेन विशेषणतयोपात्तानामुत्कर्षाभिधायितया प्राधान्येन विवक्षित-
त्वाच्च तैः सह वृत्तौ न्यग्भावो विहितः । सर्वार्थस्य भुवनभयदानवीक्षाबद्धक-
क्षाणां बोधिसत्त्वानामपि चरितस्य तदन्तःपातित्वात् । खलाः खलु दम्भादि-
दोषारोपेण तदपि तेषां कषण्येव । कायोपलक्षणस्य कुक्षेः कायस्य सर्वांशुचिनि-
धानत्वाद्भिनश्चरत्वाच्च । विधोश्च सकलजगदानन्दहेतुत्वात्कषणादिष्वकार्यकारि-
तयापराधातिरेकलक्षणमुत्कर्षमादधतां प्राधान्येन विवक्षा शीर्षच्छेदस्य च शरी-
रेषु निग्रहेषु तदतिरिक्तस्यान्यस्यासंभवात् । यथा च—‘रामोऽस्मि सर्वं सहै’
इति । उचितकारित्वं प्रति किमुच्यते । राममद्रस्य दशरथप्रसूतिरसाविति च ।
प्रत्ययोत्पत्तिः पुनर्न्यग्भूतसर्वादिकर्मभावः कषणादियु कर्त्रेश एवोन्मग्नतया
प्रकाशेत न कर्माशस्तत्रैव प्रत्ययोत्पत्तेः । वाक्ये तु यद्यपि शब्दरूपेण क्रियायाः
प्रधानभावेन प्रतीतिः तथापि तत्रान्या विवक्षा कृता साधनानामपि सा प्रती-
यत एव । न चैकस्मिन्नेव वाक्ये द्वयोः साध्यसाधनयोर्युगपत्प्रधानभावोऽनुपपन्नः
इति शक्यं वक्तुम् । शब्दार्थसामर्थ्यविवक्षाकृतानां त्रयाणामप्येकस्यैव विवक्षा-
कृतस्य प्राधान्यस्य बलीयस्तया तयोः समशीर्षिकाभावात् । तदिदमत्र तात्पर्यम् ।

यत्कथंचिदपि प्रधानतया विवक्षितं न तज्जियमेनेतरेण सह समासमर्हतीति । इतरच्च विशेष्यमन्यद्वास्तु न तत्र नियमः, तेन द्वन्द्वपदानां स्वरूपाणां च पदानामर्थस्यान्योन्यं विशेषणविशेष्यभावाभावेऽपि यदा प्रत्येकं क्रियासंबन्धोपगम-लक्षणं प्राधान्यं विवक्ष्यते तदा तेषामपि समास एकशेषश्च नेष्यत एव । यथा—‘किमञ्जनेनायतलोचनाया हारेण किं पीनपयोधरायाः । पर्याप्तमेतन्मनु मण्डनं ते रूपं च कान्तिश्च विदग्धता च ॥’ अत्र रूपादीनां प्रत्येकं मण्डनक्रियाभिसंबन्धकृतं प्राधान्यं रत्युद्दीपनपर्यवसायि विवक्षितमिति न तत्तेषां समासेऽवसादितम् । यथा च—‘यान्त्वा मुहुर्बलितकंधरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपन्न-निभं बहन्त्या । दिग्धामृतेन च विषेण च पद्मलाक्ष्या गाढं निस्त्रात इव मे हृदये कटाक्षः ॥’ इति । एकशेषे यथा—‘प्राप्तावेकरथारूढां पृच्छन्तां त्वामित-स्ततः । कश्च कश्च स कर्णारिः स च क्रूरो वृकोदरः ॥’ इति । प्रत्युदाहरणमेत-देव कृतकशेषमवगन्तव्यम् ॥ अत्र पुनरेष प्रधानेतरभावो न विवक्षितः, स्वरूप-मात्रप्रतिपत्तिफलश्च विशेषणविशेष्यभावस्तत्र समासासमासयोः कामचारः । यथा—‘स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवार्तं हृदयशोकाग्नेः । चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥’ इत्यत्र भवत इति रिपुस्त्रीणामिति च रिपुस्त्रीणां स्तनयुगस्य च संबन्धित्वेन यद्विशेषणं न ततस्तेषामुत्कर्षयोगः कश्चिद्विवक्षितः । अपि तु तत्संबन्धप्रतीतिमात्रं तच्च व्रतमिव भवदरिवधूस्तनद्वयमित्यतः समासा-दपि तुल्यमेव । यथा चात्रैव रिपुस्त्रीणामिति रिपुसंबन्धमात्रप्रतीतिः स्त्रीणा-मिति । ‘विनोत्कर्षापकर्षाभ्यां स्वदन्तेऽर्था न जातुचित् । तदर्थमेव कवयोऽलंकारं पर्युपासते ॥ तौ विषेयानुवाद्यत्वविवक्षेकनिबन्धना । सा समासेऽस्तमायातीत्य-सकृत्प्रतिपादितम् ॥ अत एव हि वेदभां रीतिरेकैव शस्यते । यतः समाससंस्पर्शस्तत्र नैवोपपद्यते । संबन्धमात्रमर्थानां समासो ह्यवबोधयेत् ॥’ नोत्कर्षापकर्षं वा । यथा—‘ऊर्ध्वास्रितापगलितेन्दुमुधालवत्के जीवत्कपालचयमुक्तमहाट्टहासम् । सत्रस्तमुग्धगिरिजावलिताङ्गसङ्गहृष्टं वपुर्जयति हारि पिनाकपाणेः ॥’ वाक्यान्त-भयमप्यदः । यथा—‘न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः सोऽप्य-त्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः । धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा स्वर्गमामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥’ इति । तथा हि । मम अरय इति बहुवचनेन शत्रुशत्रुमद्भावो भमानुचित इति संबन्धानोन्वितं कोधविभावो व्यज्यते । तपो विद्यते यस्येति पीरूपकथाहीनत्वं तद्वि-

अथ—

‘योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्वपुः ।

आत्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥’

इत्यादौ इदमदःप्रभृतयः शब्दाः तच्छब्दार्थमभिदधतीत्युच्यते । तर्हि यथादर्शनं व्यवहितानामेवोपादानं युज्यते । अव्यवहितत्वे हि प्रत्युत तदितराकाङ्क्षा भवत्येव । यथा—

तेन मत्त्वर्थीयेनाभिव्यक्तम् । तत्रापिशब्देन निपातसमुदायेन तापसस्य सतः शत्रुताया अत्यन्तासंभाव्यमानत्वमभिव्यक्तम् । मत्कर्तृका यदि जीवनक्रिया तावदनुचिता तस्यां च स कर्ता । अपिशब्देन मानुषमात्रकः । अत्रैवेति मदधिष्ठितो देशोऽविकरणम् । नि शेषेण हन्यमानतया राक्षमबलं च कर्मेति । तदिदमसंभाव्यरूपनतमिति पुरुषकारासपत्तिर्वन्यते । रावण इति । येन इन्द्रपुरविमर्दनादि किं किं न कृतमिति । धिग्धिगितिनिपातेन शकजितमित्युपपदसमासेन सह कृता च शक जिनवानित्याख्यायिकेयमिति व्यज्यते । स्वर्गेल्यादिसमासस्य स्वर्पौरुषानुस्मरणं प्रति व्यञ्जकत्वम् । ग्रामटिकेति स्वार्थिकतद्धिनप्रयोगेण स्त्रीप्रत्ययसहितेनावहुमानास्पदत्वं व्यज्यते । विलुण्ठनशब्दे विशदस्योपसर्गस्य निर्दयावस्कन्दव्यञ्जकत्वं वृथाशब्देन स्वात्मपौरुषनिन्दा व्यज्यते । भुजैरिति बहुवचनेन प्रत्युत भारमात्रमेतदिति व्यज्यते इति । किं तु प्रवृत्तिरेतस्य रसाभिव्यक्त्यपेक्षया शान्तश्चकारुणानन्तरेण प्रशस्यते । ‘यतः समासो वृत्तं च वृत्तयः काकवस्तथा । वाचिकाभिनयात्माद्रसाभिव्यक्तिहेतवः ॥ स चार्थान्तावधिः कार्यो नाधिको गद्यतासितः । गद्ये हि वृत्तवैकल्याज्युना तद्व्यक्तिहेतुता ॥’ यथानन्तरोक्ते उदाहरणे—‘तस्याभिज्ज. पदार्थानां संबन्धेत्वरस्वरम् । न विच्छेदोऽन्तरा कार्यो रसभङ्गकरो हि स. ॥’ यथा—‘माद्यद्विगजगण्डमित्तिकपणर्ममस्रवचन्दनः’ इति । अत्र हि ‘छुण्णस्रवचन्दनः’ इति युक्तः पाठः । विधेयत्वं चैतत्प्राधान्यापलक्षणमव्यभिचारात् । ततश्च प्रधानाविमर्शोऽपि दोषतयावगन्तव्यः । यथा—‘जेहं समादिशति कज्जलमादधाति सर्वान्गुणान्दहति पात्रमक्षः करोति । योऽयं कुशानुकणसचयसंभृतात्मा वीपः प्रकाशयति तत्तमसो मह-

‘यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां प्रकुरुते
तदाचष्टे लोकः—’

इत्यत्र ।

‘सोऽयं वटः श्याम इति प्रसिद्धस्त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः ।’
इत्यादौ च ।

अथ—

‘स्मृतिभूः स्मृतिभूर्विहितो येनासौ रक्षताक्षताद्युष्मान् ।’
इत्यादावव्यवहितत्वेऽपि दृश्यते । तर्हि अत्रैव भिन्नविभक्तिकानां सो-
ऽस्त्वित्यलम् ।

यथा वा—

‘किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
मात्रा स्त्रीलघुतां गता किमथ वा मातैव मे मध्यमा ।
मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥’

त्वम् ॥’ अत्र हि प्रकाशनक्रियाया एव प्राधान्यविवक्षा नान्यासामिति तासां
सत्समशीर्षिकया निर्देशो दोष एव । स च तत्र शत्रादिभिरेव वक्तुं न्याय्यो
नाख्यातेन । यथा—‘विभ्राणः शक्तिमाशु प्रशमितबलवत्तारकांजित्यशुर्वी
कुर्वणो लीलयाधः शिखिनमपि लसच्चन्द्रकान्तावभासम् । आधिक्यादन्धकारै
रतिमतिशयिनीमावहन्वीक्षणानां बालो लक्ष्मीमपारामपर इव शुद्धोऽहर्पतेरातपो
वः ॥’ इत्यादौ सर्वासा पुनः प्राधान्यविवक्षायां नाख्यातवाच्यत्वं दोषः । यथा—
‘सौधादुद्विजते लज्जत्युपवनं द्वेष्टि प्रभामैन्दवी द्वाराज्जयति चित्रकेलिसदसो वेपं
विषं मन्यते । आस्ते केवलमन्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले संकल्योपनतस्वदा-
कृतिरसायसेन चित्तेन सा ॥’ ‘यत्रैककर्तृकानेका प्राधान्येतरभाक्तिया । तत्राख्या-
तेन बाध्याया शत्रायैरपरा पुनः ॥’ इत्यन्तरश्लोकः । अयं च समासासमास-
विषयः सूक्तरत्नपरीक्षाव्यसनैकरसिकतया पदवाक्यविवेकानवधारणेन प्रदर्शि-

अत्रार्थस्येति तातस्येति च वाच्यम् । न त्वनयोः समासे गुणीभावः कार्यः । एवं समासान्तरेष्वप्युदाहार्यम् ॥

विरुद्धबुद्धिकृत्वं पदस्य यथा—

‘गोरपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः ।

सविधे निरहंकारः पायाद्वः सोऽम्बिकारमणः ॥’

अत्राम्बिकाया गौर्या रमण इति विवक्षितम्, मातुरमण इति विरुद्धां धियमुत्पादयति ।

यथा—

‘सहस्राक्षैरङ्गैर्नमसितरि नीलोत्पलमयी-

मिवात्मानं मालामुपनयति पत्यौ दिविषदाम् ।

जिघृक्षौ च क्रीडारभसिनि कुमारे सह गणै-

र्हसन्वो भद्राणि द्रढयतु मृडानीपरिवृढः ॥’

अत्र मृडानीपरिवृढ इति मृडान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति ।

‘चिरकालपरिप्राप्तिलोचनानन्ददायिनः ।

कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम् ॥’

अत्र कण्ठग्रहमिति वाच्यम् ।

वाक्यस्य यथा—

‘अनुत्तमानुभावस्य परैरपिहितौजसः ।

अकार्यसुहृदोऽस्माकमपूर्वास्तत्र कीर्तयः ॥’

अत्रापकृष्टश्लादितमकार्येषु मित्रम् । अः पूर्वो यासां ता अकीर्तय इति विरुद्धा प्रतीतिः । कचिद्रूपो यथा—

१. आर्यानुज इत्येतत्स्थाने ‘आर्यस्यानुजः’ इति, तातकलत्रमित्यस्य स्थाने ‘तातस्य कलत्रम्’ इति वाच्यमित्यर्थः.

‘अभिधाय तदातदप्रियं शिशुपालोऽनुशयं परं गतः ।

भवतोऽभिमनाः समीहते सरुषः कर्तुमुपेत्य माननाम् ॥’

अत्रानुशयमिति पश्चात्तापं कोपं च । अभिमना इति प्रसन्नमना निर्भयचित्तश्च । माननामिति पूजां निवर्हणं च । अत्र विपरीतार्थकल्पनाद्विरुद्धत्वेऽपि संध्यर्थविग्रहार्थयोः स्फुटभिन्नार्थत्वेनाभिधानाद्गुणत्वम् ॥

अथार्थदोषाः—

कष्टाष्टव्याहतग्राम्याश्लीलसाकाङ्क्षसंदिग्धाक्रमपुनरुक्तभिन्नसहचरविरुद्धव्यङ्ग्यप्रसिद्धिविद्याविरुद्धत्यक्तपुनरात्तपरिवृत्तनियमानियमविशेषसामान्यावध्यनुवादत्वान्यर्थस्य ।

दोषा इति वर्तते ।

कष्टादगम्यत्वात्कष्टत्वमर्थस्य । यथा—

‘सदामध्ये यासाममृतसरसनिःस्यन्दसरसं

सरस्वत्युद्गामा वहति बहुमार्गा परिमलम् ।

प्रसादं ता एता धनपरिचयाः के न महतां

महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितरुचिरा यान्तु रुचयः ॥’

यासां कविरुचीनां प्रतिभारूपाणां प्रभाणां मध्ये बहुमार्गा सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकत्रिमार्गा सरस्वती भारती परिमलं चमत्कारं वहति, ताः कविरुचयो महाकाव्यव्योम्नि सर्गबन्धलक्षणे परिचयगताः कथमभिनेयकाव्यवत्प्रसादं यान्तु । तथा यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति, ता मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीति संक्षेपार्थः ॥

१. ‘मियममृतनिःस्यन्दसरसा’ प्रकाशे. २. ‘वनपरिचिताः केन’ प्रकाशे.
३. ‘स्फुरितमधुरा’ प्रकाशे.

प्रकृतानुपयोगोऽपुष्टार्थत्वम् । यथा—

‘तमालश्यामलं क्षारमत्यच्छमतिफेनिलम् ।

फालेन लङ्घयामास हनूमानेष सागरम् ॥’

अत्र तमालश्यामलादयोऽनुपादानेऽपि प्रकृतमर्थं न बाधन्ते इत्य-
पुष्टाः ।

यथा वानुप्रासे—

‘भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि ।

यदि सल्लीलोछापिनि गच्छसि तर्त्तिकं त्वदीयं मे ॥’

‘अनणुरणन्मणिमेखलमविस्तसिज्ज्ञानमञ्जुमञ्जीरम् ।

परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारण कुरुते ॥’

अत्र वर्णसावर्ण्यमात्रं न पुनर्वाच्यवैचित्र्यकणिका काचिदस्तीत्यपुष्टा-
र्थत्वम् ॥

पूर्वापरव्याघातो व्याहतत्वम् । यथा—

‘जहि शत्रुकुलं कृत्स्नं जय विश्वंभरामिमाम् ।

न च ते कोऽपि विद्वेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥’

अत्र शत्रुवधो विद्वेष्ट्यभावेन व्याहतः ॥

अवैदग्ध्यं ग्राम्यत्वम् । यथा—

‘स्वपिति यावदयं निकटे जनः, स्वपिमि तावदहं, किमपैति ते ।

इति निगद्य शनैरनुमेखलं मम करं स्वकरेण रुरोध सा ॥’

व्रीडादिव्यञ्जकत्वमश्लीलत्वम् । यथा—

‘हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवैरैषिणः ।

यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥’

तोऽपि सहृदयैः स्वयमेव तद्विवेकेन परामर्शनीयः ॥ स्वपितीति । निद्राति ॥

एतद्वाक्यं खलेषु प्रयुज्यमानं शेफसि प्रतीतिं जनयति । इहान्वय-
व्यतिरेकाभ्यामर्थस्यैवास्तीकृत्यं पूर्वत्र तु पदवाक्ययोरिति विवेकः ॥

साकाङ्क्षत्वम् । यथा—

‘अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः, प्रत्युत
द्रुह्यन्दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया ।
उत्कर्षं च परस्य, मानयशसोर्विस्मंसनं चात्मनः,
स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते ॥’

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति न हि परस्येत्यनेन संबन्धो योग्यः ।

यथा च—

‘गृहीतं येनाशीः परिभवभयान्नोचितमपि,
प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकात्तु तु भया-
द्विमोक्ष्ये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥’

यत इति तत इत्यत्रार्थे । अत्र शस्त्रमोचनं हेतुमाकाङ्क्षति । यत्र
त्वाकाङ्क्षा नास्ति तत्र न दोषः । यथा—

‘चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते, पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिल्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥’
अत्र रात्रौ पद्मस्य संकोचः, दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं लोकप्र-
सिद्धमिति ‘न भुङ्क्ते’ इति हेतुं नापेक्षते ॥

स्वपिमीति । कामये ॥ हेतुमाकाङ्क्षतीति । तेन निर्हेतुः पृथङ् वाच्यः

संशयहेतुत्वं संदिग्धत्वम् । यथा—

‘मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत सरसेरविलासिनीनाम् ॥’

अत्र प्रकरणाद्यभावे संदेहः, (शान्तशृङ्गार्यन्यतरामिधाने तु निश्चयः) ॥

प्रधानस्यार्थस्य पूर्वं निर्देशः क्रमस्तदभावोऽक्रमत्वम् । यथा—

‘तुरगमथ वा मातङ्गं मे प्रयच्छ मदालसम्—’

अत्र मातङ्गस्य प्राङ्निर्देशो न्याय्यः । यदा तूदारसत्त्वो गुर्वादिर्बलाद्वाहमाणस्तुरगमित्यादि च वक्ति तदा न दोषः ।

क्रमानुष्ठानाभावो वाऽक्रमत्वम् । यथा—

‘कौराविऊण खउरं गामउडो मज्जिऊण जिमिऊण ।

नक्खत्तं तिहिवारे जोइसिओ पुच्छिओ चलिओ ॥’

कचिदतिशयोक्तौ गुणः । यथा—

‘पश्चात्पर्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥’

तत्र तद्देशिनामनुद्देशिनां च क्रमभ्रंशोऽक्रमत्वम् । यथा—

‘कीर्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसोः समौ ।’

इति । तत्र पदरचना विपरीतेति भग्नप्रक्रमत्वलक्षणो वाक्यस्यैव दोषो न वाक्यार्थस्येति ॥ द्विरभिधानं पुनरुक्तम् । यथा—

१. ‘कारयित्वा क्षौरं ग्रामवृद्धो मज्जित्वा भुक्त्वा च ।

नक्षत्रं तिथिवारौ ज्योतिषिकं प्रष्टुं चलितः ॥’ इति छाया.

२. ‘जेमिअ अ’ प्रकाशे.

‘प्रसाधितस्याथ मधुद्विषोऽभूदन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।
च पुष्पशेषेऽखिललोककान्ता सानन्यकाम्या ह्युरसीतरा नु ॥’

इत्युक्तवैकार्थमेवाह ।

‘कपाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य ।
आनन्दिताशेषजना बभूव सर्वाङ्गसङ्गिन्यपरैव लक्ष्मीः ॥’

यथा वा—‘अश्वीयसंहतिभिरुद्धतमुद्गुराभिः ।’ अश्वीयेति समूहा-
र्थाः प्रकृतेः संहतेश्च पौनरुक्त्यम् । यथा—

‘छायामपास्य महतीं परिवर्तमाना-
मागामिनीं जगृहिरे जनतास्तरूणाम् ।’

अत्र जनता इति तद्वितार्थस्य बहुवचनार्थस्य च । तथा—‘पायात्स
शीतकिरणाभरणो भवो वः ।’ अत्र विशेषणाद्विशेष्यप्रतिपत्तौ भव
इत्यस्य । यत्र तु विशेषणान्न विशेष्यमात्रस्य प्रतीतिरपि तु तद्विशेषस्य
तत्र पौनरुक्त्यमेव नास्ति । यथा—

‘तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।
कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं किं मम धन्विनोऽन्ये ॥’

अत्र हरशब्दस्य । यथात्र कुसुमायुधोऽपीत्यस्माद्विशेष्योपादानमन्त-
रेणाप्युभयार्थप्रतिपत्तिस्तद्वदत्रापि भविष्यति । नैवम् । सप्तम्युत्तमनिर्दे-
शेनैवास्मदर्थस्य विशेषस्य प्रतिपादितत्वात् ।

एवं धनुर्ज्यादिपदेष्वपि विशेषप्रतिपत्तौ न पौनरुक्त्यम् । यदाह—
‘धनुर्ज्याशब्दे धनुःश्रुतिरारूढेः प्रतिपत्त्यै’ इत्यादि । यथा—
‘धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फुरितं तव ।’

अत्र धनुःशब्दादारूढेः प्रतिपत्तिः ।

‘दोलाविलासेषु विलासिनीनां कर्णावतंसाः कलयन्ति कम्पम् ।’

‘लीलाचलच्छ्रवणकुण्डलमापतन्ति ।’

‘अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः ।

आययुर्भृङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥’

एषु कर्णश्रवणशिरःशब्देभ्यः संनिधानस्य प्रतिपत्तिः ।

‘प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।

मुक्ताहारेण हंसता हसतीव स्तनद्वयम् ॥’

अत्र मुक्ताशब्दाच्छुद्धिप्रतीतिः ।

‘प्रायशः पुष्पमालेव कन्यका कं न लोभयेत् ।’ अत्र पुष्पशब्दादुत्कर्षप्रतीतिः । ‘त्यज करिकलम प्रेमबन्धं करिण्याः ।’ अत्र करिशब्दत्वाच्चाद्रूप्यावगतिः । यत्र तु न विशेषप्रतिपत्तिर्यथा—‘ज्याबन्ध-निष्पन्दभुजेन यस्य’ इति, ‘अदादिन्द्राय कुण्डले’ इति, ‘पाण्डवोऽयमं-सार्पितलम्बहारः’ इति, ‘मालाकार इवारामः’ इति, ‘लब्धेषु वर्त्तसु सुखं कलभाः प्रयान्ति’, इति च, तत्र केवला एव ज्यादिशब्दाः, न च

लाकाह्ला एवान्तर्भावादिति ॥ धनुःशब्दादिति । अन्यथा ज्याकिण्विहेन दोष्पेत्युक्तेऽनवरतहृडाकर्षणाहितकिण्वमण्डितत्वं दोष्णो न प्रतीयेत । वेष्ट्यमानोऽप्यमानया ज्याया कृतकिण्विहस्य संभवात् ॥ कर्णेति । विलासनिर्वाहार्यं प्रतिनियतस्वदेशसंनिहितैरामरगैः प्रयोजनमिति तदर्घं प्रयुक्तेभ्य इत्यर्थः ॥ मुक्ताशब्दादिति । उत्प्रेक्ष्यमाणस्य स्तनद्वयकर्तृकस्य हासस्य सातिशयपक्षलताप्रतिपत्तये साधकतमस्य हारस्य केवलमुक्तालतावेष्टितत्वप्रतीत्यर्थं प्रयुक्तात् ॥ पुष्पशब्दादिति । विदग्धजनमनोविलोभनक्षमकन्यारमोपमानभावेन मालाया उपादानादुत्कृष्टपुष्पप्रथितत्वागमनाय प्रयुक्तादित्यर्थः ॥ धांश इति । पेशतंश

नितम्बकाङ्गोष्ठकरभादिषु तथा प्रसङ्गः । तेषां कविमिरप्रयुक्तत्वात् ।
संकेतव्यवहाराभ्यां हि शब्दार्थनिश्चय इति । कचिद्गुणो यथा—

‘प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं

दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।

संप्रोणिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं

कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥’

अत्र हि निर्वेदपारवश्येन वक्तुरियमुक्तिः प्रत्युत रसपोषाय ।

यदाह—

‘वक्ता हर्षभयादिभिराक्षिप्तमनास्तथा स्तुवन्निन्दन् ।

यत्पदमसकृद्भूते तत्पुनरुक्तं न दोषाय ॥’

इति ।

उचितसहचारिभेदो भिन्नसहचरत्वम् । यथा—

‘धृतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता, मदेन नारी, सलिलेन निम्नगा ।

निशा शशाङ्केन, धृतिः समाधिना, नयेन चालंक्रियते नरेन्द्रता ॥’

अत्र धृतबुद्ध्यादिभिरुत्कृष्टैः सहचरैर्व्यसनमूर्खतयोर्निकृष्टयोर्भिन्नत्वम् ।

विरुद्धं व्यङ्ग्यं यस्य तद्भावो विरुद्धव्यङ्ग्यत्वम् । यथा—

‘इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्गवदने

यदेतस्मिन्देहः कटकमिति घत्से खलु धियम् ।

इदं तद्दुःसाधाक्रमणपरमाश्रमं स्मृतिमुवा

तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥’

अत्र कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम् । ‘लङ्गं रागावृताङ्ग्या—’ इति ।

अत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन श्रीस्तस्मादपसरतीति विरुद्धं व्यङ्ग्यते ॥

प्रसिद्धा विद्याभिश्च विरुद्धत्वम्, तत्र प्रसिद्धिविरुद्धत्वम् ।
यथा—

‘उपपरिसरं गोदावर्याः परित्यजताध्वगाः

सरणिमपरो मार्गस्तावद्भवद्विरवेक्ष्यताम् ।

इह हि विहितो रक्ताशोकः कयापि हताशया

चरणनलिनन्यासोदञ्चनवाङ्कुरकञ्चुकः ॥’

अत्र पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गम एव कविषु प्रसिद्धो नाङ्कुरोद्गमः ।

यथा वानुप्रासे—

‘चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्ता-

नृशं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणस्तुन्वराग्रं कुबेरः ।

रंहःसंघः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य

स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः ॥’

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव कृतः न पुराणा-
दिषु तथा प्रतीता । कदाचिच्चक्रिणश्चक्रारप्रियत्वं संभाव्येतापि तु उत्त-
राणि तु न तथा संगच्छन्ते इति प्रसिद्धिविरोधः ।

यथा वोपमायाम्—‘अधामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ।’ अत्र
काव्यस्य शशिना अर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं न प्रसिद्धम् । तथा—

‘चकास्ति वदनस्यान्तः स्मितच्छाया विकासिनः ।

उन्निद्रस्यारविन्दस्य मध्यगा चन्द्रिका यथा ॥’

अत्र मध्यगतचन्द्रिकयारविन्दस्योन्निद्रत्वमसंभवमिति प्रसिद्धिवि-
रुद्धत्वम् ।

कलाचतुर्वर्गशास्त्राणि विद्या । कलाश्च गीतनृत्यचित्रकर्मादिकानि ।
तत्र गीतविरुद्धत्वम् । यथा—

‘श्रुतिसमधिकमुखैः पञ्चमं पीडयन्तः
 सततमृषभहीनं भिन्नकीकृत्य षड्जम् ।
 प्रणिजगदुरकाकि श्रावकस्त्रिग्वकण्ठाः
 परिणतिमिति रात्रेर्भागवा माघवाय ॥’

श्रुतिसमधिकमिति । श्रुत्या समधिकं पञ्चश्रुतिकमित्यर्थः ।
 पीडयन्त इति श्रुतिहासेनाल्पीकुर्वन्त इत्यर्थः । भिन्नकीकृत्य षड्ज-
 मिति । भिन्नषड्जं कृत्वेत्यर्थः । प्रातःकाले भिन्नषड्जो गेय इत्याम्ना-
 यात् । अत्र भिन्नषड्जेन माघवी(गधी)गीतिरुपनिबद्धा तस्यां च पञ्च-
 मस्य ऋषभवदसंभव एव दूरे पुनः श्रुतिसमधिकत्वम् । यतो भिन्नषड्-
 जस्येदं लक्षणम्—‘घांशस्तु धैवतन्यासः पञ्चमर्षभवर्जितः । षड्जोदी-
 च्यवती जातेर्भिन्नषड्ज उदाहृतः ॥’ एवं कलान्तरेष्वप्युदाहार्यम् ।

चतुर्वर्गे धर्मशास्त्रविरुद्धत्वं यथा—

‘सततं स राजसूयैरीजे विप्रोऽश्वमेधैश्च ।’

अत्र विप्र इति । क्षत्रियस्य हि तत्राधिकारः ।

इत्यर्थः । षड्जोदीच्यवती जातेरिति । जातयो लघ्वादश्च । तथा हि
 मुनिः—‘षाड्जी चैवार्षभी चैव धैवत्यश्च निषादिनी । षड्जोदीच्यवती चैव
 तथा स्यात्षड्जकैषिकी ॥ स्यात्षड्जमध्यमावेव षड्जप्राप्तसमाश्रयाः । अत
 ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मध्यमप्राप्तसंश्रयान् ॥ गान्धारी मध्यमा चैव गान्धारोदीच्यकी
 तथा । पञ्चमी रचगान्धारी तथा गान्धारपञ्चमी ॥ मध्यमोदीच्यका चैव
 नन्दयन्ती तथैव च । कार्वावी च विज्ञेया तथान्धी कैषिकी मता ॥’ इत्येतासां
 मध्या या षड्जोदीच्यवती जातिस्तस्याः सकाशादित्यर्थः ॥ कलान्तरेष्वप्यु-
 दाहार्यमिति । तत्र चित्रकलाविरोधो यथा—‘कालिङ्गं लिखितमिदं वयस्य
 पत्रं पत्रज्ञैरपतितकोटिकण्टकभिः ।’ ‘कालिङ्गं पतिताप्रकण्टकम्’ इति पत्रविदा-
 मात्रायः । एवं कलान्तरेष्वप्युदाहृतम् ॥ क्षत्रियस्य हीति । तथा च स्मृतिः—

अर्थशास्त्रविरुद्धत्वं यथा—

‘अहंकारेण जीयन्ते द्विषन्तः किं नयश्चिया ।’

द्विषज्जयस्य हि नयमूलत्वं स्थितं दण्डनीतौ ।

कामशास्त्रविरुद्धत्वं यथा—

‘तवोत्तरोष्ठे बिम्बोष्ठि दक्षनाङ्गो विराजते ।’

उत्तरोष्ठमन्तर्मुखं नयनान्तं च मुक्त्वा चुम्बनवद्दशनस्थानानि इति हि कामशास्त्रे स्थितम् ।

मोक्षशास्त्रविरुद्धत्वं यथा—

‘देवताभक्तितो मुक्तिर्न तत्त्वज्ञानसंपदः ।’

एतस्यार्थस्य मोक्षशास्त्रेऽस्थितत्वाद्विरुद्धत्वम् ॥

त्यक्तपुनरात्तत्वम् । यथा—‘लभं रागावृताङ्ग्या—’ इति । अत्र विदितं तेऽस्त्वित्युपसंहृतोऽपि तेनेत्यादिना पुनरुपात्तः ।

कचिद्गुणः—

‘शीतांशोरमृतच्छटा यदि कराः कस्मान्मनो मे भृशं

संपुष्पत्यथ कालकूटपटलीसंवाससंदूषिताः ।

किं प्राणान्न हरन्त्यतिप्रियतमासंजल्पमात्राक्षरै-

रक्ष्यन्ते किमु मोहमेमि हहहा नो वेद्मि का मे गतिः ॥’

अत्र ससंदेहालंकारस्त्यक्त्वा त्यक्त्वा पुनरुपात्तो रसपरिपोषाय ॥

परिवृत्तौ विनियोजितौ नियमानियमौ सामान्यविशेषौ विध्यनु-
वादौ च यत्र तद्भावस्तत्त्वम् ।

‘राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत । राजा सर्वतोऽपिजिती अश्वमेघेन यजेत’ इति । देवताभक्ति इति । ‘चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ । तेषां ज्ञानि निखयुक्त एकभ-

तत्र परिवृत्तो नियमोऽनियमेन । यथा—

‘यत्रानुल्लिखिताक्षमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधे-
रुत्कर्षप्रतियोगिकस्वनमपि न्यकारकोटिः परा ।

याताः प्राणभृतां मनोरथगतीरुल्लङ्घ्य यत्संपद-
स्तस्याभासमणीकृताश्मसुमणेरश्मत्वमेवोचितम् ॥’

अत्र ‘च्छायाभासमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मतैवोचिता’ इति नियमे वाच्ये तस्याभासेत्यनियम उक्तः ।

परिवृत्तौ नियमोऽनियमेन । यथा—

वैक्राम्भोजे सरस्वत्यधिवसति सदा, शोण एवाधरस्ते,

बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः ।

बाहिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चन्त्यभीक्ष्णं,

स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन्कथमवनिपते तेऽम्बुपानाभिलाषः ॥’

अत्र शोण इत्यनियमे वाच्ये शोण एवेति नियम उक्तः ।

परिवृत्तं सामान्यं विशेषेण । यथा—

‘कल्लोलवेलितदृपत्परुषप्रहारै

रत्नान्यमूनि मैकराकर मावमंस्थाः ।

किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाथ

याच्चाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥’

क्तिर्विशिष्यते ॥’ इत्युक्तनीत्या ज्ञानित्वेन एका भक्तिः । सा नात्र विवक्षिता ।

अपि त्वार्तत्वादिभिरुक्ता ॥ अनुल्लिखिताक्षमिति । अनभिध्यकाकारम् ॥

इति श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचिते विवेके तृतीयोऽध्यायः ।

१. ‘तार्थमे’ प्रकाशे. २. ‘वैक्राम्भोज स’ प्रकाशे. ३. ‘मकरालय’ प्रकाशे.

४. ‘नाम’ प्रकाशे.

१. ‘तार्थमे’ प्रकाशे.

अत्र 'एकेन किं न विहितो भवतः स नाम' इति सामान्ये वाच्ये कौस्तुभेनेति विशेष उक्तः ।

परिवृत्तौ विशेषः सामान्येन । यथा—

‘इयामां श्यामलिमानमानयत भोः सान्द्रैर्मषीकूर्चकै-

र्मघ्नं तन्नमथ प्रयुज्य हंरतश्चेतोत्पलानां सितम् ।

चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके

येन द्रष्टुमहं क्षमो दश दिशस्तद्वक्रमुद्राङ्किताः ॥’

अत्र ज्योत्स्नामिति विशेषे वाच्ये श्यामामिति सामान्यमुक्तम् ।

परिवृत्तौ विधिरनुवादेन । यथा—

‘अरे रामाहस्ताभरण मधुपश्रेणिशरण

स्मरक्रीडाव्रीडाशमन विरहिप्राणदमन ।

सरोहंसोत्तंस प्रचलदल नीलोत्पल सखे

सखेदोऽहं मोहं श्लथय कथय केन्दुवदना ॥’

अत्र विधौ वाच्ये विरहिप्राणदमनेति अनुवाद उक्तः ।

परिवृत्तोऽनुवादो विधिना । यथा—

‘प्रयत्नपरिवोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा-

मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।

इयं परिसमाप्यते रणकथाद्य दोःशालिना-

मपैतु रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः ॥’

अत्र शयित इत्यनुवादे वाच्ये शेषे इति विधिरुक्तः । प्रयत्नेन परिवोध्यसे इति विधौ वाच्ये परिवोधित इत्युक्तमिति परिवृत्तविधि-
त्वमपि । अत्र चान्वर्थबलादेवाधिगतेः पदादिदोषाणां विशेषलक्षणं न
प्रणीतम् ॥

अथापवादानाह—

नानुकरणे ।

दोषा इत्यनुवर्तते । अनुकरणविषये निरर्थकादयः शब्दार्थदोषा न भवन्ति । उदाहरणं प्रागेव प्रदर्शितम् ॥

वक्राद्यौचित्ये च ।

वक्तृप्रतिपाद्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादीनां महिम्ना न दोषो न गुणः ।
तथोदाहृतम् ॥

कचिद्रुणः ।

वक्राद्यौचित्ये कचिद्रुण एव । तथैवोदाहृतम् ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंज्ञस्तोत्रका-
व्यानुशासनश्रुतौ दोषविवेचनो नाम तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

सगुणौ शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तम् । गुणानां च रसोत्कर्षहेतुत्वं
सामान्यलक्षणं प्रतिपादितम् । इदानीं तद्वेदानाह—

माधुर्यौजःप्रसादास्त्रयो गुणाः ।

त्रयो न तु पञ्च दश वा, लक्षणस्य व्यभिचारादुच्यमानगुणेष्वेवा-

न तु दश पञ्च वेति । अयं भावः—माधुर्यौजःप्रसादा एव गुणाः, ते च मुख्यवृत्त्या रसस्यैवेति । प्राक् सामान्यलक्षणे निर्णीतम् । ततश्चेते शब्दार्थाश्रय-
त्वेनान्ये च गुणायत्कैश्चन प्रतिपाद्यन्ते तन्न युक्तमिति । तथा हि—‘ओजःप्रसा-
दलेशसमताससमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारतार्यव्यक्तिकान्तयो बन्धगुणा दश’

१. टीकायां तु ‘दश पञ्च वा’ इत्युपलभ्यते, व्याख्यायते च तेनैव क्रमेण. तस्मात्
‘पञ्च दश’ इति पाठो लेखकप्रमादजो भवेत्.

२. मूले तु ‘पञ्च दश वा’ इत्युपलभ्यते.

न्तर्भावात्, दोषपरिहारेण स्वीकृतत्वाच्च । गुणा इति रसस्य गुणाः
शब्दार्थयोस्तु भक्त्या इत्युक्तमेव ।

इति केचित् । तत्र 'अवगीतस्य हीनस्य वा वस्तुनः शब्दार्थसंपदा यदुदात्तत्वं
निषिञ्चन्ति कवयस्तदोजः' इति भरतः । यथा—'गोमायवः शकुनयोऽत्र शुनी
गणोऽत्र लुम्पन्ति कीटकमयः परितस्तथैते । त्वं संपदं सकलसत्त्वकृतोपकारे(?)
नोदृष्टवान्यदपि(?) तच्छब्दं वञ्चितोऽसि ॥' अनवगैतस्याहीनस्य वा वस्तुनः शब्दार्थ-
योरर्थसंपदा यदनुदात्तत्वं निषिञ्चन्ति कवयस्तर्हि तदोजः स्यादिति मङ्गलः ।
यथा—'ये संतोषमुखप्रबद्धमनसस्तेषां न भिक्षा मुदो येऽप्येते घनलोभसंकुल-
धियस्तेषां तु दूरे नृणाम् । धिक् कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक्पदं संपदां
स्वात्मन्येव समातहेममहिमा मेघर्न मे रोचते ॥' कवीनामभिषेयं प्रति त्रयः
पन्थानः । एते न्यूननुत्कर्षन्ति, अधिकमपकर्षन्ति, यथार्थं वस्तु स्थापयन्ति,
तत्कथमिवायं गुण इति दण्डी । तस्मात्समासभूयस्त्वमोजः । तच्च गद्यविभूषणं
प्रायेण, वृत्तवत्सम्यपि गौडस्तदादियन्ते । प्रथममाख्यायिकादिषूपलभ्यते ।
द्वितीयं यथा—'दूरोद्दृष्टतडित्करालतरलज्योतिश्छटादम्बरस्फारस्फूर्जितदुर्जया-
खसविषज्जाघोषघूत्कारिणाम् । यस्यैकस्य शतानि पञ्च घनूपां दैत्याहवेषु व्यधु-
ल्लोलीभावगभीरघोरमखिलम्रघ्नाण्डकोलाहलम् ॥' रीतित्रयेऽप्योजसः साधारण-
त्वादौघीयानिर्देशो न युक्तिमानिति वामनो मङ्गलश्च । तस्माद्गाढत्वमोजः ।
यथा—'भस्मवर्मं फणिनः पतिर्गवामस्थपङ्क्तिरिति ते परिग्रहः । ईश इत्ययमन-
म्यनुम्बितध्वन्त्रचूड तदपि त्वयि ध्वनिः ॥' एवं रीत्यन्तरेऽपि ॥ ओजसि
हेत्वन्तरमवमृदयता, न पुनर्गाढत्वम् । तदिदं शुद्धमोजसः प्रत्युत हानिहेतुः ।
यथा—'वज्रेणान्तनुं वज्रिनं जहि बहुविशतं(?) वायुके शेषघोणां दन्तैर्दिग्दन्ति-

१. भरते तु 'समासवद्भिर्विविधैर्विविधैश्च पदैर्युतम् । मा(?) तु स्वररुदारैश्च तदोजः
परिकीर्तते ॥' इत्युपलभ्यते. २. 'नो' इति भवेत्. ३. 'गीत' इति भवेत्. ४. तथा
च काव्यादर्शे—'ओजः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम् । पथेऽप्यदाक्षिणात्माना-
भिदमेकं परायणम् ॥ तद्गुरुणां लघूनां च बाहुल्यान्वत्वमिदमगैः । उच्चावचप्रकारे
तद्दृश्यमाख्यायिकादिषु ॥' इति. ५. तथा च वामनसूत्रम्—'गाढवन्धनत्वमोजः'
इति. ६. वामनेन तु 'न शुद्धः' इति सूत्रेण शुद्धस्य प्रसादस्य दोषत्वमस्वीकृतम्.

जोऽङ्गो विषदयत पुटानकुलीर्हि त्रिशूलैः । हृष्यन्मृषं धवःस्थाः प्रलयजलमुचः
 कूर्म आकम्पयोर्वी मैनाक क्षुब्धि(!)वक्षस्तभटतु रणे कुम्भकर्णोऽस्तनिद्रः ॥
 तस्माच्च गाढत्वमोजः । अर्थगुणस्तु 'अर्थस्य प्रौढिरोजः' इति वामनः । तत्र—
 'पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थं च पदाभिधा । प्रौढिर्व्याससमासौ च सामिप्रायत्व-
 मस्य च ॥' इति या प्रौढिरोजसस्तद्वैचित्र्यमात्रम् । सामिप्रायत्वरूपं चैजोऽपुष्टा-
 र्थत्वदोषेमात्रं न गुणः । किं च । भोः सहृदया अर्थो जडस्तस्याभिप्राय इति
 केषां भाषा । वक्तुभ्रोत्रोः स इति चेतद्गतोऽर्थस्य गुण इति कथम् । अथ वस्त्व-
 म्तराक्षेपकत्वमेव तस्य गुण इत्युच्यते । तद्वस्त्वन्तरमाक्षेप्यं वक्षमिप्रायरूपमेव-
 माक्षेपकत्वमपि कविव्यापारचलादेव तथा विनिवेशनाप्रकारयोगे तथाभावात् ।
 अत एव प्रौढिर्वस्तुतो वक्तृगतैव, सा त्वर्थे काममुपचर्यतामित्यलं बहुना ॥
 विभक्तवाच्यवाचकायोगादनुक्तयोरपि शब्दार्थयोः प्रतिपत्तिः प्रसाद इति भरतः ।
 'षदपूर्विका तदर्थवगतिरिति शब्दार्थयोर्महणम् । यथा—'यस्याहुरतिगम्भीरजल-
 दप्रतिमं गलम् । स वः करोतु निःसङ्गमुदयं प्रतिमङ्गलम् ॥' सेयं विशेषणाधारा
 विशेष्याणामुक्तिरिति वामनीयाः । तस्मात् 'शैथिल्यं प्रसादः' । ओजोविपर्ययात्मा
 कथं गुण इति^१ । गाढत्वसंभृतं शैथिल्यमेव गुण इति चेत् । परस्परविरोधिलाद्गा-
 ढत्वशैथिल्ययोः कथमेकत्र संनिवेशः संभवतीति^२ । अनुभवादेव विरोधप्रतिषेध
 इति चेत् । यदाह—'कृष्णप्रेक्षणीयेषु संप्लवः सुखदुःखयोः । यथानुभवतः
 सिद्धस्तथैवैजःप्रसादयोः ॥' सेयं दृष्टान्तस्यैव तावदसिद्धिः । दृष्टान्तविघातश्च
 दार्ष्टान्तिकमपि प्रतिहन्ति । तथा हि—सामाजिकजनो नात्यकर्मणि कृष्णरस-
 वालितचेताः प्रथमं दुःखातिमात्रप्रयोगवैशारद्येन च पश्चात्सुख्यति । ओजःप्रसा-
 दयोः पुनर्युगपदेवानुभवप्रतिज्ञा । यदि च तत्त्वं विवेच्यते तदा सर्वेषामपि
 रसानां प्रतीतिव्यतिरेकरसार्त्वात्सुखरूपैवेति दृष्टान्त एव न संगच्छते । तस्मा-
 द्दिकाशाहेतुः सर्वत्र प्रसाद इति । अर्थगुणस्तु 'वैर्मल्यं प्रसादः' इति । प्रयो-

१. 'दोषनिराकरणमात्रम्' इति भवेत्. २. भरते तु 'अथानुक्तो दुर्धैर्यत्र शब्दादर्थः
 प्रतीयते । सुखशब्दार्थसंयोगात्प्रसादः परिकीर्त्यते ॥' इति. ३. अत्र 'चेत्' इति भवेत्.
 ४. अत्र 'चेत्' इति न भवेत्. ५. अत्र 'चेत्' इति भवेत्. ६. अत्र 'चेत्' इति न स्यात्.
 ७. 'दुस्त्विति, पात्रप्रत्ये' इति स्यात्. ८. वामनसूत्रं तु 'अर्थवैर्मल्यं' इत्युपलभ्यते.

जकपदपरिग्रहो हि वैमल्यम् । तच्चाधिकपदत्वदोषनिराकरणात्सीकृतमेव ॥
 'स्वभावस्पष्टं विचारगहनं बचः श्लिष्टम्' इति भरतः । 'क्षेपं स्थिताः पक्षमसु
 तादिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः । बलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
 विरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥' सेयमभिधानाभिधेयव्यवहारे वैदग्ध्यं, न पुनः
 संदर्भधर्मः । रचनारूपता हि गुणस्य स्वरूपमिति वामनीयाः । तस्मात् 'मसृणत्वं
 श्लेषः' । तदाह—यस्मिन् सति बहून्यपि पदानि ऐकपदवद्भासन्ते स श्लेषः ॥
 'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा' इति । मसृणमदन्तरायां(?)हि रीतिवैशद्योपनि-
 पातः । तं चान्यतररसनिर्वाहे निषेवन्ते । तस्मात् 'अक्षिपिलं श्लिष्टम्' इति
 दण्डी ॥ यथा—'प्रेक्षासृष्टज्ञनिनदानुपकर्ष्य तूर्णमभोदनादरभसात्र कृतं मयूरैः ।
 यन्मन्दिरे सरलकण्ठमकण्ठकूजमुन्मण्डलीकृतशिखण्डमकाण्ड एव ॥' सोऽ-
 यमोजः प्रकार एव । अदृष्टगौडसंदर्भस्य वा दर्शनमित्युपेक्षणीयम् । गौडा हि
 शिथिलमाद्रियन्ते । यथा—'लीलाविलासललनाललितालकलासकाः । विलुप्तमाल-
 तीमाला जलकालानिला वलुः ॥' इति । अर्थगुणस्तु 'घटना श्लेषः' । कमकौटि-
 ल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगो हि घटना । यथा—'दृष्टैकासन' इति । संविधानकमर्षं
 वैचित्र्यमात्रमिदं न गुणः ॥ 'परस्परविभूषणो गुणालंकारग्रामः समम्' इति
 भरतः । यथा—'स्मरनवनवी' इति । निष्साधिकरणं हि गुणालंकारास्तत्कथ-
 मन्योन्यं भूषयेयुरिति दण्डी । श्लेषयमकचित्राणि हि प्रायेण गुणान्विगृह्य वर्तन्ते ।
 अनुप्रासोऽपि प्रचुरं प्रयुक्तस्तद्वदेव । तस्माद्द्वन्द्वेष्वविषमं समम् । ते च प्रौढो
 मृदुर्मध्यमेति त्रयः । प्रौढमृदुमध्यवर्णविन्यासयोनित्वात् । प्रौढो यथा—'आहृतं
 कुचतटेन तरुण्याः साधु सोढममुनेति पपात । नुव्यतः प्रियतमोरसि हारात्पुष्प-
 वृष्टिरिव मौक्तिकवृष्टिः ॥' मृदुर्यथा—'ललितमङ्गमपाङ्गविलोकितां स्मितसुधाल-
 वपल्लवितोऽधरः । इति मनो जयतः प्रमदाजनं मनसिजस्य जयन्ति शिली-
 मुखाः ॥' मध्यो यथा—'ईदृशस्य भवतः कथमेतल्लाघवं मुहुरतीव रतेषु ।

१. 'मात्रपरि' इति वामनसूत्रवृत्तौ. २. भरते तु 'विचारगहनं यत्स्यात्स्फुटं
 यैव स्वभावतः । स्वतः सुप्रतिबद्धं च क्लृप्तं तत्परिकीर्तितम् ॥' इति.
 ३. 'स्थिताः क्षण' इति कुमारसंभवे. ४. 'यत्रैकपदवद्भावः पदानां भूयसामपि ।
 जनालक्षितसंघीनां स श्लेषः परमो गुणः ॥' इति वामनसूत्रवृत्तौ. ५. काव्यादर्शे
 तु 'क्लिष्टमसृष्टशैथिल्यमल्पप्राणाक्षरोत्तरम्' इति. ६. 'समं द्वन्द्वेष्वविषमं ते मृदुस्फुट-
 मध्यमाः । वन्था मृदुस्फुटोन्मिजवर्णविन्यासयोनयः ॥' इति काव्यादर्शवचनात्.

क्षितभायतमदर्शयदुभ्यां काञ्चिदाम जघनस्य महत्त्वम् । तदिदं वृत्तिभ्यो न
 पृथग्भवतीति वामनीयाः । तस्माद्येन रीतिविशेषेणोपक्रमस्तस्यापरिह्याग आ
 समाप्तेरिति समताया रूपम् । तन्मुक्तके प्रबन्धे च । वैदर्भमार्गनिर्वाहो यथा—
 'किं व्यापारः—' इति । गौडमार्गनिर्वाहो यथा—'अत्रः कोऽयं तपस्वी क्षव(?)
 वदननवच्छेदनिष्ठपतमज्ज्याजाज्यस्फारषाराहुतिहुतहुतभुक्पच्यमानैः कपालैः ।
 जातास्थिस्फोटमीतिप्रविघटितबलद्वामपार्श्वप्रवेशकाम्बत्सव्येतरार्धोक्लितहृद्गुहा-
 कृष्टखण्डो दशास्यः ॥' पञ्चालमार्गनिर्वाहो यथा—'ते काकुत्स्थपृषत्कजर्जर-
 तालदुमस्थाणवस्ते विच्छिन्नमहेन्द्रकन्दरकण्ठकणेषु टट्टाङ्किताः । ते लीलाशबरे-
 न्दुशेखरसरव्याक्षेपवीथीभुवो दुर्गाहा अपि गाहिताः शशिफुत्ता कीर्त्या वनान्ता-
 स्त्व ॥' एवं प्रबन्धेऽपि ॥ प्रयोगमार्गं प्रतिवैसन्तः प्रमाणम् । ते च न सर्वत्र
 समतां वैविध्याय संगिरन्ते । तथा हि—'अज्ञानायदि बाधिपत्यरभसादस्मत्प-
 रोक्षे हुता सीतेयं प्रतिमुच्यतामिति वचो गत्वा दशास्यं वद । नो चेद्दक्षमणमुक्त-
 मार्गगणणाच्छादोच्छलच्छोणितच्छत्रच्छब्ददिगन्तमन्तकपुरं पुत्रैर्वृतो यास्यसि ॥'
 इत्यादौ मसृणमार्गस्यागो गुणः ॥ तस्मात्समता वक्तव्या । अर्थगुणस्तु 'अवैषम्यं
 श्लेषता' । प्रकामभेदो ह्यवैषम्यम् । यथा—'च्युतसुमनसः कुन्दाः पुष्पेष्वलसा द्रुमा
 मनसि च गिरं प्रैन्धन्ति मे किरन्ति न कोकिलाः ।' प्रकामभेदो यथा—'च्युत-
 सुमनसः कुन्दाः पुष्पेष्वलसा द्रुमा मलयमरुतः सर्पन्ति मे विंयोगश्रुतिच्छिदः' इति ।
 मधुप्रीर्धर्तुप्रतिपादनपरैऽत्र द्वितीयपादे प्रकामभेदः । मलयमरुतामसाधारणत्वात् ।
 ततश्चापदोषत्वमेतच्च गुण इति ॥ अर्थस्य गुणान्तरसमाधानात्समाधिरिति भरतः ।
 यथा—'परिणतशरकाण्डच्छायमच्छाच्छया यत्किञ्चलस्थितमिवासीचारुलावण्य-
 लक्ष्म्या । तदनुविषमस्यास्योयविच्छेदसीदक्षवकुबलयदामश्यामलं जातमङ्गम् ॥'
 सोऽयमतिशयोक्तिविशेष इति वामनीयाः । तस्मात् 'आरोहावरोहक्रमः समाधिः ।'
 तत्रारोहपूर्वोऽवरोहो यथा—'शृङ्गोत्खातभुवः कृतान्तमहिषादत्रस्य उच्चैःश्रवाः
 श्रुवैरावणकण्ठमर्जितमयं कुक्षोऽम्बिकाकेसरी । संगीतागतकम्बलाश्वतरयोः
 प्रेक्षागृहद्वारि च प्रेक्ष्य स्कन्दसिखण्डिनं चकितयोः कस्मान्मुखं म्लायति ॥'

१. 'च सन्तः' २. 'समता' वामनसूत्रे. ३. 'पुष्पोद्गमे' वामनालंकारसूत्र-
 वृत्तुपलब्धः साधीयान्. ४. 'वामन्तीमे' वामनसूत्रवृत्तौ. ५. 'पुष्पोद्गमे' स्यात्.
 ६. 'न्तीमे' स्यात्. ७. 'विद्युक्त' सूत्रवृत्तौ वामनः. ८. 'ऋतुसंविप्र' सूत्रवृत्तिः.

अवरोहपूर्वं आरोहो यथा—‘यद्वर्ज्याभिर्जगाहे गुरुसकलकुलास्फालनप्रासहास-
व्यस्तोक्तस्मिन्कामिर्दिशि दिशि सरितां दिग्भयप्रक्रमेण । अम्भोगम्भीर.....कुह-
रकवलनोन्मुक्तिपर्यायलोत्कलोलाबद्धमुग्धनिचकितकणत्कुम्भं कामिनीभिः ॥’
तदिदं गुरुलघुसंचययोरन्योन्यान्तरणमिति दण्डी । तस्मादन्यधर्मस्यान्यत्र समा-
धानात्समाधिः । यथा—‘प्रतीच्छत्याशोकिं किसलयपरावृत्तिमधरः कपोलः
पाण्डुत्वादवतरद्वितीयादीपरणमिम् । परिम्लानप्रायामनुवदति इष्टिः कमलिनीमितीर्य
माधुर्यं स्पृशति च तनुत्वं च भजते ॥’ सेयमुपचरिता वृत्तिरिति चेद्गुणः, योग्य-
वृत्त्या किमपरादमिति ॥ अर्थगुणस्तु ‘अर्थदृष्टिः समाधिः’ । यथा—‘अप्रादपि
मध्यापदि मूलादपि सर्वतोऽथ शोकस्य । पिशुनस्थमिव रहस्यं यतस्ततो निर्गतं
कुसुमम् ॥’ अर्थस्य योनेरन्यच्छायायोनेर्वा यदि न भवति दर्शनं तत्कथं काव्यं
स्यात् । ततश्च सकलवृत्तिविरहः काव्यार्थः समाधिः स्यादिति नार्थगुणः
समाधिः ॥ बहुशो यच्छ्रुतमभिहितं वाक्यमनुद्वेजकं मनसस्तन्मुपुनरिति भरतः ।
दमितजनकक्षाक्षराक्षेपवचनेऽपि तत्समानमिति वामनीयाः । तस्मात् ‘दृषकप-
दत्वं माधुर्यम्’ । तदिदमनुभवविरुद्धमिति दण्डी । समासेऽपि माधुर्यस्य दर्श-
नात् । यथा—‘अनवरतनयनजललवविपतनपरिमुषितपद्मलेखान्तम् । करतल-
निषण्णमबले वदनमिदं किं न तापयति ॥’ इति । तस्माद्रसवन्मधुरम् । रसस्तु
द्विधा—..... । व्यङ्ग्यस्तु विषयत्वेन । तयोः श्रुतिवर्णानुप्रासाभ्यां
वाप्रसः । अनुप्रासो ह्यलंकारः । कथं तस्य गुणत्वम् । अप्राप्त्याभिषेयता तु
वस्तुरसः । असम्भार्यनिबन्धनं हि प्राप्यता । यथा—‘प्रह्वचर्योपततोऽहं त्वं
च क्षीणा बुभुक्षया । भद्रे भजस्व मां तूर्णं तव दास्याम्यहं पणम् ॥’ ‘सोवेदो-
माभावो न गुणः । एतेनोक्तिवैचित्र्यरूपं माधुर्यं वामनोक्तोऽप्यर्थगुणो निरस्त
एव । तस्मादाह्लादकत्वं माधुर्यमिति ॥ सुखशब्दार्थं सुकुमारमिति भरतः ।
यथा—‘अज्ञानि चन्दनरःपरिधूसराणि ताम्बूलरागमुभयोऽधरपल्लवव । अच्छा-
जने च नयने वसनं तनीयः कान्तास्तु भूषणमिदं विभवावशेषः ॥’ ‘सुखशब्द-

१. ‘ति तालीपरी-’ स्यात्, २. ‘तोऽप्यशो’ स्यात्, ३. ‘अर्थस्यायोने’ स्यात्,
४. ‘बहुशो यच्छ्रुतं काव्यमुक्तं वापि पुनः पुनः । नोद्वेजयति तस्मादि तन्माधुर्यमु-
दाहृतम् ॥’ इति भरतोक्त्यनुसारेण ‘वा काव्य’ स्यात्, ५. ‘सा वै दोषाभावः’
इति स्यात्, ६. ‘सुखप्रयोष्यैश्छन्दोभिर्त्युक्तं प्रकृष्टसंधिभिः । सुकुमारार्थसंयुक्तं सुकुमारं
तदुच्यते ॥’ इति भरतपाठः.

मेव' इति वामनः । यथा—'हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विषास्फालन-
कर्मशाद्गलौ । भुजे शचीपत्रलताक्रियोचिते स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥'
सोऽयं श्रुतिकटुत्वदोषाभावो न गुणः । माधुर्यप्रकार एवाऽयम् । अर्थगुणस्तु-
'अपारुष्यम् सौकुमार्यम्' । यथा—'स किलेन्द्रप्रयुक्तेन सौरिणा भूमिनन्दनः ।
शक्रघातोपदिग्धाष्वा नीतैस्त्वन्तप्रवैषताम् ॥' सोऽयममग्नलरूपाश्वीलत्वदोषा-
भावो न गुणः ॥ यदि वा उक्तिविशेषः पर्यायोक्तालंकारविषय एवासौ ॥ बहूभिः
सुक्ष्मैश्च विशेषैः समेतमुदारमिति भरतः । यथा—'ये पूर्वं यवसूचिसूत्रसुहृदो ये
केतकाप्रच्छदच्छाया धोम(?)पुनर्मृणाललतिकालावप्यभाजोऽत्र ये । ये धाराम्बु-
बिडम्बिनः क्षणमयो ये तारहारश्रियस्तेऽमी स्फाटिकदण्डदम्बरजितो जाताः
सुधांशोः कराः ॥' उल्लेखवानमर्थः कथं गुण इति वामनीयाः । तस्माद् सति
नृत्त्यन्तीव पदानीति वर्णना भवति । यथा—'अत्रान्तरे रणितद्धारलतानितम्ब-
संवाहनस्खलितवेगतरङ्गिताङ्गी । देवी व्यपास्य शयनं धृतमानतन्तुरन्तःपुरं
गतवती सह सौविदलैः ॥' सोऽयमीषदमसृणोऽनुप्रासभावो न गुणः । ओजःप्र-
कार एव वायम् । अर्थगुणस्तु—'अग्राम्यत्वमुदारता' । यथा—'त्वमेवंसौ-
न्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः कलानां सीमान्तं परमिह युवामेव भजथ ।
अग्निं द्वन्द्वं दिष्ट्वा तदिह सुभगे संवदति वामतः शेषं चेत्स्याज्जितमथ तदानीं
गुणितया ॥' सोऽयं दोषाभावो न गुणः ॥ यस्मिन् तथास्थितोऽपि तथास्थित
एवार्थः प्रतिभाति सोऽर्थव्यक्तिर्गुण इति भरतः । यथा—'च्युतामिन्दोर्लेख्यं
रतिकलहभङ्गं च बलयं द्वयं चकीकृत्य ग्रहसितमुखी शैलतनया । अबोचयं
पश्येत्प्रवतु स शिवः स च गिरिजा स च कीडाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनुः ॥'
सोऽयं प्रसादादभिन्न इति वामनीयाः । तस्माद्यत्र पुरस्तादिव वस्तुनोऽवगतिः
पश्चादिव वाचां सार्थव्यक्तिः । यथा—'महेश्वरे वा जगतां महेश्वरे जनार्दने

१. 'अजरठत्वं सौकुमार्यम्' इत्येवं वामनसूत्रेणुपलभ्यते, तत्र जरठत्वं परुषत्वं
श्रुतिकटुत्वमिति यावत्. २. 'नीतो' स्यात्. ३. 'वासितम्' स्यात्. ४. 'दिग्भवावपरीतं
षष्ठश्रारान्ध्रतयोक्तिम् । अनेकभावसंयुक्तमुदार तत्प्रकीर्तितम् ॥' इत्येवं भरते पाठः.
५. 'नाम' स्यात्. ६. 'तदिति' वामनसूत्रस्यै. ७. 'सुप्रसिद्धा धातुना तु
लोककर्मव्यवसिता । या क्तिवा क्तिवत् काव्ये सार्थव्यक्तिः प्रकीर्तते ॥' इत्येवं
समुपलभ्यते.

वा जगदन्तरात्मनि । न वस्तुमेवप्रतिपत्तिरस्ति मे तथापि भक्तिस्वरूपेन्दुशेकरे ॥^१
 सोऽङ्गसुखस्यन्तराभिहितः प्रसाद एवेति दण्डी । तस्मादनेयार्थत्वमर्थस्वार्थव्यक्तिः ।
 तत्र चास्तोकमुदाहरणम् । दोषाभावोऽयं कथमिव गुणः । तथा चेद्वहुत्वादोषार्थं
 शतं गुणाः स्युः । अर्थगुणस्तु 'वेस्तुनः स्फुटत्वमर्थव्यक्तिः' । यथा—'पृष्ठेषु
 बाह्वक्षकलच्छविषु च्छदानां राजीभिरङ्कितमलक्षकलोहिनीभिः । गोरोचनाहृदि-
 तबभ्रुवृद्धिःपलाशमामोदते कुमुदमम्मसि पल्लवस्य ॥' कविवचनवैशारद्यतो
 वस्तुनः स्फुटत्वमनिसर्घतः । तदुक्तम्—'निवेशयति ह्यर्थार्थं तथापि तथेति
 वा । महाकवीनां विकटा बाणी विजयतामसौ ॥' अपि च । जातिर्नामायमक-
 कार इति ॥ श्रोत्रमनःप्रहादजननं कान्तं भैरतः । यथा—'ददृशुर्द्वारदेशस्थं
 सीतां बलकलधारिणीम् । अङ्गदादादनङ्गस्य रतिं प्रमजितामिव ॥' तदिदं माधुर्य-
 साधारणमिति वामनीयाः । तस्मात्—'औज्वल्यं कान्तिः' । यदभावे पुराणी
 बन्धच्छायेयमिति व्यपदिशन्ति । यथा—'स्त्रीणां केतुकर्मपाण्डुभगवैच्छन्द-
 वद्भातप्रभे मन्दं कुब्जलिताः कपोलफलके लावण्यनिष्पन्दिनि । अन्यां कामधि-
 कौमिनीयककलामातन्वते नूतनां सीताशोर्वेसकन्दकन्दलशिखामुग्धभिर्गो-
 ररुमयः ॥ ओजोऽप्यौज्वल्ययोगात्तर्हि कान्तिः । तस्मात्क्षोक्षीमानतिक्रमः
 कान्तिरिति दण्डी । सा च द्विधा वार्तावर्णनयोः । तत्रोपचारवचनं वार्ता ।
 प्रशंसावचनं वर्णनम् । वार्ता यथा—'एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।
 ज्ञात येनात्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥' वर्णना यथा—'तदाननं निर्जित-
 चन्द्रकान्ति कन्दर्पदेवायतनं मनोह्रम् । प्रदक्षिणीकर्तुमिति प्रवृत्ते विलोचने
 मुग्धविलोचनायाः ॥' लोक्षीमौनतिक्रमः पुनरकान्तिः । तत्र वार्ता यथा—
 'भम दृष्टस्य राजेन्द्र तव वीर्येण चक्षुषा । चरणद्वितयस्याग्रे नित्यं लुठति
 चन्द्रमाः ॥' वर्णना यथा—'वदनस्य तवेणाक्षि लक्ष्यते पुरतः शशी । पिण्डी-
 कृतेन बहुना कज्जलेनेव निर्मितः ॥' सेयमतिशयोक्त्यर्थव्याख्या न पुनर्गुणान्त-
 र्मिति । अर्थगुणस्तु 'रीतरसत्वं (पुनः) कान्तिः' इति वामनः । यथा—'प्रेम-
 न्ध्यायमपाकृतः सक्षपयं पादानतः कान्तया द्वित्राण्येव पदानि बासभवनान्यावक्ष्य

१. 'वस्तुस्वभावस्फुटत्व' वामनसूत्रे. २. 'यन्मनःश्रोत्रविषयमाकादयति हीन्दुवत् ।
 लील्यर्थोपपन्नां वा तां कान्तिं कवयो विदुः ॥' इत्येवमुपलभ्यते. ३. 'च्छेदा'
 स्यात्. ४. 'कामनीयक' स्यात्. ५. 'सीमातिक्रमः' स्यात्.

भास्युन्मनाः । तावत्प्रत्युत पाणिसंपुटलसजीवीनिर्वन्धं धृतो चावित्वैव कृतप्रणा-
मकमहो प्रेम्णो विविधैः गतिः ॥' रौद्रादयो रीता रसास्ततोऽन्ये तु शृङ्गारादय-
स्तद्विपरीतास्तु विषयवन्धनमकान्तिस्तर्हि स्यात् । अथ वा व्यर्थं रसादिस्वरूपेणैव
कान्तिः स्वीकृतेति । ओजःप्रसादमधुरिमाणः साम्यमौदार्यं च पञ्चैतरे । तथा
हि । यददर्शविच्छेदं पठतामोजः, विच्छिद्य पदानि पठतां प्रसादः आरोहा-
बरोहतरङ्गिणि पाठे माधुर्यम्, ससौष्ठवमेव स्थानं पठतामौदार्यम्, अनुबन्धीनं
पठतां साम्यमिति ॥ तदिदमलीकं कल्पनातन्त्रम् यद्विषयविभागेन पाठनियमः
स कथं गुणनिमित्तमिति छन्दोविशेषनिवेद्या गुणसंपत्तिरिति केचित् । तथा हि ।
स्वधरादिष्वोजः । यथा—'ताम्यस्यामजमजन्मणिमसृणफणाचक्रवाले फणीन्द्रे
यत्सेनोद्गमहेत्वाभरचलितमहाशैलफीलां बभार । कुच्छात्पातालमूलाबिलबहल-
निरालम्बणम्बालनिष्ठः पृष्ठाश्लीलप्रतिष्ठामवनिमवनमन्कपरः कूर्मराजः ॥' इन्द्र-
वज्रोपेन्द्रवज्रादिषु प्रसादो यथा—'यथा यथा सा पदमन्त्रकेषु प्रमोदिलक्ष्म्या
निदधे भवस्य । तथा तथा कामुकमाततज्ज्यं प्रसूनधन्वा कल्याचकार ॥' मन्दा-
क्रान्तादिषु माधुर्यं यथा—'किं व्यापारैः—' इति ॥ शार्दूलादिषु समता यथा—
'गाहन्तां महिषा निपानसकिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताकितं छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं
रोमन्धमभ्यस्यतु । विज्ञन्धैः क्रियतां बराहपतिभिर्मुस्ताकतिः पल्लवे विभ्रान्ति
लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मदनुः ॥' विषमवृत्तेष्वौदार्यं यथा—'निरवधि
निराश्रयं च—' इति । सोऽयमनवगाहितप्रयोगाणां विभागक्रमः । तथा हि ।
स्वधरादिष्वनौजोऽपि यथा—'शंभो केयं स्थिता ते शिरसि सशिकला किं नु
नामैतदस्या नामैवास्यास्तदेतत्परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः । नारीं
पृच्छामि नेन्दुं कथयतु विजया न प्रमाणं यदिन्दुर्देव्या निहोतुमिच्छोरिति सुरस-
रितं शाक्यमप्याद्रिभोर्वैः ॥' इन्द्रवज्रादिष्वप्रसादो यथा—'विविच्य बाधाः प्रम-
वन्ति यत्र न तत्र मिथ्यामतयश्चरन्ति । संसारमोहस्तथ्यमन्य एव दिव्योदयस्त-
त्त्वधिया सहास्ते ॥' मन्दाक्रान्तादिष्वमाधुर्यं यथा—'सर्वप्राणप्रगुण मधवन्मुक्-
माह्वय बक्षस्तत्संचष्टाद्विघटितवृहत्सख्यमुच्यन्तरोचिः । एवं वेगाकुलितमकरोद्योम-
विद्युत्सहस्रैर्मतुर्वैकण्यजनकपिशास्ते च रोषाहहासाः ॥' शार्दूलादिष्वसाम्यं यथा—
'अज्ञानादविवाचिपत्न्यरमसात्—' इति ॥ विषमवृत्तेष्वनौदार्यं यथा—'अयमहि-
मरुचिर्भजन्प्रतीचीं कुपितबलीमुच्यतुण्डताम्रबिम्बः । जलनिधिमकरीभिरीक्ष्यते

१. 'नितम्बं' वामनसूत्रवृत्तौ २. 'कुच्छात्' स्यात्, ३. 'नमत्कर्परः' स्यात्,

तत्र माधुर्यस्य लक्षणमाह—

द्रुतिहेतुर्माधुर्यं शृङ्गारे ।

द्रुतिरार्द्रता गलितत्वमिव चेतसः । शृङ्गारेऽर्थात्संभोगे । शृङ्गारस्य
च ये हास्याद्भुतादयो रसा अङ्गानि, तेषामपि माधुर्यं गुणः ।

शान्तकरुणविप्रलम्भेषु सातिशयम् ।

सातिशयमिति अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वात् ।

एतद्व्यञ्जकानाह—

तत्र निजान्त्याक्रान्ता अटवर्गा वर्गा ह्रस्वान्तरितौ रणाव-
समासो मृदुरचना च ।

निजेन निजवर्गसंबन्धिनः..... ङअणनमलक्षणेन शिस्स्याक्रान्ता
अटवर्गा टटडढरहिता वर्गाः, ह्रस्वान्तरितौ च रेफणकारौ । असमासः
इति समासाभावोऽल्पसमासता वा, मृद्वी च रचना । तत्र माधुर्यं माधु-
र्यस्य व्यञ्जिकेत्यर्थः । यथा—

‘शिञ्जानमञ्जुमञ्जीराश्चारुकाञ्चनकाञ्चयः ।

कङ्कणाङ्कभुजा भान्ति जितानङ्ग तवाङ्गनाः ॥’

द्राक् नवसधिरारुणमांसपिण्डलोभात् ॥’ तदेवं यथान्यैर्गुणानां लक्षणमभिहिर्षं
तथा न वाच्यम् । यथायोगं लक्षणव्यभिचाराद्विवक्षितगुणेष्वन्तर्भावोपपरि-
हारेण स्वीकृतत्वाच्चेति ॥ द्रुतिरिति । द्रुतिहेतुत्वं माधुर्यस्य लक्षणं न तु श्रव्य-
त्वम् । ओजःप्रसादयोरपि श्रव्यत्वात् । तेन ‘श्रव्यत्वं नातिसमस्तार्थशब्दं मधु-
रमिष्यते’ इति माधुर्यलक्षणत्वेन श्रव्यत्वं यद्ग्रामहेनोक्तं तच्च युक्तमित्यर्थः ॥
अर्थादिति । यद्यपि संभोगविप्रलम्भोभयरूपः शृङ्गारः तथापि गोबलीवर्दन्या-
येनानन्तरविप्रलम्भप्रयोगसामर्थ्यात् । शृङ्गारः संभोग इत्युक्तः ॥

१. ‘अन्येन’ इति द्रुतितं भवेत्.

का० शा० १६

‘दारुणरणे रणन्तं करिर्दारुणकारणं कृपाणं ते ।
रमणकृते रणरणकी पश्यति तरुणीजनो दिव्यः ॥’

न पुनरेवं यथा—

‘अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम् ।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥’

अत्र शृङ्गारप्रतिकूला वर्णाः ।

‘बाले मालेयमुच्चैर्न भवति गगनव्यापिनी नीरदानां
किं त्वं पक्षमान्तवान्तैर्मलिनयसि मुधा वक्रमश्रुप्रवाहैः ।

एषा प्रोद्धुत्तमत्तद्विपकटकषणक्षुण्णवन्ध्योपलभा
दावामेव्योम्नि लम्भा मलिनयति दिशां मण्डलं धूमलेखा ॥’

अत्र दीर्घसमासः परुषरचना च विप्रलम्भशृङ्गारे विरुद्धा ।

ओजसो लक्षणमाह—

दीप्तिहेतुरोजो वीरवीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिकम् ।

दीप्तिरुज्ज्वलिता । चित्तस्य विस्तार इति यावत् । क्रमेणेति वीरा-
द्धीभत्से ततोऽपि रौद्रे । तेषामङ्गेऽद्भुते च सातिशयमोजः ।

एतद्व्यञ्जकानाह—

आद्यतृतीयाक्रान्तौ द्वितीयतुर्यौ युक्तो रेफस्तुल्यश्च टवर्ग-
शषा वृत्तिदैर्घ्यमुद्धतो गुम्फश्चात्र ।

अङ्गानीति । यद्यपि हास्याद्भुतयोर्विकासहेतुतया ओजोऽप्यस्ति । तथापि
शृङ्गाराजतया माधुर्यमेव प्रकृष्टं प्रतीयत इत्यर्थः ॥ न पुनरेवमिति । अयं
भावः—यथान्यैः प्रतिकूलवर्णलक्षणो दोष उक्तस्तथा न वाच्य एतद्गुणविपर्य-
येणैव स्वीकृतत्वात् ॥ वर्णा इति । समासरचनयोरुपलक्षणमिदम् । माधुर्यौजः-

१. ‘दारुण’ इति भवेत्. २. ‘कण्ठिनाम्’. इति बागमट्टकाध्यानुशासने. ३. ‘रज्ज-
कृता’ इति भवेत्.

आद्येन द्वितीयस्तृतीयेन चतुर्थ आक्रान्तो वर्णस्तथाघ उपरि उभ-
यत्र वा येनकेनचित्संयुक्तो रेफस्तुल्यश्च वर्णो वर्णेन युक्तस्तथा टवर्गो-
ऽर्थात् णकारवर्जः, शषौ च, दीर्घसमासः, कठोरा रचना च । अत्र
ओजसि । ओजसो व्यञ्जिकेत्यर्थः । यथा—

‘मूर्ध्नामुदृत्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधारा-

धौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।

कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्दुराणां

दोष्णां चैषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः ॥’

न पुनरेवं यथा—

‘देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्हृदाः पूरिताः

क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः ।

तान्येवाहितशस्त्रघसरगुरूप्यस्त्राणि भास्वन्ति नो

यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥’

अत्र यथोक्तवर्णाभावोऽनुद्धता रचना असमासश्च विरुद्धः ।

अथ प्रसादलक्षणमाह—

विकासहेतुः प्रसादः सर्वत्र ।

विकासः शुष्केन्धनाग्निवत्स्वच्छजलवच्च सहसैव चेतसो व्यासिः ।
सर्वत्रेति सर्वेषु रसेषु ।

एतद्व्यञ्जकानाह—

इह श्रुतिमात्रेणार्थप्रत्यायका वर्णवृत्तिगुम्फाः ।

श्रुत्यैवार्थप्रतीतिहेतवो वर्णसमासरचनाः । इह प्रसादे । प्रसादस्य
व्यञ्जका इत्यर्थः । यथा—

प्रसादव्यञ्जकेषु च वर्णादिष्वभिहितेषु वृत्तयो रीतयश्चाभिहिताः, एतदव्यतिरि-

‘दातारो यदि कल्पशास्त्रिभिरलं, यद्यर्थिनः किं तृणैः,
 सन्तश्चेदमृतेन किं, यदि खलास्तत्कालकूटेन किम् ।
 किं कर्पूरशलाकया यदि दृशोः पन्थानमेति प्रिया
 संसारेऽपि सतीन्द्रजालमपरं यद्यस्ति तेनापि किम् ॥’
 माधुर्योऽजःप्रसादव्यञ्जकाश्च वर्णा उपनागरिका परुषा कोमला च
 वृत्तिराचक्षते ।

वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली चेति रीतय इत्यन्ये ।

यदाह—

‘माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकैर्व्यते ।
 ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा, कोमला परैः ।
 केषांचिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ॥’
 यद्यपि गुणेषु नियता वर्णादयस्तथापि—
 वक्तृवाच्यप्रबन्धौचित्याद्वर्णादीनामन्यथात्वमपि ।
 तत्र वाच्यप्रबन्धानपेक्षया वक्त्राद्यौचित्यादेव वर्णादयो यथा—
 ‘मन्थायस्तार्णवाम्भःप्रैतिकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः,
 कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टर्चण्डा ।
 कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिघनोत्पातनिर्घातवातः,
 केनास्मिन्निहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥’

कस्वरूपरवात्तासाम् ॥ अवेति । यदि हि क्रोधादिन्यञ्जकं वाच्यं भवेत्तत् उप-
 पद्येरनुद्धता रचनादयः । न चैतदभिनेयार्थं, येन स्वेच्छाप्यनुमन्येत रचनावी-

१. ‘कोच्यते’ का० प्रका०. २. ‘वक्त्रौचित्या’ का० प्रका०. ३. ‘वृत्तिकु’ इत्या-
 धुनिकान्यायप्र०. ४. ‘चण्डः’ इति भवेत्. ५. ‘सास्तिह’ इति प्रकाशे.

१. ‘अवेति’ स्यात्.

अत्र यद्यपि वक्तृवाच्यं क्रोधादिव्यञ्जकम्, काव्यं चाभिनेयार्थम् ।
तथापि भीमसेनस्य वक्तुरौचित्यादुद्धता वर्णादयः ।

कचिद्वक्तृप्रबन्धानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव । यथा—

‘प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनरथभवत्सैहिकेयोपघात-

त्रासाकृष्टाश्च तिर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेक्ष्यमाणम् ।

कुर्वत्काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव मरुतां कन्धरारन्ध्रभाजां

भाङ्कारैर्भोममेतन्निपतति वियतः कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम् ॥’

कचिद्वक्तृवाच्यानपेक्षाः प्रबन्धोचिता एव । यथा आख्यायिकायां
शृङ्गारेऽपि न मँसृणा वर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः ।
नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः । एवमन्यदप्यौचित्यमनुसर्तव्यम् ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंहस्रोपहकाव्यानुशासन-
वृत्ता गुणविवेचनशतुर्थोऽध्यायः ।

नाम् । किं स्वभिनेयार्थमिदम् । न च तत्र रौद्रादावप्युद्धता रचनादय उपपन्नाः ।
अतो वक्ताचित्यादेव रचनादीनामप्यन्यथात्वमत्रेत्यर्थः ॥ न मँसृणा इति ।
गद्यस्य विकटनिबन्धाश्रयेण छायावत्त्वात् ॥ नाटकादौ रौद्रेऽपीति । न
केवलं कर्णविप्रलम्भयोः । रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयो निबन्धनीयाः ॥ कथ-
मिति चेत्, उच्यते—रसो यदा प्राधान्येन प्रतिपाद्यस्तदा तत्प्रतिपत्तौ व्यवधा-
यिका विरोधिनश्च सर्वात्मनैव परिहार्याः । एवं च दीर्घसमासः । समासानाम-
मनेकप्रकारसंभावनया रसप्रतीतिं कदाचिद्वदधातीति तस्मिन्नात्यन्तमभिनि-
वेशः शोभते विशेषतोऽभिनेयार्थं काव्ये । तत्रापि कर्णविप्रलम्भयोः । तयोर्हि
सुकुमारत्वात् स्वल्पायामप्यस्वच्छतायां शब्दार्थयोः प्रतीतिर्मन्थरीभवति । रसा-
न्तरे पुनः प्रतिपाद्यो रौद्रादौ मध्यमसमासोऽपि । कदाचिदीरोद्धतनायकसंबद्ध-
व्यापाराश्रयेण दीर्घसमासोऽपि वा तदाक्षेपाविनाभावि रसोचितवाच्यापेक्षया

१. ‘हि’ का० प्रका०. २. ‘इति’ का० प्रका०. ३. ‘एव वे । तथाहि’
का० प्रका०. ४. ‘मँसृणव’ का० प्रका०.

पञ्चमोऽध्यायः ।

‘शब्दार्थौ सालंकारौ काव्यम्’ इत्युक्तम् । तत्रालंकाराणां
‘अङ्गाश्रिता अलंकाराः’ इति सामान्यलक्षणमुक्तम् । अथ विशेष-
लक्षणस्यावसरः । तत्रापि शब्दालंकाराणां पञ्चाणां तावदाह—

न विगुणो भवतीति । सोऽपि नात्यन्तपरिहार्यः । सर्वत्र प्रसादाख्यो गुणो
व्यापी । स हि सर्वरससाधारण इत्युक्तम् । प्रसादातिक्रमे हि असमासोऽपि
करुणविप्रलम्भशृङ्गारौ न व्यनक्ति । तदपरिहारागे मध्यमसमासोऽपि न प्रका-
शयति । तस्मात्सर्वत्र प्रसादोऽनुसर्तव्यः । अत एव च—‘यो यः शब्दं विमर्ति
स्वभुजगुरुमदात्पाण्डवीनां चमूनां यो यः पञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भेशध्या
गतो वा । यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपं क्रोधान्धस्तस्य
तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥’ इत्यादौ प्रसादाख्य एव गुणो न
माधुर्यं नाप्योजः समासाभावात् । न चाचास्त्वमभिप्रेतरसप्रकाशनात् । एव-
मन्यदपीति । मुक्तकेषु रसबन्धाश्रयेण न दीर्घसमासरचना । अन्यथा तु
कामचारः । संदानितकादिषु विकटनिबन्धौचित्यान्मध्यमसमासादीर्घसमासे एव
रचने । प्रबन्धाश्रितेषु तु मुक्तादिषु यथोक्तप्रबन्धविशेषौचित्यमेवानुसर्तव्यम् ।
पर्यायबन्धेषु पुनरसमासामध्यमसमासे एव । कदाचिद्गोत्रादिविषये दीर्घसमासा-
यामपि सघटनायां परुषा ग्राम्या च वृत्तिः परिहर्तव्या । परिकथायां कामचारः ।
तत्रेतिवृत्तमात्रोपन्यासेनात्यन्तं रसबन्धा(?)मिनिवेशते । खण्डकयासकलकयोल्लु
प्राकृतसिद्धयोः कुलकादिनिबन्धनभूयस्त्वादीर्घसमास.....योरपि न विरोधः ।
वृत्तौचित्यं च यथारसमनुसर्तव्यम् । सर्गबन्धे तु रसतात्पर्यं यथारसमौचित्यम् ।
अन्यथा तु कामचारः । द्वयोरपि मार्गयोः सर्गबन्धविधायिनां दर्शनादसतात्पर्यं
साधीय इति ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेके चतुर्थोऽध्यायः ।

१. ‘षट्’ टीकासंमतः.

२. ‘निविशते’ इति स्वात्.

व्यञ्जनस्यावृत्तिरनुप्रासः ।

व्यञ्जनस्येति जातावेकवचनम् । तेनैकस्यानेकस्य वा व्यञ्जनस्यावृत्तिः ।
पुनःपुनर्निबन्धो रसाद्यनुगतः प्रकृष्टोऽदूरान्तरितो न्यासोऽनुप्रासः ।
तत्रैकस्य सकृदावृत्तौ न किञ्चिद्वैचित्र्यमर्थादसकृदावृत्तिर्लभ्यते । अने-
कस्य तु सकृदसकृच्च ।

तत्रैकस्यासकृदावृत्तिर्यथा—

‘अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्याः ।

कुर्यन्ति युनां सहसा यथेताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि ॥’

अनेकस्य सकृदावृत्तिर्यथा—

‘ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।

दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥’

रुरिन्दन्दीत्यादेरनेकस्य सकृदावृत्तिः ।

यथा वा—

‘नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन ।

चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ ॥’

अत्र द्वयोर्द्वयोस्त्रयाणां त्रयाणां च व्यञ्जनानां सकृदावृत्तिः ।

यथा वा—‘धूसरितसरिति—’ इति ।

अनेकस्यासकृदावृत्तिर्यथा—

‘सर्वाशारुहि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गबद्धकुधि

क्षामक्षमारुहि मन्दमुन्मधुलिहि स्वच्छन्दकुन्दद्रुहि ।

शुष्यत्स्रोतसि तप्तभूरिरजसि ज्वालायमानाम्भसि

ग्रीष्मे मासि ततार्कतेजसि कथं पान्थ व्रजङ्गीवसि ॥’

अत्र रुषीत्यादेः ।

तात्पर्यमात्रमेदिनो नाम्नः पदस्य वा लाटानाम् ।

शब्दार्थयोरभेदेऽपि अन्वयमात्रमेदिनो नाम्नः पदस्य वा एकस्या-
नेकस्य वा सकृदसकृच्चावृत्तिर्लाटानां संबन्धिनी लाटजनवल्लभोऽनुपासः ।
तत्रैकस्य नाम्नः सकृदावृत्तिर्यथा—

‘स एष भुवनत्रयप्रथितसंयमः शंक्रो
बिभर्ति वपुषाधुना विरहकातरः कामिनीम् ।
अनेन किल निर्जिता वयमिति प्रियायाः करं
करेण परिताडयन्नयति जातहासः स्मरः ॥’

अत्र करेति नाम्नः ।

असकृद्यथा—

‘दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।
दंशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥’

अत्र दशेति नाम्नः ।

अनेकस्य सकृद्यथा—‘जयति क्षुण्णतिमिरः—’ इति ।

असकृद्यथा—

‘वस्त्रायन्ते नदीनां सितकुसुमधराः शक्रसंकाशकाशाः
काशाभा भान्ति तासां नवपुलिनगताः स्त्रीनदीहंसहंसाः ।
हंसाभाम्भोदमुक्तस्फुरदमलवपुर्मेदिनीचन्द्रचन्द्र-
श्चन्द्राङ्कः शारदस्ते जयकृदुपगतो विद्विषां कालकालः ॥’

पदस्यैकस्य सकृद्यथा—

‘वदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः सत्यं सुधाकरः ।
सुधाकरः क नु पुनः कलङ्कविकलो भवेत् ॥’
‘न भवति भवति च न चिरं भवति चिरं चेत्फले विसंवदति ।
कोपः सत्पुरुषाणां तुल्यः स्नेहेन नीचानाम् ॥’

अनेकस्य सकृद्यथा—

‘यस्य न सविधे दयिता, दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।

यस्य च सविधे दयिता, दवदहनस्तुहिनधितिस्तस्य ॥’

असकृद्यथा—

‘किञ्चिद्वच्मि न वच्मि वच्मि यदि वा किं वच्मि वच्मीदृशं

दृश्यन्ते न भवादृशेषु पतिषु खेषामदोषे दमाः ।

ते किं सन्ति न सन्ति सन्ति यदि वा के सन्ति सन्तीदृशाः

सर्वस्तेऽद्य गुणैर्गृहीतहृदयो लोकः कृतो वर्तते ॥’

सत्यर्थेऽन्यार्थानां वर्णानां श्रुतिक्रमैक्ये यमकम् ।

आवृत्तिरिति वर्तते । सत्यर्थे भिन्नार्थानां वर्णानां स्वरसहितव्यञ्जनानामुपलक्षणाच्च वर्णस्य वर्णयोश्चावृत्तिः श्रुत्यैक्ये क्रमैक्ये च यमौ द्वौ समजातौ तत्प्रतिकृतिर्यमकम् । तेनैकस्याक्षरस्य द्वयोर्बहूनां चाद्वितीयं सदृशं निरन्तरं सान्तरं वा शोभाजनकमलंकारः । ‘मधुपराजिपराजितमानिनी—’ इत्यादावुभयेषामनर्थकत्वे ‘स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्—’ इत्यादावेवैषामर्थवत्त्वेऽन्येषामनर्थकत्वेऽन्यार्थानामिति न युज्यते

षडिति । अनुप्रासयमकचित्रश्लेषवक्रोक्तिपुनरुक्ताभासान् ॥ यस्य न सविधे इति । अत्र पूर्वार्थे दवदहनत्वं विधेयं तुहिनदीधितित्वं चानुवायम् । तदुभयमप्युत्तरार्धे विपरीतं ज्ञेयमिति ॥ किञ्चिद्वच्मीति । भवादृशेषु पतिषु सत्सु खेषामात्मीयानामदोषेदमादोषं विना सर्वस्वापहारिणः केऽपि न दृश्यन्ते केवलं त्वरीया एव गुणा ईदृशाः सन्ति । एतदेव सवितर्कमाह—ते किं सन्तीति । हृदयं हि सर्वस्य सर्वभूतमेवेति ॥ वर्णस्येति । वर्णस्य पादान्तरगतत्वेनावृत्तिर्न वैविध्यमादधातीति तस्मिन्नेव पादे आवृत्त्यन्तरविभिन्नायां निरन्तर्येणावृत्तौ यमकता ज्ञेया । यथा—‘नानाकारेण कान्तभूराधितमनोभुवा । विविक्तेन विक्लसेन ततश्च हृदयं नृणाम् ॥’ मध्यान्तयोरपि—‘उदाररचनारोचिर्भूद्वरा राखते

वक्तुमिति सत्यर्थं इत्युक्तम् । न च तदर्थस्यैव शब्दस्य पुनः शक्य-
मुच्चारणम्, पौनरुक्त्यप्रसक्तेः इति सामर्थ्यलब्धेऽपि मित्रार्थत्वे यत्र
स एवार्थः प्रसज्जेन पुनः प्रतिपिपादयिषितो भवति बन्धुबन्धुरत्वादिना
च प्रयुक्त एव शब्दः पुनः प्रयुज्यते 'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवा-
स्तमेति च' इत्यादौ तत्र पौनरुक्त्यदोषाभावात् यमकत्वं केन निवार्येते-
त्यन्यार्थानामित्युपात्तम् । श्रुत्यैक्यग्रहणं लोकप्रतीतितुल्यत्वपरिग्रहा-
र्थम् । तेन दन्त्यौष्ठ्यौष्ठ्यवकारवकारादिवर्णभेदे, लघुप्रयत्नतराललघुप्रयत्न-
तरकृते च भेदे, संयोगस्थयोः सजातीययोर्व्यञ्जनयोर्वास्तवे विशेषे
यमकबन्धो न निरुध्यते । यथा—

‘तस्यारिजातं नृपतेरपश्यदवलम्बनम् ।

ययौ निर्झरसंभोगैरपश्यदबलं वनम् ॥’

अवलम्बनं पाणिग्रहाक्रन्दासारदि । प्रपातपानीयास्वादैः पानीयानि
तनूकुर्वत् अबलं सैन्यरहितम् । वनं काननम् । अत्रैकत्र—बवौ दन्त्यौ-

कथा । अकलङ्क्यशः“““““मिन्दुमाले मतिं मम ॥’ यथा वा—‘विविधधववनाना
नागगर्धनानाविविततगगनानाममज्जजनाना शशरुललना नावबन्धुं धुनाना
मम हि हिततनानाननस्खलनाना ॥’ विविधानि धववनानि यस्याम् । नागान्
हस्तिनो गृह्यन्ति अभिलषन्ति ऋद्धाश्चतुरा महान्तो वा नानाप्रकारा ये वयः
पक्षिणो व्याघ्रादयस्तैर्व्याप्तं गगनं यस्याम् । अविद्यमानो नामो नमनं यत्र
तथाभूतं कृत्वा मज्जन्तो जना यत्र । अनितीत्यना संस्फुरेति यावत् । स्त्रीरूपिणी
वा । शशानां रुक्णां च ललनं यस्याम् । नौ आवयोः । अबन्धुं शत्रुं धुनाना ।
मम यस्यादितं तनोति । अमुख आत्मीयः स्वन एव आनः प्राणा यस्याः ।
तैवं समुद्रभूर्हरिणा हलधरं प्रत्यभिधीयत ॥ वर्णयोर्यथा—अमर इमपुष्पाणि
भ्रम प्रीत्यं पिबन्मधु । का कुन्दकुसुमे प्रीतिः काकुं हत्वा विरौषि यत् ॥’ तस्मि-
न्नेव पादे यथा—‘इन्त हन्तररातीनां धीर धीरर्धिता तव । कामं कामन्दके-

छ्यौछ्यौ, अपरत्र—ओछ्यदन्त्यौछ्यौ । अपश्यदित्यत्रैकः शकारः, अप-
रत्र द्वौ । तथा—

‘भवानि ये निरन्तरं तव प्रणामलालसाः ।

मनस्तमोमलालसा भवन्ति नैव ते कचित् ॥’

चित्तमोहमलेन जडाः । अत्र लालसेति प्रथमलकारोऽलघुप्रयत्नतरः ।
मलालसेत्यत्र लघुप्रयत्नतरः ।

तथा नकार-णकारयोरस्वरमकार-नकारयोर्विसर्जनीयस्य भावाभाव-
योरपि न विरोध इति केचित् । यथा—

‘वेगं हे तुरगाणां जयन्तसावेति भ्रंजं हेतुरगानाम् ।’

‘पातयाशु रथं धीर समीरसमरंहसम् ।

द्विषतां जहि निःशेषं घृतनाः समरं हसन् ॥’

‘द्विषतां मूलमुच्छेत्तुं राजवंशादजायथाः ।

द्विषद्भ्यश्चस्यति कथं वृकयूथादजा यथा ॥’

क्रमैक्यग्रहणात्सरो रस इत्यादौ

‘प्रवणः प्रणवो यत्र प्रथमः प्रमथेषु यः ।

रणवान्वारणमुखः स वः पातु विनायकः ॥’

इत्यादौ च यमकत्वं मा भूत् ॥

तत्पादे भागे वा ।

तथमकं पादे तस्य च भागे भवति । तत्र पादजं पञ्चदशधा । तथा
हि—प्रथमो द्वितीयादावावर्तते । द्वितीयस्तृतीयादौ । तृतीयश्चतुर्थ

१. अत्र विसर्जनीयपदम् ‘यमकलेखचित्रेषु ववयोर्दलघोर्न मित्र । नातुस्वारविसर्गौ
च चित्रभङ्गाय संमती ॥’ इति वाग्मटाङ्करीमल्लोक्तोत्तरार्धस्य चित्रपदस्य यमकाणु-
लङ्घनत्वं सूचयन्ननुस्वारपदमप्यत्र स्मारयति. १. ‘भङ्गहेतु’ स्वात्.

इति षट् । प्रथमो द्वितीयतृतीययोः द्वितीयचतुर्थयोः, तृतीयचतुर्थयोः, द्वितीयस्तृतीयचतुर्थयोरिति चत्वारः । प्रथमस्त्रिष्वपीत्येकः । प्रथमो द्वितीये । तृतीयश्चतुर्थे इति । प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीय इति द्वौ । अर्धा वृत्तिः श्लोकावृत्तिश्चेति । द्वे इति । यथा—

‘चक्रं दहतारं चक्रन्द हतारम् ।

खड्गेन तवाजौ राजन्नरिनारी ॥’

कश्चिद्राजानमाह—समूहम् । भ्रता । अरिसंबन्धि । रुरोद । भग्नाशा अत्यर्थम् ॥

‘संयतं याचमानेन यस्याः प्रापि द्विषा वधः ।

संयतं या च मानेन युनक्ति प्रेणताञ्जनम् ॥’

रणम् । देव्याः । जितेन्द्रियम् । पूजया ज्ञानेन वा ॥

‘प्रभावतोऽनाम न वासवस्य प्रभावतो नाम नवासवस्य ।

प्रभावतो नाम नवा सबस्य विच्छित्तिरासीत्त्वयि विष्टपस्य ॥’

प्रभावात् । शक्रस्य । तेजस्विनः । नामः नमतेः कारकः । अनाम नमनरहितः । अतश्च विष्टपस्य प्रभौ स्वामिनि त्वयि नवसोमरसस्य सबस्य यज्ञस्य नवा विच्छित्तिरासीत् । नवेत्येक एव निपातः प्रतिषेधार्थः । नामेत्यभ्युपगमे निपातः । इत्यादि ॥

अर्धावृत्तिर्यथा—

‘सा रक्षतादपारा ते रसकृद्गौर बाधिका ।

सारक्षतादपारात्तेरसकृद्गौरवाधिका ॥’

१. ‘कश्चिद्राजानमाह—हे राजन्, तव संबन्धिना खड्गेनाजौ रणे आरं रिपुसंबन्धि चक्रं समूहं अर शीघ्रं दहतारं भ्रता अरिनारी रिपुक्षी हता भर्तृवधेन ताडिता सती चक्रन्द क्रन्दितवतीत्यर्थः’ इति रुद्रटालंकारव्याख्या. २. ‘प्रणतं जनस्य’ स्यात्.

सा देवी । त्रायताम् । अनन्ता । तव । रागकृदभिमतं वस्तिवत्यर्थः ।
बाग्रूपा । पालिनी । उत्कृष्टक्षतेः । अपगतविपक्षात् । अविरतम् ।
गौरवेणाधिका सर्वेषां गुरुरित्यर्थः ॥

श्लोकावृत्तिर्यथा—

‘स त्वारं भरतो वश्यमबलं विततारवम् ।
सर्वदा रणमानैषीदवानलसमस्थितः ॥
सत्त्वारम्भरतोऽवश्यमबलम्बिततारवम् ।
सर्वदारणमानैषी दवानलसमस्थितः ॥’

महापुरुषः पुनः । शत्रुसमूहम् । भरात् । वशे वर्तमानम् । बल-
हितम् । दीर्घाक्रन्दम् । सर्वकालम् । संग्रामम् । प्रापयामास । अवान-
लसम् अपि तु त्वरितं गच्छन् । अस्थीनि तस्यात्युपक्षिणोति । सत्त्वेन
ये ते आरम्भास्तेषु रतः । सर्वथा आश्रितं तरुत्वग्वसनं येन शत्रुसमू-
हेन । सर्वेषां दारणे यो मानस्तमिच्छति । दवाग्निना समं स्थितं यस्य ॥

तथा भागजस्य द्विधा विभक्ते पादे प्रथमपादादिभागः पूर्ववद्विती-
यादिपादादिभागेषु, अन्तभागोऽन्तभागेष्वित्यष्टाविंशतिर्भेदाः । श्लोक-
न्तरे हि न भागावृत्तिः संभवति । तद्यथा—

‘सरस्वति पदं चित्तसरस्वति विधेहि मे ।

त्वां विना न हि शोभन्ते नराः काया इवासुभिः ॥’

नीतिरस्या रस्या दिवानिशम् ॥’ इति ॥ चित्तसरस्वतीति । चित्तप्रमुदे ॥

१. रुद्रटालकारव्याख्यायां तु—‘अवान् अगच्छन् । कन् । अलसं निष्क्रि-
जनम्’ इत्येवमुपलभ्यते.

'करेण ते रणेध्वन्तःकरेण द्विषतां हताः ।
 करेणवः क्षरद्रक्ता भान्ति संध्याधना इव ॥'
 'परागतराजीव वातैर्ध्वस्ता भटैश्चमूः ।
 परागतनिव कापि परागततमम्बरम् ॥'
 'पातु वो भगवान्विष्णुः सदा नवधनद्युतिः ।
 स दानवकुलध्वंसी सदानवरदन्तिहा ॥'
 'भवानि शं विधेहि मे भवानिशं कृपापरा ।
 उपासनानि यज्जनोऽभवानि शंसति त्वयि ॥'
 'पदद्वयं कपालिनः पुनातु लोकपालिनः ।
 अलीयते नतो हरिः स यत्र पङ्कजप्रभे ॥'

एवमन्यान्यप्युदाहार्याणि ॥

त्रिधाविभक्ते द्वाचत्वारिंशत् । चतुर्धाविभक्ते षट्पञ्चाशत् । प्रथम-

भन्तःकरेणेति । द्विषतामन्तविधायिना ॥ परागतेति । परा प्रतिपक्षभूता
 पर्वते तरुपङ्क्तिरिव । अत्र च व्यतिकारपरागेण रणरेणुना व्याप्तं गगनं परागत-
 मिव न जाने कं गतमित्यर्थः ॥ सदेति । सर्वदा । स इति विष्णुः । समदस्य
 कुवलयपीडाख्यस्य वरदन्तिनो हन्ता ॥ भवानीति । हे गौरि, शं सुखम् ।
 अनिशमनवरतम् । न विद्यते जन्म येभ्यस्तान्यभवानि ॥ तत्र पादद्वयगतत्वेन
 'सरस्वतिः' इत्याद्युदाहरणमेकमेव प्रदर्शितम् । पादत्रयगतत्वेन च यमकं
 केषांश्चिन्नाभिमतमिति, लक्ष्यव्याप्तिदर्शनाय 'करेण-' इत्याद्युदाहरणचतुष्टयं
 दर्शितम् । एषु च प्रथमपादादिभागस्य द्वितीयपादादिभागेष्वावृत्तिर्दर्शिता ।
 पादान्वयभागस्य द्वितीयपादान्वयभागेनावृत्तिप्रदर्शनार्थं तु पदद्वयमित्याद्युदाहृतम् ॥
 अन्यान्यपीति । तत्रोदाहृतशेषाप्याद्यभागजानि यथा—'सरस्वति यथा

१. 'अन्तकरेण' इति स्वाय.

१. 'अन्तकरेणेति' स्वाय.

पादादिगतान्त्यार्धादिभागे द्वितीयपादादिगताद्यार्धादिभागे यम्यन्त इत्याद्यन्वर्थतानुस्मरणेनानेकभेदमन्तादिकम् । अन्तादिकमाद्यन्तकं तत्समुच्चयः । मध्यादिकमादिमध्यमन्तमध्यं मध्यान्तकं तेषां समुच्चयाः ।

रत्नान्यनन्तानि स्फुरन्ति हि । सरस्वति तथा चित्ते शब्दार्थाः संस्फुरन्तु मे ॥', 'परमा या समृद्धिः स्यात्सुखदुःखविवर्जिता । तस्या हेतुं नमामीशं परमायाविनाशनम् ॥', 'योगिगम्यं गुणातीतं मधुकेतुं विभुं हरिम् । मधु केतुं नमाम्याद्यं दमदैत्यविनाशनम् ॥' मधोः केतुरिव । मधु ब्रह्म केतुं ज्ञातुम् । किं 'कितं ज्ञाने' इत्यस्य ॥ 'प्रणमामि सुरारिप्रं शिवं सोमं भवान्तकम् । यो विभर्ति विपन्नैषु शिवं सोमं च मूर्धनि ॥' सह उभया ॥ 'सुराधुरिरोरजघृष्टपादनखांशवे । शंकराय नमस्तस्मै शंकराय जगन्नाथे ॥' सुखकराय ॥ 'पयोधराखाः खराः पयोधरा जवान्विताः । पयोधरान्सरन्त्यतो पयोधरान्वियोगिनः ॥' जलधारी आरवो येषाम् । दुःसहाः मेघाः । कुचान् । असंजातस्तन्याद् । 'माधवाय नमस्तस्मै धेनुकान्तविधायिने । धेनुकान्तवृषस्थायोमाधवाय नमोऽस्तु ते ॥' धेनुको नाम खररूपधारी विष्णुविधाताय कंसप्रयुज्यो दैत्यः । गोवल्लभवृषभासीनायै ॥ 'जगदेकगुरुर्यो हि जगदे कमलोद्भवा । भवतः प्रातु देवोऽसौ भवतः पार्वतीप्रियः ॥' जगदेकगुरुरिति ब्रह्मणा यः कथितः । युष्मान् । संसारात् ॥ 'देवि त्वा ये गिराजसं सत्यसंधेत्युपासते । देवि त्वा ये भजन्ते ते सत्यसंधेयसंपदाम् ॥' एतानि वृत्त्युदाहरणपञ्चकेन सहायभाषजानि चतुर्दश । एवमन्यभागजान्यप्युदाहरणीयानि । अन्तादिकमिति । दिव्याप्रम् । यथा—'नारीणामलसं नाभिं लसन्नाभिं कदम्बकम् । परमात्मनश्च स्य कस्य नो रमयेन्नमनः ॥' अलसं क्रियासु सविलासम् । न अभि अपि त्वभयम् ॥ आद्यन्तकं यथा—'पिनाकिने नमस्मातदैत्यभीषेपिनाकिने । नीलकण्ठमपीक्षन्ते योगिनो हंसमेव यम् ॥' भीषेपिनो भयकम्प्राः ॥ तत्समुच्चय इति । आद्य-

१. 'देवि' इत्यस्मात्प्रितत्वेनाविद्यमानवस्त्वेन त्वादेशाप्राप्त्या 'त्वा' इति पाठेऽपि यमकनिर्वाहः, विसर्जनीयस्त्वानुस्वारस्यापि यमकाविरोधित्वात्; यदा परसवर्णे कृदे श्वक्षुरमेव यमकं स्यात्.

तथा तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानां मध्यादिभागेष्वनियतेऽवस्थाने

न्तकान्तादिकयोर्योगः । यथा—‘ससार साकं दर्पेण कन्दर्पेण ससार सा । सारं नवाना विभ्राणा नाविभ्राणा शरजवा ॥’ प्रवृत्ते । सार्धम् । दर्पेण कामेन च । लक्ष्मणारूपपक्षियुक्ता । काण्डम् । नूतनशकटा । धारयन्ती । ‘.....
.....अपि तु पक्षिशब्दयुक्ता । ऋतुविशेषः । नूतना ॥ एवं मध्यादिक आदिमध्यः अन्तमध्यमध्यान्तकतत्समुच्चयतोऽत्रोदाहरणानि अभ्युद्धानि । मध्यादिकादयो मेदाः संभविनोऽपि न ह्यया इति नोदाह्रियन्ते इति केचित् ॥ तस्मिन्नेव पादे इति । न तु पादान्तरे । तत्रादिभागस्य मध्यभागेनावृत्ति-
येथा—‘स रणे सरणेन नृपो बलिताबलितारिजनः । पदमाप दैमानमतेरुचितं रुचितं...च निजम् ॥’ सैमं प्राप्ते । प्रयाणेन हेतुना । बलवत्त्वेन वेष्टितारिजनः । पदं राज्यलक्षणम् । उपशमादेतोः । अनुरूपमभीष्टं च ॥ आदिभागस्यान्तभागेन यथा—‘घनाघ नायं न नभा घनाघनानुशीरयन्नेति मनोऽनुदारयन् । सखेऽदयं तामविलास खेदयन्नहीयसे गोरथवा न हीयसे ॥’ एतत्पथिकस्य प्राकृषि सुहृदो-
च्यते—बहुपाप । श्रावणो मासो वार्षिकमेघान्विस्तारयन्न नायमेति । मनोऽर्था-
द्विरहिणाम् । पश्चात् स्फोटयन् । तां कान्ताम् । निर्लील । सद्देजयन् । सर्पवदा-
चरति । यद्वा कियत्तवैतद्वलीवर्दाभ्यूनो न भवति ॥ मध्यस्यान्तेन यथा—
‘असतामहितो महितो युधि सारतया रतया । स तयोरुच्ये रुच्ये परमेभवते भवते ॥’ अननुकूलः । अत एव पूजितः । उत्कृष्टतया बलवत्तया वा । तदेक-
सूक्त्या स कश्चिद्वीरः । प्रसिद्धतया । विस्तीर्णकान्तये । प्रीतिमुत्पादितवान् । प्रकृष्टगजयुक्ताय । तुल्यम् ॥ आदेर्मध्यान्ताभ्यां यथा—‘स्तेनतास्तेनतास्ते नता मानवामानवा नवा मानवाः । दानवादानवा दानवा वा नरावा नरा वानराः ॥’
धिरंतनस्य कस्यचिदनुचरस्य तत्कालीनानामनुजीविनामात्मसमर्पणेन केनचित्प-
रपतिनापमानितस्य तमेव प्रतीयमुक्तिः—हे^६ नरा नृपाश्च । प्रणताः । नूतनाः ।

१. ‘वीनां पक्षिणा भ्राणो विभ्राणो न विद्यते विभ्राणो यस्यां साविभ्राणा नैवं-
विधा । इति रुद्रयलंकारटीकादर्शनेनात्र त्रुटिः प्रतीयते. २. ‘दमात्’ रुद्रटालकारे.
३. ‘सः । संग्रामे ।’ स्यात्. ४. ‘प्रसिद्धया’ रुद्रटन्याख्याने. ५. ‘तुभ्यस्’ स्यात्.
६. ‘ते’ स्यात्.

आवृत्तिरिति प्रभूततममेदं यमकम् ॥

एतस्य च कविशक्तिरूपापनमात्रफलत्वेन पुरुषार्थोपदेशानुपायत्वा-
त्काव्यगङ्गुभूततेति मेदलक्षणं न कृतम् । काव्यं हि महाकवयः सुकुमार-
मतीनां पुरुषार्थेषु प्रवर्तनाय विरचयन्ति । न च पृथग्यत्ननिर्वर्त्य यम-
कादिनिरुद्धरसं तत्तथा सुखोपायः । सरित्पर्वतसागरादिवर्णनमपि वस्तु-
वृत्त्या रसभङ्गहेतुरेव, किमङ्ग, न कष्टकाव्यम् ॥

तथा च लोहटः—

‘यस्तु सरिदद्रिसागरनगतुरगपुरारिवर्णने यत्नः ।

कविशक्तिरूपातिफलो विततधियां नो मतः प्रबन्धेषु ॥

यमकानुलोमतदितरचक्रादिभिर्दोऽतिरसविरोधिन्यः ।

अभिमानमात्रमेतद्भङ्गुरिकादिप्रवाहो वा ॥’ इति ।

स्वरव्यञ्जनस्थानगत्याकारनियमच्युतगूढादि चित्रम् ।

स्वरादीनां नियमच्युतगूढादिश्च चित्रं सादृश्यादाश्चर्यहेतुत्वाद्वा
चित्रम् ।

पुरुषाः । स्तेनतया चौर्येण क्षिप्तस्वामिसङ्क्षमीकाः । दर्पेण प्रतिकूलाः । दानकथा-
यामस्तुतिपराः दानवा एव नृपतयः । इत्यस्य(!) नरो न्यायस्तद्रहिता बानरा
एवेति ॥ अनियतस्थाने आवृत्तिर्यथा—‘कमलिनीमलिनी दयितं विना न स्रष्टे
सह तेन निषेविताम् । तमधुना मधुना निहितं हृदि स्मरति सा रतिसारमहवि-
शम् ॥’ पथिनीम् । अमरी । न क्षमते । तां दृष्ट्वा तप्यत इत्यर्थः । सार्धम् । तं
प्रियम् । इदानीम् ॥ वसन्तेन । क्रीडाप्रधानम् ॥ प्रभूततममेदमिति । म-
हाकविभिराहतस्थानियतदेशावयवस्य यमकस्यासंख्यत्वात् इत्यर्थः ॥ न च पृथ-
ग्यश्वनिर्धत्येति । यदाह प्वनिकारः—‘रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यकियो

१. ‘मियो हि र’ रुद्रट्ट्याख्याने. २. ‘अभिधान’ रुद्रट्ट्याख्याने.

१. ‘पृथग्य’ इति शूले ध्वन्यालोके च,

का० शा० १७

तत्र स्वरचित्रं यथा —

‘जय मदनगजदमन वरकलभगतगमन ।

गतजननगदभरण भवभयगनरशरण ॥’

ह्रस्वैकस्वरम् ॥

एवं दीर्घैकस्वरद्वित्र्यादिस्वरनियमे उदाहार्यम् ॥

व्यञ्जनचित्रं यथा—

‘न नोननुन्नो नुन्नोनो नाना नानानना ननु ।

नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नोनो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥’

भवेत् । अष्टव्यञ्जननिर्वर्त्यः सोलंकारो ध्वनौ मतः ॥’ इति ॥ दीर्घैकस्वरद्वित्र्यादिस्वरनियमे इति । दीर्घैकस्वरनियमे यथा—‘वैधैरैनेशैरैन्दैरैजैरैलैजैनेः सैदैः । मैत्रैनेकैर्वै धयैः खै रौदैः खैधै देवैस्तैस्तैः ॥’ विधिविरितिः । ईर्लक्ष्मी-स्तस्या इनो भर्ता विष्णुः । ईशः शिवः । इन्द्रो हरिः । ईशः कन्दर्पः । इला भूः । जिनोऽर्हन् । सिद्धा देवविशेषाः । मित्रो रविः । रौदो भनदः । देवाः

१. किरातार्जुनीयस्य पञ्चदशे सये चतुर्दशस्यास्य श्लोकस्य व्याख्यानानुसारे मङ्गिनामस्तु—‘नेति । पदच्छेदस्तावत्—न. ना. ऊननुन्नः. नुन्नोनः. ना. अना. नानाननाः. ननु । नुन्नः. अनुन्नः. ननुन्नोनः. ना. अनेनाः, नुन्ननुन्ननुत् ॥ अथ योजना—हे नानानना नानाप्रकाराण्यननानि येषां ते । नानाविधास्या इत्यर्थः । ऊनेन निरुद्धेन नुन्नो विद्ध ऊननुन्नो यः स ना न पुरुषो न । तथा नुन्न ऊनो येन स नुन्नोनो ना पुरुषोऽना नन्वपुरुषः खलु । ऊनाङ्गीतः पलायमानस्तु किं वक्तव्यमिति भावः । किंच नुन्न इनः स्वामी यस्य स नुन्नोनः स न भवतीति ननु-न्नोनः । नञर्थस्य नञ्भ्यस्य ‘सुप्सुपा’ इति समासः । स नुन्नो विद्धोऽप्यनुन्नोऽविद्ध एव । यूयमनुन्नस्यामिक्त्वादनुन्ना एवेति भावः । तथा नुन्ननुन्ननुत्दतिशयेन नुन्ना नुन्ननुन्नास्तावदतीति नुन्ननुन्ननुत्दतिपीडितपीडको ना पुरुषोऽनेना निर्दोषो न भवतीति । किन्तु सदोष एवेति । ‘नार्त नातिपरिहृतम्’ इति निषेधादित्यर्थः । अर्थं तु नैतादृश इति न पलायितव्यमिति भावः । अयमेकव्यञ्जनः । अन्त्यस्तकारस्तु न दोषावहः । ‘नान्त्ववर्णस्तु भेदकः’ इत्यन्वनुष्ठानात् ॥’ इत्येवं स्फुटं व्याख्यातवान्.

१. ‘इषम्यन्न’ इति मूले ध्वन्यालोके च. २. ‘रैदैः’ स्वात्. ३. ‘रौदैः’ स्वात्.

रणपराङ्मुखा गणाः कुमारेण जगदिरे इति प्रक्रमः । हे नानानना
अनेकरूपवदनाः, स न ना न पुरुषो य ऊनेन हीनेन जितः विजित-
हीनोऽपि पुरुषोऽपुरुषः । ननु संबोधने । जितोऽप्यजित एव यो न
जितप्रभुः । सोऽपि पाप एव, जितं योजितं नुदतीति ॥

एकव्यञ्जनम् ॥

एवं द्विव्यादिव्यञ्जननियमे उदाहार्यम् ॥

स्यानमुरःकण्ठादि । तच्चित्रं यथा—

‘अगा गां गाङ्गकाकाकगाहकाषककाकहा ।

अहाहाङ्गखगाङ्गागकङ्गागखगकाककः ॥’

कश्चित्पुरुषः स्तूयते—हे गाङ्गकाकाकगाहक गाङ्गासंबन्धीषज्जलकु-
टिलगतिविलोडक, त्वं कुत्सितपापान्येव वायसास्तेषां हन्ता । जिहीतेः
किपि हानं हाः । न हां गर्ति जहाति यत्तथाविधमङ्गं यस्य स खगः
सूर्यश्चिह्नं यस्य स गिरिरर्थान्मेरुस्तत्र कङ्गाख्याः पर्वतपत्रिणः काककाः
शब्दकारिणो यस्य स त्वं पापहा मेरुनिवासिभिः पक्षिमिरपि प्रख्याप्य-

सुराः । तेषां संबन्धिभिः तैस्तैः । अनेकैर्धैर्यैः स्वैर्वैतैश्च वै स्फुटं सुष्ठु । समन्ता-
देवै समृद्धो भवाम्यहम् ॥ द्विखरनियमे यथा—‘क्षितिस्थितिमितिकितिबिधि-
विधिधिसिद्धिलिङ् । मम त्र्यक्ष नमदक्षहरैः स्मरहर स्मर ॥’ पृथिव्याः पालनप-
रिच्छेदः प्रेरणसृष्टीर्वेति निधिसिद्धील्लेढि चेति किपि संबोधने मां स्मरेति ॥ त्रिख-
रनियमे यथा—‘क्षितिबिजितस्थितिबिहित्तिमतरतयः परगतयः । उरु रुधुर्गुण
दुस्तुवु(?)सुंघि कुरवः खं मरिकुलम् ॥’ भूमेर्विजयस्य मर्यादायाश्च विधाने
नियमपराः । विस्तीर्णम् । रुदवन्तः । दुःसहम् । विक्षिप्तवन्तश्च । युधिष्ठिरा-
दयः ॥ आदिप्रहणाच्चतुःस्तरादिनियमेऽप्यभ्यूहम् । द्विव्यादिव्यञ्जननियमे
इति ॥ द्विव्यञ्जननियमे यथा—‘भूरिभिर्भरिभिर्भात भूमारैरभिरभिर । मेरीरे-

मर्मिर्गतिर्गामगाः स्वर्गं गतोऽसीत्पाशंसायां भूतवन्निर्देशः । कायति
अयमभिषेचं इति काकः शब्दः औणादिके । तं करोति इति णिच्
तदन्तादके च काकिकः ॥ कण्ठस्थानम् ।

एवं द्वित्र्यादिस्थाननियमे उदाहार्यम् ।

गतिर्गतप्रेत्यादिका । तच्चित्रं यथा—

‘वारणागगभीरा सा साराभीगगणारवा ।

कारितारिवधा सेना नासेधा वरितारिका ॥’

करिगिरिदुर्विगाहा । उत्कृष्टा । अभीगानामप्राप्तभयानां भटसमूहानां
जयध्वनिना युक्ता । विहितशत्रुक्षया । स्वार्थे णिग् । अविद्यमान
आसेधो यस्याः । मया सह युध्यध्वमिति वरिताः प्रार्थिता अरयो

भिमिरभ्रामैरभीरुभिरैभिरिभाः ॥’ बहुभिः । कङ्कटपताकादिभारयुक्तैः । भय
प्रदाः भुवो भारभूतैः । दुर्लभैः । संजनिमरे इति यावत् । कुन्दुभिवक्षदन्शीलैः ।
मेघश्यामैः । निर्भयैर्गजैः । गजाः ॥ त्रिव्यञ्जननियमे यथा—‘देवानां मन्दनो
देवो नोदनो देवनिन्दिनः । देवं दुदाध नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥’ देवो
विष्णुः । स्वर्गमुपतापयामास किमित्युपजातशङ्कमकरोत् । नादेन वक्षोस्थि-
न्देन । दाने विहारणे । दानवनन्दिनो हिरण्यकशिपोः ॥ आदिग्रहणाच्चतुर्व्यञ्ज-
नादिनियमेऽप्यभ्युक्तम् ॥ द्वित्र्यादिस्थाननियम इति । द्विस्थाननियमे
यथा—‘अनङ्गलङ्घनालमनानातङ्गा सदङ्गना । सदानथ सदानन्दिभताज्ञासङ्ग-
गत ॥’ कञ्चित्कामिनमन्यासैकनिजवधूनिमित्तं सानुनयं काचिदाह—हे सतत-
मपाप, सतामानन्दकारिन्, प्रवताङ्गेष्वनुरागयुक्त सा सैल्लना कामाकमणविलम्बा-
नेकपीडा वर्तते । तत्तां रक्षेत्स्वयं ॥ दन्तकण्ठलक्षणं स्थानद्वयमत्र ॥ त्रिस्थान-
नियमे यथा—‘अलिनीलालकलतं कं न हन्ति घनस्थानि । आननं नलिनच्छा-

१. ‘प्रस्थागता’ स्थात्.

२. ‘रिभेतिभाः’ स्थात्. ३. ‘रिर्भ’ स्थात्. ४. ‘सर्क’ स्थात्. ५. ‘सङ्कलना’ स्थात्.

यथा सा यदूनां सेना । द्विषतां बलं प्रयातेति पूर्वेण संबन्धः । अत्रायु-
क्पादयोर्गतिः युक्पादयोः प्रत्यागतिरित्यर्थे ते एवेति पादगतप्रत्यागतम् ।

यनयनं शशिकान्ति ते ॥' अलिबन्नीला अलका एव चक्षलत्वादिना लता यत्र ॥
दन्ततालुकण्ठलक्षणं स्थानत्रयमत्र ॥ एवं चतुःस्थानादिनिममेऽप्युदाहार्यम् ॥
अर्धगतप्रत्यागतं यथा—'वेदापणे स शङ्के रवितनिजरुगुच्छेदयज्ञेऽरमेरे देवा
सक्तेऽमुदक्षो बलदमनयदस्तोदतुर्गसबासे । सेवासर्गादुदस्तोऽदमनमदलवक्षोद-
मुक्ते सबादे रेमे रमेऽयदच्छे गुरुजनितचिरह्लेशसनेऽपदावे ॥' स कश्चित्कस्मिन्नि-
द्वलं रत्नभूते पुरुषे रेमे निर्वृतोऽभवत् । वेदापणे । प्रियंवदे । कृतः सहजाया अवि-
द्यारुज उच्छेदयज्ञो येन । न रमन्ते सुजनेषु धर्मे चेत्प्रमरान् दुर्जनानीरयति
यः । देवभक्ते । अविविधमानवर्षाण्यज्ञाणि यस्य सः । जितेन्द्रिय इत्यर्थः । शक्त्यु-
पशमनीतीनां दाता । व्यथायाः परकृताया दुर्गा इव दुर्गाः । शूरा इत्यर्थः ।
तानपि क्षिपन्ति ये तेषां स्थाने । राजप्रणतिकरणाक्षिप्तः । अदयया दर्पाक्षेन
हिंसया च ल्यप्ते । प्रमाणशालकृपासे । अयमनुकूलं दैवं ये यन्ति खण्डयन्ति
तान्व्यति छिनत्ति यः । यदि वा अयन् अयच्छन् अञ्छा नैर्मत्वं नाम सुणो
यस्य तस्मिन् छुद्भवति । गुरुभिः शुश्रूष्यमाणैः जनितो यश्चिरं ह्लेशस्तेन श्रान्ते
तत्र वा सक्ते । पदरहितानवति यः ॥ श्लोकगतप्रत्यागतं यथा—'निक्षितासि-
तोऽभीको न्येजतेऽमरणा रुचा । सारतो न विरोधी नै स्वाभासो भरवानुत ॥
तनुवारभसो भास्वानधीरोऽविनतोरसा । चारुणा रमते अन्ये कोऽनीतो रसि-
ताशिनि ॥' कुमारैः गणा जगदिरे इति प्रकान्तम् । हे अविविधमानरणाः ।
तीक्ष्णस्त्रप्रसक्तः । भीरहितः । बलात् । नै न विरोधी । सुष्ठु आभासत इति
स्वाभासो दर्शनीयः । धुर्यश्च । उत चार्थे । कर्मणा बभूव । तेजस्वी । रुचा
तेजसा हेतुना न्येजते न कम्पते । निशब्दः प्रतिषेधार्थः । कः पुनरधीरो भय-
वान् । सिंहादेनौदक्षीले समरे कमनीयेनोन्नतवस्त्रसा । क्रीडतीति ॥ सर्वतोभद्रं

१. 'अच्छो' रुद्रतालुकण्ठलक्षणे । २. 'नोऽस्याकम्' इति व्याख्यानश्लोपक्रमेण
'नः' इति सविसर्गपाठः किरातानुनीये । ३. 'मरणरहिताः' इति वण्पापमसंवादात्
'अविविधमानरणाः' स्यात् । ४. 'नोऽस्याकम्' अण्पापमे । ५. 'रसितेन शक्तिदेवेनैवा-
भाति प्रसवीति रवेणैव निब्रमाणद्वारिणीत्यर्थः' इति वण्पापमे,

एवमर्धगतप्रत्यागत-श्लोकगतप्रत्यागत-सर्वतोभद्र-अर्धभ्रम-तुरगपद-
गोमूत्रिकादीन्युदाहार्याणि ।

यथा—‘जितानया या नताजितारसाततसारता । न सावना नावसानयातनारि-
रिना(?)तया ॥’ जिता अनीतयोऽननुकूलदैवं वा यया । प्रणतानां रणान्तरे
आतननमाततं सह तेनेति सविस्तरा दृढतया । बहुतरं दार्ढ्यमित्यर्थः । न न
सरक्षणा । अर्थाद्भ्रमणानाम् । अन्तकालदुष्कर्मविपाकताडनायाः वैरिणि स्वामिनी-
(?)तयेत्युत्तरणे संबन्धः ॥ अत्र न केवलमघोषःक्रमेण स्थितानां पादानां प्राति-
लोभ्येन स्थितिर्यावद्वर्धभ्रमस्यापि । तत्र हि प्रथमादिपादानां प्रथमैश्वर्यतृतीय-
द्वितीयप्रथमपादानामष्टमैश्वर्यैः प्रथमपादः । एवं द्वितीयसप्तमैस्तृतीयषष्ठैश्चतुर्थ-
पञ्चमैश्च द्वितीयतृतीयचतुर्थपादाः । इह च सर्वं तदेवोपलभ्यत इत्यर्धभ्रमस्याप्यव-
स्थानात्सर्वतोभद्रम् । अर्धभ्रमं यथा—‘सप्तस्वरतिदे नित्यं सदरामर्षनाशिनि ।
त्वरधिककसजादे रमकत्वमकषति ॥’ सपौरुषाणां रागप्रदे । सभयानां कोपाहा-
रिणि । त्वरयाधिकप्रसरत्सिंहनादे रणरसिकत्वमपनयति ॥ तुरगपदागतं यथा—
‘सेना लीलीलीना नाली लीनाना नानालीलीली । नालीनालीले नालीना लीलीली
नानानानाली ॥’ सेना अहं ना पुरुषो लङ्योरेकत्वस्मरणमिति ईले स्तौमि ।
लीला विद्यन्ते येषां तान् लीलिनः ईले स्तौतीत्येवंशीलो यः स स्वामी यासाम् ।
शुद्धविषये सविलासाङ्गरानचैयति यासां प्रभुरित्यर्थः । आलमनर्थो विद्यते यस्य
स नाहम् । लीनानि अनांसि रयादौ यस्य सः । नानाप्रकारा वा आल्यो व्यूह-
रचनास्त्रासु वा लीर्लयनं श्लेषस्तां लान्ति गृह्णन्ति ये ते विद्यन्ते यस्य । न आली-
नामाश्रितानामली मृगः उपजीवकः आलीनाः श्लिष्टाः । ‘लीलिनी लीलावती
इला भूर्येषां ते नृपा विद्यन्ते यस्येति मत्वर्थायः । नानाप्रकारा नरो यस्य ।
आलवान् मूर्खः । न आली अनाली अमूर्खः ॥ अनेन तुरगः खेल्यते । तथाहि—
‘खाद्यो द्यमिर्विधुशरः स्तनाश्वः सागराष्टमः । त्रिषष्ठोऽब्ध्यम्बुधिस्त्रयङ्गिः खाभि-

१. ‘दृढता’ स्वात्. २. ‘सेनाः, लीलीलीनाः, न, आली, लीनानाः, नानाली-
लीली, न, आलीनाली, ईले, ना, आलीनाः, लीलीली, ‘नानाना, अनाली’ इत्येव
पदानां विभागो कद्रट्ठ्वाख्याने दक्षितः. ३. ‘ईले’ स्वात्. ४. ‘आलीनाना’ रुद्रट-
ठ्वाख्याने. ५. ‘लीलीली’ स्वात्.

आकारः खङ्ग-मुरजबन्धावाकृतिः । तच्चित्रं यथा—

‘मारारिशकरामेभमुखैरासाररंहसा ।

सारारब्धस्तवा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥

माता नतानां संधट्टः श्रियां बाधितसंभ्रमा ।

मान्याथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमादिमा ॥’

मारारिः शिवः । रामो मुसली । आसारवेगतुल्येन सर्वेषामाद्या ॥
खङ्गः ॥ तथा च—द्रादिकान्तरे साधारणो माशब्दः । तस्य दक्षिण-
तोऽधः क्रमेण वर्णाश्चतुर्दश । शिखायां साशब्दः । ऊर्ध्वक्रमेण ।
वामतस्तावन्त एव यावन्माशब्दः साधारणः । एतत्फलम् । तस्यैव
माशब्दस्य दक्षिणतो निःसरणक्रमेण गण्डिकायां वर्णत्रयम् । उपरि

द्वोषुः खसप्तमः ॥ त्र्यन्तोऽन्विषष्टक्यम्भोधिस्तुर्याक्षिस्तनचन्द्रमाः । त्र्यभिरन्विष-
खमङ्गपङ्क्तिः खाम्भोधिर्वहिसायकः ॥ वेदाश्चो द्विवसुः खर्तुक्वश्चः खान्तोऽङ्गिद-
ष्टकः । तुर्वेषुर्ध्वान्विरात्रिक्रियायोऽन्व्यभिर्यवोर्गमः ॥’ खादिभिरेकादीनि लक्ष्यन्ते ।
अत्र समासस्थं पूर्वपदं पङ्केत्तरपदं तु कोष्टकस्य ग्राहकम् । ययोरश्वस्य गमः
संचारपदमिति यावत् । एवमेव च तुरगफलकस्यापारेर्ध्वे खेलनीयाः ॥ गोमू-
त्रिका यथा—‘काङ्कम्पुलोमतनयास्तनताडनानि वक्षःस्थलोच्छितरयाश्चनपीड-
नानि । पायादपायभवतो नमुचिप्रहारी मायामपास्य भवतोऽम्बुमुचां प्रसारी ॥’
पादे गोमूत्रिकेयम् ॥ अर्धगोमूत्रिका यथा—‘वृडाप्रोतेन्दुभागद्युतिदलिततमः-
कन्दलीचक्रवालो देवो देवादुदारं क्षममरजनतानन्दनोऽनन्यधामा । कीडाधूते-
शभामा द्युषदनतनिमच्छेदनीव भ्रुवा ञो देहे देवी दुरीरं दममर...तैनान-
न्दिनो नान्यधामा ॥’ शं सुखम् । असाधारणस्थानः । क्रीडया अपनीतः
शिवकोषो यया । भ्रुवा भ्रूक्षेपेण अस्माकं शरीरो दुरपचार्यमुपशमं संततभ्रणता

१. ‘परे’ स्यात्. २. ‘अस्माकं’ इति व्याख्याकर्त्ताप ‘नो’ स्यात्. ३. ‘नता
नन्दिनानन्य’ स्यात्. ४. ‘शरीरे’ स्यात्.

माशब्दः साधारणः । तस्य दक्षिणतो वामतश्च तथैव चत्वारश्चत्वारो वर्णाः । एतच्च कुलकम् । ततस्तस्य माशब्दस्योपरि वर्णद्वयम् । एतन्मस्तकम् । सामामाशब्दा द्विःपञ्चकृतो द्विरावृत्ताः ॥

‘या दमानवमानन्दपदमाननमानदा ।

दानमानक्षमानित्यधनमानवमानिता ॥

या इन्द्रियजयेन उत्तमो य आनन्दस्तस्य पदम् । विद्यया हि शम-
सुखलभः । मुखस्य पूजां ददाति । निरपभ्रंशभाषणाद्वि मुखं पूज्यं भवति ।
दानमानक्षमा एव शाश्वतं धनं येषां तैः पुरुषैः पूजिता । मानं ज्ञानम् ॥
सुरजबन्धः ॥ तथा हि—पादचतुष्टयेन पङ्क्तिचतुष्टये कृते प्रथमादि-
पादेभ्यः प्रथमाद्यक्षराणि चत्वारि । चतुर्थादिपादेभ्यः पञ्चमादीनि च
चत्वारि गृहीत्वा प्रथमः पादः । द्वितीयात्प्रथमं प्रथमाद्वितीयतृतीये
द्वितीयतृतीयाभ्यां चतुर्थे चतुर्थात्तृतीयद्वितीये तृतीयात्पादात्प्रथममक्षरं
गृहीत्वा द्वितीयः पादः । द्वितीयादष्टमं प्रथमात्सप्तमषष्ठे द्वितीयतृती-

प्रतीहारेण । उमा च अपूर्वद्युतिः ॥ श्लोके गोमूत्रिका यथा—‘पायाद्वक्षन्धारी
सकलसुरशिरोलीढपादारविन्दो देव्योरुद्धातभागः पुरदनुजदवः स्तनानसंविधि-
धानम् । कन्दर्पक्षोददक्षः क्षरस्रक्षुरवधूखण्डलीगीतगर्वो दैत्याधीशान्धकेनामतच-
रणनखः शंकरो भव्यभाव्यः ॥’ धनज्ञाननिधिः । भव्यैर्ध्वैवः ॥ ‘दियाद्वक्षन्ध-
धामा सल्लिङ्गहरकरो रुद्रकन्दामभिम्बो देहे रुग्मज्जरागः क्षुरमनुजदमस्त्यामसंप-
मिवाणम् । भद्रं दिग्गोमदधीः स्रदस्रद्वरवधूखण्डवागीरमभ्यो देन्यैधी बन्धहा-
नावततरुचनयः संपरो दिव्यसेव्यः ॥’ शिष्यास्तुः । रुजां विनाशो व्यासक्तः ।
भद्रं कल्याणम् । दिशां क्षोभदा धीर्यस्र । सख्योऽत एव निर्भया या बन्धस्तक्षि-
र्यस्तैर्नवचसाक्षिभ्यः । न दैत्यनेशवत इत्येवंशीलः । कर्मबन्धपरित्यागे विस्तीर्णो
नयो यस्य । शं पिपतिं पूरयति ॥ आदिमहाभागवद्वरचपदादीनि ज्ञातव्यानि ॥

वाभ्यां पञ्चमे चतुर्थात्वष्टसप्तमे तृतीयादष्टमं च गृहीत्वा चतुर्थः पादः ।
एवं मुसल-धनुः-बाण-चक्र-पद्मादय उदाहार्याः ॥

मुसलेत्यादि । मुसलधनुषी यथा—‘मायावितं महाहावा रसायातं लसद्भुज ।
जातलीलायथासारवाचं महिषमावधीः ॥’ ‘मामसीदा शरण्या मुत्सदैवास्वप्रदा
च धीः । धीरा पवित्रा खेत्रासाप्रासीष्ठा मातरारमः ॥’ संदानितकमिदम् ।
महान् हावश्वेष्टालंकारो यस्याः । वीररसेनागतम् । सारादेवानतं यथासारं यथा-
सारं वाग्यस्य । प्रतिज्ञाभ्रष्टमित्यर्थः । हे मातः, हतवती त्वम् । एवंभूता या सा
त्वमारमः व्यापारान्तराश्वित्तस्व मां भवात्रासीष्ठाः रक्ष्याः । अभियं ददाति या
मुत् हर्षरूपा । धीः संविद्रूपा ॥ मुसलस्य न्यासो यथा—‘मा’ इत्यतः प्रसृत्य-
धोषः क्रमेण वर्णसप्तकम् । ततो वर्णदेसमात्रं दक्षिणपार्श्वे प्रसृत्याधोषः क्रमेण
हस्तप्राप्तस्थानार्थं वर्णत्रयम् । ततो वामपार्श्वे प्रसृत्य वर्णपञ्चकम् । ततो मध्ये
‘जा’शब्दः साधारः । तदुपरि दक्षिणपार्श्वे प्रसृत्योर्ध्वक्रमेण वर्णपञ्चकम् । तदु-
परि वामपार्श्वे प्रसृत्य साधारं वर्णत्रयम् । ततो दक्षिणपार्श्वे प्रसृत्य वर्णसप्तकम् ॥
धनुषो न्यासो यथा—‘मा’शब्दः शिखा । ततो ‘म’कारात् प्रसृत्याद्यमर्षं कुटि-
लमधः क्रमेण विन्यास्यम् । ततो ‘वी’शब्दात्साधारात्प्रभृति ‘त्रा’शब्दान्तमूर्ध-
क्रमेण न्यासः । ततः ‘सं’शब्दः । पार्श्वे ततः ‘त्रा’ इति साधारः । ततोऽपर-
पार्श्वे ‘सा’ इति । ततः ‘त्रा’शब्दः साधारः । ततोऽक्षरषट्कमूर्ध्वक्रमेण न्यास्यम् ।
ततो ‘म’शब्दः साधारः ॥ बाणो यथा—‘माननापरुषं लोकदेवीं सद्रसं सेनम् ।
मनसा सादरं गत्वा सर्वदा वास्यमग्नं ताम् ॥’ पूजयापगतो रोषो यस्यास्त्वाम् ।
त्रिभुवनदेवीम् । हे शोभनमफिरस । सम्यक् प्रणम । मनसा दास्यं गत्वा ।
तां देवीम् । अज्ञेति प्रियाङ्गाने ॥ न्यासो यथा—अधोषः क्रमेण वर्णचतुर्दश-
कम् । ततोऽक्षरद्वयं फलकार्थं साधारम् । तत ऊर्ध्वक्रमेणाक्षरचतुर्दशकम् ॥
यथा वा—प्रथमपादेव ऊर्ध्वक्रमेण शरः । तत ऊर्ध्वं फलस्मादौ ‘दे’ । तदूर्ध्वं
च वामभागे ‘वीम्’ । मध्ये ‘सः’ । दक्षिणतो ‘द्रः’ । ततो मध्यसकार एव द्विः ।
तदुपरि फलप्रे ‘जनौ’ । अटनेर्वामत ऊर्ध्वक्रमेण ‘यनौ’ । मूले ‘घा’ साधारः ।
दक्षिणतोऽधःक्रमेण ‘दरम्’ । दक्षिणभागे ऊर्ध्वक्रमेण ‘गला सर्वे’ । ततः शरे

‘सामा’वर्णयोरन्तरे ‘दा’ साधारः । वामवाजेऽयः क्रमेण ‘स्यमङ्गताम्’ ॥ चक्रं यथा—‘त्वं वादे शास्त्रसङ्ग्रह्यां भासि वाप्ति दिवौकसः । तवादेशाक्षसंस्कारा-
जयन्ति वरदे द्विषः ॥’ हे अभिलषितदायिनि, वादे स्वपक्षपरपक्षपरिग्रहे
शास्त्रसंज्ञायां भारत्यां त्वम् । शोभसे । तथा देवा रिपून् अभिमवन्ति । कुतः
तवाज्ञैवास्त्रं विनाशायामिषम्वितं द्रव्यं तद्भावनया हेतोः ॥ अत्र पञ्चाक्षरयमने-
ऽप्यप्रत्यभिज्ञानादप्रत्यभिज्ञायमकम् ॥ ‘सदाव्याजवशिष्याताः सदात्तजपशि-
क्षिताः । द्वादशजज्ञं शिवताः सृष्टोऽजदिशि स्थिताः ॥’ सर्वदा अव्याजं जिते-
न्द्रियैर्ध्याताः । शोभनं कृत्वा गृहीतमञ्जवर्तनैरभ्यस्ताः । त्रेयस्त्वानि सुष्ठूर्जितं
विष्णुस्थानं परं ब्रह्म तत्र स्थिताः ॥ गोमूत्रिका धेनुरियं क्रमव्युत्क्रमाभ्यां चतुर्वि-
ंशतिप्रकाराः । तथा हि—चतुर्विंशतिपादेषु पङ्क्तिशो लिखितेषु प्रथमद्वितीययोस्तृ-
तीयचतुर्थयोश्च क्रमवैपरीत्याभ्यां प्रकाराश्चत्वारः । एवं प्रथमतृतीययोः शिष्टयोश्च
प्रथमचतुर्थयोः शिष्टयोश्च द्वितीयतृतीययोः शिष्टयोश्च द्वितीयचतुर्थयोः शिष्टयोश्च
तृतीयचतुर्थयोः शिष्टयोश्च चत्वारश्चत्वार इति साकल्येन षट्चतुष्का इति ॥ ‘हरेः
स्वसारं देवित्वा जनताभिस्तु तत्त्वतः । वेत्ति स्वसारं देवि त्वां योगेन क्षपिता
शुभा ॥’ हे देवि, भगवतीं गोविन्दस्य भगिनीमुपास्य जनसमूहो निजमुत्कर्षं परमा-
र्थतो जानाति । कथम् । चित्तश्रुतिनिरोधेन व्यबहृत्य । कीदृग्जनता । विनाशितकि-
लिषा । तथा च मनुः—‘प्राणायामैर्देहेहोषान्प्रत्याहारेण संगतिम् । ध्यानेनानी-
श्वरान्माबान्धारणामिष किलिषम् ॥’ अनियतावयवं यमकमेतत् ॥ ‘सदाप्नोति
पतिर्ज्योतिस्त्वाहं त्वत्प्रभावतः । प्रभावतः समो येन कल्पते मोहनुत्तितः ॥’
शोभनम् । आदित्यस्य तुल्यः । मोहविनाशात् । एतेन ज्योतिःस्वरूपा भगवतीति
प्रतिपादितम् । यदुक्तम्—‘यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि
यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥’ मध्ययमकमन्तादिकमिदम् ॥ ‘त्वं सद्गतिः
सितापारा पैरविशोत्तितीर्षतः । संसा...दत्र चाम्ब त्वं [सत्त्वं पासि विपसितः] ॥’
त्वं शोभना गतिः । निर्मला अनन्ता प्रकृष्टं तत्त्वज्ञानम् । अत्र भवे । हे मातः ।
प्राणिनामापदः । गूढचतुर्थः ॥ ‘परमा या तपोवृत्तिरार्यायास्तां स्मृतिं जनाः ।
परमायात पोषाय धियं क्षरणमाहताः ॥’ हे जनाः, अत्यर्थं सादराः सन्तः देव्यास्तां

१. ‘सदात्ताज’ इति देवीशतके. २. ‘यति’ इति देवीशतके. ३. ‘परावि—’ इति
देवीशतके. ४. ‘संसार’ इति देवीशतके. ५. ‘प्राणिनश्च’ । आ’ स्यात्. ६. ‘या’
इति देवीशतके.

सृष्टिं शरणमागच्छत । किंविधा । या सृष्टिः प्रकृष्टा तपोवृत्तिः । देवीस्मरणमेव परमं तप इत्यर्थः । अनियतावयवं यमकमिदम् ॥ 'प्रवादिमतमेदेषु दृशास्ते महिमाश्रयः । भान्ति त्वत्रिशिखस्थेषु शिखानामसमाश्रयः ॥' दर्शनानि महिमा-
माश्रयः । यानि प्रवादिनां भिन्नानि ज्ञानानि तास्त्वयीया दृष्टव इति तात्पर्यम् ।
भवत्रिशूलस्य कोटीनां विषमधारा इव । अन्तयमकम् । 'यच्चैष्टया तव स्फीत-
मुदारवसु धामतः । तच्चैतो यात्यवहितं मुदा रवसुधामतः ॥' यच्चैतस्त्वव श्रव-
णचिन्तनाध्ययनादिव्यापारेण विकसितं सावधानं च । अत एव शाश्वतधनरू-
पम् । तच्चैतो हर्षेणोपलक्षितं धामतोऽतो मोक्षलक्षणात् स्वधुषां शब्दामृतं शब्द-
ब्रह्मोदयं याति । गोमूत्रिकाबन्धो यमकं वा ॥ 'सुरदेशस्य ते कीर्तिर्मण्डनत्वं
नयन्ति यैः । वरदे शस्यते धीरैर्भवती भुवि देवता ॥' स्वर्गस्य । ते पुमांसः ।
हे वरदे । धीरैर्विकृतचित्तैः । तेषां कीर्तिः स्वर्गं यातीति भावः । अनियताव-
यवं यमकम् ॥ पादपरावृत्त्या गोमूत्रिकापि ॥ 'तत्त्वं वीतावततनुत्त्वं ततवती
ततः । वित्तं वित्तं च वित्तत्वं वीतावीतवतां वत ॥' यतस्त्वं भवती तत्तत्त्वं
परब्रह्मस्वरूपम् । वीतावततनुत् विगतविस्तीर्णव्ययम् । विस्तारितवती । सांख्यानां
त्वमेव यस्मात्सर्वत्र प्रधानमित्यर्थः । ततोर्हं वित् विये, वीतसंज्ञाश्च सांख्यानां
प्रधानपुरुषसंज्ञावका दश हेतवस्तेदृक्षां सांख्यानां तव वित्तत्वं वित्तं भवत्या
धनत्वं प्रतीतम् । त्वं धनं प्रसिद्धमित्यर्थः । भवेत्याश्वर्थे । अक्षरः ॥ 'तारे शरण-
सुच्यन्ती सुरेशरणमुद्यमैः । त्वं दोषापासिनोदप्रस्वदोषा पासि नोदने ॥' हे
ताराख्ये देवि विमले, वस्त्वं शरणं सती आश्रितत्राणायोत्तिष्ठमाना । शक्रस्य
संप्रामम् । व्यापारैः । दोषक्षेपिणा निजबाहुना रक्षति । प्रेरणकाले पलायितारो
देवा भवती शरणमेत्य पुनः संप्रामसमर्थाः संपद्यन्त इति वाक्यार्थः । उच्यन्ती-
त्यत्र सुं चिन्त्यः । अनियतावयवं यमकम् । पादगोमूत्रिकापि ॥ प्रागुक्तेन
'सुरदेशस्य ते कीर्तिः' इत्यनेन पादपरावृत्तिगोमूत्रिकाबन्धेन सह अमुना पाद-
गोमूत्रिकाबन्धनतूणबन्धेयम् । तथा हि । प्राक्तनश्लोकस्य प्रथमतृतीयपादाक्षरैर-
धोऽधः क्रमेण पङ्क्तिद्वये कृते गोमूत्रिकया नालिरुत्पद्यते । अनावृत्त्यान्त्यवर्णाभ्यां

१. 'शस्ते' इति देवीशतके. २. 'वित्तव' इति देवीशतके. ३. 'वीतसंज्ञा अवीत-
संज्ञा च सांख्यानाम्' इति देवीशतकव्याख्यायां कैयटः. ४. 'संज्ञावावेदका
देशहे-' इति देवीशतकव्याख्यायां कैयटः. ५. 'तद्वतां' इति देवीशतकव्याख्यायां
कैयटः. ६. 'मुद्यन्ती' इति देवीशतके. ७. 'नुम्' स्वात्.

बुधम् । तदुपरिष्ठाञ्च 'तारे' इत्यादिश्लोकपादैरुर्ध्वक्रमेण पङ्क्तिचतुष्टये कृते पाद-
गोमूत्रिकया मुखम् । अन्त्यानां वर्णानामनावृत्त्या शराकर्षणार्थं द्वारप्रादेशदर्श-
नम् । इति ॥ 'सुमातरक्षयालोकरक्षयात्तमहामनाः । त्वं धैर्यजननी पाप्मि जन-
नीतिगुणस्थितीः ॥' अक्षयज्ञानरक्षणेन । गृहीतं महन्मनो यया । धैर्योत्पादिका ।
अनियतावयवं मध्यादियमकम् ॥ 'क्यातिकल्पनदर्शका त्वं सामर्य्यजुषामितः ।
सदा सरक्षसां मुख्यदानवानामसुस्थितिः ॥' क्यातिरेकत्र वेदानामन्यत्र दानवानां
कल्पनं छेदनमिति । अद्वितीया । त्रयाणां वेदानां परिपूर्णत्वभाजामपि । इतोऽ-
सिल्लोके । अस्माज्जगतश्च । सरक्षणाभिमुख्यप्रदा । अकृतकानां वेदविशेषणमि-
दम् । जीवितरूपा सती । सरक्षसानां प्रधानदैत्यानां दुःखातिका सत्यपि ।
रेफविवातिकोऽयम् । 'र्य' इत्यत्र रेफ उपरिष्ठाद्धश्च परिहृतः ॥ 'सिता संसत्सु
सप्तास्त्रे सुवेस्त्रे सततं सतः । ततास्त्रितैति तस्त्रेतिस्त्रिः सूत्रिस्त्रतोऽसि सा ॥'
हे देवि, यतो निर्मला । सभासु । शोभनता । तिष्ठति । स्ववात् । तव । सदा ।
साधोः । तथा विस्तीर्णा । विद्यमानता । एति । वीर्यानुर्भवतीत्यर्थः । क्षिता
इतिस्त्रिरुपद्रवप्रभवो यस्यामस्त्रितायाम् । ततो हेतोः शोभना ऊतिः सुरक्षा ।
सा प्रसिद्धा । भवसि त्वम् । व्यक्षरः ॥ 'त्वदाज्ञया जगत्सर्वं भासितं मलनुद्यतः ।
सदा त्वया सगन्धैर्वससिद्धमरिनुत्तितः ॥' हे मलनुत् आवरणनिवारिणि, त्वच्छा-
सनेन त्रैलोक्यं वर्तते । यतो रिपुक्षेपणात्त्वया प्रकाशितम् । अर्धगोमूत्रिका-
बन्धः ॥ 'यतो याति ततोऽप्येति यया तां तावतां यतैः । मातामिततोत्तमतमा
तमोतीतां मतिं मम ॥' यया मत्ता यतो निवर्तते ततो विमुच्यते तां मम मतिं
विगततमस्कां तायतां पालयताम् । भवतीत्यर्थः । या मतिश्चतुर्थाधमस्थस्य
जननी । अपरिच्छिन्ना । अत एव प्रकृततमा । व्यक्षरः ॥ एते षोडश श्लोका-
श्चके रेमेरारभ्य नामिं यावत् अनुलोमतो लिखिता अन्ये षोडशाराः । अत एव
च नाभेराारभ्य पुनरनुलोमतो लिखिता अन्ये षोडश । इत्थं द्वात्रिंशदराः ॥
'महतीं त्वं भिता दासजनं मोहच्छिदावस । र्यैः शुद्धत्वं गतः पापमन्यस्य
प्रसमं जयौ ॥' माहात्म्यम् । हे मोहच्छिदज्ञाननाशिनि । आवस अभिष्टम् ।

१. 'तत्त्व' स्यात्. २. 'र्व' समिद्धम—' इति देवीशतके. ३. 'तैः' इति देवीशतके.
४. 'नेने' स्यात्. ५. 'तां' इति देवीशतके. ६. 'चञ्चुद्ध' इति देवीशतके. ७. 'य'
इति देवीशतके. ८. 'अविच्छि' इति देवीशतकस्यापस्तम्बाग्रम्.

च्युतं मात्रार्धमात्राबिन्दुवर्णगतत्वेन चतुर्धा ।

तत्र मात्राच्युतकं यथा—

‘भूतियोजितमर्तव्यः कृपाणाक्रान्तमण्डलः ।

महापदशुभावास त्वत्समः कुपतिः कुतः ॥’

इति द्विविधो हि जनः, अपापः स्रपापश्च ॥ ‘त्वं साक्षात् जगन्मातः स्पष्टज्ञाता सुवर्त्मन् । प्रज्ञा मुख्या समुद्रासि तत्पृथुत्वं प्रदर्शय ॥’ हे जगन्मातर, विविक्तं विदिता सती त्वं शोभनवर्त्मसु सन्मार्गेषु विषये आज्ञासु निरूपणासु सा मुख्या प्रज्ञा वर्तते । तस्याः प्रज्ञायाः पृथुत्वं समुद्रासनशीलं प्रकटीकृतम् । अस्मादेक चेयमार्या प्रादुर्भवति । ‘आज्ञासु जगन्मातः स्पष्टज्ञाता सुवर्त्मसु प्रज्ञा । भासि त्वं सा मुख्या समुत्पृथुत्वं प्रदर्शय तत् ॥’ शोभनं वर्त्म येषां तद्विषयासु राजा सः । स्पष्टं समुत्प्रकटमानन्दरूपं महिमानं तस्मात् । शेषं तथैव ॥ ‘हृद्यो रघुः क्षमा एताः सदक्षोभास्त्वमुन्नतः । सवेहितः सेवते ताः सततं यः स ते हितः ॥’ क्रोधस्य विनाशिन्यः एताः क्षमाः शोभना अविकाराश्च त्वमसि । अतो हेतोर्य उन्नतः प्रकृष्टः सता शोभनेन मार्गेण ईहितो व्यापारितः सततं ताः सेवते स तेऽनुकूलः ॥ ‘करोषि तास्त्वमुत्सातमोहस्थाने स्थिरा मतीः । पदं यतिः सुत-पसा लभतेऽतः सशुक्तिम् ॥’ हे उन्मूलिताज्ञान पदे यतस्वा मतीर्मैत्रीप्रमुदितादिकाः अचलास्त्वं करोषि, अतो हेतोः यतिर्मुमुक्षुः सद् शुक्तिना वर्तते यत्तत्पदम् । ‘तमोमलहीनमित्यर्थः । चत्वार एते नेमिश्छेकाः । एभ्यश्च प्रथमं प्रथमं त्रीणि त्रीण्यक्षराणि लिखन्ते । चतुर्थं चारश्चोकरारम्भाक्षरं भवति । इत्थं नेम्यर्धनिमीलनम् । पुनरनुलोमलिखिताच्छ्लोकषोडशकाच्चैवमेवान्यमक्षरं त्रिषु लिखितेषु चतुर्थं भवतीति नेमोर्द्वितीयमर्धं मीलितं भवति । एवमेव चान्त-लिखितैस्त्वेव नेमिश्छेकैर्नोभिनिमीलनं भवति । अत एव चारद्वात्रिंशतो नेमि-स्थानाभाभितो वा तृतीयं तृतीयं वाक्षरमादाय वर्णद्वात्रिंशतः श्लोकोऽयमुत्प-पद्यते ॥ ‘देव्या स्वप्नोद्गमादिष्टदेवीशतकसंज्ञया । देशितानुपमामाधादतो नोप-प्लुतो वृत्तिम् ॥’ देव्या बागीश्वर्या स्वप्नाभिर्भावे आदिष्टा या देवी शतकमिति संज्ञा तया देशो निर्देशो विद्यतेऽस्यास्या भावो देशिता तयानुपमां देवीश्लोत्र-

अत्र कृपणेति । विभूतिर्मस्य च । महापदेति शुभावासेति संबोधने
पदद्वयम् । महापदोऽशुभस्यावासेति पदमेकं च ॥

अर्धमात्राच्युतं यथा—

‘पयोधरमराक्रान्ते विद्युल्लेखाविराजिते ।

क्रान्तः सर्वजनाभीष्टो बाले दुःखेन लभ्यते ॥’

अत्र ‘न्दु’ इत्यत्र नकारो व्यञ्जनं च्युतम् ॥

बिन्दुच्युतं यथा—

‘सहंसा नलिनी ताराशारिता गगनावनिः ।

‘शोभते भूमिपालानां सभा च विबुधाश्रिता ॥’

सह हसेन विकाशेनेत्यपि ॥

वर्णच्युतं यथा—

‘सितनृशिरःसजा रचितमौलिशिरोमणिमौक्तिकैस्तथा

शिखिरुचिरोर्ध्वदृक्पृथुललाटतटे तिलकक्रिया च सा ।

तथा सर्वातिशायिनीं नोणसुतः श्रीमानानन्दवर्धननामा स्तुतिमिमामकार्षादिति ॥
पद्यं यथा—‘भासते प्रतिमास्यार रसाभाताहताविमा । भावितात्मा शुभा वादे दे-
वाभा वत ते सभा ॥’ हे प्रज्ञातिशयोत्कृष्ट, वादे रसेन समन्तादीनां हता अशोभा
यया । एकाग्रोक्तद्वयवा वादे एव । देवैर्विजिगीषुभिः पण्डितैरामा यस्याः ।
वतेत्याश्चर्ये निपातः । एषोऽष्टदलपद्मबन्धः । तथा हि—भासन्दः कर्णिका-
स्थाने । ततोऽक्षरद्वयेनैकं दिग्दलं निःस्तरणक्रमेण विदिग्दलं चाक्षरद्वयेन प्रवेशक-
मेण । ततः स एव भासन्दः । ततोऽक्षरद्वयेन दिग्दलं निर्गमप्रवेशाभ्यां भासन्दं
यावत् । ततोऽक्षरद्वयेन विदिग्दलं निर्गमेण तावतैव दिग्दलं प्रवेशेन भासन्दं
यावत् । पुनर्भासन्दो निर्गमेण च तदेवाक्षरमिच्छादिना क्रमेण दलाष्टकमुत्पाद्य-
मिति दिग्दलवर्णानां द्विर्भासन्दस्य चाकृष्टत्वं आप्नोतिः ॥ आदिप्रहणात् इल-सक्ति-

स्फुटविकटाट्टहासललितं वदनं स्मितपेशलं च त-

दभिनवमीश्वरो बहति वेषमहो लुहिनाद्रिजार्चयुक् ॥'

अत्र गौरीश्वरवर्णने सिद्धिच्छन्दसि प्रतिपादमाद्याक्षरद्वयपातेऽन्त्याक्ष-
रसप्तकच्युतौ चेश्वररूपवर्णनमेव प्रमिताक्षरावृत्तेन । यदि वा आद्याक्षरस-
प्तकच्युतौ अन्त्याक्षरद्वयपाते च गौरीवर्णनं द्रुतविलम्बितवृत्तेन ॥

गूढं क्रियाकारकसंबन्धपादविषयत्वेन चतुर्धा ।

क्रियागूढं यथा—

‘स्तनजघनाभिराममन्दं गमनमिदं मदिरारुणेक्षणायाः ।

कथमिव सहसा विलोकयन्तो मदनशरज्वरजर्जरा युवानः ॥’

‘हे युवानः, कथमिव यूयं न स्त’ इति क्रियागूढम् ॥

कारकगूढं यथा—

‘केनेमौ दुर्विदग्धेन हृदये विनिवेशितौ ।

पिबतस्ते शरावेण वारि कङ्कहारशीतलम् ॥’

अत्र ‘शरौ’ इति कर्मणो गूढत्वम् ॥

संबन्धगूढं यथा—

‘न मया गोरसामिज्ञं चेतः कस्मात्प्रकुप्यति ।

अस्थानरुदितैरेभिरलमालोहितेक्षणे ॥’

अत्र ‘मे चेतसागोरसामिज्ञम्’ इति संबन्धगूढम् ॥

पादगूढं यथा—

(२)(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७)

‘द्युवियद्गामिनीतारसंरावविहतश्रुतिः ।

हैमेषुमाला शुशुमे ॥’

अत्र ‘विद्युतामिव संहतिः’ इत्यस्य गूढत्वादूढत्वम् ॥

गूढादीत्यादिषदेन प्रश्नोत्तर-ग्रहेलिका-दुर्वचकादिपरिग्रहः ॥

एतच्च कष्टकाव्यत्वात्कीडमात्रफलत्वाच्च न काव्यरूपतां दधातीति प्रतन्वते ॥

अर्थभेदभिन्नानां भङ्गाभङ्गाभ्यां युगपदुक्तिः श्लेषः ।

‘अर्थभेदाच्छब्दभेदः’ इति नयेन वाच्यभेदेन भिन्नानामपि शब्दानां तन्नेन युगपदुच्चारणं भिन्नस्वरूपापह्वनं श्लिष्यन्ति शब्दा अत्रेति श्लेषः । स च वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययवचनविभक्तिरूपाणां शब्दानां भङ्गादभङ्गाच्च द्वेषा भवति ।

यथा—

‘अलंकारः शङ्काकरनरकपालं, परिजनो

विशीर्णाङ्गो भृङ्गी, वसु च वृष एको बहुवयाः ।

अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरो-

विधौ वके मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥’

अत्र विधुर्विधिश्चेत्युकारेकारयोर्वर्णयोर्मङ्गः ॥

‘ते गच्छन्ति महापदं भुवि पराभूतिः समुत्पद्यते

तेषां तैः समलंकृतं निजकुलं तैरेव लब्धा क्षितिः ।

तेषां द्वारि नदन्ति वाजिनिवहास्ते भूषिता नित्यशो

ये दृष्टाः परमेश्वरेण भवता तुष्टेन रुष्टेन वा ॥’

शूल-खस्तिक-नागपाशादयो हेयाः ॥ प्रश्नोत्तरेति । तथा चाह—‘यस्तु पर्य-
नुयोगस्य निर्भेदः क्रियते बुधैः । विदग्धगोष्ठां वाक्यैर्वा तद्धि प्रश्नोत्तरं विदुः ॥’
यथा—‘काहमस्मि गुहा बकि प्रभेदमुष्मिन्किमुत्तरम् । कथमुक्तं न जानासि
कदर्शयसि यत्तस्ये ॥’ अत्र कदर्शयसीत्येतत् कथवर्णाभ्यां मुक्तं दर्शयसीति उत्तरम् ॥
एतच्च अन्तःप्रश्न-बहिःप्रश्न-जातिप्रश्नादिभेदेनैकप्रकारं प्रकृतानुपयोगात्कथिष्यति-

अत्र महतीमापदं महत्पदं वेत्यादि पदानां भङ्गः ॥

‘भक्तिप्रह्विलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी

ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नति हितप्राप्तये ।

लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती

युष्माकं कुरुतां भवार्तिशंमिनी नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥’

अत्र च ‘नीता ईहितप्राप्तये’ इति च स्त्रीनपुंसकलिङ्गयोः श्लेषः ॥

‘कुरु लालसभूलेहे महिमोहहरे तुहारिविच्छिन्ने ।

हरिणारिसारदेहे वरे वरं हर उमे भावम् ॥’

कश्चिद्युयुत्सुर्ध्यानोनीनां भवानीं स्वकान्तां च संस्कृतप्राकृतया वाचा तुष्टुवे—हे उमे, हरे रुदे भावं श्रद्धां विधेहि । अर्थोन्मम । कीदृशे हरे । लालसमर्थान्मनस्तद्भवं कामं लेढि स्म यस्तत्र । महिन्नैव वितर्कहर्तरि । हरसंनिधौ हि सर्वज्ञानाभिभव इति श्रुतिः । तोहन्य-
र्दयन्ति येऽरयस्तैर्विरहिते सिंहबलशरीरे परिणेतारि श्रेष्ठम् । उमाया एव इमानि संबोधनपदानि ॥ प्राकृते तु—हे वरे कान्ते, ते तव संब-

ख्यापनफलत्वाच्च प्रतन्यते ॥ प्रहेलिका यथा—‘पयस्विनीनां धेनूनां ब्राह्मणः प्राप्य विंशतिम् । तान्भ्योऽष्टदश विक्रीय गृहीत्वैकां गृहं गतः ॥’ धेन्वा जनान् ॥ एवमन्येऽपि प्रहेलिकाप्रकारा अभ्युक्षाः ॥ तथा दुर्वचं दुःश्रवं दुर्बोधमपि क्रीडायां न विरुध्यते । यथा—‘नांष्ट्रा त्वाष्ट्रारिराष्ट्रे न भाष्ट्रे नादंष्ट्रिणो जनाः । धार्तराष्ट्राः सुराष्ट्रे न महाराष्ट्रे तु नोष्ट्रिणः ॥’ नांष्ट्राः राक्षसाः । त्वष्टुरपत्यमिति लाष्ट्रो

१. ‘शमनं’ का० प्र०. २. ‘ध्यानोन्नीतां’ त्याद. ३. ‘कुरु लालसभूलेहे महिमो-
हहरे तुहारिविच्छिन्ने । हरिणारिसारदेहे वरे वरं हर उमे भावम्’ इत्येवं संस्कृतपक्षे
पदानि.

४. ‘कुरु लालसभूलेहे महिमोहगृहे ते हारिविच्छिन्ने ।

हरिनारीसारदेहे वरे वरं हरतु मे भावम् ॥’ इति प्राकृतपक्षे लाया.

न्विनि कुरुलालसमूलेष्वे महीमोहगृहे हरिणि विच्छिन्ने च तनुमध्य-
त्वात् । हरिप्रियाश्रवावपुषि यद्वरं नयनानमस्तनजघनादि तन्मेऽभि-
लषं हरतु कामं पूरयतु ॥

एवं भाषान्तरभङ्गेऽप्युदाहार्यम् ॥

वृत्रस्तस्मारिन्द्रस्तस्य राष्ट्रे खगे ॥ भाषान्तरभङ्गेऽपीति । संस्कृतभाषायां
मागध्या समावेशो यथा 'कुललालिलवलोले शलिले शे शालशालिलवश्ले ।
कमलाशवलालिवले मालेहि समन्तके विशमे ॥' कश्चिज्जातसंसारमयो वक्ति—
कुललालिनो महापुरुषान् लुनातीति । कमेष्वण् । च चासौ लम्पटश्च तस्मिन् ।
श्लं बज्रं तदुपलक्षितः खगो येषां तान् लिखत्यल्पीकरोति यस्तस्मिन् । गृहशा-
लिनां छेदनश्ले । लक्ष्म्याः शवानि अस्तृष्टतया दरिद्रास्तल्लालनशीलं बलं यस्य ।
क्षमारहितैः । मलनं मालो धारणं क्षमेति यावत् । यमे एवमूते सति ऐ विष्णौ
विष्णवविशम् । विष्णुविषयं मार्गमहमास्थित इत्यर्थः । अपरोऽर्थो मागध्याम् ।
कुररपङ्क्तिरवैल्लं व्यासम् । एवञ्चन्दस्य प्राकृते रीषः । सलिलं तत् । सारस-
श्रेणिकृजितेन शरं विरहिणां मारणसमर्थत्वात् । कमलसंघुप्राहकैरलिभिः श्रेष्ठ-
म् । मारयति शाम्यतो मुनीनपीत्यर्थः । विषमं वियोगिनीषणम् । अनेकपक्षि-
संकुलं सलिलं दृष्ट्वा मुनयोऽपि क्षुब्ध्यन्ति किमु विरहिण इत्यर्थः ॥ संस्कृतस्य
पैशाच्या यथा—'कैमनेकतमादानं सुरतनरजतुच्छलं तदासीनम् । अप्पति-
मानं क्षमते सोगनिकानं नरजेतुम् ॥' कस्यचित्केनचित्पौरुषे सुतेभ्योऽसहमात्र
आह—ई सुरते प्रधानपुरुष, न तु रषे । क्षमते क्षम्ययुक्ते स त्वया कर्ममानो
राजाभिः कं नरं जेतुमजतु गच्छतु । नास्त्येवासौ यं सोऽभिभवति । कीदृशं
बहुतमोत्पत्तिस्थानम् । मावां प्रसिद्धामाश्रयमाणम् । अर्चान्तरवृत्तित्वेन सक-

१. 'कुररालिरवलोले सलिलं तत्सारशालिवश्वम् ।

कमलाशवलालिवर मारयति शाम्यतो विषमम् ॥' इति मागधीच्छाया.

२. 'वावत्' इत्युत्तर योग्यम्. ३. 'पमिटी' क. ४. 'मधु' इति स्वादास्यशब्दा-
वत्त्वात्. ५. 'कम् अनेकतमादानम् सुरतनः अनतु छलं तदा आसीनम् अप्पतिमानं
क्षमते सः अगनिकानं नरं जेतुम् ॥' इति संस्कृतपक्षे पदानि. ६ 'निधुवनपुरुष-'
इति श्रद्धाभ्यासवाच्यम्. ७. 'धु' इति कद्रव्यस्यवाच्यम्.

‘आत्मनश्च परेषां च प्रतापस्तव कीर्तिमुत् ।

भयकृद्भूपतेर्बाहुद्विषां च सुहृदां च ते ॥’

अत्र नौत्तिमुदस्योः करोतिक्कन्तस्योश्च मकृत्सोर्भञ्जः ॥

‘श्वदुद्धृतामयस्थानकृद्व्रणकिणाकृतिः ।

विभाति हरिणीभूता क्षशिनो क्कम्बनच्छविः ॥’

मंकता । यद्वा मूर्तच्छब्दरूपं लब्धरूपं च । अपां वत्पुर्वरूपस्येव मानो यस्य ।
पर्वतस्येव निकानः कान्तिर्येषा । ‘कृनी कीतिकान्तितगतिषु’ इति हि पठ्यते ।
अथ वा न गच्छतीत्यगोऽनश्वरः । अत्रैककान्तितमित्यर्थः । एवंविधा यदा नराः
सन्ति तदा स त्वदुक्तः कश्चिजयत्विति वाक्यार्थः । अथ वा एवंविधा यदा
न सन्ति सर्वे तेन जितमतः स कं नरं जेतुमजतिवति एवात्र । पठ्यर्थः पिष्टा-
चभाषायाः—‘कामे कृतमदाः सुरज्जरजतोच्छब्दादौः । अप्रतिमाः क्षब्दे
स गणिका न रजयितुम् ॥’ अत्र हि द्वितीयार्थे षष्ठी । केनचित्प्रेक्ष्यानामुपचारः
कृतः, ताभिस्तु तस्य न कृत इति सोऽत्र वक्ष्यते ॥ संस्कृतस्य सुरसेन्या यथा—
‘संबादिसारसंपत्ती सदागोरिजयेभ्युदे । मेघसत्तीरदे सैते संसारे सुसमानदे ॥’
हे देवि प्राणदायिनि, तव संबन्धिन्यौ सत्ते सतो विद्यमानस्य शोभनस्य च
भाव इति द्वौ भावौ विद्यमानतोच्चकृतालक्षणी विद्यमानापराधरिपुजयविषये
विज्ञायमाना बलस्य समृद्धिर्ययोः ते तथाविधे वर्तते इत्यर्थः । अरिविजये जनस्य
तव क्षान्तिश्चमौज्ज्वल्यं च लक्ष्यत इति भावः । अन्यत्ते सत्ते भवसागरे शोभ-
नपारप्रदे त्वयि सस्यां त्वत्प्रभावेण संसारसागरादुत्तीर्यत इत्यर्थः । तथा सुस-
मामनपत्रंशमानं शब्दं यदि बाब्रह्मसम्भर्यन्तचतुर्दशभूतसर्वे नित्योदित-
तया सुगमं साधारणत्वेनावस्थितं शब्दमग्रा दत्तो ये ते तादृशी । अपरोऽर्थः

१. ‘शंवातिकरसंप्राप्तिः सदा गौरि जगत्सु ते ।

तपःशक्त्यै रते सत्त्वे संसारे सुसमानदे ॥’ इति सुरसेनीच्छया.

‘संबादिसारसंपत्ती सदागोरिजये भ्युदे तव सत्तीरदे सत्ते संसारे सुसमानदे’
इति संस्कृतपक्षे प्रवृत्तिः.

२. ‘तव’ इति देवीशतके; ‘रव’ स. इ., ‘सन्तु’ इति देवीशतके.

हरिणीभूतेति मृगीभूता, श्यामा संपन्नेति च । अत्र च्विह्वीप्रत्यय-
योर्भङ्गः ॥

‘विषं निजगले येन वन्ने च मुजगाप्रभुः ।

देहे येनाङ्गजो दध्ने जाया च स जयत्यजः ॥’

अत्र गिलितं, निजे गले । दग्धो वपुषि चेति स्यादित्यादिविभ-
क्तयोर्भङ्गः ॥

‘प्राज्यप्रभावः प्रभवो धर्मस्यास्तरजस्तमाः ।

ददतां निर्वृतात्मान आद्योऽन्येऽपि मुदं जिनाः ॥’

सूरसेन्याः—हे गौरि, जगत्सु सर्वदा देवतपःशक्तिर्वैज्रवदतिदृढधाष्णिः । अन-
पायिनी वर्तत इत्यर्थः । कीदृशि । रवे आसके । क । संसारे । सत्ते श्रेयःप्र-
धाने सत्त्वे ह्यसमंश्चितोद्रेकजयिर्भुमुच्छ्रुभिः प्रणते । चित्तजय एव हि मोक्षः ।
तथा च—‘चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशदूषितम् । तदेव तद्दिनिर्मुक्तं
मोक्ष इत्यभिधीयते ॥’ संस्कृतस्यापभ्रंशेन यथा—‘आगममणिमुदमहिमसमसं-
मदकृदपरजस्तु । किर सविभयवदितोऽसमय उज्ज्वलभावसहस्तु ॥’ हे देवि, अप-
रजस्तु विगलितमोहेषु उत्क्रान्तजडतायां सत्त्वा बलं येषां तेषु पुरुषेष्वनवसरे
आगमा एव प्रकाशकत्वान्मणयस्तथा शोभनो दमवित्तोपशम एव निर्वापक-
त्वात् हिमं तयोः संबन्धी योऽसौ समोऽनाकुलो हर्षस्तं कृन्तति यत् तदर्थाद-
ज्ञानम् इतः संसारात् किर क्षिप । सविभयवत् यज्विनां भयं यथा किरस्ति तद्व-
दज्ञानं किरैस्त्वर्थः ॥ परोऽर्थः—जस्तु पर यस्य केवलमागमाश्रितसि तथाश्रुत-
महिमा शास्त्रावबोधशमादिविषयनिग्रहाः एते च सर्वे साम्यमनाकुलत्वं ददानाः
कृताः । किल सापि भगवती तोषमयं निर्मलपदार्थसहस्रं सहस्रशब्दो बाहु-

१. ‘संप्राप्तिः’ इति देवीशक्तकव्याख्यायाम्. २. ‘सुशमै’ स्यात्.

३. ‘आगमा मनसि श्रुतमहिमा शमः साम्यदाः कृताः पर यस्य ।

किल सापि भगवती तोषमयमुज्ज्वलभावसहस्रम् ॥’ इत्यपभ्रंशच्छाया.

‘आगममणिमुदमहिमसमसंमदकृत् अपरजस्तु किर सविभयवत् इतः असमये
उज्ज्वलभावसहस्तु’ इति संस्कृतपक्षे पदानि.

अत्रैकवचनबहुवचनयोर्मङ्गः ॥

एषामेव वर्णादीनामभङ्गाद्यथा—

‘असावुदयमारूढः कान्तिमात्रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥’

उदयः शक्त्युपचयो गिरिविशेषश्च । रक्तमण्डलोऽनुरक्तप्रकृतिररुण-
बिम्बश्च । राजा नृपतिश्चन्द्रश्च । मृदुभिरखेदावहैः करैर्दण्डादिभिः किर-
णैश्चेत्यभङ्गः शब्दश्लेषः ॥

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ ॥ न चायमर्थालं-
कार इति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दगतत्वेन प्रतीयमान-
त्वात् । तथा हि—उदयादिशब्दप्रयोगेऽलंकारः, तदर्थशक्त्युपचयगि-
र्यादिप्रयोगे तु नेति तद्भावतदभावानुविधायित्वात् शब्दालंकार एवायम् ॥

‘स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।

प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥’

इत्यादौ तु संकरत्वमेव युक्तम् । अथ वा न्यायपरीक्षायामुपमात्वमेव ।
तथा हि—यथा गुणक्रियासाम्ये उपमा, तथा शब्दमात्रसाम्येऽपि
दृश्यते—

‘सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सितांशुबिम्बमिव ।’

त्यार्ये । देवी प्रसादविलसितं तत्तस्येति वाक्यार्थः ॥ ननु स्वरितादिगुणमेदा-
द्विषप्रयोजोच्चार्याणां तदमेदादभिन्नप्रयोजोच्चार्याणां च शब्दानां बन्धेऽलंकारा-
न्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्विविधोऽप्ययमर्थालंकारमस्ये गणि-
तोऽन्यैरिस्त्राण्यह—न चायमर्थालंकार इति ॥ स्वयं चेति । गौरी-
पक्षे—किञ्चलयवद्दीप्यमानाभ्यां शोभते सुखेनामुं यन्न शक्यं फलं तत्र लुब्धा-
नामीहितं प्रददाति । संध्यापक्षे—उज्ज्वलस्तया मरीचिभिः शोभिता स्वाप-

१. ‘कराभ्यां’ शुद्धितं स्यात्, २. ‘उज्ज्वलसुर्वमरी’ स्यात्,

इत्यादौ । न च तत्र शब्दश्लेषत्वं युक्तम् । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वा-
पत्तेः । गुणक्रियासाम्ये सा भविष्यतीति चेत्, न । अर्थश्लेषस्य नि-
र्विषयत्वप्रसङ्गात् । अथ 'दिशः प्रसादयन्नेषः' इत्यादौ वक्ष्यमाण उप-
माविरहितोऽर्थश्लेषस्य विषयः कल्प्यते । तदा द्वयोरप्यन्यत्र लब्ध-
संज्ञाकयोरिकत्र संनिपाते संकरतैव प्राप्नोति । गुणक्रियासाम्यमुपमा
शब्दसाम्यं तु श्लेष इति विशेषस्यानभिधानात् शब्दसाम्यमुपमाया
विषयः । श्लेषस्य तूपमया विरहित इति 'स्वयं च पल्लवा—' इत्यादौ
उपमैव न्याय्या ॥

एवं च—

‘अविन्दुसुन्दरी नित्यं गल्लावण्यविन्दुका ।’

इत्यादौ न विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्ति-
हेतुर्विरोध एव । अत्र हि श्लेषस्य प्रतिभामात्रं न पुनः प्ररोहः । न च
विरोधाभास इव विरोधः श्लेषाभासः श्लेषः । तस्मादेवमादिषु श्लेषप्रति-
भोत्पत्तिरलंकारान्तरमेव ॥

फले विभ्रान्तौ यो न छन्धस्तद्विषये हितं प्रददाति ॥ अलंकारान्तरमिति ।
समासोक्त्यादिरूपम्, न तु श्लेष इत्यर्थः । तथा च—‘अनुरागवती संभ्या दिव-
सस्तपुरःसरः । अहो देवगतिविभ्रा तथापि न समागमः ॥’ इत्यत्र समासो-
क्तिरूपम् । तत्पुरःसर इति आगच्छन्त्या इव संभ्यायाः कामुक इव दिवसः पुरः
संयुक्तं सरतीति व्याख्येयम् । न तु वदति न्यायेनाग्रे दिवसो गच्छति संभ्या
पथादिति । इदं हि वर्षशतैरपि समागमो न भवतीति किं चित्रम् ॥ ‘नाल-
स्यप्रसरः—’ इत्यादौ अन्योक्तिरूपम् ॥ ‘यो गोपीजनबन्धनः स्वमतदव्यासङ्ग-
व्यास्पदश्चक्रवाक्याद्यवशको बहुगणवित्रबन्धुर्हस्तकः । कृष्णः सोऽपि हताश-
या व्यपहतः कान्तः कथाप्यय मे किं राक्षसबुद्धेर्नो नहि नहि ज्ञानाधिक-
बोद्धकः ॥’ इत्यत्र ससंज्ञेतिरूपम् ॥ यदि कान्तोऽपि सांख्यमार्गः, ससंज्ञेतिरूपम् च

अर्थेक्ये आदिभाषाणां च ।

द्वित्रिचतुःपञ्चषण्णां भाषाणामर्थमेदे युगपदुक्तिर्द्वादिभाषाश्लेषः ।

तत्र संस्कृतप्राकृतमागधपिशाचशूरसेनापग्रंशभाषाणां द्विभोगे पञ्च-
दश, त्रियोगे विंशतिः, चतुर्योगे पञ्चदश, पञ्चयोगे षट्, षड्योगे
एकः । सर्वमीलने भाषाश्लेषस्य सप्तपञ्चाशद्भेदाः । एते च पूर्वोक्तभाषा-
श्लेषे भिन्नार्थत्वेऽपि द्रष्टव्याः ॥

संस्कृतप्राकृतयोर्योगो यथा—

‘सरले साहसरागं परिहर रम्भोरु मुञ्च संरम्भम् ।

विरसं विरहायासं बोद्धुं तव चित्तमसहं मे ॥’

संस्कृतमागध्योर्यथा—

‘शूलं शलन्तु शं वा विशन्तु शबला वशं विशङ्का वा ।

अशमदशं दुःशीला दिशन्ति काले खला अशिवम् ॥’

शलन्तु गच्छन्तु । अधिरोहन्त्वित्यर्थः । शं शुभं वा यान्तु । सं-
कीर्णाः पापकारिण इति यावत् । विशङ्काः सन्तो वशं बन्धनं वा

सादृश्यादिः, श्लेषव्यतिरेकेण विविक्तोऽप्यस्ति विषयस्तदात्रापि श्लेषस्यान्योक्ति-
संसिद्धानुग्राहकत्वेन प्रवृत्तत्वासंस्कारत्वं भवतु श्लेषत्वमिति । अलौकिकमहालो-
कप्रकाशितजगत्त्रय । स्तूयते देव सर्वज्ञ सुत्तारजं न कैर्मवान् ॥’ ‘अक्षय-
चापमचलं कृत्वा हीनं गुणं विषममृष्टिः । यथित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्गीजम-
स्तस्यै ॥’ ‘अचलं पर्वतं निखलं च । अहीना सर्पाणामिनं स्वामिनं हीनं च ।
विषमा त्रिकुण्डा अस्त्रिणा च । अच्युतः कृष्णः अतिशय्यथ ॥’ ‘अलण्डमण्डलः
श्रीमान्यस्यैष पृथिवीपतिः । न निशाकरवज्रात् कलावैकल्पभागतः ॥’ इत्यादौ
च एकविषयकपक्षविरोधव्यतिरेकानुग्राहकः श्लेष इति संस्कार एवायम् । एवम-

विशन्तु । यतोऽविद्यमानोपशमावस्थं यथा भवत्येवमेते खला अक-
स्याणं दिशन्त्येव ।

संस्कृतपैशाच्योर्यथा—

‘चम्पककलिकाकोमलकान्तिकैलापाथ दीपिकानङ्गी ।

इच्छति गजपतिगमना चपलायतलोचनालपितुम् ॥’

संस्कृतशूरसेन्योर्यथा—

‘अघरदलं ते तरुणा मदिरामदमधुरवाणि सामोदम् ।

साधु पिबन्तु सुपीवरपरिणाहपयोधरारम्भे ॥’

सुपीवरेत्याद्यपि संबोधनपदम् ।

संस्कृतापभ्रंशयोर्यथा—

‘क्रीडन्ति प्रसरन्ति मधु कमलप्रणयि लिहन्ति ।

अमरा मित्र सुविभ्रमा मत्ता भूरि रसन्ति ॥’

एवं द्वियोगान्तरे त्रिचतुर्णां च योगेषु चोदाहार्यम् ।

षड्योगो यथा—

‘अलोलकमले चित्तललामकमलालये ।

पाहि चण्डि महामोहभङ्गभीमबलामले ॥’

हे चण्डि देवि, रक्ष । अचपललक्ष्मि, मनःप्रसादनपद्मालये । महा-
मोहस्य जन्मलक्ष्म्यस्ताया अविद्याया भञ्जने उग्रं यद्वलं तेन अकलङ्के ॥

उक्तस्यान्येनान्यथाश्लेषादुक्तिर्विक्रोक्तिः ।

अन्येन वक्तान्यथोक्तस्यान्येन प्रतिवक्त्रा श्लेषाद्भङ्गाभङ्गरूपादन्यथा-
भिधानं विक्रोक्तिः ।

भङ्गाद्यथा—

‘किं गौरि मां प्रति रुषा, ननु गौरहं किं,
कुप्यामि कां प्रति, मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
जानाम्यतस्त्वमनुमानत एव सत्य-
मित्थं गिरो गिरिमुवः कुटिला जयन्ति ॥’

अभङ्गाद्यथा—

‘कोऽयं द्वारि, हरिः, प्रयाङ्मुपवनं शाखामृगस्यात्र किं,
कृष्णोऽहं दयिते, विभेमि सुतरां कृष्णादहं वानरात्, ।
कान्तेऽहं मधुसूदनो, व्रज लतां तामेव मध्वन्विता-
मित्थं निर्वचनीकृतो दयितया ह्रीतो ह्रैः पातु वः ॥’

काकुवक्रोक्तिस्त्वलंकारत्वेन न वाच्या । पाठधर्मत्वात् । तथा च
अभिप्रायवान् पाठधर्मः काकुः स कथमलंकारी स्यादिति यायावरीयः

न्यत्राप्युक्तमिति ॥ अत इति । अस्मादनुमानात् । न उमा अनुमा अर्था-
त्संध्या तस्या नत इत्यपि ॥ काकुवक्रोक्तिरिति । ‘कक लौत्ये’ इत्यस्य
धातोः काकुशब्दः । तत्र हि साकाङ्क्षनिराकाङ्क्षादिक्रमेण पठ्यमानोऽसौ शब्दः
प्रकृतार्थादतिरिक्तमपि वाञ्छतीति लौत्यमस्याभिधीयते । यदि वा ईषदर्थे कुश-
ब्दस्तस्य कादेशः, तेन हृदयस्थवस्तुप्रतीतेरीषद्भूमिः काकुः । काकुर्वा जिह्वा
तद्यापारसंपाद्यत्वात्काकुः । तद्रूपा वक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिरिति ॥ पाठधर्मत्वा-

१. ‘हरिः’ स्यात्. २. ‘विस्पष्टं क्रियमानादङ्घ्रिष्ठा स्वरविशेषनो भवति । अर्था-
न्तरप्रतीतिर्यत्रासौ काकुवक्रोक्तिः ॥’ इति रुद्रटे तल्लक्षणं वेद्यम्. ३. ‘पाठ्य’ स्यात्.
४. ‘पाठ्य’ स्यात्.

१. ‘अनुपमा’ इत्येवं कैश्चित्पञ्चाच्छोभितः पाठः. २. ‘पाठ्य’ इति स्यात्. अत
एव ‘पाठ्यगुणानिदानीं वक्ष्यामः’ इत्युपक्रम्य ‘तद्यथा—सप्त स्वराः पु’ इत्यादिभि-
धानमुपलभ्यते.

गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदः एव चायम्, शब्दस्पृष्टत्वेनार्थान्तरप्रतीतिहेतुत्वात् ।

यदाह ध्वनिकारः—

‘अर्थान्तरगतिः काका या चैषा परिदृश्यते ।

सा व्यङ्ग्यस्य गुणीभावे प्रकारमिममाश्रिता ॥’

दिति । तथा च भरतः—‘सप्त खरास्त्रीणि स्थानानि चत्वारो वर्णा द्विविधा काकुः षडलंकाराः षडङ्गानीति पाठ्यगुणाः । तत्र काकौ खरा एव वस्तुतः उपकारिणः । तत्परिकरभूतं तु स्थानादि । खरेषु प्रकृतिभूतेषु काकुरूपता जन्यते । तत्र स्थानशब्देनैषां स्वरूपनिष्पत्तेराश्रयो दर्शितः । उदात्तानुदात्तस्वरितकम्पितरूपतया खराणां यद्रूपप्रधानत्वमनुरणनमयं तस्यागेनोच्चनीचमध्यमस्थानस्पर्शित्वमात्रं पाठ्योपयोगीति दर्शितम् । यदि हि खरमतारकिः पाठ्ये प्राधान्येनावलम्ब्यते तदा नागकियासौ स्यात्, न पाठः । अत एव गानवैलक्षण्ये संपन्ने वाद्यार्थसमर्पणेन वित्तवृत्तिसमर्पणया बाभिनयानुसाररूपतालाभाय काकुरघोरसमेदेनाभिधीयते । तत एव काकुरूपत्वमेव सर्वत्रानुयायि, अभिनयत्वे मुख्यापयोगात् । तथा चोच्चरीतायलंकारेष्वपि काकुशब्देनैव मुनिर्व्यवहरति । काकोरेव हि प्रकारसपादकाः परिपूर्णताधायिनोऽलंकाराः । अलमिति पर्याप्त्यर्थ इह, न भूषणार्थः । अङ्गानि तु विच्छेदादीनि समर्थं शोभादिकं च पोषयितुं काकोरेवोपकारीणीत्येवं परमार्थतः काकुरेवेयं पैश्वमी रूपान्तरैः पूर्णक्रियते । काका च पठ्यमानस्य खोषितचिज्जडरूपार्याभिमुखनयनेनाभिनयतादीयत इति काकुरेवात्र प्रधानमिति । तत्र च सप्तखराः—षड्जकृषभगान्धारमध्यमधैवतनिषादवन्तः । एते रसेषूपपाद्याः—‘ह्रीस्वशृङ्गारयोः कार्यौ खरौ मध्यमपञ्चमी । षड्जर्षमौ तु कर्तव्यौ वीररोद्राद्भुतेष्वर्थे ॥ निर्षादवान् सगान्धारः करुणे संविधीयते । धैर्यतश्चापि कर्तव्यो वीमत्से सभगानके ॥’ श्रीमि स्थानानि—उरः कण्ठः क्षिर इति । अयमर्थः—क्षारीर्वा वीणायां केवलमुरःक्षिरः कण्ठलक्षणेभ्यस्त्रिभ्य एव स्थानेभ्यो न तु षड्जः(१), खरः परित्यक्तरजनात्मकगानोपयोगिस्त्वव्यापारः

१. ‘मुख्योप’ क. २. ‘रेवाप’ क. ३. ‘पञ्चमी’ स्वाय. ४. ‘पञ्चम’पदं वृत्तिं भरते. ५. ‘निषादाः । त एते’ भरते. ६. ‘यथा’ इत्यपीतः प्राग्भरते. ७. ‘षु च’ भरते. ८. ‘गान्धारश्च निषादश्च कर्तव्यः करुणे रसे’ भरते. ९. ‘धैर्यतश्चैव’ भरते. १०. ‘षड्भ्योऽष्टभ्यः’(१) स्वाय.

काकुभूतः संप्रवर्तते । बाष्पायां हि वीणायां प्रतिविम्बालिङ्गकानां रजनात्मकस्वरस्वरूपव्यतिरेकेण न काकुसंपत्तिः ॥ यदाह—‘शीरायांमथ वीणायां त्रिभ्यः स्थानेभ्य एव तु । उरसः शिरसः कण्ठात्स्वरः काकुः प्रवर्तते ॥’ तत्र उरोनिष्पन्नेन तारेण दूरस्थानामाभाषणविधिः कार्यः । यद्वा मन्द्रस्वरेण पाठमारभ्य क्रमेण तारं गत्वा मध्येन परिसमाप्नुयादित्वमिप्रायः ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितकम्पिता वर्णाः । तत्र हास्यशृङ्गारयोः स्वरितोदात्तैर्बर्णैः वाक्यमुपपाद्यम् । वीररौद्राद्भुतेषूदात्तकम्पितैः । करुणबीभत्सभयानकेष्वनुदात्तकम्पितैरिति ॥ द्विविधा तु काकुः साक्षादत्रैव प्रतिपादयिष्यते ॥ ‘उच्चो वीतश्च मन्द्रश्च नीचो हृतविलम्बितौ । पौठ्यास्येते ललङ्कारौः—’ इति । उच्चो नाम शिरःस्थानगतस्वारः । स च दूरस्थाभाषणविसृज्योत्तरोत्तरसंज्ञत्वप्रोचनवादाद्येषु ॥ वीतो नाम शिरःस्थानगतस्वारतरः । स चाक्षेपकलहविवादामर्षोत्कुष्टाचर्षणशौर्यदपतीक्ष्णकृत्वाभिधाननिर्भर्त्सनाक्रन्दादिषु ॥ मन्द्रो नामोरःस्थानस्थः निर्वेदश्लामन्वितास्तुब्धदेन्यव्याधिगादश्लक्ष्णतमूर्च्छामदादिषु ॥ नीचो नामोरःस्थानस्थो मन्त्रतरः । स स्वभावाभाषणव्याधितपश्चान्तप्रत्यपतितमूर्च्छादिषु ॥ हृतो नाम कण्ठगतस्वरितलङ्घनमनभयशीतज्वरार्तत्रसायस्ताख्यसिककार्यावेदनादिषु । ललं सविलासम् । मन्मनमव्यक्तम् । अहमेव मनो मन्ता यत्रेख्यनेनाधूयमाणम् । लङ्घनमनौ नायिकागतावेव बालविनोदनसान्त्वनादौ । मुखं मुखेत्येवंप्रायपराम्बिबीजानश्रीकरणादौ वेति । आत्ययिकं शीघ्रसंपाद्यं वत्कार्यं तस्यावेदनम् ॥ निर्वृत्तिम्विता नाम कण्ठस्थानस्थो मन्त्रः । शृङ्गारभितर्कविचारामर्षासूप्तिताव्यकाशप्रभादलङ्घाश्विन्तातर्जितविस्मितवीर्यरोगनिपीडनादिषु । ‘हास्यशृङ्गारकृतेष्विहा काकुर्विलम्बिता । वीररौद्राद्भुतेषूच्चा वीता चापि प्रशस्यते ॥ भयानके सवीभसि हुता नीचा च कीर्तिता । एवं भावरसोपेता काकुः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥’ अत्रानि—विच्छेदोऽर्पणं विसर्गोऽनुबन्धो वीपनं प्रशमनमिति ॥ तत्र विच्छेदो नाम विरामकृतः । अर्पणं नाम लीलायमानमधुरवस्तुस्वरेण पूरयतेव रत्नं यत्पठ्यते । विसर्गो नाम वाक्यम्यासः । अनुबन्धो नाम पदान्तरेष्वविच्छेदोऽनुचक्षुसनम् । वीपनं नाम विरथानशोभि वर्धमानस्वरं च । प्रशमनं नाम तारक्तानां स्वरा-

१. ‘कस्तव्य’ भरते. २. ‘हस्त’ भरते. ३. ‘वाक्यस्येते’ भरते. ४. ‘लङ्घनं च निकोपत’ इत्यस्येते भरते. ५. ‘कस्तव्यार्थं कथेत्’ भरते. ६. ‘हस्तो’ भरते. ७. ‘विलम्बितो’ भरते. ८. ‘विलासक’ भरते.

सा च काकुर्द्धिधा—साकाङ्क्षा निराकाङ्क्षा च । वाक्यस्य साकाङ्क्षनि-
राकाङ्क्षत्वात् । यस्माद्वाक्यात् यादृशः संकेतबलेनार्थः प्रतीयते, न
तादृश एव, किं तु न्यूनाधिकः प्रमाणबलेन निर्णययोग्यस्तद्वाक्यं सा-
काङ्क्षम् । तद्विपरीतं निराकाङ्क्षम् । वक्तृगता ह्याकाङ्क्षा वाक्ये उपचर्यते ।
सा च प्रकरणबलान्निश्चीयते । विशिष्टविषयत्वं च तस्यास्तत् एवावसीयते॥

विषयोऽपि त्रिविधः—अर्थान्तरम्, तदर्थगत एव विशेषः, तदर्था-
भावो वा । यथा—

‘देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्—’

णामेवैश्वर्येणावतरणम् ॥ तत्र हास्यभ्रज्जारयोरर्पणविच्छेदवीपनप्रशमनसंयुक्तम् ।
करुणे विच्छेदप्रशमनार्पणवीपनानुबन्धबहुलम् । वीररीद्राद्भुतेषु विसर्गविच्छे-
दार्पणयुक्तम् । वीभत्सभयानकयोरिति । सर्वेषामप्येतेषां मन्द्रमध्यतारकृतः
प्रयोगस्त्रिस्थानस्थो भवति । तत्र दूरस्थाभाषणे तारं शिरसा, नातिदूरे मध्यं
कण्ठेन, पार्श्वतो मन्द्रमुरसा प्रयोजयेत्पाठ्यमिति ॥ मन्द्रात्तारं गच्छेतारद्वया
मन्द्रमिति । तदेवं ध्वनिधर्मविशेषस्य काकोः पाठः । धर्मत्वमवस्थितम् ॥ स्ता-
काङ्क्षमिति । मन्द्रादितारान्तमैपरिसमाप्तवर्णालंकारं कण्ठोरःस्थानगतं यथा
भवति तथैतत्पठनीयम् ॥ तद्विपरीतमिति । यादृशो वाक्यात्संकेतबलेनार्थः
प्रतीयते तादृश एव यत्रान्यूनाधिकः प्रमाणबलेन निर्णययोग्यस्तदिति ॥ निरा-
काङ्क्षमिति । मन्द्रादितारान्तं पैरिसमाप्तवर्णालंकारं शिरःस्थानगतं यथा भवति

१. “.....अस्मिन्नुदाः पूरिताः

क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशप्रहात् ।

तान्येवाहितहेतिषसरगुरूण्यस्त्राणि भासन्ति मे

यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥’

इति शेषपूरणे संपूर्णः श्लोको वेणीसंहारे.

१. ‘मयानकयोर्विसर्गविच्छेदाकाङ्क्षिण^(१)प्रावय’ इति भरते उपलब्धमादत्र पाठ-
स्तुटितः प्रतीयते. २. ‘पाठ्यधर्मत्व’ स्वात्. ३. ‘अनियुक्तायमनिर्यातितवर्णा’
भरते. ४. ‘तदिति....’ स्वात्. ५. ‘नियुक्तायमनिर्यातित’ भरते.

इति । अत्र साकाङ्क्षकाकुप्रभावात् 'ततोऽप्यधिकं कुरुते' इत्यर्थान्तरे गतिः ॥

‘स यस्य दशकंधरं कृतवतोऽपि कक्षान्तरे

गतः स्फुटमवन्ध्यतामधिपयोधि सांध्यो विधिः ।

तदात्मज इहाङ्गदः प्रहित एष सौमित्रिणा

क स क स दशाननो ननु निवेद्यतां राक्षसाः ॥’

अत्र ‘तदात्मज इहाङ्गदः’ इति साकाङ्क्षया काका स्वगता बालिपुत्रो-
चिता विशेषा अर्प्यन्ते ॥

‘निर्वाणवैरदहनाः—’

इति । अत्र भवन्तीति साकाङ्क्षकाकुर्भवनाभावमाह । भवन्तीति

तथेदं पठनीयमित्यर्थः ॥ काकुप्रभावादिति । उदात्तकम्पितवर्णस्योष्णीसा-
लंकारस्य वासमाप्त्या या काकुपठितित्प्रभावादित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि साकाङ्क्ष-
काकूदाहरणद्वये व्याख्येयम् ॥ ननु श्रुतमर्थमनादस्य कथं काकुरर्थान्तरं प्रतिपाद-
येत् । तत्रोक्तमन्यैः—‘वस्तुस्वभावोऽत्र दृष्टव्यः, नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम’ इति । अयं
तु ब्रूमः—इह येयं प्रथमेन संवित्स्यन्देन प्राणोल्लासया वर्णादिरूपविशेषहीना वारज-
न्यते सा नादरूपा सती हर्षोत्कादिनित्तश्चरति विधिनियेषाद्यभिप्रायं वा तत्कार्यं
लिङ्गतया तादात्म्येन वा गमयतीति तावत्स्थितम् । तथा च प्राण्यन्तरस्य मृग-
सारमेयादेरपि नादमाकर्ष्य मयरोषशोकादि प्रतिपद्यते तदयं नादाश्रितवृत्त्या-
द्यवगमोऽनुमानं तावत् । ने त्वेते वर्णविशेषास्ते तन्नादरूपसामान्यात्मकवाक्-
न्तुप्रस्थिमया इव प्राच्यप्रयज्ञातिरिक्तनिमित्तान्तरापेक्षास्तत एवान्यत्राप्यभि-

१. ‘ततोऽप्यधिकं’ स्यात्.

२. ‘निर्वाणवैरदहनाः प्रश्नमादरीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितमुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्या भवन्तु कुरराजमुताः सप्तत्याः ॥’
इति संपूर्णश्लोको वेणीसंहारे द्रष्टव्यः..

३.-४. ‘भवन्तिवति’ स्यात्, नाटके वा ‘भवन्ति’ इति स्यात्, निवेकसंवादात्.

वचनोच्चारणं त्वर्थेऽसंभावनां विदधदभावस्य निषेधात्मनो विषयं भवदक्ष-
क्षणमर्पयति । न भवन्त्येवेत्यर्थः ॥

भिन्ना कृतेः शब्दस्यैकार्थतैव पुनरुक्ताभासः ।

भिन्नरूपाणां सार्थकानर्थकानां शब्दानामेकार्थत्वमिवामुखे, न पुनः
परमार्थतः, पुनरुक्तवदाभासनं पुनरुक्ताभासः ।

यथा—

‘सत्त्वं सम्यक्समुन्नील्य हृदि भासि विराजसे ।

द्विषामरीणां त्वं सेनां बाहिनीमुदकम्पयः ॥’

हे देवि, विगतरजोविकारे हृदि सत्त्वाख्यं गुणं प्रकाश्य शोभसे ।
अरीणामस्त्रिणां सनायकां चमूमुत्कम्पितवती । अत्र ‘भासि’-‘विराजसे’-
इत्यादिशब्दाः सार्थकाः । ‘उदकम्’-‘पयः’-शब्दौ निरर्थकौ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंज्ञस्थोपज्ञकाव्यानुशासनवृत्तौ
छन्दालंकारवर्णनः पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रेतेऽन्यथापि प्रयोक्तुं शक्याः । अत एव दृष्टव्यमिचाराः । नादस्तु श्रुतित्यु-
द्भिन्नमुखरागपुलकस्थानीयो नान्यथाकर्तुं पार्यत ईत्थन्यथासिद्धोऽन्यथासिद्धं
शब्दार्थं बाधत एव वा यथोक्तं मीरुर्नाम भयमिति । अन्यप्रकारतां
वा वाक्यार्थस्य विशेषार्पणेन विधत्ते ॥ वचनोच्चारणमिति । वचनस्य भव-
न्तीति रूपस्य ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेके पञ्चमोऽध्यायः ।

बध्नेऽध्यायः ।

अधार्थलंकाराणामेकोनत्रिंशतमाह—

हृद्यं साधार्म्यं ह्युपमा ।

कार्यकारणयोरसंभवादुपमानोपमेययोरेव साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण संबन्ध उपमा । हृद्यं सहृदयहृदयाह्लादकारि । तेषां सत्त्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादिसाधर्म्यं नोपमा । तथा 'कुम्भ इव मुस्र' इत्यादि शृङ्गारादौ । हास्यादौ तु न दोषः । हृद्यग्रहणं च प्रत्यलंकारमुपतिष्ठते । साधर्म्यं च देशादिभिर्मिन्नानां गुणक्रियादिसाधारणधर्मवत्त्वम् । अमेदे द्वेकत्वमेव स्यात् । तेन 'पुरुष इव पुरुषः' इति सत्यपि पुरुषद्वयस्य पुरुषत्वानुगमनलक्षणे साम्ये नोपमा । यदा तु द्वितीयः पुरुषशब्दः शक्तिमूलव्यङ्ग्यपरतयावदातकर्मवचनः, तदानीं भिन्नत्वाद्वयत्वेव ।

यथा—

‘निम्नन्नमिमुखः शूरोऽनेकशो बहुशः परान् ।

संग्रामे विचरत्येष पुरुषः पुरुषो यथा ॥’

एवं च यत्रासाधारणताप्रतिपादनार्थमेकस्यापि भेदः कल्प्यते, तत्राप्युपमा भवति ।

एकोनत्रिंशतमिति । उपमोत्प्रेक्षारूपकनिर्दर्शनरीपकान्बोकिपर्यायोक्ता-
तिशयोक्तयाक्षेपमिरोधसहोक्तिसमासोक्तिजातिव्याजस्तुतिश्लेषव्यतिरेकार्यान्तरन्या-
ससंसदेहापहृतिपरिहृष्यनुमानसृष्टिभ्रान्तिविवमसमसमुच्चयपरिसंख्याकारणमा-
जासंकरान् ॥ असाधारणताप्रतिपादनार्थमिति । एतत्सदृशमन्यं नास्ती-
त्यसाधारणता तत्प्रतिपादनार्थमित्यर्थः । यथा 'तमो यदि न्योमि पृथक्प्रवाही'
इत्यादौ कल्पितोपमाशामन्वैकृत्याद्योपमेत्यपरैरतिशयोक्तिरिति च व्यपदेश्यायां
वर्णनीयस्य वस्तुनः प्राप्तोरकर्षस्य धर्मस्य च साम्यसमन्वयसमुद्भवज्ञातिशयत्व-
निरहात्सर्वेषां पुराणानां पदार्थानां नूतनमसद्भूतं किमपि काल्पनिकमुपमानं
धर्मान्तरं वा विवक्षितशक्तिशयत्वसंपत्तये कवयः समुल्लिखन्ति तद्यामन्वयेऽपि
वर्ण्यमानसौकुमार्यमाहात्म्यात्काल्पनिकमप्युपमानमुपपन्नम् ॥ ननु वास्तवस्य

यथा—

‘न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।

यावद्विलासायुधलासवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥’

तत्र देशेनोपमानोपमेययोर्भेदो यथा—‘मधुरेव पाटलिपुत्रमाढ्यजन-
पदम्’ ।

कालेन यथा—‘वसन्त इव हेमन्तः कामिनीसुखहेतुः’ ।

क्रियया यथा—‘नृत्यमिव गमनमस्याः सविलासम्’ ।

गुणेन यथा—‘गौरीव श्यामा सुभगा’ ।

जात्या यथा—‘विप्र इव क्षत्रियः श्रोत्रियः’ ।

द्रव्येण यथा—‘तीर्थेकर इव गणधरः पूज्यः’ ।

समवायेन यथा—‘विषाणित्वमिव दंष्ट्रित्वं हिसम्’ ।

जभावेन यथा—‘मोक्ष इव समाधौ दुःखाभावः’ ।

द्वित्वस्याविद्यमानत्वात् उभयनिष्ठत्वाच्चोपमानोपमेयभावव्यवस्थितेरुपमया सह लक्षणानन्यत्वमनन्वयस्य न संभवतीत्याशङ्क्याह—एकस्यापि भेदः कल्प्यत इति । अयमभिप्रायः—समारोपितरूपस्य द्वित्वस्याभ्युपगमादुपमानोपमेयभाव-संबन्धनिबन्धनत्वमुपमाया लक्षणं विद्यत एवेति नान्वयः पृथगलंकारत्वेन वाच्य इति ॥ विलासायुधः कामः । अत्र सैव नितम्बिनीवेत्येतद्विलासा इवेत्येतच्चोप-मानतया विश्रान्तिमलभमानमन्यव्यावृत्तौ लक्षणयावतिष्ठते ॥ विषाणित्वमि-व दंष्ट्रित्वमिति । अत्र ‘समासकृतद्वित्वेषु संबन्धाभिधानम्’ इति वचनात्संयो-गस्य चाभावादर्थात्समवायस्य संभवायस्य गुणस्य हि भावाद्भवे शब्दनिवेशस्तद-भिधाने ‘त्वतलौ’ इति त्वप्रत्ययेन समवायस्याभिधानम् । तस्य च सत्यप्येकत्वे उपाधिनिबन्धनं भेदकल्पनं न्याय्यम् । ततश्च विषाणोपाधिकः समवाय उप-मानं दंष्ट्रोपाधिकस्तूपमेय इति ॥ मोक्ष इवेति । मोक्षे दुःखाभाव इव समाधौ दुःखाभाव इति भावः ॥ [नित्यसमास इति । ये त्विनेन समासं नेच्छन्ति,

१. ‘नानन्वयः’ स्यात्. २. ‘इत्यर्थः’ ख. इ. अर्थं कोटिकान्तर्गतः पाठोऽत्र लेखकममादात्पठितो भवेत्. अये ‘नेत्रेरिवो—’ इत्येतच्छ्लोकप्रकरणे ‘इवेन नित्यस-मासः’ इत्यस्य व्याख्यारूपो भवेत्.

सोपमानोपमेयधर्मोपमावाचकानामुपादाने पूर्णा वाक्ये
वृत्तौ च ।

सेत्युपमा । प्रसिद्धमुपमानमप्रसिद्धमुपमेयम् । प्रसिद्धप्रसिद्धी च
कविविवक्षावशादेव । धर्मो मनोज्ञत्वादिः । उपमावाचका इव-वा-यथा-
शब्दाः सदृशसंनिभादयश्च । अमीषामुपादाने पूर्णा । सा च वाक्ये
वृत्तौ च भवति ।

वाक्ये यथा—

‘क्षणं कामज्वरोच्छित्त्यै भूयःसंतापवृद्धये ।

वियोगिनामभूच्चान्द्री चन्द्रिका वदनं यथा ॥’

तन्मतं वाक्योपमायामिदमुदाहरणम् । समासोपमायां तु—‘अवितथमनोरथ-
पथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतधीः । सुरतरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षिती-
श्वर न कस्य ॥’ इत्युदाहार्यम् ॥] प्रसिद्धमिति । इन्दुमुखी कन्या इत्यादौ
प्रसिद्धं चन्द्रादि उपमानम्, प्रसिद्धं तु मुखायुपमेयम् । ननु ‘ततः कुमुदनाथेन
कामिनीगण्डपाण्डुना । नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलकृता ॥’ इत्यादौ
कामिनीगण्डादेरुपमानत्वं चन्द्रादेशोपमेयत्वमुपलभ्यते, तत्कथमुच्यते प्रसिद्ध-
मुपमानमप्रसिद्धमुपमेयमित्याशङ्क्याह—प्रसिद्धप्रसिद्धी चेति । तथा
हि क्षीमात्रस्य गण्डपाण्डुतायाः कल्पनानुपपत्तेः । कामयते प्रियतममिति यौगि-
त्वाश्रयणे कामिनीशब्दात्प्रतीयमानहृदयस्थितदुर्लभमनोहारिप्रियतमाया गण्ड-
श्चन्द्रादप्यधिकचमत्कारदायित्वेन प्रधानतया प्रसिद्ध इति कविविवक्षावशादेव
प्रसिद्धप्रसिद्धी अङ्गीक्रियेते । न सर्वलोकप्रसिद्धेत्यर्थः । यैरपि प्राकरणिकमुपमे-
यमप्राकरणिकमुपमानमिति पक्षः समाश्रीयते, तैरपि कविप्रसिद्धिरवश्यमङ्गी-
कर्तव्यैव । तथा हि चन्द्रकामिनीगण्डादिना प्रसिद्धगुणेनाप्राकरणिकेन प्राकर-
णिकं मुखचन्द्राद्यप्रसिद्धगुणमुपमीयते । उप समीपे नायते क्षिप्यते स्वसादृश्य-
परिप्राणायुपमेयं येन तदुपमानम् । यत्तु तेन समीपे क्षिप्यते सांदर्यादिगुण-

परार्थाभिधानं वृत्तिः । सा च यद्यपि समासतद्धितनामधातुभेदेन
त्रिविधा लुप्तायामुदाहरिष्यते, तथापीह समासतद्धितयोरेव संभवति ।
यथा—

‘नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

तरुण्य इव भान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥’

अत्रेवेन नित्यसमासः ।

‘गाम्भीर्यमहिमा तस्य सत्यं गङ्गामुजङ्गवत् ।

दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥’

अत्रेवार्थे तुल्यार्थे च वतिस्तद्धितः ।

एकद्विद्विलोपे लुप्ता ।

उपमानादीनां मध्यादेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा यथासंभवं लोपे लुप्तो-
पमा । सा च वाक्ये वृत्तौ च ।

एकलोपे वाक्यगता यथा—

‘अनाधिव्याधिसंवाधममन्दानन्दकारणम् ।

न किञ्चिदन्यदस्तीह समाधेः सदृशं सखे ॥’

अत्र यद्यपि सदृशशब्दाभिधेयस्योत्कृष्टतरगुणत्वेनाप्राप्यताप्रतिपाद-
नादुपमानत्वं बलादायातम्, तथापि तस्य साक्षादनिर्देशादुपमानस्य
लोपः ।

तथा—

‘धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।

करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥’

अत्राहाकत्वादिधर्मलोपः । उपमेयोपमावाचकयोस्तु वाक्ये लोपो न
संभवति ।

द्विलोपे यथा—

‘दुष्टिदंल्लिन्तु मरीहिसि कण्ठयकलियाहं केयइवणाहं ।
मालइकुसुमेण समं भमर भमन्तो न पाविहिसि ॥’

अत्र धर्मोपमानयोर्लोपः ।

वृत्तौ एकलोपे यथा—

‘अनाधिव्याधिसंवाधममन्दानन्दकारणम् ।
न किञ्चिदन्यदस्तीह समाधिसदृशं सखे ॥’

अत्र समासे उपमानस्यानिर्देशः ।

तथा—

‘राजीवमिव ते वक्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।
रम्भास्तम्भाविवोरु च करिकुम्भाविव स्तनौ ॥’

अत्रेवेन नित्यसमासे धर्मलोपः ।

तथा—

‘शरदिन्दुसुन्दरमुखी कुवलयदलदीर्घलोचना सा मे ।
दहति मनः कश्चमनिशं रम्भागर्भाभिरामोरुः ॥’

अत्र बहुव्रीहौ उपमावाचकलोपः ।

तथा—

‘मृधे निदाघघर्माशुदर्शं पश्यन्ति ते परे ।
स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः ॥’

अत्र नित्यसमासे ‘कर्मकर्त्रोर्णमि’ इव-लोपः ।

१. ‘दुष्टदुल्लिन्तु’ का० प्र०.

२. ‘अन्वेषयन्मरिष्यसि कण्ठककलितानि केतकीवनानि ।

मालतीकुसुमेन समं भ्रमरं भ्रमन्नपि न प्राप्स्यसि ॥’ [इति चण्डालाः ।]

तथा—

‘हंसो ध्वाङ्गविरावी स्यादुष्टक्रोशी च कोकिलः ।
स्वरनादी मयूरोऽपि त्वां चेद्वदसि वाम्निनि ॥’

अत्र नित्यसमासे कर्तरि णिनि चोपमावाचकलोपः ।

यथा वा—

‘पूर्णेन्दुकल्पवदना मृणालीदेश्यदोर्लता ।
चक्रदेशीयजघना सा स्वप्नेऽपि न दृश्यते ॥’

अत्र तद्धितवृत्तौ धर्मलोपः । इवार्थश्च कल्पवादिभिः साक्षादभिहितः । ईषदपरिसमाप्तः पूर्णेन्दुरिति पूर्णेन्दुसदृशमित्यर्थो न तु पूर्णेन्दुरेवेति ईषदपरिसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे कल्पवादीनां स्मरणात् । ईषदपरिसमाप्तः पूर्णेन्दुरिति वचनवृत्त्या यद्यपि रूपकच्छायां भजते, तथापि प्रातीतिकेन रूपेणोपमैव । तथा ह्यत्र पूर्णेन्दुसदृशं वदनमित्ययमर्थः प्रतीयते, न त्वीषदपरिसमाप्तः पूर्णेन्दुरिति ।

यथा वा—

सूर्यायति सुधारश्मिमनाथति मृतायते ।
मृतस्तु कान्ताविरहे स्वर्गेऽपि नरकीयति ॥’

योगित्वेन तत्र प्राकरणिकेऽप्रसिद्धं वदनचन्द्रादि तदुपमेयम् ॥ वचनवृत्त्येति । सामानाधिकरण्यरूपया । ननु कथमीषदपरिसमाप्तिर्घटते यावता पूर्णेन्दुशब्देन पूर्णेन्दुजातिरुच्यते तदाधारो वा द्रव्यम् । तत्र जातिस्त्वावदेका निरवयवा चेति सर्वस्मिन्नाश्रये समाप्ता । द्रव्यमपि यत्तया संबद्धं तत्सर्वतः पूर्णत्वात्समाप्तमेव । तस्मादसंभव एवास्याः । सामानाधिकरण्यमपि पूर्णेन्दुकल्पं वदनमिति वदनशब्देन प्राप्नोति तत्सार्थान्तरवाचित्वाच्चैष दोषः । इह शब्दादुच्चरितद्वयं प्रती-

अत्र नामधातुवृत्तौ कर्माधारयोः क्यनि कर्तुः किपि क्यङि च इव-
लोपः ।

द्विलोपे यथा—

‘दुण्डुलिन्तु मरीहिसि कण्टकलियाहं केयइवणाहं ।

मालइकुसुमसरित्थं भमर भमन्तो न पाविहिसि ॥’

अत्र कुसुमसदृक्षमिति समासे धर्मस्योपमानस्य च लोपः ।

तथा—

‘परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।

संपराये प्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥’

अत्र समासे धर्मस्येवस्य च लोपः ।

यथा वा—

‘अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।

कृपणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति ॥’

यते । शब्दार्थो जातिर्द्रव्यं वा । अभिधेयसंबन्धेन वा अशब्दार्थभूता अपि
गुणाः । यत्र चैतदुभयमस्ति तत्र परिषमाप्तिः । यत्र त्वन्यतरश्चास्ति तत्रेषद-
परिषमाप्तिः । तत्रह पूर्णेन्दुशब्दः पूर्णेन्दुजातिहीने आह्लादनादिगुणहीने वा द्रव्ये
वर्तत इत्युपपद्यते । ईषदपरिषमाप्तिः । सामानाधिकरण्यमुपपद्यत एव कथं । यदा
तावत्पूर्णेन्दुजातिहीने केनचित्साधर्म्येण वदनशब्दाभिधेयेऽर्थे वर्तित्वात्पूर्णेन्दु-
शब्दः कल्पप्रत्ययमुत्पादयति तदा वदनशब्देन सामानाधिकरण्यं भवति ।
उभयोरेकार्थवृत्तिवात् । यदा तु गुणहीने पूर्णेन्दुजातीय एव पूर्णेन्दुशब्दस्तदापि
यथा गौर्वाहीक इति । सामानाधिकरण्यं तथा भवति । गुणहीनो हि पूर्णेन्दुः
पूर्णेन्दुकल्पशब्देनोच्यते तेन च तुल्यं वदनमिति तदपि पूर्णेन्दुकल्पशब्देनाभि-

१. ‘दुण्डुज्जन्त’ का० प्र०.

२. ‘अन्येषयन्मरिभ्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि ।

मालतीकुसुमसदृशं भमर भमन्नपि न प्राप्स्यति ॥’ [इति ऋषा ।]

अत्र नामधातुवृत्तौ सहस्रायुवमिवात्मानमाचरतीत्यात्मा उपमेयः ।
स चेवादिश्च लुप्तः । आचारलक्षणश्च धर्मः क्यप्प्रत्ययेन साक्षादभि-
हितः ।

तथा—

‘सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।
यामिनयन्ति दिनान्यपि सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥’

अत्र नामधातुवृत्तौ धर्मस्योपमावाचकस्य च लोपः ।

त्रिलोपे यथा—मृगनयनेति ।

मृगस्य नयने इति प्रथमं तत्पुरुषः, ततो मृगनयने इव नयने यस्या
इति उष्ट्रमुखादित्वाद्बहुव्रीहिः । अत्र गुणद्योतकोपमानशब्दानां लोपः ।
यदा तु मृगशब्द एव लक्षणया मृगनयनवृत्तिस्तदा मृग एव नयने
यस्या इति रूपकसमासस्यैष विषयः, न त्वस्योपमासमासस्येति नास्ति
स्थानमुपमायास्त्रिलोपिन्याः । केचित्तु—अयःशूलेनान्विच्छत्त्यायःशूलिक
इत्यादौ कूराचारोपमेयतैक्ष्ण्यधर्मेवादीनां लोपे त्रिलोपिनीमुपमामुदा-
हरन्ति, तन्न युक्तम् । कूरस्याचारस्यार्थान्वेषणोपायादेरयःशूलतयाध्यव-
सानादतिशयोक्तिरेवायम् ।

एवं दाण्डाजिनिक इत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

धाष्यते ॥ कूराचारोपमेयेति । तथा हात्राय-शूलमुपमानम्, अर्थान्वे-
षणोपायः कश्चिदुपमेयः, तीक्ष्णत्वादिः साधारणो धर्मः, उपमानोपमेयभाव-
श्चेति चतुष्टयमवगम्यते तन्मध्याच्च शब्दस्पष्टमुपमानमयःशूलेनेति शिष्टस्य तु
त्रितयस्यार्थसामर्थ्यादवगतिरिति ॥ दाण्डाजिनिक इत्यादिष्वपीति ।
तथा हि दम्भस्य दण्डाजिनतयाध्यवसितस्य जीवनक्रियाकरणत्वं दण्डाजिनेना-
र्थानन्विच्छति दम्भेन जीवतीति दाण्डाजिनिकः । दाम्भिक इत्यर्थः । एवं
पार्श्वेनार्थानन्विच्छति । अनृजूपायेन जीवतीति पार्श्वकः । कौस्तुभिको जालिक

मालोपमादयस्तूपमाया नातिरिच्यन्ते इति न पृथग्लक्षिताः ।

तथा हि—

‘सोह ब लक्खणमुहं वणमाल ब वियडं हरिवहस्स उरम् ।

कित्ति ब पवणतणयं आण ब बलाहं से वैल्लगए दिट्ठी ॥’

इयमभिन्ने साधारणे धर्मे

‘ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् ।

प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥’

इति भिन्ने वा तस्मिन्नेकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा ।

तथा—

‘याम इत याति दिवसो दिनमिव मासोऽथ मासवद्वर्षम् ।

वर्षमिव यौवनमिदं यौवनमिव जीवितं जगतः ॥’

‘नभ इव विमलं सलिल सलिलमिवानन्दकारि शशिबिम्बम् ।

शशिबिम्बमिव लसद्भ्युति तरुणीवदनं शरत्कुरुते ॥’

इत्यर्थः । तथा शीतक उष्णक इत्यत्राप्यलसत्त्वशीघ्रलवयोः शीतोष्णत्वाभ्यामध्य-
वर्तितयोः करणक्रिया प्रति विशेषणत्वं कर्मत्वं च । शीतं करोति शीतकोऽलसः ।
जड इत्यर्थः । एवमुष्णकः शीघ्रकारी दक्ष इत्यर्थः । तथैव च ‘श्वा मुमूषेति’,
‘अश्मा ललुठिषते’, ‘कूलं पिपतिषति’ इत्यादि ॥ भाष्यकारस्यापि चैवमादाव-
तिशयोक्तिभेदत्वमेवेष्टम् । यदाह—‘न तिङन्तेनोपमानमस्ति’ । आख्यातं
नोपमानं भवतीत्यर्थः । एवं वर्तमानसामीप्यादावतिशयोक्तिभेदत्वं यथाप्रतीति
योज्यम् । तथा च—‘सत्सामीप्ये सद्वद्वा’ इति वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति
च वर्तमानवत्प्रत्यया भवन्ति । कदा देवदत्त आगतोऽस्ति । अयमागच्छामि ।
आगच्छन्तमेव मा विद्धि । अयमागमम् । एषोऽस्म्यागतः । कदा देवदत्त,

१. ‘शोभेव लक्ष्मणमुख वनमालेव विकट इरिपतेरुरः ।

कीर्तिरिष पवनतनयमालेव बलान्यस्य विलमति दृष्टिः ॥’ [रति च्छाया ।]

२. ‘विलग्गए’ सेतुबन्धे.

अत्र यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे पूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे रसनो-
पमा ॥

‘अलिवलयरलकैरिव कुसुमस्तवकैः स्तनैरिव वसन्ते ।
भान्ति लता ललना इव पाणिभिरिव किसलयैः सपदि ॥’

तथा—

‘कमलदलैरघरैरिव दशनैरिव केसरैर्विराजन्ते ।
अलिवलयरलकैरिव कमलैर्वदनैरिव नलिन्यः ॥’

अत्रोपमानोपमेययोरवयविनोः समस्तविषया, अवयवानां चैकदेश-
विषया ॥

‘तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।
निलीनां नलिनीखण्डे कथं तु त्वां लभेमहि ॥’

अत्रोभयोरुपमेयत्वे उपमानत्वे चोपमेयोपमा ॥
‘त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव त्वद्दृशौ त्वद्दृशाविव ।
त्वन्मूर्तिरिव मूर्तिस्ते त्वमिव त्वं कृशोदरि ॥’

अत्रैकस्येवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयः ॥

‘उमौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।
तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥’
अत्रासद्भूतस्योपमानसंभावनादुत्पाद्योपमा ॥

‘तासां तु पश्चात्कनकप्रभाणां काली कपालाभरणा चकाशे ।
बलाकिनीनीलपयोदराजिः पुरः परिक्षिप्तशतह्रदेव ॥’

अत्र यथेष्टं विशेषणैरुपमेयं परिकल्प्य तादृशमेव सिद्धमुपमान-
मुपात्तमिति कल्पितोपमेत्यादि । आसां हि पृथग्लक्षणकरणे एवंविध-
वैचित्र्यसहस्रसंभवादतिप्रसङ्गः स्यादिति ॥

असद्धर्मसंभावनमिवादिद्योत्योत्प्रेक्षा ।

प्राकरणिकेऽर्थे ये धर्मा गुणक्रियालक्षणास्तदभावलक्षणा वा तेषां संभावनं तद्योगोत्प्रेक्षणमुत्प्रेक्षा । सा चैव-मन्ये-शङ्के-ध्रुवं-प्रायो-नून-मित्यादिभिः शब्दैर्घोत्यते ।

यथा—

‘बलं जगध्वंसनरक्षणक्षमं क्षमा च किं संगमके कृतागसि ।
इतीव संचिन्त्य विमुच्य मानसं रूपेव रोषस्तव नाथ निर्ययौ ॥’

अत्र रोषलक्षणस्य गुणस्योत्प्रेक्षा ॥

‘असतोपादिवाकृष्टकर्णयोः प्राप्तशासनः ।

स्वधाम कामिनीनेत्रे प्रसारयति मन्मथः ॥’

अत्र संतोषगुणाभावस्य ॥

‘वियति विसर्पतीव कुमुदेषु बहूभवतीव योषितां

प्रतिफलतीव जरठशरकाण्डविपाण्डुपु गण्डमितिषु ।

अम्भसि विकसतीव हसतीव सुधाधवलेषु धामसु

ध्वजपटपल्लवेषु ललतीव समीरचलेषु चन्द्रिका ॥’

अत्र क्रियायाः ॥

‘कपोलफलकावस्याः कष्ट भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥’

गमिष्यसि । एष गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विद्धि । एष गमिष्यामि एष गन्तास्मि । एवमन्यदपि । हरिपतेः सुधीवस्य । से इति रामस्य ॥ तदभाव-लक्षणेति । गुणक्रियाभावलक्षणः । तद्योगोत्प्रेक्षणमिति । अन्यधर्माणां स्वधर्माभूताद्रस्तुन उत्कलितानां रसभावाद्यभिन्नकथनगुणतया वस्त्वन्तराध्य-स्तत्वेन लब्धप्रकर्षाणामीक्षणमित्यर्थः । इदमप्रहणानुवृत्तेर्लोकतिक्रान्तमोचरत्व-

अत्र दर्शनक्रियाभावस्य ॥

एवं च—

‘हिरण्मयी सा ललनेव जङ्गमाञ्जुता दिवः स्थाक्षुरिवाचिरप्रभा ।
शशाङ्कान्तेरधिदेवताकृतिः सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥’

तथा—

‘अकालसंध्यामिव धातुमत्ताम्’ ।

तथा—

‘आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां, वासो वसाना तरुणार्करागम् ।
सुजातपुष्पस्तवकावनम्रा संचारिणी पल्लविनी लतेव ॥’

तथा—

‘अचिराभामिव विघनां ज्योत्स्नामिव कुमुदबन्धुना विकलाम् ।
रतिमिषमन्मथरहितां श्रियमिव हरिवक्षसः पतिताम् ॥’

तथा—

‘स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ।’

इत्यादावुत्प्रेक्षाबुद्धिर्न विधेया ॥

यद्यप्येषु स्वरूपतो विशेषणतश्चोपमाद्यकल्पितम्, तथाप्युपमैव ।
उपमानोपमेययोः साधर्म्यस्य तद्वाचकानां प्रतीयमानत्वात् ॥

सादृश्ये भेदेनारोपो रूपकमेकानेकविषयम् ।

मस्या अभ्यनुज्ञातमेव । तेन यत्र कुतश्चिन्निमित्तालौकिक्येव धर्माणां संभावना,
न तत्रोत्प्रेक्षा । न हि ‘भारं वहतीव पुंगवः’, ‘पयो ददातीव स्त्रीगवी’ इत्यु-
त्प्रेक्षा प्रवर्तते, लोकातिक्रान्तगोचराया एव संभावनाया उत्प्रेक्षायोचरत्वात् ॥

सादृश्ये निमित्ते सति भेदेन विषयविषयिणोर्निर्देशेन आरोपोऽतथा-
भूतेऽपि तथात्वेनाध्यवसायो रूपयत्येकतां नयतीति रूपकम् । आरोप्य-
माणरूपेणारोपविषयस्य रूपवतः क्रियमाणत्वात् । सादृश्यग्रहणं कार्य-
कारणभावादिनिमित्तान्तरव्युदासार्थम् । तेन 'आयुर्वृत्तम्' इत्यादौ न
रूपकम् । भेदग्रहणमभेदारोपनिरासार्थम् । तत्र ह्यतिशयोक्तिर्वक्ष्यते ।
तच्च एकमनेकं चारोपस्य विषयो यत्र तत्तथा ॥

तत्रैकविषयं यथा—

‘कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु य-

त्सखीः कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्रयति यत् ।

विषयविषयिणोरिति । अर्थादुपमानोपमेययोः ॥ तथात्वेनाध्यवसाय-
इति । ‘मुखं चन्द्र’ इत्यादौ गौणीवृत्तिविषयतयेत्यर्थः । तथा हि उपमेयशब्दो
धर्मिवाची । द्वितीयेनोपमानशब्देन तथाभूतेनानुपपद्यमानसामानाधिकरण्य-
स्तस्यैवोपमानपदस्य स्वाभिधेयाविनाभूतगुणवृत्तितां नियमयति । ततश्च सामा-
नाधिकरण्यमप्युपपद्यते । अत एव च भेदेऽप्यभेदप्रतीतिरियं नापन्यायः । तथा
हाहाते भेदे किलाभेदप्रतीतिरेव यत्र, तन्मिथ्याज्ञानम् । यथा शुक्तिकायां रज-
तप्रतीतिः । तथा भेदे ज्ञातेऽपि यत्राभेदप्रतीतिरिव सोपमा । भेदे ज्ञातेऽप्या-
मुख्ये किलाभेदप्रतीतां संजातायामपि पश्चादत्रैवंविधे विशिष्टे सादृश्ये विश्रान्ति-
स्तद्रूपकम् । अन्यथा भेदेऽप्यभेदप्रतीतावन्याय एव स्यात् । ततश्च मिथ्याज्ञा-
नसालंकाररूपत्वं कथमुच्यते । अत्र च केचिच्छब्दारोपपूर्वकमर्थारोपं श्रुवते ।
अपरे विपर्ययम् । अन्ये यौगपद्येनोभयम् । एष एव च युक्तः पक्ष इत्याहुः ।
तथा हि—‘शब्दापचारात्ताद्रूप्यं रूपके कैश्चिदुच्यते । ताद्रूप्यारोपतस्त्वन्यैः
शब्दारोपोऽत्र कथ्यते ॥ उपमानगुणस्त्वन्यानुपमेयगुणान्गुणान् । पश्यतां
युगपद्भाति तत्र तच्छब्दरूपता ॥’ तत्रेत्युपमेये । तच्छब्देति । उपमानशब्दा-

विनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेद्यमिन्नवां

प्रवृत्तोऽस्याः सेकुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥'

यत्र चैकस्मिन्विषयेऽनेकान्यारोप्याणि, तदप्येकविषयम् ।

रोप उपमानरूपारोपश्च ॥ प्रेमलतिकेति । प्रेमैव लतिकेति । मयूरव्यंसका-
दित्वादेवशब्दलोपी समासः ॥ ननु व्याघ्रादिद्वारेण इवशब्दलोपी समासो लुप्तो-
पमाया दृश्यते । ततश्चोभयप्राप्तेरवश्यंभाविनीत्याह्वयमाणसंदेहसंकरः प्राप्नोति ।
उच्यते—यत्रान्यतरपरिग्रहे साधकप्रमाणाभावस्तदितरस्य वा परिद्वारे न
स्याद्बाधकं प्रमाणं तत्रैवोभयप्रसक्तिरनिवार्येति स एव संदेहसंकरोऽलंकारस्य
विषयो वक्ष्यते । इह तु लतायाः सेवनमानुकूल्यादारोपितधर्म एवेति रूपक-
परिग्रहे साधकमस्ति तत्संकरशङ्का न कार्या । एवं बाधकेनापि प्रमाणेन संदे-
हांशापवर्तनादपरांशप्रतिष्ठाया निरवकाशतैव संदेहस्य । यथा—‘मधुसुरभिणि
षट्पदेन पुष्पे मुख इव साललतावधूरिव ।’, ‘..... मुख इव
पुष्पे मधुकरेण चुम्ब्यते स्म’ इति विवक्षायामिवशब्दद्वयेन वाक्यार्थासंगति-
र्याधकं प्रमाणं समासे लुप्तोपमायाः, न तु ‘साललतावधूगुणयोगिनी मुख इव
षट्पदेन चुम्ब्यते’ इति रूपकस्य । तथा हि मुख इव पुष्प इत्यत्र सदृशस्य
पुष्पस्य प्रतिपत्तां मुखाधीयमानविशेषता पुष्पाश्रिता पूर्वमेव प्रतीतारस्यतयोपा-
रोहति । तेन मुखसामर्थ्याक्षिप्तया वध्वा कयापि भवितव्यमिति । सात्र लताभि-
धीयते । तस्मात्तैव वधूरित्याजसी रूपके प्रतिपत्तिः । उपमाप्रतिपत्तेस्त्वनाजसत्वं
मुखोपमिति सामर्थ्याक्षिप्तपुष्पगत रूपविशेषानुपयोगित्वात् । तथा चात्रोपमेये पुष्प-
विशेषे मुखोपमिति सामर्थ्याक्षिप्ते चुम्बनाधारत्वाद् न सालताया उपयोगोऽस्ति,
वध्वा एव तत्रोपयोगित्वात् । तेन वधूरत्र प्रधानम्, तदुपयोगिनी तु साललता
साललतैव वधूरित्यनया रूपकच्छायया संगतिः प्रतिपद्यत इति । तस्माद्यत्र
विशेषावसाये निमित्तमस्ति, तत्र रूपकं समासाभिहितोपमा बान्ध्यत्र संकर इति ॥

१. ‘अनिद्रं’ का० प्र०.

१. ‘साललताया’ स्यात्.

यथा—

‘सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः

कान्तेः कर्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासमूः ।

विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीप्यसाक्षात्क्रिया

प्राणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललानाचूडामणिः सा प्रिया ॥’

यत्र चैकत्र विषये आरोप्यं श्रौतं विषयान्तरे तु गम्यं तदप्येक-
विषयम् ।

यथा—

‘जंस्स रणन्तेउरए करे कुणन्तस्स मण्डलगालहम् ।

रससंमुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा ॥’

अत्र रणस्यान्तःपुरत्वारोपः श्रौतो मण्डलग्रलताया नायिकात्वं रिपु-
सेनायाश्च प्रतिनायिकात्वमर्थसामर्थ्यादवसीयते ।

अनेकविषयं यथा—

‘यस्या बीजमहंकृतिर्गुरुतरो मूलं ममेति ग्रहो

नित्यत्वस्मृतिरङ्कुरः सुतसुहृज्जात्यादयः पल्लवाः ।

स्कन्धो दारपरिग्रहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गतिः

सा मे त्वच्चरणार्हणापरशुना तृष्णालता लयताम् ॥’

यथा वा—

‘इन्द्रस्त्वं तव बाहू जयलक्ष्मीद्वारतोरणस्तम्भौ ।

खड्गः कृतान्तरसना रसना च मरस्वती राजन् ॥’

सौन्दर्यस्येति । अत्र तरङ्गिण्यादेरारोप्यस्य प्रियालक्षण एक एव विषयः । रह-

१. ‘यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वन्ते मण्डलग्रलताम् ।

रससमुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना ॥’ [इति च्छाया ।]

२. ‘जिह्वा’ रुद्रटे.

एवं च येऽन्ये रूपकप्रभेदा वर्ण्यन्ते ।

यथा—

‘ललनाः सरोरुहिण्यः कमलानि मुखानि केसैर्दर्शनैः ।

अधरैर्दलैश्च तासां नवविसनालानि बाहुलताः ॥’

इदं सहजावयवं रूपकम् ।

‘गजो नगः कुथा मेघाः शृङ्खलः पन्नगा अपि ।

यन्ता सिंहोऽपि शोभन्ते भ्रमरा हरिणास्तथा ॥’

इदमाहार्यावयवं च ।

‘अलिकुलकुन्तलभाराः सरसिजवदनाश्च चक्रवाककुचाः ।

राजन्ति हंसवसनाः संप्रति वापीविलासिन्यः ॥’

इदमुभयावयवमित्यादि ॥ ते न लक्षिताः, उक्तग्रहणेनैव संगृहीत-
त्वात् । एवंविधवैचित्र्यसहस्रसंभवाच्चातिप्रसङ्गः स्यात् ।

यदाह—

‘न पर्यन्तो विकल्पानां रूपकोपमयोरतः ।

दिङ्मात्रं दर्शितं धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥’

इति ।

इष्टार्थसिद्ध्यै दृष्टान्तो निदर्शनम् ।

इष्टस्य सामान्यरूपस्य विशेषरूपस्य वा प्राकरणिकस्यार्थस्य सिद्ध्यै
यो दृष्टान्तः स निर्दिश्यते प्राकरणिकोऽर्थोऽत्रेति निदर्शनम् ।

सामिति हास्यानाम् ॥ इष्टस्येति । उत्तरत्र विशेषस्य सामान्येन समर्थनेऽर्था-
न्तरन्यासत्वं वक्ष्यत इत्यत्रार्थादर्शस्य सामान्यरूपस्य विशेषरूपस्य चेति लभ्यते ।
ननु चार्थान्तरन्यासोऽपि निदर्शनलक्षणेन संग्रहीष्यते । किं तस्य पृथग्लक्षणकर-

यथा—

‘होह न गुणाणुराओ जडाण णवरं पसिद्धिसरणाण ।
किरपण्हुवह ससिमणी चन्दे पियामुहे दिट्ठे ॥’

यथा वा—

‘उपरि घनं घनपटलं दूरे दयिता तदेतदापतितम् ।
हिमवति दिव्यौषधयः कोपाविष्टः फणी शिरसि ॥’

यथा वा—

‘देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा ।
न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥’

यथा वा—

‘क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥’

णेनेत्याशङ्क्याह—यो दृष्टान्त इति । दृष्टोऽन्तो निश्चयो यत्र स दृष्टान्तः । निश्चयश्च विशेषादेव सम्भवतीति विशेषरूप एवासां । तेन ‘यत्र सामान्यस्य विशेषस्य वा विशेषेण समर्थनं तन्निर्दर्शनम् । यत्र तु विशेषस्य सामान्येन समर्थनं सोऽर्थान्तरन्यासः’ इति विवेक उत्पद्यते ॥ होह न गुणाणुराओ इति । अत्र सामान्यं विशेषेण साध्यते ॥ उपरीति । अत्र विशेषो विशेषेण साध्यते ॥ देवीभावमिति, क सूर्येति, अत्युच्चपदाध्यास इति । उदाहरणत्रयस्यायमभिप्रायः । यथा कश्चित्प्रतिवस्तूपमा, प्रकारद्वयेन निर्दर्शना च पृथक् लक्षिता तथा न लक्ष्यत इत्यर्थः । निर्दर्शनलक्षणेनैव व्याप्तत्वात् । तथा हि ‘देवीभावं—’ इति ‘क सूर्य—’ इत्युदाहरणद्वये विशेष एव दृष्टान्तेन साध्यमान उपलभ्यते ॥ ननु प्रतिवस्तूपमान्तर्भवतु निर्दर्शने । निर्दर्शनाविशेषस्तु कथमन्तर्भविष्यति । तस्य

१. ‘भवति न गुणानुरागो जडानां केवलं प्रसिद्धिसरणानाम् ।

..... शशिमणिचन्द्रे प्रियामुखे दृष्टे ॥’ [इति श्रद्धाया]

यथा वा—

‘अत्युच्चपदाध्यासः पतनायेत्यर्थशालिनां शंसत् ।

आपाण्डु पतति पञ्च तरोरिदं बन्धनग्रन्थेः ॥’

एते साधर्म्येण निदर्शनप्रकाराः ॥

वैधर्म्येणापि यथा—

‘गुणानामेव दौरात्स्याद्भुरि धुर्यो नियुज्यते ।

असंजातकिणस्कन्धः सुखं जीवति गौर्गलिः ॥’

‘तवाहवे साहसकर्मनर्मणः पाणिं कृपाणान्तिकमानिनीषतः ।

भटाः परेषां विशरारुतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥’

इति ॥

प्रकृताप्रकृतानां धर्मक्यं दीपकम् ।

बहुवचनं समस्तव्यस्तपरिग्रहार्थम् । तेन प्रकृताप्रकृतानां प्राकरणि-
काप्राकरणिकानामर्थादुपमानोपमेयत्वेन प्रकृतानामप्रकृतानां च केवलानां
धर्मः क्रियादिर्यदैक एव प्रयुज्यते तदा दीपवदेकस्थानस्थमनेकदीपना-
दीपकम् ।

‘अभवद्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः’ इत्येवंलक्षणत्वात् । अत्रोच्यते—क सूर्य-
स्यार्द्रा दार्ष्टान्तिके वस्तुसंबन्धस्य असंभवः, दृष्टान्ते वा, अल्पविषयमस्या सूर्यवं-
शस्य वर्णनमसंभवदिति दार्ष्टान्तिके वस्तुसंबन्धस्यासंभव इति चेत्, न । यत्र
वाक्येऽसंभवज्ञेयार्थः प्रतिपद्यते, तत्र कथमभवद्वस्तुसंबन्धना । स्यादेवं यदि प्रति-
पद्यमानस्यार्थस्य वाक्ये कश्चिदसंबन्धः स्यात् । तस्माच्च दार्ष्टान्तिके वस्तुसंबन्ध-
स्यासंभवः । दार्ष्टान्तिकप्रतिबिम्बरूपत्वाच्च दृष्टान्तस्य दृष्टान्तेऽप्ययमेव न्यायः ।
‘उदयति विततो ध्वरश्चिरमरज्जौ—’ इत्यादौ तु अतिशयोक्तिमेदत्वं वक्ष्यते । ‘अत्यु-
च्चपदाध्यासः’ इत्यत्र तु सामान्यं दृष्टान्तेन समर्थ्यते । साक्षात्क्रियापि तदर्था-

१. ‘शर्मणः’ का० प्र०. ‘साहसकर्मणा शर्मं सुखं यस्मेति विग्रहः’ इत्युदाहरण-
चन्द्रिका.

यथा—

‘चन्द्रमऊर्णहिं निसा णलिणी कमलेहिं कुसुमगुच्छेहिं लया ।
हंसेहिं सरयसोहा कवकहा सज्जणेहिं कीरइ गरुई ॥’

अत्र काव्यकथा प्रकृता शेषाण्यप्रकृतानि । गुरुकीकरणमेका क्रिया ।

न्वयख्यापनं कुर्वतीति न दृष्टान्तात्प्रच्यवत इति चन्द्रमऊर्णहिं इति । चन्द्रमयूखादीनामपि न निशादिना विना कोऽपि परभागलाभः । सज्जनानामपि काव्यकथा विना कीदृशी साधुजनता । चन्द्रमयूखैश्च निशाया गुरुकीकरणं भास्वरत्वसेव्यतादि यत्क्रियते, कमलैर्नलिन्याः शोभा परिमललक्ष्म्यादि, कुसुमगुच्छैर्लताया अभिगम्यत्वमनोहरत्वादि, हंसैः शारदशोभायाः श्रुतिसुखकरत्वमनोहरत्वादि, तत्सर्वं काव्यकथायाः सज्जनैरित्येतावानयमर्थो गुरुकीक्रियते इत्येतद्दीपकबलाच्चकास्ति । कथाशब्द इदमाह—आसतां तावत्काव्यस्य केचन सूक्ष्मा विशेषाः, सज्जनैर्विना काव्यकथा काव्यमित्येष शब्दोऽपि विभ्वंसते । तेषु तु सत्सु आस्तां सुभगं काव्यं काव्यशब्दस्य व्यपदेशभागपि शब्दसंदर्भमात्रं तथा तथा तैः क्रियते यथादरणीयतां प्रतिपद्यते ॥ ननु यदि क्रियापदोपनिबन्धो दीपकम्, तर्हि न तदलंकारः । क्रियापदे हि सति वाक्यपरिसमाप्तिः प्रतीयते, न पुनरर्थातिशयः, विना क्रियापदं वाक्यमेव किञ्चिन्नास्ति यदवोचाम । ‘सविशेषणमाख्यातं वाक्यम्’ इति आख्यातशब्देन चात्राख्यातानां पदमुच्यते, तस्यैव क्रियावाचकत्वात् । तेनात्र कुतः कस्यातिशयः, शास्त्रारम्भवैयर्थ्याच्च । तथा हि—अलंकारशून्यं काव्यं मा भूदिति कवीनामलंकारव्युत्पत्तिः क्रियते । क्रियापदस्य च दीपकत्वे सर्वं काव्यं सालंकारमिति नार्थोऽनेन ग्रन्थेन । अलंकारभेदप्रज्ञापनार्थोऽयं ग्रन्थ इति चेत्, तेनैव तावज्ज्ञापितेन कोऽर्थः सर्वथा सालंकारं काव्यं विधेयम् । तत्र यदलंकारान्तरं काकतालीयेन भवति तदा शोभनमेव, नो चेद्दीपकमवस्थितमेव । किं च संकरस्योच्छेदप्रसङ्गाच्च क्रियापदं दीपकालंकारः । पृथक् पृथक् लब्धात्मनामलंकाराणामेकवाक्यसंसर्गं संकरः । न च क्रियापदस्य दीपकत्वे रूपकादयोऽलंकारा दीपकात्पृथगात्मानं लब्धुमुत्सहन्ते । तस्माच्च क्रियापदं दीपकम् । सत्यम् । न क्रियापदमात्रमस्माकं दीपकम् । किं तु

१. ‘चन्द्रमयूखैर्निशा नलिनी कमलेः कुसुमगुच्छैर्लता ।

हंसैः शारदशोभा काव्यकथा सज्जनैः क्रियते गुरुकी ॥’ [इति च्छाया]

का० शा० २०

यथा वा—

‘मदो जनयति प्रीतिं सानङ्गं मानभङ्गुरम् ।

स प्रियासंगमोत्कण्ठां सासङ्गां मनसः शुचम् ॥’

अत्र मदादौ यत्प्राकरणीकतया विवक्ष्यते तदुपमेयं शेषाण्युपमानानि । न च क्रमैकत्वमुपमां रुणद्धीति वाच्यम् ।

‘राम इव दशरथोऽभूद्दशरथ इव रघुरजोऽपि रघुसदृशः ।

अज इव दिलीपवंशश्चित्रं रामस्य कीर्तिरियम् ॥’

इत्यादौ क्रमैकत्वेऽप्युपमादर्शनात् ।

प्रकृतानां धर्मैक्यं यथा—

‘पाण्डुक्षामं वदनम्—’ इति ।

यथा वा—

‘हंसाण सरोहिं सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं ।

अण्णोण्णं विय एए अप्पाणं णवर गरुअन्ति ॥’

बहुभिः समानजातीयैः कारकविशेषैरभिसंबध्यमानम् । तस्य चानेकेष्वर्थेष्वभिसंबध्यमानस्यार्थादन्वयिरूपं यत्तत्साम्यमुच्यते । प्राकरणिकाप्राकरणिकत्वाभ्यां च तेषामर्थानामुपमानोपमेयभावो गम्यमानो न श्रौतः । अत एव हीपकमुपमातो भिद्यते । यत्रापि प्राकरणिका एव अप्राकरणिका एव वा पदार्था एकधर्मानुगता वर्ण्यन्ते, तत्रापि तेषां परस्परं किञ्चित्साम्यं विज्ञेयमेव ॥ ननु रुद्रटप्रभृतिभिर्वास्त्वभेदतयापि हीपकं प्रतिपादितम्, तत्र च कथमौपम्यं स्यादित्याशङ्क्य निदर्शयति—मद इति । मदः दुरादिपानविकारविशेषः । मानभङ्गुरं मानभङ्गनशीलम् । यद्वा मानो भङ्गुरो यत्रेति समासः ॥ क्रियादेर्धर्मस्यैकस्यैव वाक्यार्थेष्वनेकेष्वपि साधारणतयोपाधीयमानत्वादत्रौपम्यं बलादापतति । तत्रापि यद्विषयितं तदुपमेयमितरस्तूपमानमिति । अत एव रुद्रटोऽपि औपम्यसमुच्चयोऽपि हीपकमेव दुस्त्यस्वभावत्वादिति ॥ हंसाणेति । अत्र हंसानां श्रीः सरोभिः सरसां च हंसैः

१. ‘हंसानां सरोभिः श्रीः सार्वतेऽथ सरसां हंसैः ।

अन्योन्यमेवेते आत्मानं केचनं गुरुकुर्वन्ति ॥’ [इति षष्ठ्या ।]

अप्रकृतानां यथा—

‘कुमुदकमलनीलनीरजालिललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः का ।

अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे त्वदाननस्य ॥’

‘स्विद्यति कूणति वेल्लति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक् ।

अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥’

इत्यादौ जातेरेव चमत्कारो न दीपकस्येति कारकदीपकं न लक्ष्यते ।

सामान्यविशेषे कार्ये कारणे प्रस्तुते तदन्यस्य तुल्ये तुल्यस्य चोक्तिरन्योक्तिः ।

सामान्ये प्रस्तुते तदन्यस्य विशेषस्य, विशेषे सामान्यस्य, कार्ये

सार्यत इति साधारणक्रियया एकयैव हंससरसोः प्राकरणिकयोः संबन्ध इति अन्योन्यनामालंकारो न दीपकतामतिक्रामति ॥ यथा वा—‘कण्ठस्य तस्मात्सुन्दर-
बन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निखलस्य । अन्योन्यशोभाजननाद्भूष साधारणो भूषणभूषणभावः ॥’ इति । अत्र कण्ठमुक्ताकलापयोः प्राकरणिकयोरन्योन्यं भूष्यभूषणभाव इति ॥ कुमुदेति । अत्र कुमुदाशीनि अमृताशीनि चाप्राकरणि-
कानि दृशोराननस्य च प्रकृतस्य वर्ण्यमानत्वात् । यथा वा—‘वैर्दृष्टा सा न वा दृष्टा मुषिताः सममेव ते । हतं हृदयमेकेषामन्येषां जन्मनः फलम् ॥’ अत्र प्रियतमां प्राकरणिकीं प्रति अवलोकयितुणामनवलोकयितृणां च प्राकरणिकानां मुषितत्वमेको धर्म इति । एवं च तुल्ययोगिता पृथक् न वाच्या इति । ननु कार-
कदीपकमन्यैवकं तत्किं नोच्यते इत्याशङ्काह—स्विद्यतीत्यादि ॥ अप्रस्तु-
तस्येति । उपवर्णनावसरादपेतत्वादप्राकरणिकस्येत्यर्थः । अभिधानमिति । स्तुतिनिन्दोभयानुभयरूपम् ॥ ननु चाप्रस्तुतपदार्थस्वरूपोक्तावसंबद्धभाषिता नालंकारगन्धोऽपि । तथा हि । पूर्वतोपवर्णनायां कः समुद्रस्वरूपमुपवर्णयेत् । उपवर्णने वा छिष्टविगर्हणमवश्यंभावीत्याशङ्का, अन्योक्तिसन्दार्थं प्रकटीचिकीर्षुरा-

कारणस्य, कारणे कार्यस्य, सदृशे सदृशस्य चान्यस्याप्रस्तुतस्योक्तिरभिधानमन्योक्तिः । अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेप इत्यर्थः ।

यथा—

‘ऐरावणं स्पृशति मन्त्रयते मरुद्भि-

र्वज्रं परामृशति पश्यति योधसार्थान् ।

मेरोस्तटानि विषमीकुरुते महेन्द्र-

स्त्वच्छङ्कया निशि न याति नरेन्द्र निद्राम् ॥’

अत्र त्वयुशुक्ते न कश्चित्सुखं शेते इति सामान्ये प्रस्तुते विशेष उक्तः ।

‘अहो संसारनैर्घृण्यमहो दौरात्म्यमापदाम् ।

अहो निसर्गजिह्मस्य दुरन्ता गतयो विधेः ॥’

अत्र कापि वस्तुनि विनष्टे विशेषात्मनि प्रस्तुते दैवस्वातन्त्र्यं सर्वत्र सामान्यरूपमप्रस्तुतं वर्णितम् ।

‘ये यान्त्यभ्युदये प्रीतिं नोज्झन्ति व्यसनेषु च ।

ते बान्धवास्ते सुहृदो लोकः स्वार्थपरोऽपरः ॥’

अत्र जरासंधः कार्यरूपां श्रद्धेयवचनतां प्रस्तुतामात्मनोऽभिव्यक्तुं सुहृद्बान्धवरूपत्वमप्रस्तुतं कारणं वर्णयति ।

ह—अप्राकरणिकस्याभिधानेनेत्यादि । सान्तरेण शब्दव्यापारेण गोचरीक्रियमाणः प्राकरणिको योऽर्थस्तेन सहाप्रस्तुतस्य कार्यकारणभावादौ संबन्धे सति सहृदयद्वयावर्जकमलंकाररूपत्वमेतस्या इत्यर्थः । तुल्ये प्रस्तुते यत्र तुल्यस्याप्रस्तुतस्याभिधानं तत्र विशेषो विशेषेण प्रतीयत इति पूर्वोभ्यो भेदः । अन्योक्तौ च यद्वाच्यं तस्य कदाचिद्विवक्षितत्वं कदाचिदविवक्षितत्वं कदाचिद्विवक्षिताविवक्षितत्वमिति त्रयी बन्धच्छाया । तत्र विवक्षितत्वं यथा—

१. ‘अप्रस्तुतप्रशंसायां’ ध्वन्यालोकः.

‘संगं अप्परियायं कुच्छुहलच्छिविरहियं महुमहणस्स उरम् ।

सुमरामि महणपुरओ अमुद्धयन्दं व हरजटापम्मारम् ॥’

अत्र जाम्बवान् वृद्धसेवाचिरजीवित्वव्यवहारकौशलदौ मन्त्रिताकारणे प्रस्तुते कौस्तुभलक्ष्मीविरहितहरिवक्षःस्मरणादिकमप्रस्तुतं कार्यं वर्णयति ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्याभिधाने द्वौ प्रकारौ । श्लिष्टविशेषणता, सादृश्यमात्रं वा तुल्यान्तरस्याक्षेपहेतुः ।

यथा—

‘नालस्यप्रसरो जडेप्पवपि कृतावासस्य कोशे रुचि-

र्दण्डे कर्कशता मुखे च मृदुता मित्रे महान्प्रश्रयः ।

आमूलं गुणसंग्रहव्यसनिता द्वेषश्च दोषाकरे

यस्यैषा स्थितिरम्बुजस्य वसतिर्युक्तैव तत्र श्रियः ॥’

अत्राप्रस्तुतेनाम्बुजेन तुल्यविशेषणबलात्तुल्यः सत्पुरुष आक्षिप्यते ॥

‘पराधे यः पीडामनुभवति भङ्गेऽपि मधुरो यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः । न संप्राप्तो वृद्धिं यदि स मृशमक्षेत्रपतितः किमिक्षोर्दोषोऽसौ न पुनरगुणाया मरुभुवः ॥’ इक्षौ पीडनं पीडा, सत्पुरुषे तु परार्थाद्यते तदर्थं क्लेशः । भङ्गोऽपीक्षौ ग्रन्थित्रोटनम्, सत्पुरुषे तु धनाभावनिमित्तो विप्लवः । इक्षोर्माधुर्यमास्वाद्यलक्षणो गुणः, सत्पुरुषे त्वनुल्बणत्वम् । इक्षोर्विकारः शर्करागुडखण्डादि, सत्पुरुषे तु चित्तविक्रिया । न हि सत्पुरुषा विकृत्यवस्थायामप्यसेव्याः । उल्बणत्वाभावात् । इक्षोरक्षेत्रमृशम्, सत्पुरुषे निर्विवेकस्वाम्यादिस्थानम् ॥ यथा वा—‘अमी ये दृश्यन्ते ननु सुभगरूपाः सफलता भवत्येषां यस्य क्षणमुपगतानां

१. ‘स्वर्गमपारिजातं कौस्तुभलक्ष्मीविरहितं मधुमयनस्योरः ।

स्मरामि मयनपुरतोऽमुग्धचन्द्रं च हरजटाप्राग्मारम् ॥’ [इति च्छाया ।]

२. ‘अपारिजार्जं कौत्सुह’ सेतौ.

‘आदाय वारि परितः सरितां मुंखेभ्यः

किं तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन ।

क्षारीकृतं च वडवावैदने हुतं च

पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥’

अत्रार्णवस्य गर्हणयान्यायोपार्जितधनत्वादिप्रतीयमानसादृश्यः कश्चि-
त्पुरुष आक्षिप्यते ॥

विशेष्यश्लिष्टता तु अन्योक्तिप्रयोजकतया न वाच्या ।

विषयताम् । निरालोके देशे कथमिदमहो चक्षुरधुना समं जातं सर्वैर्न सममथ
वान्यैरवयवैः ॥’ नन्विति । यैर्जगदिदं भूषितमित्यर्थः । यस्य चक्षुषो विषयतां
क्षणं गतानामेषां सफलता भवति तदिदं चक्षुरिति संबन्धः । आलोको विवे-
कोऽपि । न सममिति । हस्तो हि वरं स्पर्शादानादावप्युपयोगी । अवयवैरिति ।
अतितुच्छप्रायैरित्यर्थः । अत्र अविचारकजनाकुले काले कश्चिन्महापुरुषः कुस्वा-
मिभिरितरजनसमसत्कारतया ततोऽपि चाप्रयोजनया न्यूनसत्कारतया खली-
क्रियमाणः प्रस्तुतः ॥ यथा च—‘प्राणा येन समर्पितास्तव बलाद्येन त्वमुत्था-
पितः स्कन्धे यस्य त्विरं स्थितोऽसि विदधे यस्ते सपर्यां पुरः । तस्यास्य स्मित-
मात्रकेण जनयञ्जीवापहारक्रियां भ्रातः प्रत्युपकारिणां धुरि परं वेताललीलायसे ॥’
अत्र यद्यपि सारूप्यवशेन कृतघ्नः कश्चिदन्यः प्रस्तुत आक्षिप्यते, तथाप्यप्रस्तु-
तस्य वेतालवृत्तान्तस्यापि चमत्कारकारित्वं न ह्यचेतनोपालम्भवदसंभाव्यमानोऽ-
यमर्थ इति । एषु वाच्यं विवक्षितस्वरूपमेव, न तु प्रस्तुतम् । आद्ययोर्द्वयोर्महा-
गुणस्याविषयपतितत्वादप्राप्तपरभागस्य, तृतीये च कृतघ्नस्य कस्यचित्स्वरूपं वर्ण-
यितुं तात्पर्येण स्तुतमिति ॥ अविवक्षितत्वं यथा—‘कस्त्वं भोः कथयामि देवह-
तकं मां विद्धि श्लाघोटकं वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
वामेनात्र वटस्तमम्बवज्रजनः सर्वात्मना सेवते न च्छायापि परोपकारकरणे भार्य-
स्थितस्यापि मे ॥’ कथयामीत्यादि प्रत्युक्तिः । अनेन पदेनेदमाह—‘अकथनीय-

१. ‘शतेभ्यः’ प्राग्लिखितम्. २. ‘वदने’ का० प्र०.

३. ‘न सममित्यर्थः’ ख.

यथा—

‘पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यथोऽपि

यायाद्यदि प्रणयनेन महानपि स्यात् ।

अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं

केनापि दिक्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥’

अत्र पुरुषोत्तमशब्दस्यार्थद्वयवाचकत्वेऽपि सत्पुरुषचरितस्य प्रस्तुत-
त्वादभिधा एकत्र नियन्त्रितेति सत्पुरुष एव वाच्यो न विष्णुः, तच्चरि-
तस्याप्रकृतत्वात् । तत्प्रतीतिस्तु शब्दशक्तिमूलात् ध्वनेरेव । यद्यपि च

मेतत्, श्रूयमाणं हि निर्वेदाय भवति, तथापि तु यैश्चतुर्बन्धस्तत्कथयामि’ ।
वैराग्यादिति । काका देवदूतकमित्यादिना च सूचितं ते वैराग्यमिति यावत् ।
साधु विदितमित्युत्तरम् । कस्मादिति वैराग्ये हेतुप्रश्नः । इदं कथ्यत इत्यादि सनि-
र्वेदस्मरणोपक्रमं कथं कथमपि निरूपणीयतयोत्तरम् । वामेनेति । अनुचितेन
कुलादिनोपलक्षित इत्यर्थः । बट इति । छायामात्रकरणादेव फलदानशून्यादुद्धर-
कन्धर इत्यर्थः । छायापीति । साखोटको हि शमशानामिज्ज्वालीढलतापल्लवा-
दिस्तरविशेषः । न हि वृक्षविशेषेण सहोक्तिप्रत्युक्ती संभवत इति अविषक्षिताभि-
धेयेनैवानेन श्लोकेन समृद्धाद्यत्पुरुषसमीपे वासिनो निर्धनस्य कस्यचिन्मनस्त्रिनः
परिदेवितं तात्पर्येण वाक्यार्थाकृतमिति प्रतीयते ॥ विषक्षिताविषक्षितत्वं यथा—
‘उत्प्लवजायाए अशोहिणीए फलकुसुमपत्ररहिभाए । बोरीए वडं दन्तो पामर हो
हो हसिज्जिहसि ॥’ अत्र वाच्योऽर्थो नात्यन्तं संभवी नै वासंभवीति वा न वक्तुं

१. ‘लेदपि’ का० प्र०

१. ‘यदि निर्वन्ध’ ध्वन्यालोकलोचने. २. ‘फलदानादिशून्या’ ध्वन्यालोकलोचने.

३. ‘उत्प्लवजाताया अशोभिन्वाः फलकुसुमपत्ररहितायाः ।

वदथां हसि ददत्पामर भो भो हसिष्यते ॥’ [इति छाया ।]

४. ‘हो ओहसिज्जिहसि’ ध्वन्यालोकै. ‘५. ‘वाण्य एव निवभो नास्तीति’ ध्वन्या-
लोकलोचने.

सत्पुरुषस्य विष्णोरिव विश्वोद्धरणशक्तिर्नास्ति, तथापि गुणवृत्त्या संभवतीति न दोषः ॥

शक्यम्, व्यङ्ग्यस्यापि भावात् । तथा हि—उत्पद्यजाताया इति न तथा कुलोद्भूतायाः । अशोभनाया इति लावण्यरहितायाः फलकुसुमपत्ररहिताया इति । एवंभूतापि कावित्वुत्तिणी वा आत्रादिपक्षपरिपूर्णतया संबन्धिवर्गपोषिका वा परिरक्ष्यते । बदर्या वृत्तिं ददत्पामर भो भो हसिष्यसे । सकललोकैरिति भावः ॥ यथा वा—‘सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक्किं भूयसोक्तेन वा । सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे यद्वारणोऽद्याप्यसावन्तःशून्यकरो निषेव्यत इति भ्रातः क एष प्रहः ॥’ रसनाविपर्ययोऽसत्यभाषित्वमपि । चापसमश्रोतव्यश्रवणमपि । मदो गर्वोऽपि । शून्यकरत्वमपि । अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्यासेवने न हेतुः कर्णचापलं तु हेतुः मदः प्रत्युत सेवने निमित्तमिति ॥ ननु यत्राप्रस्तुतं वस्तु प्रस्तुतार्थानुबन्धि कथ्यते, तत्र यद्यन्योक्तित्वमभिधीयते, तदा सहस्रमायप्रयाणे भटीनां प्रियविरहोत्कण्ठितानामनेकविधव्यापारोपवर्णने भूतकालसंबन्धिनी प्रस्तुते ‘औत्सुक्यगर्भा भ्रमतीव दृष्टिः पर्याकुला क्वापि मतिः प्रयाति । निरत्ययप्रेमनिबन्धनं च वियोगकाले द्रवतीव चेतः ॥’ इत्यप्रस्तुतार्थामिधायिनि श्लोकान्तरे । तथा समुद्रेण रामं प्रति—‘त्वयैव मह्यमियं स्थितिर्दत्ता । यामनुपालयता मया भवान्विष्णुरारोषितः’ इति प्रस्तुत्योपन्यस्ते ‘विभसन्तरभक्खडरं मभरन्दरमुडुमायमुहलमहुभरम् । उडणा दुमाण दिज्जेन्ति हीरह न उडणा अप्पण चिअ कुसुमम् ॥’ इत्यप्रस्तुतार्थप्रतिपादके छन्दोन्तरे च अन्योक्तित्वप्रसङ्गः । अत्र हि तद्वये उपवर्ण्यमानेनाप्रस्तुतेनार्थेन वृत्तान्तरोपनिबद्धः प्रस्तुतोऽर्थोऽनुसंबन्ध्य मैवम् । यत्र हि तस्मिन्नेव वाक्येऽभिधीयमानेनाप्रस्तुतेनार्थेन शब्दानुरूपारूढस्यापि प्रस्तुतस्यार्थस्य सारूप्यादि-

१. ‘कुलोद्भूता’ ध्वन्यालोकलोचने.

२. ‘विकसद्भजःकलुषं मकरन्दरसाध्यातमुखरमधुकरम् ।

ऋतुना द्रुमाणां दीयते द्विषते न पुनः(सदा)रात्मनैव कुसुमम् ॥’ [इति च्छाया ।]
(आ० इ स्क० ११) सेतुटीकानुसारेण. ३. ‘उडुणा’ सेतौ. ४. ‘दिज्जह’ सेतौ.
५. ‘उणो तमप्पण’ सेतौ. ६. ‘इत्तदये’ स्वाद. ७. ‘बप्पमेवेति चेद, मैवम्’ स्वाद.

अन्योक्तिश्च कचित्स्तुतिरूपा ।

यथा—‘नालस्य प्रसर—’ इति ।

कचिन्निन्दारूपा ।

यथा—‘आदाय वारि—’ इति ।

भिराक्षेपः सोऽन्योक्तविषयः, यत्र त्वेकस्मिन्नेव वाक्ये वाक्यद्वये वा समर्थसमर्थकतया बिम्बप्रतिबिम्बभावेन वा प्रस्तुताप्रस्तुतयोरभिधयैव संस्पर्शो वाक्यैकवाक्यता च सोऽर्थान्तरन्यासस्य निदर्शनस्य वा विषयः । एवं च ‘आत्सुक्यगर्भा—’ इत्यादौ यद्यपि श्लोकान्तरे समर्थस्य वस्तुन उपक्रान्तत्वात् श्लोकान्तरेण तथाभूतमप्रस्तुतमेव प्रस्तुतार्थाभिसंबन्धि वस्तूपनिबध्यते, तथापि नान्योक्तिरिति वक्तव्यम् । अपि त्वर्थान्तरन्यास एवासौ । अत्र हि वृत्तान्तरेणोपक्षितो योऽसौ भटीनां वियोगजनितो व्यापारो भूतकालसंबन्धी विशेषभूतः स कालमात्रसंबन्धिना सकलवियोगिनीव्यापारेण सामान्यरूपेण समर्थितः ॥ यद्यप्युत्प्रेक्षाप्यत्रास्ते, तथापि प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायोऽत्रानुसर्तव्यः । यद्वा संकर एवास्तु, न तावदन्योक्तिरियम् । तथा ‘वियसन्तरअरकैडरं’ इत्यत्रापि वृत्तान्तरोपनिबन्धनोपस्थितेऽर्थे रामसमुद्रव्यापाररूपे वृत्तान्तरेण ऋतुद्वयव्यापारात्मनस्तत्प्रतिबिम्बस्य निदर्शितत्राग्निदर्शनालंकारतैव । ‘विकसद्गजः कर्बुरं मकरन्दस्रग्ध्मातमुखरमधुकरम् । ऋतुद्वयमाणां दीयते हियते न पुनरात्मनैव कुसुमम् ॥’ इत्यर्थः । ऋतुरत्र वसन्तः । कुसुममिति जातावेकवचनम् ॥ अथात्र कोऽलंकारः—‘लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महान्खीकृतः खँच्छन्दस्य खँखं जनस्य वसतश्चिन्तानलो दीपितः । एषापि स्वयमेव तुल्यरमणाभावाद्दराकी हता कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्व्यास्तनुं तन्वता ॥’ द्रविणशब्देन सर्वस्वप्रायत्वमनेकस्वकृत्योपयोगित्वमुक्तम् । गणित इति । चिरेण हि यो व्ययः संपद्यते न तु विद्युदिव झटिति, तत्रावश्यं गणनया भवितम् । अनन्तकालनिर्माणकारिणोऽपि (तु) विधेर्न विवेकलेशोऽप्युदभूदिति परमस्याप्रेक्षावत्त्वम् । अत एवाह—क्लेशो महा-

१. ‘खखर’ सेतौ. २. ‘न्दरसा’ स्यात्. ३. ‘ऋतुना’ स्यात्. ४. ‘खँच्छन्दं चरतो’ ध्वन्यालोके. ५. ‘सखीजनस्य’ ध्वन्यालोके. ६. ‘हृदये चिन्ताज्वरो निमित्तः’ ध्वन्यालोके. ७. ‘योग्यो यः’ ध्वन्यालोकलोचने. ८. ‘मस्य प्रेक्षा’, ‘मस्योत्प्रेक्षा’ ध्वन्यालोकलोचने.

कचिदुभयरूपा ।

यथा—

‘निष्कन्दाभरविन्दिनीं स्वपुटितोद्देशं कशेरुस्वर्लीं
जम्बालाविलम्बु कर्तुमित्रा सूते वराही सुतान् ।

निति । अनेन प्रत्युतानर्थप्राप्तिरुक्ता । एवमपि यदि परस्योपकारः स्यात्तदा को दोष इत्याशङ्क्याह—स्वच्छन्दस्येति । परार्थोऽपि न कश्चित् । यतो विशृङ्खलस्य जनस्यैतदभिलाषजननेन प्रथमेऽभिलाषो द्वितीये चिन्तनमिति । चिन्तानलो दीपितः । येन सर्वमन्यत्परित्यज्यैतत्प्राप्त्युपायान्वेषणपरः संजातः । न चाप्यस्या कश्चित्स्वार्थोऽनर्थलावण्यमुन्दरतरतनुलतानिर्माणे प्रत्युत समुचितबलभलाभाभा-
वाद्संप्राप्तसंभोगविफलमनोरथवञ्चितैवेयं वराकीत्याह—एषापीति । यत्स्वयं निर्मायते तदेव च निहन्यत इति महद्वैशसमपिशब्देनैवकारेण चोक्तम् । कोऽर्थ इति । न स्वात्मनो न लोकस्य न निर्मितस्येत्यर्थः ॥ निन्दाद्वारिका स्तुतिरत्र प्रतीयत इति व्याजस्तुतिरिति केचित् । तच्च न चतुरस्रम् । यतोऽस्याभिधेयस्यैतद-
लंकारस्वरूपमात्रपर्यवसायित्वेन सुच्छिष्टता । तथा हि—न तावदयं रागिणः कस्यचिद्विकल्पस्तस्य एषापि इत्येवंविधोक्तयनुपपत्तेः । रागिणो हि वराकी हता इति कृपालिङ्गितममङ्गलोपहतं चानुचितं वचनम् । तुल्यरमणाभावादिति स्वात्म-
न्यत्यन्तमनुचितम् । आत्मन्यपि हि तद्रूपासंभावनायां रागितायां च पशुप्रा-
यत्वं स्यात् । नापि नीरागस्य तस्यैवंविधविकल्पपरिहारैकव्यापारत्वात् । ननु च रागिणोऽपि कुतश्चित्कारणात् परिगृहीतकतिपयकालव्रतस्य वा, रावणप्रायस्य वा सीतादिविषये, दुष्टान्तप्रायस्य वा निर्शातजातिविशेषे कुन्तलादौ किमियं स्वसौ-
भाग्याभिमानगर्भा तैस्तुतिगर्भा चोक्तिर्न भवति । वीतरागस्यापि बानादिकाल-
भ्यस्तरागवासनादिबासिततयामच्यस्थत्वेनापि तां वस्तुतस्तथा पश्यतो नेयमु-
क्तिर्न संभाव्या । न हि वीतरागो विपर्यस्तान् भावान् पश्यति । न ह्यस्य वीणा-
कणितं काकरटितकल्पं भाति । तस्मात्प्रस्तुतानुसारेण उभयस्यापीयमुक्तिरुप-

१. ‘न’ नास्ति लोचने. २. ‘च’ ध्वन्यालोके नास्ति. ३. ‘शकुन्तलादौ’ ध्वन्या-
लोकलोचने. ४. ‘कत स्तुतिगर्भोक्ति’ ध्वन्यालोकलोचने. ५. ‘न’ लोचने तु नास्ति.
६. ‘प्रतिभाति’ लोचने.

दंष्ट्रायां चतुर्णवोर्मिपटलैराघ्रावितायामियं

यस्या एव शिश्नोः स्थिता वसुमती सा पुत्रिणी पोत्रिणी ॥'

अत्र पूर्वार्धे निन्दा, अपरार्धे तु स्तुतिः ॥

कचिदनुभयरूपा ।

यथा—

‘इतो वसति केशवः पुरमितस्तदीयद्विधा-

मितोऽपि शरणागताः शिखरिपक्षिणः शेरते ।

इतोऽपि बडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-

रहो विततमूर्जितं भरसहं च सिन्धोर्वपुः ॥’

अत्र निन्दा स्तुतिर्वा विस्मयोक्तावेवास्तमयत इत्यनुभयरूपा ॥

यते । अन्योक्तावपि ह्यप्रस्तुतः संभवबोधार्थं वक्तव्यः । न हि तेजसीत्यमन्योक्ति-
र्भवति—‘अहो धिक् ते कार्ण्वर्यम्’ इति । सै परं प्रस्तुतपरतयेति नात्रासंभवः,
किं तर्हि सुष्ठुष्टैवेति । सत्यमेतत् । किंतु न ह्ययं श्लोकः क्वचित्प्रबन्ध इति
श्रूयते, येन तत्प्रकरणानुगुणार्थतास्य परिकल्प्यते तस्मादन्योक्तिरेवेयम् । यस्मा-
दनेन वाच्येन गुणीकृतात्मना निःसामान्यगुणावलेपाध्यातस्य निजमहिमोत्कर्ष-
जनितसमत्सरजनज्वरस्य विशेषज्ञमात्मनो न किञ्चिदेवापरं पश्यतः परिदेवितमे-
तदिति प्रकाश्यते । निःसामान्येनेति निजमहिमेति विशेषज्ञमिति परिदेवितमिति
अमीषां चतुर्णां वाक्यखण्डानामर्थस्य क्रमेण पादचतुष्टयतात्पर्यतया प्रतीयमान-
त्वात् । तथा चायं विनिश्चयवृत्त्यन्ते धर्मकीर्त्याचार्यस्य श्लोक इति प्रसिद्धिः ।
एतदर्थसंसूचकश्चापरो हि स्फुट एव तस्य श्लोको विद्वद्भिः परिपठ्यते । यथा—
‘अनध्यवसितावगाहनमनल्पवीक्षकिनाप्यदृष्टपरमार्थतत्त्वमधिकाभियोगैरपि । मत्तं
मम जगत्सल्लब्धसदृशप्रतिग्राहकं प्रयास्यति पयोनिधेः पय इव खदेहे जराम् ॥’
अवगाहनमध्यवसितमपि न यत्र, आस्तां तस्य संपादनम् । परमं यदर्थतत्त्वं

१. ‘अप्रस्तुतप्रशंसायामपि’ लोचने. २. ‘सा’ लोचने. ३. ‘दप्रस्तुतप्रशंसेय’
धन्यालोके. ४. ‘न्येति’ लोचने.

व्यङ्ग्यस्योक्तिः पर्यायोक्तम् ।

व्यङ्ग्यस्य प्रतीयमानस्यार्थस्य अभिधानं यत्पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेण कथनं पर्यायोक्तम् । अत एव चान्योक्तेरस्य भेदः । न हि तत्र गम्यमानस्यार्थस्य भङ्ग्यन्तरेणाभिधानम्, अपि त्वप्रस्तुतद्वारेण तस्या-
क्षेप इति ।

यथा—

‘शत्रुच्छेददृढेच्छस्य मुनेरुपस्थगामिनः ।

रामस्यानेन धनुषा देशिता धर्मदेशना ॥’

कौस्तुभादिभ्योऽप्युत्तमम् । अलब्धं प्रयत्नपरीक्षितमपि न प्राप्तम् सदृशमस्य तथाभूतं प्रतिग्राहम् एकैको ग्राहो जलचरः प्राणी ऐरावणोच्चैःश्रवो धन्वन्तरि-
प्रायो यत्र तदलब्धसदृशप्रतिग्राहकम् । इयति चार्थे साम्यादुपमालंकारोऽनन्तरं
तु स्वात्मनि विस्मयधामतयाद्भुते विश्रान्तिः, परस्य च श्रोतृजनस्याख्यादरात्सद-
तया प्रयत्नग्राह्यतया चोत्साहजननेनैव भूतमत्यन्तोपादेयं सत्कृतिपयसमुच्चित-
जनानुग्राहकं कृतमिति स्वात्मनि कुशलकारिताप्रदर्शनया धर्मवीरदर्शनेन वीर-
रसे विश्रान्तिरिति मन्तव्यम् । अन्यथा परिदेवितमात्रेण किं कृतं स्यात् । अत्रे-
क्षापूर्वकारित्वमात्मन्यावेदितं चेत्किं ततः स्वार्थपरार्थासंभवादिति । तदनेन
निर्विवादतदीयश्लोकेनैव तदभिप्रायस्य परिदेवितविषयस्य संवेद्यमानत्वात्पूर्व-
त्राप्यन्योक्तिरेव संभाव्यते । तत्रापि चाद्भुतास्वादपुरःसरा वीररसविश्रान्तिपर-
तानुसंधेयेति । तर्हि यत्र प्रकरणमेव किञ्चिन्नास्ति तत्र कोऽलंकारः । यथा—
‘निरतण्ड ? दुरारोहम्—’ इति । उच्यते । तत्रोभयोरलंकारयोरन्यतरपरिग्रहेण
दोषः, नापि साधकं प्रमाणम्, तत्र संकरालंकारो वक्ष्यते । अत्र च शठतरपो-
टापाटलयोरन्यतरस्याः प्राकरणिकत्वाभावाच्च ज्ञायते । किमियं समासोक्तिरुता-
न्योक्तिरिति संकरालंकार एव । अन्ये त्वाहुः—यत एव प्रकरणापरिज्ञानमत

-
१. ‘अप्रस्तुतप्रशसोपमालक्षणमलंकारद्वयम्’ लोचने. २. ‘नैवंभूत’ लोचने.
३. ‘उत्प्रेक्षा’ लोचने.

अत्र 'भीष्मेण मार्गवो जितः' इति व्यङ्ग्यस्य 'देशिता धर्मदेशना'
इत्यनया भङ्ग्या भणनम् ॥

विशेषविवक्षया भेदाभेदयोगायोगव्यत्ययोऽतिशयोक्तिः ।

प्रकृतस्यार्थस्य विशेषवर्णनेच्छया भेदस्य व्यत्ययोऽभेदाभिधानं यत्त-
दतिशयाभिधानादेकातिशयोक्तिः ।

यथा—

‘सुधाबद्धप्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां

किरङ्गयोत्स्नामच्छां लवलिफलपाकप्रणयिनीम् ।

उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मना-

गनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥’

अत्र मुखचन्द्रयोर्भेदेऽप्यभेदः ॥

एवात्र प्राधान्येन पाटलोपवर्णने क इव । वस्तुपरिपोष इत्यन्यपरत्वे प्रवृत्तिनि-
वृत्ती प्रत्युपदेशाय शास्त्रमिव श्लोकाः कल्पन्त इति समासोक्तिपरिग्रहे कुतो
दोषाभावः । तस्मादन्योक्तिरेवेयमिति ॥ व्यङ्ग्यस्येति । योग्यतयानिर्देशः ।
अनया भङ्ग्या भणनमिति । देशिताधर्मदेशनेति भङ्ग्यन्तररचितशब्दैरि-
त्यर्थः । तेन यद्भङ्ग्यन्तरेणोच्यते तद्भङ्ग्यम् । यथाप्येकघनरूपतात्मकप्रकारेण
व्यङ्ग्यं प्रतीयते, न तथा वक्तुं शक्यते । क्रमभाविविकल्पप्रभवानां शब्दानां
तथाभिधानशक्तेरभावात् । यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे गौः शुक्लश्चल इति
विकल्पो यदेव दृष्टमभ्यासपाटवापेक्षी तदेव विकल्पयति न तु यथादृष्टम् । अशे-
षविशेषावच्छिन्नस्वलक्षणकारतयानुभवस्योत्पत्तेः । तथा अभिज्ञासंसृष्टत्वेन दृष्टं
भेदसर्गाभ्यां विकल्पयति । निरंशस्य वस्तुनो भेदसंसर्गयोरभावात् । तौ हि
विकल्पस्यैव व्यापारः । स ह्यभिज्ञमपि वस्तु गौः शुक्लश्चल इत्येवं भिनति ।
भिज्ञमपि पदार्थजातमयं गौरित्येवं संसृजति ॥ अमेदाभिधानमिति । गौण्या

यथा वा—

‘अयि^३ दियर किं न पेच्छसि आयासं किं मुहा पलोएसि ।

जायाएँ बाहुमूलम्मि अद्धयन्दाण परिवाडिम् ॥’

अत्र नस्वार्धचन्द्राणाम् ॥

अमेदस्य व्यत्ययो मेदो द्वितीया ।

यथा—

‘अण्णं लडहत्तणयं अण्ण चिय कावि वत्तणच्छाया ।

सामा सामण्णपैयावइस्स रेह चिय न होइ ॥’

अत्र लटभत्वादेरभिन्नस्यैव भेदेनाभिधानम् ॥

योगस्य संबन्धस्य व्यत्ययोऽसंबन्धस्तृतीया ।

यथा—

‘मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥’

अत्राभिसारिकाणां लक्षणक्रियायोगेऽपि ज्योत्स्नाबाहुल्योत्कर्षविवक्षया योग उक्तः ।

यथा वा—

‘अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो

विलासभरमन्धरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।

१. ‘अयि देवर किं न पेच्छसे आकाशं (आकास वा) किं मुहा प्रलोकयसि ।

जायाया बाहुमूलेऽर्धचन्द्राणा परिपाटीम् ॥’ [इति संस्कृतम् ।]

२. ‘अहं दियर किं न’ गद्यासप्तश्लोकाः.

३. ‘अन्यत्सीकुमार्यमन्यैव कापि वर्तनच्छाया ।

श्यामा सामान्यप्रकापते रेखैव न भवती ॥’ [इति संस्कृतम् ।]

४. अण्णा’ का० प्र०. ५. ‘पमावरणो’ का० प्र०.

इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशां स्वतो लीलया
तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥'

अत्र मदोदयस्य लक्षणेऽपि स्वाभाविकविभ्रमाणामुत्कर्षविवक्षया
लक्षणस्यायोग उक्तः ॥

एवम्—

‘एसो वि ण सच्चविओ जीसे पसरन्तपल्लवारुणराओ ।
मज्झणतम्बेसु भओ तह मदातम्बेसु लोयणेसु शमरिशो ॥’

इति ।

अयोगस्य व्यत्ययो योगश्चतुथा ।

यथा—

‘पश्चात्पर्यस्य किरणामुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।
प्रायोऽत्र हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥’

अत्रानुद्वेते चन्द्रे रागसागरवृद्धेरयोगेऽपि चन्द्रस्योद्दीपनविभावनाति-
शयप्रतिपादनार्थं योग उक्तः ।

यथा वा—

‘पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गयः ।
रूपं समुन्मीलितसद्विलसमम्बं विलासाः कुसुमायुधस्य ॥’

तथा—

‘न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥’

वृत्त्येत्यर्थः ॥ एवमिति । मज्जनताम्रयोर्लोचनयोर्मंदरागे मदाताम्रयोः कोपो-

१. ‘एषोऽपि न ... यस्याः प्रसरत्पल्लवारुणरागः ।

मज्जनताम्रेषु भवस्तथा मदाताम्रेषु लोचनेषु ... ॥’ [इति संस्कृतम् ।]

२. ‘किरणानुदीर्णं’ स्वाद्य.

अत्र वराङ्गनादीनां पङ्कजादीनां च निःशेषतया पुरजलादिव्याप्तेर-
योगेऽपि योग उक्तः ।

यथा वा—

‘उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमघान्नि याति चास्तम् ।
बहति गिरिस्यं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥’

अत्र वारणेन्द्रलीलां गिरिर्वहतीत्यसंबन्धेति संबन्धः । यद्वा गिरि-
वारणेन्द्रगतयोर्लालयोर्भेदेऽप्यैक्यमध्यवसितम् ।

यथा वा—

‘दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।
रमयन्ति जगन्ति चिरं कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥’

अत्र दिवंगतकविगुणानां रमणायोगेऽपि योग उक्तः ।

तथा—

‘हृदये चक्षुषि वाचि च तव सैवाभिनवयौवना वसति ।
वयमत्र निरवकाशा विरम कृतं पादपतनेन ॥’

अत्रैकस्य युगपदनेकवृत्तित्वायोगेऽपि योग उक्तः ॥ एवंविधे च
सर्वत्र विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते । तां विना प्रायेणालं-
करणत्वायोगादिति न सामान्यमीलितैकावलीनिदर्शनाविशेषाद्यलंकारोप-
न्यासः श्रेयान् ॥

परान्ते च लक्ष्यमाणेऽपि लक्षणायोगो दर्शनीयः ॥ अलंकरणत्वयोगादिति ।
तथा चाह—‘सैषा सर्वेव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते । यत्नोऽस्यां कविना कार्यः
कोऽलंकारोऽनया विना ॥’ इति ॥ सामान्येति । ‘मल्लिका—’ इत्यादौ सामा-
न्यम्, ‘अपाङ्गतरले’ इति ‘एतोवि’ इत्यनयोर्मांलितम्, ‘पुराणि’ इति ‘न तज्ज-

१. ‘गिरः कथमिह’ रुद्रटे.

१. ‘सर्वत्र’ ध्वन्यालोके. ‘यातिशयोक्तिर्लक्षिता सैव सर्वा’ लोचने व्याख्योपल-
म्भात् ‘सैव सर्वात्र’ इति पाठो भवेत्. २. ‘एतो’ मूले.

विवक्षितस्य निषेध इवोपमानस्याक्षेपश्चाक्षेपः ।

विशेषविवक्षयेत्यनुवर्तते । वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वात्प्रधानस्याश-
क्यवक्तव्यत्वमिति सिद्धत्वं वा विशेषं वक्तुं निषेध इव न तु निषेध एव ।
निषेधमुखेन विशेष एव तात्पर्यादित्येक आक्षेपः । उपमानस्य च य-
आक्षेपस्तिरस्कारः सोऽन्यः ।

निषेधो यथा—

‘अहं त्वा यदि नेक्षेय क्षणमप्युत्सुका ततः ।

इयदेवास्त्वतोऽन्येन किमुक्तेनाप्रियेण ते ॥’

अयं वक्ष्यमाणप्रकरणहृदयो निषेधात्माक्षेपः ।

उक्तविषयोऽपि यथा—

‘ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः

कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः ।

अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-

व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ॥’

लम्’ इत्यनयोरेकावली, ‘उदयति—’ इत्यादौ निदर्शना, ‘दिवमप्युपमातानाम्’
इति ‘हृदये चक्षुषी’ इत्यनयोर्विशेषबालंकारो यथान्यैः प्रदर्शितस्तथा न दर्शनीय
इति ॥ अशक्यवक्तव्यत्वमिति । वक्ष्यमाणविषयतामाह । अतिसिद्धत्व-
मिति । अतिप्रसिद्धत्वम् । अनेन उक्तविषयतामाह । ‘विमुक्तेनाप्रियेण ते’ इति
त्वददर्शनास्तास्ता अवस्था या वक्तुमपि न शक्यते इत्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तये ॥
किमनेनेति । त्वदप्राप्तौ ज्योत्स्नादयः स्फुलिङ्गव्यापारहेतवस्तस्या भवन्तीत्यति-

१. ‘अतिप्रसिद्धत्वं’ का० प्र०. २. ‘मरण’ स्यात्.

१. ‘किमुक्ते’ मूले. २. ‘नाप्तास्ता’ स्यात्.

उपमानाक्षेपो यथा—

‘तस्यास्तंनुस्वमस्ति सौम्य सुमगं किं पार्वणेनेन्दुना
सौन्दर्यस्य पदं दृशौ च यदि ते^१ किं नाम नीलोत्पलैः ।
‘किंवा कोमलकान्तिभिः किसलयैः सत्येव तत्राधरे
ही धातुः पुनरुक्तवस्तुरचनारम्भेष्वपूर्वो ग्रहः ॥’

यथा वा—

‘गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन वहसि किं भैमे ।
सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥’

अत्र लोचनयुगलस्योपमानाकृतस्याक्षेपः ।

यथा—

‘अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल तात मा स्म दृश्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥’
अत्र हालाहलस्योपमानस्याक्षेप इति न प्रतीपमलंकारान्तरम् ॥

अर्थानां विरोधामासो विरोधः ।

जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपाणां पदार्थानां सजातीयेन विजातीयेन वा
वस्तुवृत्त्या विरोधेऽपि परस्परप्रतिबन्धलक्षणो व्याघातलक्षणो वाच्यो
विरोधस्तद्वदामासमानो विरोधः ।

प्रसिद्धोऽयमर्थः इत्यस्य प्रतिपादनाय ॥ व्याघात इति । एकतरप्रतिबन्धरूपः ॥
तद्वदामासमान इति । अयं भावः—विशेषविवक्षयेऽत्राप्यनुवर्तमानत्वात्,
अथ भाषान्तरेभ्यो वैशिष्ट्यं स्थापयितुमाप्नुते विरोधप्रतीतिकारि न तु विरोध-
पर्यवसायि वचस्तत्रायं विरोधालंकारः, यत्र पुनः परिहारासंभवस्तत्र व्याहत

१. ‘क्षे’ वामनकाव्यालंकारे. २. ‘वेद’ वामनालंकारवृत्तौ. ३. ‘भदे’ रुद्रदे.

तत्र जातेर्जात्या यथा—

‘एकस्यामेव तनौ विभर्ति युगपन्नस्त्वसिंहत्वे ।

मनुजत्ववराहत्वे तथैव यो विमुरसौ जयति ॥’

गुणेन यथा—

‘द्रोणाश्वत्थामयमेशु श्रुत्वा श्रुत्वा द्वयं स्थितम् ।

ब्राह्मण्यमथ शौर्यं वा को न चित्रीयते पुमान् ॥’

क्रियया यथा— ‘सिंहोऽपि परिभूयते ।’

द्रव्येण यथा—

‘सृजति च जैगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम् ।

अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥’

गुणस्य गुणेन यथा—

‘सत्यं त्वमेव सरलो जगति जराजनितकुम्भभावोऽपि ।

ब्रह्मन्परमसि विमलो वितताध्वरधूममलिनोऽपि ॥’

क्रियया यथा—

‘पेशैलमपि खल्वचनं दहतितरां मानसं सैतत्त्वविदाम् ।

परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत्प्रमोदयति ॥’

द्रव्येण यथा—

‘कौञ्चाद्रिरुद्धामदृष्टदृष्टोऽसौ यन्मार्गणानर्गलशातपाते ।

अभूजवाम्भोजवलाभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥’

दोष इति ॥ सत्यं त्वमेवेति । अत्र सरलविमलशब्दयोरेकार्थत्वाद् ऋष्टता न समस्तीति संकराशङ्का न कार्यो । चेतसो हि सरलत्वादिमलत्वाच्च सोऽपि

— १. ‘रामेषु स्वाद’ २. ‘महदिद’ का० प्र०. ३. ‘पेलव’ का० प्र०. ४. ‘सतत्त्व-
स्वशब्दो पर्यायो’ का० प्र० टी०.

क्रियायाः क्रियाया यथा—

‘बालमृगलोचनायाश्चरितमिदं चित्रमत्र यदसौ माम् ।
जडयति संतापयति च दूरे हृदये च मे वसति ॥’

द्रव्येण यथा—

‘सीतां ददाह नैवाग्निर्हिमं दहति मूरुहः ।
ताप्यन्ते शशिना चित्रं विरहे कामिनो भृशम् ॥’

द्रव्यस्य द्रव्येण यथा—

‘समदमतङ्गजमदजलनिःसङ्गतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।
क्षितितिलक त्वयि जटजुषि शंकरजूटापगापि कालिन्दी ॥’

एवं दश भेदाः । एषु परस्परप्रतिबन्धो विरोधः ।

व्याघातो यथा—

‘अप्यसज्जनसांगत्ये न वसत्येव वैकृतम् ।
अक्षालितविशुद्धेषु हृदयेषु मनीषिणाम् ॥’

अत्र क्षालनाभावे विशुद्धिर्व्याहन्यते ।

यथा वा—

‘महर्षिनि कुले जन्म रूपं सरसुहृद्वयः ।
तथापि न सुखप्राप्तिः कस्य चित्रीयते न धीः ॥’

तथा—

‘स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरतापि तनुं यस्य शंभुना न हृतं बलम् ॥’

परलविमलः ॥ विभाषनेति । ‘अप्यसज्जनसांगत्ये’ इत्यादौ विभावना, ‘महः’

तथा—

‘कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।
नमोऽस्त्वर्वायवीर्याय तस्मै कुसुमघन्वने ॥’

एषु कारणसामग्र्ये फलाभावो व्याहन्यते ।

यथा वा—

‘सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः
सा भीनं परिणाहिनं स्तनमरं धत्ते सखेदा वयम् ।
साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥’
अत्रान्यदेशस्थितेन कारणेनान्यदेशस्थकार्योत्पादो व्याहन्यते ।

यथा वा—

‘दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः ।
‘चकार यस्याध्वरधूमसंचयो मलीमसः शुक्लतरं निजं यशः ॥’
अत्र मलीमसेन शुक्लतरीकरणं व्याहन्यते ।

तथा—

‘आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्ताप्यतितरां शरीरं मे ॥’

अत्रानन्ददानं शरीरतापेन व्याहन्यते ।

‘शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना ।

अयं क च कुकुलामिर्कैर्कशो मदनानलः ॥’

‘विनि’ इति ‘स एकः’ इति ‘कर्पूर इव’ इति च त्रिषु विशेषोक्तिः, ‘सा बाला’ इत्यादावसंगतिः, ‘दिशामलीकालक’ इति ‘शिरीषादपि’ इति ‘आनन्दममन्द-

१. मकरकेतवे’ का० प्र०. २. ‘पीतोच्चतिमत्पयोधरयुग’ बामनहृदौ. ३. ‘केय’
श्लो० प्र०. ४. ‘दुःसहो मकमानिलः’ का० प्र०.

अत्र मार्दवं कार्कश्येन व्याहन्यते ।

तथा—

विपुलेन सागरशयस्व कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥'

अत्र हीनेन गुरुकार्यकरणं व्याहन्यते ।

‘किं ददातु किमश्नातु भर्तव्यभरणाकुलः ।

उदारमतिरासेऽपि जगन्नितयमात्रके ॥’

अत्राधिकेन स्वल्पकार्यकरणं व्याहन्यते ।

यथा वा—

‘अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥’

अत्र मानाशक्यत्वेन मानं व्याहन्यते ।

तथा—

‘भवत्संभावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते ।

अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥’

अत्राङ्गानामतिविपुलतया परितोषाभानं व्याहन्यते ।

यथा वा—

‘दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥’

अत्र दृशैव दाहो जीवनं च व्याहन्यते ।

‘मिमम्’ इति ‘विपुलेन’ इति ‘किं ददातु’ इति च पञ्चसु विषमम्, ‘अहो विशालम्’ इति ‘भवत्संभावनोत्थाय’ इति च द्वयोरधिकम्, ‘दृशा दग्धम्’ इति व्याघातः, ‘वामलोऽसि’ इत्यत्रातद्गुण्येति पृथगलंकारो न वाच्या इति ॥ रघु-

यथा वा—

‘धवलसि जह वि सुन्दर तह वि तए मज्झ रञ्जियं हिययम् ।

रायभरिए वि हियए सुहय निहितो न रत्तोसि ॥’

अत्र धवलेन रञ्जनं रागभृतहृदयेनारञ्जनं च व्याहन्यते ॥ एवं च विभावनाविशेषोक्त्यसंगतिविषमाधिकव्याघातातद्वृणाः पृथगलंकार-
त्वेन न बाच्याः । विरोध एवान्तर्भावात् । उक्तिवैचित्र्यमात्राद्भेदे च
लक्षणकरणेऽलंकारानन्त्यप्रसङ्गः ॥

सहार्थबलाद्धर्मस्यान्वयः सहोक्तिः ।

धर्मस्य क्रियागुणलक्षणस्य सहार्थसामर्थ्याद्योऽन्वयः प्रतिपाद्यतेऽर्था-
दनेकेषु वस्तुषु सा सहोक्तिः ।

क्रियालक्षणा यथा—

‘रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।

निमेषमात्रादवधूय तद्यथा सहोत्थितः सैनिकहर्षनिःस्वनैः ॥’

गुणलक्षणा यथा—

‘सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः संप्रति रात्रयः ।

पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सार्धं ताश्चन्द्रभूषणाः ॥’

भृशमिति । अत्र रघुगता पतनक्रिया शान्दी । अश्रुगता तु सहार्थसामर्थ्याद्-
वसीयते ॥ एवं गुणोदाहरणेऽप्युक्तम् । अत्राभिधाव्यापाराद्धर्मो नोभयान्वयिनः
प्रतीयन्ते, प्राकरणीकत्वाप्राकरणीकत्वाभ्यां चोपमानोपमेयभावः, तेनास्याः सहो-
क्त्येनोपमादावन्तर्भावः । तथा ह्युपमायामुभयोरुपमानोपमेययोरनुयामित्वं धर्मा-
णामिव बलाद्यभिधाव्यापारात्प्रतीयते, इह तु तादृशोऽभिधाव्यापारो नोपलभ्यते
तेनात्रोपमात्वाभावः ॥ कश्चित्तु—‘समासोक्तिः सहोक्तिश्च नालंकारतया मता ।

१. ‘धवलसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रञ्जितं हृदयम् ।

रागभरितेऽपि हृदये सुमग निहितो न रज्जोऽसि ॥’ [इति संस्कृतम्.]

श्लिष्टविशेषणैरुपमानधीः समासोक्तिः ।

श्लेषवद्विरुपमेयविशेषणैर्योपमानस्य प्रतीतिः सा समासेन संक्षेप-
गार्थद्वयकथनात्समासोक्तिः ।

यथा—

‘उपोदरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।

यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागाद्गलितं न लक्षितम् ॥’

अलंकारान्तरत्वेन शोभाशून्यतया तथा ॥’ इति सहोक्तिरलंकारो न भवतीति प्रतिपादयति । तत्र शोभाशून्यत्वं दृष्टत्वं तत्र चोपमादयोऽप्यलंकारा न भवन्तीति सर्वसंमतमेव । अदृष्टत्वे च शिष्येण सहोपाध्यायः पठति, पुत्रेण सह पिता तिष्ठतीत्यादौ सहोक्तिर्मा भवतु । ‘सह दिवसमिच्छाहिं बीहरा सासदण्डा सह मणिलएहिं बाहधारा गलन्ति । तुह सुह अ विओए तीए खेम्बिरीए सह य तनुलदाए दुब्बला जीविदासा ॥’ इत्यादौ तु दृष्टत्वे किमिति नेष्यते । अथ तत्र परस्परसाम्यसमन्वयो मनोहारितानिबन्धनमिति प्रतीयमानोपमास्वरूपं नातिवर्तत इत्युपमैवेष्यते । इन्त तर्हि रूपकापहृत्यप्रस्तुतप्रशंसादयोऽपि पृथङ्गवक्ष्यन्ते । तत्राप्युपमानोपमेयभावप्रतीतेरुपमैवैकालंकारो वाच्यो नालंकारान्तरम् । यदाह वामनः—‘प्रतिबल्लुप्रमृतिरुपमाप्रपञ्चः’ इति ॥ अथ रूपकादिषु तत्परोपादिलक्षणं विशेषमङ्गीकृत्य रूपकादिव्यवहारः प्रवर्त्यते । तर्हि सहोक्त्यादावपि सहार्थसामर्थ्यावसितसाम्यसमन्वयो विशेषः समस्तीति सहोक्त्यादिभिः किमपरादमित्यलं बहुना ॥ उपोदरागेणेति । उपोदो धृतो रागः साव्योऽरुणिमा, प्रेम च येन । विलोलास्तारका ज्योतीषि, नेत्रविभागाश्च यत्र । तयेति श्रुतिलेख, प्रेमरमसेन च । गृहीतमाभासितम्, परिचुम्बितुमाक्रान्तं च । निशाया मुखं प्रारम्भः, वदनकोकनदं च । यथेति । यथा श्रुतिप्रहणेन, प्रेमरमसेन च ।

१. ‘सह दिवसमिच्छाभिर्दीर्घाः सासदण्डाः सह मणिलवैर्बाष्पधारा गलन्ति ।

तव सुमग्न वियोगे तस्या उद्वेगशीलायाः सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा ॥’

[इति च्छाया].

२. ‘दीप्त उद्विग्विरीए’ का० प्र०.

अत्र निशाशशिनोरुपमेययोरुपोढरागादिसंछिष्टविशेषणबलसायक-
योरुपमानयोः प्रतीतिः ॥

स्वभावाख्यानं जातिः ।

अर्थस्य तादवस्थं स्वभावः । स च संस्थानस्थानकव्यापारादिस्तस्य
वर्णनं जातिः ।

तिमिरं च अंशुकाश्च सूक्ष्मा अंशवस्तिमिरांशुकं रदिमशब्दलीकृतं तमःपटलम्,
तिमिरं वांशुकं नीलजालिका नवोढा प्रौढवधून्विता । ननु तिमिरमेवांशुकमिति
व्याख्येयम् । एकविषयरूपकत्वापत्तेः । रागाद्वृत्तास्तंष्याकृतात्, तदनन्तरं
प्रेमरूपाश्च हेतोः । पुरोऽपि पूर्वस्यां दिशि, अग्रे च गलितं प्रशान्तम्, पतितं
च । तथा रात्र्या करणभूतया । समस्तमिश्रितमुपलक्षणत्वेन वा । न लक्षितं
रात्रिप्रारम्भोऽसौ इति न ज्ञातम् । तिमिरशब्देतांशुदर्शने हि रात्रिमुखमिति
लोकेन लक्ष्यते, न तु स्फुटे आलोके । नायिकापक्षे तु तथेति कर्तृपदं रात्रिपक्षेऽ-
पिशब्दो लक्षितमित्यस्थानन्तरम् । अत्र च नायकेन पश्चाद्गतेन चुम्बनोपक्रमे
पुरो नीलांशुकस्य गलनं पतनम् । यदि वा पुरोऽग्रे तथा गृहीतं नायकेन मुख-
मिति संबन्धः । एतस्याश्च समासोक्तेर्न श्लेषमन्तरेण विविक्विषयता उपलभ्यते
इति श्लेषेण सह संकराशङ्का न कार्या । येषां श्लंकाराणां विविक्विषयतयाप्या-
त्मलाभः संभवति तेषामेव परस्परसंकीर्यमाणतायां संकरता युक्ता । यथा विरो-
धव्यतिरेकयोः श्लेषस्य च । श्लेषाभावेऽपि हि 'एकस्यामेव तनौ-' इत्यादौ
विरोधो 'यस्यावर्जयतो नित्यम्' इत्यादौ व्यतिरेकश्च दृश्यते । विरोधव्यतिरेका-
भावे च 'असावुदयमाकूढः' इत्यादौ श्लेषश्चेति । भवतु विरोधश्लेषयोः श्लेषव्यति-
रेकयोश्च संकरत्वम् । समासोक्तिस्तु समानविशेषणामिधायिभिः श्लेषपदैरेवात्मानं
प्रतिबलत इति नास्मा विविक्तो विषय उपलभ्यते । शेषापवादेनैवास्याः प्रवृत्ते-
रिति । नायकयोरिति । नायकश्च नायिका चेत्त्येकशेषः ॥ तादवस्थमिति ।
सा अनुभवैकगोचरा अवस्था यस्य स इत्यस्य भावस्तादवस्थमिति । अय-
मर्थः । कविप्रतिभया निर्विकल्पकप्रत्यक्षकल्पया विषयीकृता बस्तुस्वभावा मन्त्रो-
पवर्ण्यन्ते च जातेर्विषयः । एवं च 'अलंकारकृतां येषां स्वभावोक्तिरलंकृतिः ।

तत्र संस्थानं यथा—

‘पर्याणस्खलितस्फिजः करतलोत्क्षिप्तोत्तरीयां बला
वल्गुस्त्रिस्तुरगैर्गता विधुरतामज्ञातवल्गाप्रहाः ।
नेपथ्यैः कथयन्ति भूपतैनयाहुः श्लिष्टसंपादितै-
र्निर्लेक्ष्यार्पितचक्षुषः परिचयोपात्तां श्रियं श्रोत्रियाः ॥’

स्थानकं यथा—

‘स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतां समाकुञ्चितसव्यपादम् ।
ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥’

व्यापारो यथा—

‘ऋजुतां नयतः स्मरामि ते शरमुत्सङ्गनिषण्णघन्वनः ।
मधुना सह संमिताः कथा नयनोपान्तविलोकितं च तत् ॥’

अलंकार्यतया तेषां किमन्यदवशिष्यते ॥’ इति यत्कञ्चित्प्रतिपादितम्, तन्निरस्त-
मेव । वस्तुनो हि सामान्यस्वभावो लौकिकोऽर्थोऽलंकार्यः । कविप्रतिभाधरम्भ-
विशेषविषयस्तु लोकोत्तरार्थोऽलंकरणमिति ॥ तथा चाह—‘उच्यते वस्तुनस्त्वाव-
द्वैरूप्यमिह विद्यते । तत्रैकमन्यसामान्यं यद्विकल्पैकगोचरः ॥ स एव सर्वश-
ब्दानां विषयः परिकीर्तितः । अत एवामिधीयन्ते ध्यामलं बोधयन्त्यलम् ॥
विशिष्टमस्य यद्गुणं तत्प्रत्यक्षस्य गोचरः । स एव सूक्तविगिरां गोचरः प्रतिभाभु-
वाम् ॥’ यतः ‘रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः । क्षणं स्वरूपस्य शोल्या
प्रश्लेष प्रतिभा कवेः ॥ सा हि चञ्चुर्भगवतस्तृतीयमिति गीयते । येन साक्षात्क-
रोल्लेख भावाञ्जैकात्म्यवर्तिनः ॥ अस्य स्वभावस्योक्तिर्या सालंकारतया मता । यतः
साक्षादिबामान्ति तत्रार्थाः प्रतिमार्पिताः ॥’ यथा । ऋजुतामित्यादि ।
‘सामान्यस्तु स्वभावो यः सोऽन्यालंकारगोचरः । श्लिष्टमर्थमलंकार्तुमन्यथा को
हि शक्नुयात् ॥ वस्तुमात्रानुवादस्तु पूरणैकफलो हि यः । अर्थदोषः स दोषज्ञैर-

स्तुतिनिन्दयोरन्यतरपरता व्याजस्तुतिः ।

स्तुतेर्निन्दापरता निन्दायाश्च स्तुतिपरता यत्रोच्यते सा व्याजरूपा
व्याजेन वा स्तुतिः व्याजस्तुतिः ।

यथा—

‘दिनमवसितं विश्रान्ताः सस्त्वया मरुकूप हे

परमुपकृतं शेषं वक्तुं ह्रिया वयमक्षमाः ।

भवतु सुकृतैरध्वन्यानामशेषजलो भवा-

नियमपि घनच्छाया भूयात्तवोपतटं शमी ॥’

‘किं वृत्तान्तैः परगृहगतैः किं तु नाहं समर्थ-

स्तूष्णीं स्यातुं प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभावः ।

गेहे गेहे विपणिषु तथा चत्वरे पानगोष्ठ्या-

मुन्मत्तेव भ्रमति भवतो बलभा हन्त कीर्तिः ॥’

वाक्यस्यानेकार्थता श्लेषः ।

पदानामेकार्थत्वेऽपि यत्र वाक्यस्यानेकार्थता स श्लेषः ।

पुष्ट इति गीयते ॥’ व्याजरूपेति । छन्दरूपा निन्दाद्वारिकेत्यर्थः । व्याजेनेति ।

परमार्थेन तु निन्दैवेत्यर्थः । यत्तु निन्दापूर्विकायां स्तुती केनचिदुदाहृतम्—

‘आसीन्नाथ पितामही तव मही माता ततोऽनन्तरं जाता संप्रति साम्बुराशिर-
क्षणा जाया कुलोद्भूतये । पूर्णे वंशसते भविष्यति- पुनः सैवानवद्या क्षुषा युक्तं
नाम समप्रनीतिविदुषां किं भूपतीनां कुले ॥’ इति, तदस्माकं ग्राम्यं प्रतिभासि ।

अत्यन्तासम्भ्यस्तुतिहेतुत्वात् । का चानेन स्तुतिः प्रकृता त्वं वंशक्रमेण राजेति
हि कियदिदमित्येवंप्राया व्याजस्तुतिः सहृदयगोष्ठीषु निन्दितेत्युपेक्ष्यैव ॥ अने-

कार्थतेति । विभां करोतीत्येकमेव हि यौगिकमर्थं प्रतिपादयन् विभाकरशब्दः
साधारणार्कभूपलक्षणार्थद्वयप्रतिपादको भवतीति दिगादिशब्दश्च अप्येकार्थप्रतिपा-

दका एव सन्तोऽनेकार्थाः । तथाहि—दिगलक्षण एक एवार्थ एकत्र, ककुभोऽन्यत्र
तत्स्थाः प्रजाः । प्रसादनं प्रकाशनम्, हर्षाधानं च । तेजो ज्योतिः, प्रतापश्च ॥

यथा—

‘दिशः प्रसादयन्नेष तेजोभिः प्रसृतैः सदा ।

न कस्यानन्दमसमं विदधाति विभाकरः ॥’

अत्राभिधाया अनियन्त्रणात् द्वावप्यर्कभूपौ वाच्यौ ॥

उत्कर्षापकर्षहेत्वोः साम्यस्य चोक्तावनुक्तौ चोपमेयस्या-
धिक्यं व्यतिरेकः ।

उपमेयस्य आकरणिकस्य तदाधिक्यमर्थादुपमानात्स व्यतिरेकः ।
स चोत्कर्षापकर्षहेत्वोः क्रमेण युगपद्वोपादाने त्रिविधायामुक्तौ
युगपदनुक्तौ चैकविधायां चतुर्विधः । पुनश्च साम्यवाचकस्योक्तावनुक्तौ
चाष्टभेदः ।

यथा—

‘यस्यावर्जयतो नित्यं रिपूनप्युज्ज्वलैर्गुणैः ।

लक्ष्यते नेतरस्येव गाम्भीर्यैकनिधेः समः ॥’

अत्र गाम्भीर्यैकनिधित्वमुपमेयोत्कर्षहेतुरुक्तः ।

‘तुच्छस्यान्यजनस्येव न समो हन्त लक्ष्यते ।’

इत्यत्रैव पाठे तुच्छत्वमुपमानापकर्षहेतुर्भवति ।

अभिधाया अनियन्त्रणादिति । द्वयोरप्यर्थयोः प्राकरणितया विवक्षितत्वा-
दिति भावः ॥ उपमेयस्याधिक्यमिति । न तूपमानस्य ॥ यत्—‘क्षीणः
क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते’ सत्यम् । विरस प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति
यातं तु ॥’ इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति केनचिदुक्तम्, तदुक्तम् ।
यौवनगतास्थिर्यस्य हि अत्राधिक्यं विवक्षितमिति यथोक्तमेव श्रेयः ॥ स्वरालं-

‘असिमात्रसहायोऽयं प्रभूतारिपरामवे ।

नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं धृतेर्निधिः ॥’

अत्रोपमानोपमेयगतौ युगपदुत्कर्षापकर्षहेतू उक्तौ ।

‘शीर्णपर्णाम्बुवाताशा कष्टेऽपि तपसि स्थिता ।

समुद्रहन्ती नापूर्वं गर्वमन्यतपस्विवत् ॥’

अत्रोत्कर्षापकर्षहेत्वोर्द्वयोरप्यनुक्तिः । एवं साम्योक्तौ चत्वारो भेदाः ।

साम्यानुक्तौ यथा—

‘नवीनविभ्रमोद्भेदतरङ्गितगतिः सदा ।

मुखेन सितमुखेन जयत्येषा सरोरुहम् ॥’

अत्रोपमेयोत्कर्षः । इवादिपदविरहात् साम्यस्यानुक्तिः । अत्रैव

‘विडम्बयति वक्त्रेण निश्येव सितमम्बुजम्’

इति पाठपरिणामे उपमानापकर्षः ।

‘आननेनाकलङ्गेन जयतीन्दुं कलङ्कितम्’

अत्र युगपदुत्कर्षापकर्षौ ।

‘अहो विडम्बयत्येषा वदनेन सरोरुहम्’

अत्रोत्कर्षापकर्षहेत्वोरनुक्तिः । साम्यं त्वाक्षेपात्सर्वत्र प्रतीयते ।

श्लेषव्यतिरेकस्तु संकरालंकारविषय इति तत्रैवोदाहरिष्यते ॥

कारविषयतीति । श्लेषव्यतिरेकयोरन्यत्रापि लब्धसत्ताकत्वादिति भावः । ततश्च तद्भेदा अत्र न प्रदर्शयितुमुचिताः । ‘यद्यप्यनुपमचरितस्तथापि तव नाच्युतस्तुलां लभते । स हरिर्नाम्ना देवः स हरिर्वीरस्तुरगनिबहेन ॥’ इत्यादयस्तु छिद्योक्तियोग्यस्य पृथगुपादाने ये भेदाः संभवति उक्तलक्षणेनैव संगृहीताः, तत्र

१. ‘महाशक्तिः’ का० प्र०. २. ‘मिन्दतीन्दुं कलङ्कितम्’ का० प्र०.

३. ‘यद्य इतीति’ स्यात्.

विशेषस्य सामान्येन साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां समर्थनमर्थान्तरन्यासः ।

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा विशेषो यत्र सामान्येन समर्थ्यते सोऽर्थान्तरस्येव न्यसनमर्थान्तरन्यासः ।

तत्र साधर्म्येण यथा—

‘रथस्यमालोक्य रथाङ्गपाणिं स्थाने स्थिता श्रीरिति सोऽभिदध्यौ ।
वैराणि कार्योपनिबन्धनानि निर्मत्सरा एव गुणेषु सन्तः ॥’

वैधर्म्येण यथा—

‘अन्ययान्यवनितागतचित्तं चित्तनाथमभिश्चित्तवत्या ।
पीतभूरिसुरयापि न मेदे निर्वृतिर्हि मनसो मदहेतुः ॥’

स्तुत्यै संशयोक्तिः ससंदेहः ।

हि एकस्य पदस्य द्विरुपादानाच्च श्लेषः । उपमानालुपमेयस्याधिक्यमस्तीति व्यतिरेको भवत्येव ॥ अर्थान्तरस्येवेति । यत्र हेतोर्हेतुमता सह व्याप्तिर्गूढत्वात्कथंचित्प्रतीयते, न तु स्पष्टमवभासते, तत्रार्थान्तरस्येवासमानजातीयस्य वस्तुनो यस्यसनमसावर्थान्तरन्यासः न तु यद्यत्कृतकं तदनिव्यमित्वेवंप्रायमित्यर्थः । नन्वन्योक्तिनिदर्शनाभ्यां नायं भिद्यते । तथाहि—‘ऐरावणं दृष्ट्वाति—’इत्यादावन्योक्तौ विशेषेण महेन्द्रवृत्तान्तेन वाच्येन त्वद्युक्तेन कश्चित्सुखं शेते इति सामान्यं गम्यमानं समर्थ्यते । तथा ‘होह न गुणाणुरात्रो’ इत्यादौ निदर्शने दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकं समर्थ्यते, तेनास्य लक्षणस्यातिव्याप्तिः । सत्यम् । उभयत्रापि तत्र समर्थ्वसमर्थकभावो गम्यते किं तु यथार्थान्तरन्यासे न तथा तयोः । अर्थान्तरन्यासे हि समर्थस्य स्वकण्ठेनोपास्य समर्थनम् । अन्योक्तौ तु न तत्तथा । निदर्शने च यद्यपि स्वकण्ठेनोपादानं समर्थस्य तथापि न तत्र विशेषं प्रति सामान्यस्य समर्थकभावः । अपि तु सामान्यविशेषौ प्रति विशेषस्य । यतो दृष्टान्तस्य विशेषरूपतयैव प्रतिवि-

स्तुत्यै अलंकारान्तरगर्भीकारेण प्रस्तुतवस्तुवर्णनार्थं संशयस्योक्तिर्नि-
र्णयान्ता अनिर्णयान्ता वा भेदकस्यानुक्तावुक्तौ वा ससंदेहः ।

अभावः संगच्छत इति पृथग्वस्थित एवायम् ॥ स्तुत्यै इति । स्तुतये यत्संश-
यवद्भवः प्रयुज्यते तत्र संदेहालंकारसंज्ञा । सद् संदेहेन अनिश्चयेन वर्तत इति
कृत्वा । त्रिधा खलु संदेहवद्भवो भवति । संदेहस्य प्रतिपादकत्वेन अलंकारान्तर-
च्छायां गर्भाकृत्यासंदेहेऽपि संदेहस्येव जननेन चेति । संशयश्च शुद्धसंकीर्णमूढ-
मेदात्रेधा । तत्र शुद्धः प्रतिपाद्यो यथा—‘यामेक्षणे स्फुरति धीः पुरुषस्य कष्टं
स्याद्वा न वेति विदधाति गतागतानि । नार्याः पुनः प्रमदनिर्भररूपमास्ते तच्चास्ति
यद्विनिमयादशुभं शुभं वा ॥’ अत्र संदेहनिष्ठत्वमेवेति शुद्धः संदेहः । संकीर्णो
यथा—‘गिरिरममरेन्द्रेणाद्य निर्मूलपक्षः क्षतगुरुदृष्टरेणैः किं कृतो वैनतेयः ।
अपरमिह मनो मे यः पितुः प्राणभूतः किमुत यत स एष व्याततायुर्जटायुः ॥’
अत्र स्थाण्वर्वा पुरुषो वेतिवत्पश्चात्पारमार्थिकेऽपि वस्तुनि परामर्श उदेतीति संकीर्णः
संदेहः । यथा किमेष जटायुरिति । पूर्वत्र तु कष्टस्य भविष्यत्त्वेन भावाभावावुभा-
वपि संदिग्धौ । कदाचन तृतीयस्याप्युपेक्षणीयन्यायेन मध्यरूपस्य प्रादुर्भावसंभा-
वनमित्यनयोर्विवेकः । मूढो यथा—‘रान्दते दक्षिणं बभ्रुः फलकाद्वा न मे कश्चित् ।
न च मिथ्या मुनिवचः कथमिष्यति किं त्विदम् ॥’ अत्र न संदेहनिष्ठता नापि
विद्यमानस्य वस्तुनोऽश्वेन परामर्श इति मूढः संदेहः । यथा शृङ्गीतसंकेतस्मा-
पूर्वपदार्थादर्शने सति किमिदं स्मादिति पदार्थानभ्यवसानमित्येवंरूप इत्यर्थः ।
तदेवं प्रतिपाद्यः संदेहो निदर्शितः ॥ उत्पाद्यो यथा—‘व्याल्वन्तो दुरारोहा रत्न-
वन्तः फलान्विताः । विषमा भूयतस्तेभ्यो भयमाशु प्रमादिनाम् ॥’ व्यालाः
सर्पाः, दुर्जनाश्च । दुरारोहा दुःखोत्कलनीयाः, चिरकालप्रत्यासत्तिलाभाश्च ।
रत्नान्पुलकविशेषाः, गुणवन्तश्च । भूयतः पर्वताः, राजानश्च । इत्येतस्माद्वचसः
प्रतिपत्तुः पर्वतराजविषयः संदेह उपजायते । अलंकारान्तरच्छायागर्भीकारेण
जन्यस्तु ‘सरोजपत्रे—’ इत्यादिना उदाहृतः । एतेषु संदेहवस्तु वचनेषु बहुधा
प्रवृत्तेषु प्रथमस्य प्रतिपाद्यसंदेहपक्षस्य रसभावतदाभासालंकारध्वन्तर्भावः । वित-
र्कस्य हि व्यभिचारिणः सद्भावादवश्यं कश्चिद्विज्ञेयता भवत्यत एव रसादिस-
द्भावेनान्तरीयकत्वेन तदाभासतापि भवतीति । द्वितीयस्य तु जन्यसंदेहपक्षस्य

यथा—

‘सरोजपत्रे परिलीनषट्पदे विशालदृष्टेः खिदम् विलोचने ।
शिरोरूहाः स्युर्नतपक्ष्मसंततेर्द्विरेफवृन्दं नु निशब्दनिश्चलम् ॥
अगूढहासस्फुटदन्तकेसरं मुखं खिदेतद्विकचं नु पङ्कजम् ।
इति प्रलीनां नलिनीवने सखीं विदांबमृदुः सुचिरेण योषितः ॥’
अत्र रूपकगर्भीकारेण निर्णयान्तः संशयः ।

यथा वा—

‘अथ जयाय नु मेरुमहीभृतो रमसया नु दिगन्तदिदृक्षया ।
अभिययौ स हिमाचलमुच्छ्रितं समुदितं नु विलङ्घयितुं नभः ॥’
अत्रातिशयोक्तिगर्भीकारेणानिर्णयान्तः ।

प्रतिनियतप्रकरणाभावात्प्रकृतस्य कस्यचिदभावात्कस्य स्तुतिरुत्कर्षाभिधायिकेति संदेहो दोष एवेति दोषरूपतेति । तृतीयस्तु जन्यसंदेहाभासलक्षणः पक्षोऽस्य असंदेहालंकारस्य विषयोऽवगन्तव्यः ॥ सरोजपत्रे इत्यादि । अत्र प्रकृतं विलोचनादि वक्ता मिश्रितमेव यदि परं रूपकालंकारापादनमाहात्म्यात्संदेहस्येव शब्देन रूपेणावगतिः । तात्पर्यपर्यालोचनावशेन तूपमादावेव विश्रान्तिः । संदेहवर्णनभङ्ग्या तु तस्यैवालंकारता ॥ अथ जयायेति । प्रतिकोऽन्यायेन मेरुजयसंभाषना ॥ रंभयेति । त्वरितया । अन्यथा दिग्विजयेनोत्तरकालं सर्वदिगवलोकनमर्जुनस्य भविष्यत्येव । हिमाचलमिति । हिमाचलेकदेश-मिन्द्रप्रस्थास्वं तपोर्यमिति तात्पर्यम् । समुदितमिति । पिप्पीभूतम् । अवा- (!)जयादिव्यापारकर्तृत्वं हिमाचलस्य व्याख्येयम् ॥ अतिशयोक्तिगर्भीका-रेणेति । तथा हि योऽसौ पौरुषेयव्यापारतिरस्कारेण जुशब्दत्रितयावयोत्स-मानतया कोटिप्रयोद्धेयैनावास्तवः संशयः प्रतिपादितः स स्वसिद्धिनिर्वाहाय तथा-विधोक्तदोच्छ्रयशून्येऽपि पर्वते मेरुजयादिव्यापारत्रयसंपादनक्षमतयोच्छ्रयाति-

१. ‘रंभयेति’ स्यात् मूळानुरोधात्, २. ‘अथ जयादि’ स्यात्,

यथा वा—

‘अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो वैषं नियतम् ।
कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥’

अत्र रूपकगर्भीकारेण भेदैस्योक्तौ संशयः ॥

प्रकृताप्रकृताभ्यां प्रकृतापलापोऽपहृतिः ।

प्रकृतेन प्रकृतस्यापलाप एका अपहृतिः । अप्रकृतेन प्रकृतस्याप-
लापोऽन्या ।

तत्राद्या यथा—

‘शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-
द्रोमाध्वादिविसंस्थुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
हा शैल्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं
शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः ॥’

शयमाक्षिपन्नसंबन्धेऽपि संबन्धात्मिकामतिशयोक्तिमवगमयति ॥ अयं मार्त-
ण्डः किमिति । अत्रोपमेयस्य तद्भावावमुपमानेनोक्त्वा पश्चाद्भेदे उच्यमाने
यद्यप्यामुखे रूपकावभासः पश्चाद्यतिरेकाकारता, तथापि नास्मिन्नलंकारद्वयवि-
श्रान्तिः । अपि तु किमित्यादिशब्दोपादानात्संदेह एव वाक्यार्थतया पर्यवस्यति ।
तस्य परिकरबन्धार्थं रूपकव्यतिरेकावामुखे प्रतिभासेते इति तत्संकराशङ्का न
कार्या ॥ भेदकस्योक्ताविति । पूर्वोदाहरणद्वये तु भेदकस्यानुक्तिरित्यर्थः ॥
अप्रकृतेन प्रकृतस्यापलापोऽन्येति । अत्र पारमार्थिकस्यासत्त्वकरणम-
पारमार्थिकस्य स यतया स्थापनं स्थूलदृष्ट्या बोद्धव्यम् । तात्पर्यं तु वाक्यस्य
सादृश्ये एव । तथा ह्यत्र पदार्थस्वरूपविपर्ययोऽभिधीयते । न च तत्र खेच्छया
पुरुषाणां सामर्थ्यमस्ति तेनोन्मत्तवाक्यता, प्रस्युतं सौन्दर्यशालितया सद्दृश्यच-
मत्कारिता भवति । सोऽयं वाक्यार्थापेक्षयापहृत्फलंकारो लाक्षणिकार्थपरिग्रहः ।
उपमेयस्यापहृतत्वात् न स्फुटेन रूपेणोपमानोपमेयभावश्चकास्तीति रूपकाशङ्का

१. ‘नेष’ का० प्र०. २. ‘भेदकस्योक्तौ’ स्यात्.

का० भा० २२

अत्र गिरिजाकरस्पर्शकारणौ पुलकवेपथू सात्त्विकरूपौ प्रकृतौ प्रकृते
नैव तुहिनाचलशैत्येनापहृतौ ।

द्वितीया यथा—

‘नेयं विरौति भृङ्गाली मदेन मुखरा मुहुः ।

अयमाकृष्यमाणस्य कन्दर्पधनुषो ध्वनिः ॥’

यथा—

‘विलसदमरनारीनेत्रनीलाब्जखण्डा-

न्यधिवसति सदा यः संयमाधःकृतानि ।

न तु ललितकलापे वर्तते यो मयूरे

वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं वः ॥’

यथा वा—‘इदं ते केन—’ इति । एवमियं भङ्ग्यन्तरैरप्यूषा ॥

पर्यायविनिमयौ परावृत्तिः ।

एकस्यानेकत्रानेकस्य चैकत्र क्रमेण वृत्तिः पर्यायः । समेन समस्यो-
ल्लुष्टेन निकृष्टस्य निकृष्टेनोत्कृष्टस्य वा व्यतिहारो विनिमयः । तावैतौ
परावृत्तिः ।

यथा—

‘जो तीएँ अहरराओ रति उवासीओ पिययमेण ।

सो विय दीसइ गोसे सबत्तिनयणेसु संक्रान्तो ॥’

न कार्या ॥ व्यासजो निरोधस्तस्माद्भङ्गो भयम् ॥ नेयं विरौनीति । अत्र मद-
मुखमधुकरावलीविरुतं विगृहिणा हृदयं मेदित्वा विशेषेण कामकासुं ककेकृतेव
समानमध्यवसाय तदैक्यारोपेण तेनैवापहृत इति ॥ जो ती र इति । अत्र

१. ‘यस्तस्या अहररागो रात्राहुङ्गासितः प्रियतमेन ।

स एव वृश्चते प्रातः सपत्नीनबनेषु संक्रान्तः ॥’ [इति संस्कृतम्.]

२. ‘हृदयमेदित्वाविशेषेण’ स्यात्.

अत्रैकस्यानेकत्र वृत्तिः । रागस्य च वस्तुतो भेदेऽपि एकतयाध्य-
वसितत्वादेकत्वमविरुद्धम् ॥

‘तद्देहं नतमिति—’ इति । अत्रानेकं गृहाद्येकत्र द्विजे वर्तते ।

विनिमयः समेन समस्य यथा—

‘आदाय कर्णकिसलयमिर्यमस्मादत्र चरणमर्षयति ।

उभयोः सदृशविनिमयादन्योन्यमवधितं मन्ये ॥’

‘यो बलौ व्याप्तभूसीमि मखेन धां जिगीषति ।

अभयं स्वर्गसन्धम्यो दत्त्वा जग्राह सर्वताम् ॥’

अत्रोक्तृष्टेनाभयेन निकृष्टस्य स्वर्वत्वस्य ।

‘तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।

येन जर्जरकलेवरव्ययात्कीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥’

अत्र निकृष्टेनोक्तृष्टस्य ॥

हेतोः साध्यावगमोऽनुमानम् ।

अन्यथानुपपत्त्यैकलक्षणाद्धेतोः साध्यस्य जिज्ञासितार्थस्य प्रतीति-
र्यत्र वर्ण्यते तदनुमानम् ।

स एवेति ताम्बूलादिजनितरागकोपनिर्वृत्तरागयोरभेदोपचारः ॥ यथा वा—‘न
त्वाभ्रयस्थितिरियं तव कालकूट केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा । प्रागर्णवस्त्र
हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ कण्ठेऽधुना वसति वाचि पुनः खलानाम् ॥’ स्वर्वता-
मिति । वामनताम् ॥ स्वर्गिण इति । यशःशेषतां गतस्वेत्यर्थः ॥ अर्थ-
स्येति । भावरूपस्याभावरूपस्य वा । तत्र भावरूपसाध्यार्थप्रतीतिः ‘षाजुहम्—’

१. ‘मलै चरणमरुणमर्षयति’ वामनवृत्तौ.

१. ‘नन्वा’ का० प्र०.

यथा—

‘सानुज्ञमागमिष्यन्नूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्याः ।
कथमन्यथा ललाटे यावकरसतिलकपङ्क्तिरियम् ॥’

यथा वा—

‘निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।
अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः ॥’

यथा वा—

‘संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रार्पिताकूलं लीलापद्मं निमीलितम् ॥’

अत्र कमलिनीमीलनेन निशासमयः प्रतिपाद्यत इत्यनुमानमेवेदम् ॥

सदृशदर्शनात्स्मरणं स्मृतिः ।

पूर्वोपलब्धस्यार्थस्य तादृशदर्शनात्संस्कारोद्बोधे सति यत्स्मरणं सा

स्मृतिः ।

यथा—

‘अदृश्यन्त पुरस्तेन खेलाः खञ्जनपङ्क्तयः ।
अस्मर्यन्त च निःश्वस्य प्रियानयनविभ्रमाः ॥’

इत्यत्र निदर्शिता । अभावरूपसाध्यार्थप्रतीतिस्तु यथा—‘पणवसि अव्वअ-
च्छसि सच्चं विअ सो तएण सच्चं विओ । णहु ह्येण्ति तम्मि दिट्ठे.....सच्छा-
वच्छाई ॥’ अत्रादर्शनं साध्यते ॥ निर्णेतुं शक्यमस्तीति । अत्र स्तननित-
म्बयोर्मध्ये मध्यं नोपलभ्यते, स्तनभरावस्थानं च दृश्यते, तत्रेयं पयोधरभ-
रस्थितिः सान्यथानुपपद्यमानाधारकं मध्यमनुपलभ्यमानं बोधयति । उदाहर-
णान्तरस्य चास्त्रायमभिप्रायः । यथा केनचिदर्थोपतिलक्षणोऽलंकारः पृथग्लक्षि-
तस्तथा न लक्षणीयोऽर्थोपतिलक्षणत्वादनुमानस्येति । अनुमानमेवेदमिति ।

१. ‘कमलिनीमीलनेन’ इति ख्यात्.

विपर्ययो भ्रान्तिः ।

सदृशदर्शनाद्विपर्ययज्ञानं भ्रान्तिः ।

यथा—

‘नीलेन्दीवरशङ्कया नयनयोर्बन्धूकबुद्ध्याधरे

पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्त्या तथा गण्डयोः ।

लीयन्ते कबरीषु बान्धवकुलव्यामोहजातस्पृहा

दुर्वारा मधुपाः कियन्ति भवती स्थानानि रक्षिष्यति ॥’

न चैतद्रूपकं प्रथमा वातिशयोक्तिः । तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात् ॥

क्रियाफलाभावोऽनर्थश्च विषमम् ।

न केवलं क्रियाफलाभावोऽर्थात्कर्तुर्यावदनर्थश्च भवति यत्र तद्विषमम् ।

यथा—

‘उत्कण्ठा परितापो रणरणको जागरस्तनोस्तनुता ।

फलमिदमहो मयाप्तं सुखाय मृगलोचनां दृष्ट्वा ॥’

अत्र मृगलोचनादर्शनेन न केवलं सुखं न प्राप्तम्, यावद्विच्छेदे

उत्कण्ठादिरनर्थः प्राप्तः ॥

योग्यतया योगः समम् ।

उत्कृष्टमुत्कृष्टस्य निकृष्टं निकृष्टस्य योग्यमिति योग्यतया योगः समम् ।

यथा—

‘धातुः शिल्पातिशयनिकषस्थानमेषा मृगाक्षी

देवो रूपेऽप्ययमनुपमे दत्तपत्रः स्मरस्य ।

जातं देवादुचितमनयोः संगतं यत्र तस्मिन्

ऋशृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपन्नम् ॥’

यथा वा—

‘चित्रं चित्रं वत वत महश्चित्रमेतद्विचित्रं

जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।

यन्निम्बानां परिणतफलस्फातिरात्वादनीया

यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥’

हेतौ कार्ये चैकत्र हेतुकार्यान्तरोक्तिर्युगपद्गुणक्रियाश्च समुच्चयः ।

कस्यचित्कार्यस्य एकस्मिन्हेतौ साधके सति हेत्वन्तराभिधानम्, कार्ये चैकस्मिन्प्रस्तुते कुतश्चिन्निमित्तात्कार्यान्तराभिधानं च समुच्चयः । युगपद्गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च समुच्चयः । बहुवचनं व्यास्यर्थम् ।

हेतौ हेत्वन्तरं यथा—

‘दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोयुत्सुकं

गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।

न तु सूक्ष्मम्, अनुमानान्तर्भूतत्वात्सूक्ष्मस्येति भावः ॥ समुच्चय इति । अनुत्पन्नकक्ष्यतामनपेक्ष्यैव समुच्चयनं समुच्चय इति सामान्येन व्युत्पत्तिः करणीया । एवं हि ‘समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः’ इत्येवंलक्षणलक्षितः समाधिरपि समुच्चय एवान्तर्भवति । अन्यथा ‘मानमस्मा निराकर्तुम्’ इत्युदाहरिष्यमाणे तुल्यकक्ष्यत्वाभावात् समुच्चयः स्यादिति । एष एव च समुच्चयः सद्योगे असद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथगलक्ष्यते । तथा हि—‘कुलममलिनं मद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतशास्त्रिणी भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् । प्रकृतिसुभगा ह्येते भाषा अमीभिरयं जनो व्रजति सुतरां दर्पराजंस्त एव तवाकुशः ॥’ अत्र सतां योगः । ‘दुर्वाराः’ इत्यादौ त्वसती योगः । नववयःप्रभृतिर्हि सद्यपि शोभनत्वे सर्वेषामप्यशोभनत्वकथनम्, अशोभनत्वेनैव विरहिण्या भावितत्वात् । ‘क्षत्री दिवसधूसरो गलितव्रीवना कामिनी सरो

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमी

नो सस्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं मेया ॥'

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तेषु सस्यु प्रियतमदूर-
स्थित्याद्युपात्तम् ।

यथा वा—

‘मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टेदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥’

कार्ये कार्यान्तरं यथा—

‘स्फुरदद्भुतरूपमुत्पतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यम् ।

विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥’

अत्र त्वां सृजतेत्येकस्मिन्कार्ये प्रस्तुते मनोभवादीनां कार्यान्तराणा-
मुपनिबन्धः ।

युगपद्गुणौ यथा—

‘विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च ।

प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥’

विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्थाकृतेः । प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो नृपा-
ङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥’ अत्र शशिनि धूसरे शल्ये शल्या-
न्तराणीति शोभनाशोभनयोगः । तथा हि—शशिनिः शोभनत्वं प्रकृतिचौन्दर्यात्,
अशोभनत्वं धूसरत्वोत्पादात् । एवं चास्य सदसङ्गस्य तादृशेनैवापरेण योगा-
दिह सदसद्योगः । गुणक्रियाश्लेषत्र यथा रुद्रटेन ‘व्यधिकरणे वा यस्मि-
न्’ (७।२७) इत्यादिना व्यधिकरणे इति एकस्मिन्देश इति च प्रतिपादितम्,
न तथा प्रतिपादनीयम् । ‘पुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्’ इत्यादेः ‘कृपाण-
पाणिश्च भवान्प्रक्षितौ सचाधुवादाश्च सुराः सुरालये’ इत्यादेवान्यथापि दर्श-

क्रिये यथा—

‘प्रतिग्रहीतु प्रणयिप्रियत्वात्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।
समोहन नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघ समधत्त बाणम् ॥’

गुणक्रिये यथा—

‘कलुष च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्चि चक्षु ।
पतित च महीपतीन्द्र तेषा वपुषि प्रस्फुटमापदा कटाक्षै ॥’

पृष्टेऽपृष्टे वान्यापोहपरोक्तिः परिसंख्या ।

पृष्टेऽपृष्टे वा सत्यन्यव्यवच्छेदपरा योक्ति सा परिसंख्यानात्परिसंख्या । उभयत्रोपमानस्य वाच्यत्व प्रतीयमानता वेति चत्वारोऽस्या भेदा ।

पृष्टे यथा—

‘कोऽलङ्कार सता शील न तु काञ्चननिर्मितम् ।

किमादेय प्रयत्नेन धर्मो न तु धनादिकम् ॥’

‘का विसमा दिव्गर्ह किं लद्ध ज जणो गुणग्राही ।

किं सोक्त्व सुकलत् किं दुग्गे ज खलो लोओ ॥’

अत्र दैवगतिरेव विषमेत्यादिरन्यापोह प्रतीयते ।

अपृष्टे यथा—

‘धेहि धर्मे धनधिय मा धनेषु कदाचन ।

सेवस्व सद्गुरूपज्ञा शिक्षा मा तु नितम्बिनीम् ॥’

‘कौटिल्य कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।

काठिन्य कुचयुगले तरलत्व नयनयोर्वसति ॥’

१ का विषमा दैवगति किं लब्ध यज्जनो गुणग्राही ।

किं सौख्य सुकलत् किं दु ख यत्खलो लोक ॥’ [इति छाया]

२ ‘दुक्ख’ का० प्र०.

यथा वा—

‘राज्ये सारं वसुधा वसुंधरायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥’

‘दानं वित्ताद्रसं वाचः कीर्तिधर्मौ तथायुषः ।

परोपकरणं कायादसारात्सारमुद्धरेत् ॥’

‘पौढमहिलाण जं सुट्टु सिक्खियं तं रणसु होवेइ ।

जं जं असिक्खियं नववहूण तं तं दिहिं देई ॥’

एषु कौटिल्यं कचनिचये एवेत्यादि, राज्ये सारं च वसुधैवेत्यादि,
वित्तात्सारं दानमेवेत्यादि, पौढमहिलानां सुशिक्षितमेवेत्याद्यपोह्यमानस्य
प्रतीयमानत्वमन्यापोहाभावे प्रश्नोत्तरोक्तौ न वैचित्र्यं किंचिदिति नोत्तरं
पृथग्लक्षितम् ॥ उत्तरात्प्रश्नादिप्रतिपत्तिस्त्वनुमानमेव ।

यथा—

‘वाणियय हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्तीआ ।

जाव लुलियालयमुही घरम्मि परिसप्पते सोण्हा ॥’

अत्र विशिष्टोत्तरान्यथानुपपत्त्या प्रश्नानुमानम् ।

नादिति ॥ राज्ये सारमिति । अत्र सारालंकारः कैश्चिदुक्तः, स चान्यापो-
हमन्तरेण न चमत्कारकारीति परिसंख्यैव युक्तोऽलंकारः ॥ दानं वित्तादिति,
पौढमहिलाणेत्यत्रापि केनचित्सारालंकार उक्तस्तत्रापि अन्यापोहकृतं चारुत्व-
मितीयमपि परिसंख्यैव युकेति ॥ अनुमानमेवेति । न तु रुद्रटोक्तः—‘प्र-

१. ‘पौढमहिलानां यत्सुष्टु शिक्षितं तद्वेषु भवति ।

यद्यदशिक्षितं नववधूनां तत्तत्.....ददाति ॥’ [इति छाया.]

२. ‘वाणिजक इत्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृतयश्च ।

यावदलितालकमुखी गृहे परिसर्पते स्नुषा ॥’ [इति छाया.]

तथा—

‘जं भणहतं सहीओ आम करेहामि तं तहा सव्वम् ।

जइ सरहरुं संभिउं मे धीरं संमुहागण तम्मि ॥’

तत्र भ्रुकुट्यादिभिर्मानं कुर्विति सख्याः पूर्ववाक्यमनुमीयते ॥

यथोत्तरं पूर्वस्य हेतुत्वे कारणमाला ।

उत्तरमुत्तरं प्रति पूर्वस्य पूर्वस्य कारणत्वे कारणमाला ।

यथा—

‘निर्द्रव्यो ह्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रअश्यते तेजसो

निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमायाति च ।

निर्विण्णः शुचमेति शोकविवशो बुद्ध्या परित्यज्यते

निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥’

कारणमात्रं तु न वैचित्र्यमिति न हेतुरलंकारान्तरम् ॥

‘आदप्युत्तरं यत्र—’ (७।९३) इत्युत्तरालंकारः ॥ एवं जं भणहेत्यत्रापि वाच्यम् ॥ कारणमात्रं त्विति । अमेधूम इत्येवंरूपमित्यर्थः ॥ नन्वीदृशस्य हेतोर्हेतुत्वाभावादलंकारत्वं मा भवतु । यत्र तु—‘वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा पुरारे नैवास्मि क्षणमपि भवन्तं प्रणतवान् । नमन्मुक्तः संप्रत्य-
तनुरहमग्रेऽपि भविता महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥’ इत्यादी,
‘भस्मोद्धूलन मद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं हा सोपानपरम्परां गिरिमुता-

१. एतस्य शुभे बुद्ध्यावनारोहात्संस्कृतमसदिग्धं न स्मर्यते, तथापि समन्वयवाक्या-
नुसारेण तु—

‘यद्भगिष्यत सख्यः सत्वं करिष्यामि तत्तथा सर्वम् ।

यदि.....मे धैर्यं संमुखागते तस्मिन् ॥’ इति कल्प्यते.

२. ‘आम’ इत्यभ्युपगमकाकुः ‘आकाङ्क्षोपहासा’ इति ऋग्व्याजोक्तोच्यते.

स्वातन्त्र्याङ्गत्वसंशयैकपदैरेषामेकत्र स्थितिः संकरः ।

परस्परनिरपेक्षत्वं स्वातन्त्र्यम् । उपकारकत्वमङ्गत्वम् । एकस्य ग्रहेऽन्यस्य त्यागे साधकबाधकप्रमाणाभावादनिरणयः संशयः । एक-
स्मिन्पदेऽर्थाच्छब्दार्थालंकारयोः समावेश ऐक्यपद्यम् । एभिरेषां पूर्वो-
क्तानामलंकाराणामेकत्र वाक्ये वाक्यार्थे वावस्थानं संकीर्यमाणस्वरूपत्वा-
त्संकरः ।

स्वातन्त्र्येण शब्दालंकारयोः संकरो यथा—

‘कुसुमसौरभसौरपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया ।

वलितया विदधे कलमेखलकलकलोऽलकलोलहशान्यया ॥’

अत्र यमकानुप्रासयोः ।

कान्तालयालंकृतिम् । अद्याराधनरोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छे-
दिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥’ इत्यादी च अपराधद्वये पूर्वापर-
जन्मनोरनमनलक्षणो हेतुर्वाक्यार्थीभूतो महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वलक्षणश्च
पदार्थीभूतो ह्यतयावसीयते तत्र कथं चालंकारत्वमिति । सत्यमस्ति ह्यतया
परं न हेतोः, किं तर्हि अलंकारान्तरस्य । तथा हि प्रथमे उदाहरणेऽनुमानस्य
रामणीयकम्, द्वितीये तु मोक्षस्य महामोहतया रूपणमिति रूपकमेति हेतुर्ना-
लंकारः । तच्चिराकरणेन तद्रूपं काव्यलिङ्गमपि निराकृतमेवेति । एवं च ‘हेतु-
मता सह हेतोरभिधानममेदैतो हेतुः ।’ इत्येवंरूपोऽपि हेतुर्न वाच्यः ।
‘आयुर्धृतं नदी पुण्यं भयं चौरः सुखं प्रिया । वैरं धूतं गुरुज्ञानं श्रेयो ब्राह्मण-
भोजनम् ॥’ इत्येवंरूपो श्लेष न भूषणतां कदाचिदर्हति वैविध्याभावात् । गौणे
व्युपचारे सादृश्यसंप्रत्ययाद्वैविध्यम् । यत्र तु न सादृश्यसंप्रत्ययस्तत्र नेति ॥
‘अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः । रम्योऽयमेति संप्रति
लोकोत्कण्ठाभरः कालः ॥’ इत्यत्र तु काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिषैव समा-

१. ‘तोषितेन’ का० प्र०. २. ‘-दङ्गवेष्टन । सोलंकारो हेतुः स्याद-
न्येभ्यः पृथग्भूतः ॥’ इत्येवं रुद्रटे समुपलभ्यते. ३. ‘पूजनम्’ रुद्रटव्याख्या.
४. ‘करः’ रुद्रटे.

अर्थालंकारयोर्यथा—

‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलां गता ॥’

अत्रोत्प्रेक्षोपमयोः ।

शब्दार्थालंकारयोर्यथा—

‘सो नत्थि एत्थ गामे जो एयं महमहन्तलावणम् ।

तरुणाण हिययल्लडिं परिसंक्कन्ति निवारेइ ॥’

अत्रानुप्रासरूपकयोः ।

अङ्गत्वेन संकरो यथा—

‘कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलकाङ्क्षया

कुद्वोद्धककदम्बकस्य पुरतः काकोऽपि हंसायते ।

कीर्त्या ते धवलीकृते त्रिभुवने क्षमापाल लक्ष्मीः पुनः

कृष्णं वीक्ष्य बलोऽयमित्युपहितप्रीडं शनैर्जल्पति ॥’

अत्रातिशयोक्तिमपेक्ष्य आन्तिरुद्धता । तदाश्रयेण चातिशयोक्तिश्च-
मत्कारहेतुरित्यवयवयोरङ्गाङ्गिभावः ।

‘त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ^१ महासत्त्वौ सतेजसौ ।

इयता युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥’

प्रासिषुः, न तु हेत्वलंकारकल्पनयेति ॥ यद्यप्यव्यभिचारितयैव विकासादीनां
निरन्तर्येण जननमिहोपचारप्रयोजनं व्यङ्ग्यम्, तदसुन्दरमपि काव्यस्य मध्यम-
त्वनिबन्धनं भवति । तथाप्यलंकारचिन्तायाः प्रकान्तत्वात्पह्लुसैव हेतोरलंका-
रत्वं निराक्रियते ॥ **दुर्वाराविति ।** दुर्वारोऽव्याहतप्रसरः, दुष्टं क्षारं वार्जलं च

१. ‘स नास्त्वत्र ग्रामे य एतां स्फुरन्तावण्याम् ।

तरुणानां हृदयलुण्ठनं परिसर्पन्ती निवारयति ॥’ [इति संस्कृतम्.]

२. ‘सम्पत्ति’ का० प्र०, ३. वार्वारश्चन्द्रयोरेकशेषस्तु दुःशक इति ध्येयम्.

अत्र श्लेषो व्यतिरेकस्याङ्गम् ।

‘कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ॥’

अत्र श्लेषो विरोधस्याङ्गम् ।

‘आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम् ।

कोशदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥’

अत्र श्लेषोऽर्थान्तरन्यासस्याङ्गम् ।

संशयेन संकरो यथा—

‘निर्गण्डदुरारोहं मा पुत्रय पाडलं समारुहसु ।

आरूढनिवडिया के इमिण न कया इह ग्गामे ॥

अत्र शठतरपोटापाटलयोरन्यतरस्याः प्राकरणिकत्वाभावाच्च ज्ञायते
किमियं समासोक्तिरुतान्योक्तिरिति संशयः ।

तथा—

‘नयनानन्ददायीन्दोर्विम्बमेतत्प्रसीदति ।

अधुना विनिरुद्धाश्मपि शीर्णमिदं तमः ॥’

अत्र मुखेन सहाभेदारोपात्किमतिशयोक्तिः, किमेतदिति मुखं

यस्य दुर्वाः । सत्त्वं धैर्यम्, सत्त्वाश्च प्राणिनः । तेजः प्रभावः, वडवानलश्च ।
जडात्मेति, उदकत्वभावोऽपि ॥ कृष्णार्जुनेति । कृष्णा अस्तिताः । अर्जुनाः
शुक्लाः । अनुरक्ता लोहिताः । कर्णावलम्बिनी विपुलतया श्रोत्रसमीपसंश्रिता ।
विरोधे तु कृष्णो हरिः, अर्जुनः पार्यः, तत्र सानुरागा सा कर्ण राधेयं कथमा-
लम्बत इति । न च विरोधमज्ञया अविश्वास्थ्यत्वं निबद्धम् ॥ कोशदण्ड-
समग्राणामित् । कोशो भाण्डागारोऽपि । दण्डश्चतुर्थोपायोऽपि ॥ निर्ग-

१. ‘निर्गण्डदुरारोह मा पुत्रक पाडलं समारोह ।

आरूढनिपतिताः केऽनेन न कृता इह ग्गामे ॥’ [इति संस्कृतम्.]

निर्दिश्येन्दुसमारोपणाद्रूपकम्, किं मुखनैर्मल्यप्रस्तावेऽन्योक्तिः, अथै-
तयोः समुच्चयविवक्षायां दीपकम्, किं प्रदोषवर्णने विशेषणसाम्यात्स-
मासोक्तिः, किं मदनोद्दीपकः कालो वर्तते इति तात्पर्यात्पर्यायोक्तमि-
त्यनेकालंकारसंशयः ।

तथा—

‘शशिवदनासितसरसिजनयनासितकुन्ददशनपङ्क्तिरियम् ।

गगनजलस्थलसंभवहृद्याकारा कृता विधिना ॥’

अत्र तु रूपकमुपमा वेति संशयः ॥ यत्र तु—‘मोहमहाचलदलने
सा सुनिशितवज्रकांठिरेकापि’ इत्यादावारोपितकुलिशकोटिरूपाया भक्ते-
र्मोहस्य महाचलेनोपमितमात्रस्य दलने कर्तृत्वं न हृदयावर्जकं स्यादिति
रूपकस्य, ‘ज्योत्स्नेव हासश्रुतिराननेन्दोः—’ इत्यादौ मुख्यतयावगम्य-
माना हसितश्रुतिर्वैक एवानुकूल्यं भजत इत्युपमायाः साधकं प्रमाणमस्ति,
‘स्मरन्ति ज्योत्स्नायाः शशिमुखि चकोरस्तव दृशि’ इत्यादौ तत्त्वारोपे
‘स्मरणानुपपत्ते रूपकस्य, ‘राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्’
इत्यादौ सदृशं प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यासंभवादुपमायाश्च बाधकं
प्रमाणमस्ति, न तत्र संशयः ।

एकपद्येन संकरो यथा—

‘मेरुरूकेसरमुदारदिगन्तपत्र-

मामूललम्बिचलशेषशरीरनालम् ।

ण्डेति । कठिनदुरारोहम् ॥ साभिप्रायविशेषणोक्तिरूप इति । तथा च
‘विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः’ इति । यथा—‘कर्ता ब्रूत-
च्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः
पाण्डवा यस्य दासाः । राजा दुःशासनार्देर्गुल्लज्जतस्याङ्गराजस्य मित्रं कास्ते

येनोद्धतं कुबलयं ललना सलील-

मुत्तंसकार्थमिव पातु स वो वराहः ॥'

अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ । यद्यप्यनेकविषयमिदं रूपकम-
खिलप्राक्पश्चापि (?), तथापि प्रतिपदं रूपकसंज्ञावादेकपदानुप्रवेशो न
विरुध्यते । इत्युक्ताः शब्दार्थालंकाराः ॥

कः पुनरङ्गाश्रितत्वान्निःशेषेऽप्ययं शब्दस्यालंकारोऽयमर्थस्येति
विशेषः । उच्यते—दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायाम-
न्वयव्यतिरेकावेव निमित्तम् । निमित्तान्तरस्याभावात् । ततश्च योऽलं-
कारो यदीयौ भावाभावावनुविधत्ते स तदलंकारो व्यवस्थाप्यते इति ॥
यद्यपि पुनरुक्तवदाभासार्थान्तरन्यासादयः केचिदुभयान्वयव्यतिरेकानु-
विधायिनोऽपि दृश्यन्ते, तथापि तत्र शब्दस्यार्थस्य वा वैचित्र्यमुत्कटमिति
उभयालंकारत्वमनपेक्ष्यैव नाष्टालंकारत्वेन नार्थालंकारत्वेन चोक्ताः । इह
वापुष्टार्थत्वलक्षणदोषाभावमात्रं साभिप्रायविशेषणोक्तिरूपः परिकरो
भग्नप्रक्रमतादोषाभावमात्रं यथासंख्यं दोषाविधानेनैव गतार्थम् ।
विनोक्तिस्तु तथाविधहृद्यत्वविरहात् ॥ भाविकं तु भूतभाविपदार्थ-

दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥' इति । अत्र हि द्यूतच्छ-
लकर्तृत्वादीनां विशेषणानां कोषोद्दीपनविभावतया साभिप्रायत्वमित्यपुष्टार्थत्व-
दोषाभाव एवायम् । यथासंख्यमिति । तथा चाह—'यथासंख्यं क्रमे-
णैव क्रमिकाणां समन्वयः' इति । यथा—'एकस्त्रिधा वससि श्वेतसि
चित्रमेव देव द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च । तापं च संमदरसे च रतिं च
पुष्पांश्यां योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥' इति । अत्र न यथासंख्यकृतं
किमपि वैचित्र्यं किंतु एकस्त्रिधा वससीति आमुष्ये विरोधप्रतीतिकृतमेवेति ॥
विनोक्तिस्त्विति । तथा चाह—'विनोक्तिः सा विनान्येन यत्रान्यः
सन्न नेतरः' इति । सन् शोभनः, इतरोऽशोभनः । यथा—'मृगलोचनया

प्रत्यक्षीकारात्मकमभिनेयप्रबन्ध एव भवति । यद्यपि मुक्तकादावपि दृश्यते, तथापि न तत्त्वदते । उदात्तं तु ऋद्धिमद्वस्तुलक्षणमतिशयो-
क्तेर्जातेर्वा न भिद्यते । महापुरुषवर्णनारूपं च यदि रसपरं तदा ध्वने-
र्विषयः ॥

विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः । अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन
विना नयेन्द्रसूनुः ॥', 'अरुचिर्निशया विना क्षशी शशिना सापि विना मह-
त्तमः । उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥' इति उदा-
हरणद्वयेऽपि वदन्तु सहृदयाः—यदि किमपि विनोक्तिकृतं वेत्तित्रयमवभासते,
सहोक्तौ तु सहाय्यबलात्साम्यसमन्वयप्रतीतेयुक्तमेव वैचित्र्यमिति । किंच—
शब्दमात्रयोगेनालंकारत्वकल्पने हा धिगाद्युक्तावप्यलंकार-वप्रसङ्गः प्राप्नोतीति ॥
भाविकमिति । भावः कवेरभिप्रायः स यत्रास्ति तद्भाविभ्यः । भूतभावि-
पदार्थप्रत्यक्षीकारात्मकमिति । प्रध्वंसाभावप्रागभावकान्ता अपि भावाः
स्वमहिम्नार्यैः प्रसादवशाच्च यत्पुरः स्फुरन्त इव दृश्यमाना व गन्त इत्यर्थः । भूत-
भाविशब्दस्य परोक्षोपलक्षणपरत्वे परोक्षाणां पुरःस्फुरद्भावहेतुवर्णनमिति तु
व्याख्याने स्वभावोक्तिर्न भिद्यते । अभिनेयप्रबन्ध एवेति । प्रपेशकविष्क-
म्भकादिभिस्तत्रैव तत्र वर्ण्यमानत्वादिति भावः ॥ ननु—'मासीदञ्जनमत्रेति
पश्यामि तव लोचने । भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥' अत्राद्येऽर्थे
भूतस्य, द्वितीये भाविनो दर्शनमिति मुक्तकविषयमपि भाविक दृश्यते, ततः
कुतो न लक्ष्यत इत्याशङ्काह—यद्यपीति ॥ ऋद्धिमद्वस्तुलक्षणमिति ।
यदाह—'उदात्तं वस्तुनः संपत्' इति । यथा—मुक्ताः केलिविसृजहार-
गलिताः संभारजनीमिदृताः प्रातः प्राङ्गणसीमि मन्थरचलद्वालाद्विलक्षारुणाः ।
दूराद्दिग्मन्वीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुका यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तस्या-
गलीलायितम् ॥' न ह्यतिशयैश्वर्योऽपि मुक्तारत्नानामवकरप्रायत्वेन पुञ्जीकरणं
सम्भवति । उक्तं च—'असंबन्धे संबन्धात्मिकामतिशयोक्तिमवगमयति' । तदाह—
अतिशयोक्तिरिति । अतिशयोक्तेरलंकारात् भिद्यत इत्यर्थः ॥ अथ यत्र

१. 'चेत.प्रसाद' स्यात्. २. 'सदान' का० प्र०. ३. 'श्वर्ये' स्यात्. ४. 'केरिति'
मूलानुसारी.

अथ तथाविधवर्णनीयवस्तुपरम्, तदा गुणीभूतव्यङ्ग्यस्येति नालं-
कारः ॥ रसवत्प्रेयस्व्यूर्जस्विभावसमाहितानि गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारा
एव ॥ आशीस्तु प्रियोक्तिमात्रं भावज्ञापनेन गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य

ऋद्धिमद्वस्तु संभवदेव वर्णयिष्यते तत्रोदात्तं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—स्वभावो-
क्तेर्वेति । किं च । यदि ऋद्धिमद्वस्तुवर्णनमलंकारस्तदा ऋद्धिरहितवस्तुवर्णनम-
प्यलंकारं कश्चित्प्रसज्यतीति । महापुरुषवर्णनारूपमिति । यदाह—‘महतां
चोपलक्षणम्’ इति । यथा—‘तदिदमरण्यं यस्मिन्दक्षरथवचनानुपालनव्यसनी ।
निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥’ रामो हि पितृवचनमनुतिष्ठन्नयप-
राक्रमादिधर्मयोगादुत्साहयोगाच्च वीररसवानेवेति रसश्चनिरैवायम् ॥ ननु उप-
लक्षणमज्ञभावोऽर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे । ततश्चोपलक्षणीभूतस्य रामचरितस्य वाक्या-
र्थीभावामावाद्भूतत्वेनैव । दण्डकारण्योत्कर्षप्रतिपत्तिर्हि वाक्यार्थः सैव प्रधानं
ततः कथं ध्वनिविषयतेत्याशङ्क्याह—अथेति । गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारा
एवेति । मध्यमकाव्यप्रभेदविषयत्वेन ये प्रतिपादिताः । आशीस्त्विति ।
आशासनमप्राप्तप्राप्तीच्छारूपमाशीः प्रयोक्तृधर्मः । अथ वा आशास्यमानो
योऽसावर्थोऽनर्थप्राप्त्यनर्थोपरमात्मकः स एव प्राप्तकालतयाभ्यनुज्ञात आशी-
र्विषयत्वादाशीरिति । तत्र पक्षद्वयेऽपि जेहाभावे लोकव्यवहारमात्रानुसर-
णार्थत्वेनाशीर्यदि प्रयुज्यते तदा ‘गतोऽस्तमर्कः’ इत्यादिबह्वार्तावर्णनमात्रत्वा-
हूरापेतैवालंकारतेत्याह—प्रियोक्तिमात्रमिति । सहृदयानां किमप्येतदिति
चमत्काराभावादित्यर्थः ॥ अथ जेहातिशयेनोच्यते, तदा ध्वनेर्विषयः ।
तदा हि कश्चिकस्मैचित्सेहेहनिर्भरहृदयतया आशिषं प्रयुक्ते तत्र च तस्य
चेतोवृत्तिविशेषः जेहात्मा रतिभावविशेषरूप आशीर्दारेण प्रतीयत इति
भावध्वनिरैवायम् । यथा—‘अस्मिजहीहि सुहृदि प्रणयाभ्यसूयामाश्लिष्य गाढ-
ममुनानतमादरेण । विन्ध्यं महानिब घनः समयेऽभिवर्धमानन्दजैर्नयनवारि-
मिरुक्षद् त्वाम् ॥’ कयोश्चिमैत्रीसंबन्धे पिशुनजनानुप्रवेशनविच्छेदार्थः(?) कृते
सति कस्यचिन्नायकस्य तत्सेहेदार्ज्यसंपादनायेयमुक्तिः । अत्र च सोहृदमप्यर्थ-
प्राप्तिरूपं मैत्रीसंबन्धस्य प्रवर्धमानतयोपनिबद्धम् । अहीहीति आश्लिष्येति च
प्रार्थना पैश्वभ्यन्तौ । उक्षत्विति प्राप्तकालतायां पैश्वमी । तेनाप्राप्तास्यमानस्य

१. ‘विच्छादीकु’ स्यात्. २.-३. कोट्ये ककारस्य प्रज्ञमीनामाभिधेयत्वं स्यात्.

विषयः । प्रत्यनीकं च प्रतीयमानोत्प्रेक्षाप्रकार एवेति नालंकारान्तर-
तया भाष्यम् ॥

इत्याचार्यभीष्टमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंज्ञस्त्रीपञ्चक्याभ्यानुशासन-
वृत्ता शब्दार्थालंकारवर्णनः षष्ठोऽध्यायः ।

मैत्रीसंबन्धस्योपनिबन्धो न त्वप्राप्तप्राप्तीच्छात्मिका आक्षिपः । तथा—‘मदान्ध-
मातृविभिन्नशाला हृतप्रवीराद्भुतमीतपौराः । त्वत्तेजसा दग्धसमस्तलीला द्विषां
पुरीः पश्यतु राजलोकः ॥’ अत्र शत्रुनगरीविनाशोपनिबन्धद्वारेणानर्थोपरमस्य
दर्शितत्वादासास्वमानार्थोपनिबन्ध एव ॥ नन्विदं भूयादित्येवमात्मिकायाः
प्रयोक्तृधर्मत्वेनावस्थिताया आक्षिपोऽत्रोपदर्शनम् । तथा हेतुविधा शत्रुनगरी
राजलोको दृश्यादिति नायमन्त्रार्थः संपन्नत्वादेतस्यायस्य किंतु तथाविधानां
शत्रुनगरीणां दर्शनमत्र प्राप्तकालतयाभ्यनुहायते । अत्रापि शत्रुविनाशलक्ष-
णविभावद्वारेण इर्ष्यात्मनो भावस्योपनिबन्धात्पूर्ववद्भावव्यतिरेकेति । तदाह—
भावज्ञापनेनेति । प्रत्यनीकमिति । अनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात्प्रत्यनीकम् ।
यथानीकेऽभियोग्ये तत्प्रतिनिधिभूतमपरं मूढतया केनचिदभियुज्यते तथेह
प्रतियोगिनि विजेये तथीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः । तथा चाह—‘प्रतिपक्ष-
मशकेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया । या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं
तदुच्यते ॥’ यथा—‘एवं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर भवस्यनुर-
क्ता । पद्मभिर्युगपदेव शरैस्त्वां ताडयस्वतु शयार्थेय कामः ॥’ तां त्वन्वनुरक्त्यां
मनोभवरशरैस्ताडयतीति शास्त्रार्थः । तत्र च मनोभवस्य लक्षणेन विनिर्जि-
तत्वाद्योऽस्त्रावनुशयः स कारणत्वेनोत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षा । सा च प्रतीयमाना इवा-
दिशब्दाप्रयोगात् ॥ जातिगतितरीतिरितिच्छायासुदोक्तियुक्तिभणितियुक्तनाश्रया-
पीति वाक्ये वाक्याभ्येवाप्रेक्ष्यगोयाभिनेयानि शब्दालंकाराः संभवप्रत्यक्षावबो-
पमानार्थापत्यभावलक्षणाभ्यामालंकारा ये भोजराजेन प्रतिपादितास्तै केनचि-
दुक्तेष्वेवान्तर्भवन्ति । केचिच्च कंचनापि चमत्कारं नावहन्ति, केचिच्च ये काव्य-
शरीरस्यभाषा एवेति न सूत्रिताः ॥

इत्याचार्यभीष्टमचन्द्रविरचिते विवेके षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

इह च काव्यं नायकादिप्रतिबद्धं भवतीति नायकादिलक्षणमुच्यते ।
तत्र तावदुत्तममध्यमाधमभेदेन पुंसां स्त्रीणां च तिस्रः प्रकृतयो भवन्ति ।
तत्र केवलगुणमग्न्युत्तमा । स्वरूपदोषा बहुगुणा मध्यमा । दोषवत्यधमा ।
तत्राधमप्रकृतयो नायकयोरनुचरा विटचेटीविदूषकादयो भवन्ति । उत्त-
ममध्यमप्रकृतियुक्तस्तु —

समग्रगुणः कथाव्यापी नायकः ।

समग्रगुणो नेतृत्वादिगुणयोगी वक्ष्यमाणशोभान्वितश्च । तत्र नेतृत्वा-
दिगुणबाहुल्यात् मध्यमप्रकृतावपि समग्रगुणता ।

नेतृगुणाश्चेमे—

‘नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः ।

रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी व्यूढवंशः स्थिरो युवा ॥

बुद्धयुत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः ।

शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥’

कथाप्रबन्धस्तद्व्यापी । नयति व्याप्नोति इतिवृत्तं फलं चेति नायकः ।

तस्य सात्विकान्गुणानाह—

शोभाविलासमधुरललितमाधुर्यस्यैर्यगाम्भीर्यौदार्यतेजांसष्टौ
सत्त्वजास्तद्गुणाः ।

सत्त्वं देहविकारस्तस्माज्जाताः ।

क्रमेण लक्षयति—

दास्यशौर्यौत्साहनीचजुगुप्सोचमस्पर्धागमिका शोभा ।

यतः शरीरविकारादास्यादि गन्धते सा शोमेत्यर्थः ।

दाक्ष्यं यथा—

‘स्फूर्जद्वज्रसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्यग्रतो
 रामस्य त्रिपुरान्तकृद्विविषदां तेजोभिरिदं धनुः ।
 शुण्डारः कलमेन यद्वदचले वत्सेन दोर्दण्डक-
 स्तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भग्नं च तत् ॥’

शौर्यं यथा—

‘खरेण खण्डिताशेषगात्रेण रणमूर्धनि ।
 रामव्याजेन लोकेषु शौर्यमुत्सारितं नृणाम् ॥’

उत्साहो यथा—

‘मूर्ध्ना जाम्बवतोऽभिवाद्य चरणावापृच्छय सेनापती-
 नाश्वास्याश्रुमुखान्मुहुः प्रियसखान्प्रेष्यान्समादिश्य च ।
 आरम्भं जगृहे महेन्द्रशिखरादम्भोनिधेर्लङ्घने
 रंहस्वी रघुनाथपादरजसामुच्चैः सरन्मारुतिः ॥’

नीचजुगुप्सा यथा—

‘उत्तालताडकोत्पातदर्शनोऽप्यप्रकम्पितः ।
 प्रयुक्तस्तत्प्रमाथाय सैणेन विचिकित्सति ॥’

उत्तमस्पर्धा यथा—

‘एतां पश्य पुरस्तटीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः
 कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।
 इत्याकर्ण्य कथान्नुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापते-
 र्मेन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम् ॥’

धीरे गतिदृष्टी सस्मितं वचो विलासः ।

यथा—

‘दृष्टिस्तृणीकृतजगन्नयसत्त्वसारा
घीरोद्धता नमयतीव गतिर्घरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद्रुतां दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥’

मृदुभृङ्गारचेष्टा ललितम् ।

यथा—

‘कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं अमयांचकार ॥’

क्षोभेऽप्यनुत्थणं माधुर्यम् ।

मेहत्यपि युद्धनियुद्धव्यायामादौ क्षोभहेतौ अनुत्थणत्वं मधुरा चेष्टा
माधुर्यम् । यथा—

‘कपोले जानक्याः करिकलभदन्तघुतिमुषि
सरसेरं गण्डोद्धुमरपुलकं वक्रकमलम् ।
मुहुः पश्यञ्जृम्भन्जनिचरसेनाकलकलं
जटाजूटग्रन्थि द्रवयति रघूणां परिवृढः ॥’

विभ्रेऽप्यचलं स्थैर्यम् ।

सत्यपि विभ्र उद्यमादपभ्रंशः स्थैर्यम् । यथा—

‘यथा यथा समारम्भो दैवात्सिद्धिं न गच्छति ।
तथा तथाधिकोत्साहो धीराणां हृदि वर्धते ॥’

हर्षादिविकारानुपलम्भकृद्गाम्भीर्यम् ।

यस्य प्रभावाद्बहिर्हर्यक्रोधादीनां विकारा दृष्टिविकासरागादयो नोप-
लभ्यन्ते तन्निस्तिमितदेहस्वभावं गाम्भीर्यम् । यथा—

‘आहूतस्याभिवेकाय त्रिसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वस्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥’

स्वपरेषु दानाभ्युपपत्तिसंभाषणान्यौदार्यम् ।

अभ्युपपत्तिः परित्राणाद्यर्थिनोऽङ्गीकरणम् । परजनविषयं दानादि
चेष्टात्मकमेवौदार्यम् । स्वग्रहणं तु दृष्टान्तार्थम् । खेप्विव परेष्वपीत्यर्थः ।

दानं यथा—

‘शिरामुखैः स्पन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

तृप्तिं न पश्यामि तवैव तावत्किं भक्षणाच्चं विरतो गरुत्मन् ॥’

अभ्युपपत्तिर्यथा—

‘एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।

श्रुतं केनात्र वः कार्यमनास्या बाह्यवस्तुषु ॥’

संभाषणं यथा—

‘उत्पत्तिर्जमदमितः स भगवान्देवः पिनाकी गुरुः

शौर्यं यत्तु न तद्गिरां पथि ननु व्यक्तं यतः कर्मभिः ।

त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः

सत्यब्रह्मतपोनिर्घेर्भगवतः किं वा न लोकोत्तरम् ॥’

पराधिक्षेपाद्यसहनं तेजः ।

पराच्छत्रोर्न तु गुरोर्मित्रादेर्वाधिक्षेपापमानादेरसहनं तेजः । यथा—

‘श्रुतं नूतनकूष्माण्डफलानां किं भवन्त्यमी ।

अङ्गुलीदर्शनाद्येन न जीवन्ति मनस्विनः ॥’

नायकभेदानाह—

धीरोदात्तललितशान्तोद्धतभेदात्स चतुर्धा ।

स इति नायकः । धीरशब्दः प्रत्येकमभिलष्यते । तेन धीरोदात्तः,
धीरललितः, धीरशान्तः, धीरोद्धत इति ।

दक्षिणभृष्टानुकूलशठभेदादेकैकश्चतुर्धा ।

एते शृङ्गाररसाश्रयिणो भेदाः । इति षोडश भेदा नायकस्य ।

धीरोदात्तादील्लक्षयति—

गूढगर्वः स्थिरो धीरः क्षमावान् अविकत्थनः महासत्त्वो दृढ-
व्रतो धीरोदात्तः ।

गूढगर्वो विनयच्छत्रावलेपः । अविकत्थनोऽनात्मश्चाघारः । महा-
सत्त्वः क्रोधाद्यनभिभूतान्तःसत्त्वः । दृढव्रतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः । यथा—
रामादिः ।

कलासक्तः सुखी शृङ्गारी मृदुर निश्चिन्तो धीरललितः ।

कलासु गीताद्यात्वासक्तः । सुखी भोगप्रवणः । शृङ्गारप्रधानः सुकु-
माराकारः । सचिवादिसंविहितयोगक्षेमत्वाच्चिन्तारहितः । यथा—वत्स-
राजः ।

विनयोपशमवान् धीरशान्तः ।

यथा मालतीमाधव-मृच्छकटिकादौ—माधव-चारुदत्तादिः ।

शूरो मत्सरी मायी विकत्थनश् छद्मवान् रौद्रोज्वलिसो धी-
रोद्धतः ।

मत्सरी असहनः । मन्त्रादिषलेनाविषमानवस्तुप्रकाशको मायी ।
छद्म बध्ननमात्रम् । रौद्रश्चण्डः । अवलिसः शौर्यादिमदवान् । यथा—
जामदग्न्यरावणादिः ।

‘देवा धीरोद्धता ज्ञेयाः स्युर्धीरललिता नृपाः ।
 सेनापतिरमात्यश्च धीरोदात्तौ प्रकीर्तितौ ॥
 धीरप्रशान्ता विज्ञेया ब्राह्मणा वणिजस्तथा ।
 इति चत्वार एवेह नायकाः समुदाहृताः ॥’

इत्यन्तरश्लोकौ ।

अथ नायकस्य श्रृङ्गारित्वेऽवस्थाभेदानाह—

ज्येष्ठायामपि सहृदयो दक्षिणः ।

कनिष्ठायाम् रक्तो ज्येष्ठायामपि समानहृदयो दाक्षिण्यशीलत्वाद्दक्षिणः ।

देवा धीरोद्धता इति । अत्र हि ‘धीरोदात्तं जयति चरितं रामनाम्नश्च विष्णोः’ इत्यादेर्दर्शनाज्जनकप्रसृतीनां रामादीनां च न धीरललितत्वाऽनुचितत्वमिति धीरललितत्वं राक्ष एव वर्णनीयं नान्यस्य । सेनापत्यमात्ययोर्धीरोदात्तत्वमेव । देवानां धीरोद्धतत्वमेव । द्विजादीनां धीरप्रशान्तत्वमेवेत्येवं परं व्याख्येयम् । धीरोद्धतादिशब्दाश्च यथोक्तगुणसमारोपितावस्थाभिधानिनो वत्सवृषमहोक्षादिवच्च जात्या कश्चिदवस्थितरूपो धीरोद्धतादिरस्ति । तत्त्वे हि महाकविप्रबन्धेषु विकृद्धानेकरूपाभिधानमसंगतमेव स्यात् । जातेरनपायित्वात् । तथा च भवभूतिना एक एव जामदग्न्यः ‘कैलासोद्धारसार—’ इत्यादिभी रामादीन् प्रति प्रथमं धीरोद्धतत्वेन, पुनः ‘ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूयते’ इत्यादिना रावणं प्रति धीरोदात्तत्वेन, ‘पुण्या ब्राह्मणजातिः—’ इत्यादिभिश्च धीरशान्तत्वेनोपवर्णितः । न चावस्थान्तराभिधानमनुचितम् । अत्र भूतनायकानां नायकान्तैरपेक्षया महासत्त्वादेरव्यवस्थितत्वात् । अत्रिनस्तु रामादेरेकप्रबन्धोपात्तान् प्रत्येकरूपत्वादारम्भोपात्तावस्थातोऽवस्थान्तरोपादानमन्याय्यम् । यथोदात्ताभिमतस्य रामस्य छद्मना बालिवचादमहासत्त्वतया स्वावस्थापरित्याग इति । वक्ष्यमाणानां च दक्षिणायवस्थानां पूर्वा प्रत्यन्यथा इत इति निस्त्रयापेक्षत्वेनाविर्भावानुपात्तावस्थातोऽवस्थान्तराभिधानमत्रात्रिनोरप्यविकृद्मिति । अन्तरश्लो-

यथा—

‘प्रसीदत्यालोके किमपि किमपि प्रेमगुरवो
रतकीडाः कोऽपि प्रतिदिनमपूर्वोऽस्य विनयः ।
सविसम्भः कश्चित्कथयति च किञ्चित्परिजनो
न चाहं प्रत्येमि प्रियसखि किमप्यस्य विकृतम् ॥’

व्यक्तापराधो धृष्टः ।

यथा—

‘लाक्षालक्ष्म ललाटपट्टमभितः केयूरमुद्रा गले
वक्त्रे कज्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोऽपरः ।
दृष्ट्वा कोपविधायि मण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रेयसो
लीलातामरसोदरे मृगदृशः श्वासाः समाप्तिं गताः ॥’

एकभार्योऽनुकूलः ।

यथा—

‘इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवृष्टिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।
अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसङ्गस्तु विरहः ॥’

गूढापराधः शठः ।

यथा—‘एकत्रासनसंगते प्रियतमे—’ इति ।

नायकविजेयं प्रतिनायकमाह—

व्यसनी पापकृद्बुधः स्तब्धो धीरोद्धतः प्रतिनायकः ।

यथा—रामयुधिष्ठिरयो रावणदुर्योधनौ ।

नायिकालक्षणमाह—

तद्गुणा स्वपरसामान्या नायिका त्रेधा ।

तद्रुणा यथोक्तसंभविनायकगुणयोगिनी नायिका । सा च स्वकीया,
परकीया, सामान्या, चेति त्रेधा ।

स्वस्त्रीलक्षणमाह—

स्वयमूढा शीलादिमती स्वा ।

आदिग्रहणादार्जवलज्जागृहाचारनैपुण्यादिपरिग्रहः ।

शीलं यथा—

‘कुलबालियाएँ पेच्छह जोबणलायणबिबभमविलासा ।

पवसन्ति व पवसिण एन्ति व पिण घरम इन्ति ॥’

वयःकौशलाभ्यां मुग्धा मध्या प्रौढेति सा त्रेधा ।

वयः शरीरावस्थाविशेषः, कौशलं कामोपचारनैपुण्यम्, ताभ्यां
मुग्धा, एवं मध्या प्रौढा चेति ।

तत्र वयसा मुग्धा यथा—

‘दोर्मूलावधिसूत्रितस्तनमुरः स्निह्यत्कटाक्षे दृशौ

किंचित्पाण्डवपण्डिते स्मितमुधासिक्तोक्तिषु ब्रूलते ।

चेतः कन्दलितं स्मरव्यतिकरैर्लावण्यमङ्गैर्धृतं

तन्वक्त्रास्तरुणिम्नि सर्पति शनैरन्यैव काचिद्भ्रतिः ॥’

कौशलेन यथा—

‘उदितो रसादमथ वेपथुमत्सुदृशोभिभर्तृविधुरं त्रपया ।

वपुरादरातिशयशंसि पुरः प्रतिपत्तिमूढमपि बाढमभूत् ॥’

काविति । अन्तरे मध्ये वक्तव्यशेषाभिधायकौ श्लोकावन्तरश्लोकौ । वयसा
मुग्धेति । वयसा संपूर्णैत्यर्थः । एवं कौशलेनापि ॥

१. ‘कुलबालिकायाः प्रेक्षध्वं यौवनकावण्यविभ्रमविलासाः ।

प्रविशन्तीव प्रवसिते आगच्छन्तीव प्रिवे गृहमागते ॥’ [इति श्लोकाः]

वयस्य मध्या यथा—

‘तरन्तीवाङ्गानि स्वलदमललावण्यजलधौ
प्रथिन्नः प्रागरुभ्यं स्तनजघनमुन्मुद्रयति च ।
दृशोर्लीलारम्भाः स्फुटमपवदन्ते सरलता-
महो सारङ्गाक्ष्यास्तरुणिमनि गाढः परिचयः ॥’

कौशलेन यथा—

‘स्वेदाम्भःकणिकाचितेऽपि वदने जातेऽपि रोमोद्गमे
विस्मभ्मेऽपि गुरौ पयोधरभरे कम्पे च वृद्धिं गते ।
दुर्वारस्सरनिर्भरेऽपि हृदये नैवाभियुक्तः प्रिय-
स्तन्वज्जया हठकेशकर्षणघनस्त्रेषामृते लुब्धया ॥’

वयसा प्रौढा यथा—

‘नितम्बो मन्दत्वं जनयति गुरुत्वाद्भुतगते-
र्महत्त्वादुद्धूतः स्तनकलशभारः शमयति ।
विकासिन्या कान्त्या प्रकटयति रूपं मुखशशी
ममाङ्गानीमानि प्रसभमभिसारे हि रिपवः ॥’

कौशलेन यथा—

‘उद्धृतैर्निभृतमेकमनेकैश्छेदवन्मृगदृशामविरामैः ।
श्रूयते स्म मणितं कलकाञ्चीनूपुरध्वनिभिरक्षतमेव ॥’

धीराधीराधीराधीरामेदादन्त्ये त्रेधा ।

अन्त्ये मध्याप्रौढे । त्रेधा धीरामध्या, धीराधीरामध्या, अधीराम-
ध्या । एवं प्रौढापि त्रेधा ।

षोढापि ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदाद्वादशधा । मध्याप्रौढयोः प्रत्येकं
त्रिभेदत्वम् ।

वयसा मध्येति । किञ्चिदसंपूर्णैत्यर्थः । वयसा प्रौढेति । संपूर्णैत्यर्थः ।

षड्विधापि ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदाद्वादशधा स्वस्ती भवति । तत्र प्रथम-
मूढा ज्येष्ठा । पश्चाद्मूढा कनिष्ठा ।

अथासां क्रोधचेष्टामाह—

सोत्प्रासवक्रोक्त्या सबाष्पया वाक्पारुष्येण क्रोधिन्यो
मध्याधीराद्याः ।

मध्याधीराद्यास्तिस्रोऽपि यथासंख्यं सोत्प्रासवक्रोक्त्यादिभिः क्रोधं
कुर्वन्ति ।

तत्र सोत्प्रासवक्रोक्त्या धीरामध्या यथा—

‘न खलु वयममुष्य दानयोग्याः

पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।

व्रज विटपममुं ददस्व तस्यै

भवतु यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥’

सबाष्पया सोत्प्रासवक्रोक्त्या धीराधीरा यथा—‘बाले नाथ—’ इति ।

वाक्पारुष्येणाधीरा यथा—

‘धिष्णां किं समुपेत्य चुम्बसि बलान्निर्लज्ज लज्जा क ते

वस्त्रान्तं शठ मुञ्च मुञ्च शपथैः किं धूर्त निर्बाधसे ।

खिन्नाहं तव रात्रिजागरतया तामेव याच प्रियां

निर्माल्योज्झितपुष्पदाननिकरे का षट्पदानां रतिः ॥’

उपचारावहित्याभ्यामानुक्कल्यौदासीन्याभ्यां संतर्जनघाता-
भ्यां प्रौढाधीराद्याः ।

प्रौढाधीराद्यास्तिस्रोऽपि यथासंख्यमुपचारावहित्यादिद्विक्रत्रयेण क्रो-
धिन्यो भवन्ति ।

तत्र धीरा प्रौढा सोपचारा यथा—

‘एकत्रासनसंगतिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरत-

स्ताम्बूलानयनच्छलेन रमसारुषोऽपि संविन्नितः ।

आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके

कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरयो कोपः कृतार्थीकृतः ॥’

सैव सावहित्था यथा—

‘वरं भ्रूमङ्गास्ते प्रकटितगुरुक्रोधविभवा

वरं सोपालम्भाः प्रणयमधुरा गद्गदगिरः ।

वरं मानो येन प्रसमजनितोऽनादरविधि-

र्न गूढान्तःकोपा कठिनहृदये संवृतिरियम् ॥’

प्रौढा धीराधीरानुकूला यथा—

‘यत्पाणिर्न निवारितो निवसनग्रन्थि समुद्गन्धय-

न्भ्रूमेदो न कृतो मनागपि मुहुर्यत्स्वण्ड्यमानेऽधरे ।

यन्निःशङ्कमिहार्पितं वपुरहो पत्युः समालिङ्गने

मानिन्या कथितोऽनुकूलविधिना तेनैव मन्युर्महान् ॥’

सैवोदासीना यथा—

‘आयस्ता कलहं पुरेव कुरुते न संसते वाससो

भग्नभूरतिस्वण्ड्यमानमधरं धत्ते न केशग्रहे ।

अङ्गान्यर्पयति स्वयं भवति नो वामा हठालिङ्गने

तन्व्या शिक्षित एष संप्रति कुतः कोपप्रकारोऽपरः ॥’

प्रौढाधीरा संतर्जनेन यथा—

‘तथाभूदस्माकं प्रथममविभिन्ना तनुरियं

ततोऽनु त्वं प्रेयानहमपि हताशा प्रियतमा ।

इदानीं त्वं नाथो वयमपि कलत्रं किमपरं

मयासं प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥'

सैव साधाता यथा—'कोपात्कोमलबाहुलोष्ठ—' इति ।

परस्त्रीलक्षणमाह—

परोढा परस्त्री कन्या च ।

परेणोढा परस्य स्त्री परस्त्री । सा च नाङ्गिनि रसे उपकारिणीति
नास्याः प्रपञ्चः कृतः । ऊढेत्युपलक्षणम् । अवरुद्धापि परस्त्रीत्युच्यते ।

परोढा यथा—'दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि—' इति ।

कन्या तु पित्राद्यायत्तत्वादनूदापि परस्त्री । यथा—

'दृष्टिः शैशवमण्डना प्रतिकलं प्रागल्भ्यमभ्यस्यते

पूर्वाकारमुरस्तथापि कुलयोः शोभां नवामीहते ।

नो धत्ते गुरुतां तथाप्युपचिताभोगा नितम्बस्थली

तन्ध्याः स्त्रीकृतमन्मथ विजयते नेत्रैकपेयं वपुः ॥'

सामान्यां लक्षयति—

गणिका सामान्या ।

कलाप्रागल्भ्यधौर्त्याभ्यां गणयति कलयति गणिका सामान्या सगु-
णस्य निर्गुणस्य च साधारणी केवलधनलोभालम्बनेन कृत्रिमप्रेमत्वात् ।
यथा—

'गाढालिङ्गनपीडितस्तनतटं स्निग्धत्कपोलस्त्रलं

संदष्टाधरमुक्तसीत्कृतलसद्भ्रान्तनृत्यत्करम् ।

चाटुप्रायवचोविचित्रभणितं घातै रूतैश्चाङ्कितं

वेशानां घृतिषाम पुष्पधनुषः प्राप्नोति धन्यो रतम् ॥'

स्वपरस्त्रीणामवस्था आह—

स्वाधीनपतिकः प्रोषितमर्तुका खण्डिता कलहान्तरिता वास-
कसजा विरहोत्कण्ठिता विप्रलब्धा अभिसारिका चेति स्वस्त्री-
णामष्टावस्थाः ।

रतिगुणाकृष्टत्वेन पार्श्वस्थितत्वात्स्वाधीन आसत्तः पतिर्यस्याः सा
तथा । यथा—

‘सालोऽष्ट्रं स्त्रियं सूर्ये धरिणीं धरसामिन्स्य चित्तून् ।

णेच्छन्तस्स ये चलणे ध्रुव इह सन्ती हसन्तस्स ॥’ इति ।

कार्याय प्रोषितो देशान्तरं गतो भर्ता यस्याः सा तथा । यथा—

‘श्वासा बाष्पजलं गिरः सकरुणा मार्गे च नेत्रार्पणं

केनेदं न कृतं प्रियस्य विरहे कस्यासवो निर्गताः ।

सस्येवं यदि नास्मि तेन कलिता पान्थः कथं प्रोषितः

प्राणाः संप्रति मे कलङ्कमलिनास्तिष्ठन्तु वा यान्तु वा ॥’

वनितान्तरव्यासङ्गादनागते प्रिये दुःखसंतप्ता खण्डिता । यथा—

‘नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन

स्वगयसि मुहुरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्प-

जवपरिमलान्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥’

ईर्ष्याकलहेन निष्कान्तमर्तुकत्वात्तत्संगमसुखेनान्तरिता कलहान्त-
रिता । यथा—

१. ‘सालोके षष्ठं सूर्ये धरिणीं धरसामिन्स्य चित्तून् ।

— अविच्छिन्नस्य चलणे वासति हसन्ती हसन्तः ॥’ [इति आद्याः.]

२. ‘वि पाद’ इति पाठे ‘अपि पादौ’ इत्यर्थः.

‘निःश्वासा वदनं दहन्ति हृदयं निर्मूलमुन्मूल्यते
 निद्रा नैति न दृश्यते प्रियमुखं नक्तंदिनं रुधते ।
 अङ्गं शोषमुपैति पादपतितः प्रेयांस्तथोपेक्षितः
 सख्यः कं गुणमाकलय्य दयिते मानं वयं कारिताः ॥’
 ‘परिपाठ्यां फलार्थे वा नवे प्रसव एव वा ।
 दुःखे चैव प्रमोदे च षडेते वासकाः स्मृताः ॥
 उचिते वासके स्त्रीणामृतुकाले तु वा बुधैः ।
 द्वेष्याणामथ वेष्टानां कर्तव्यमुपसर्पणम् ॥’

इति नयेन वासके रतिसंभोगलालसतयाङ्गरागादिना सजा प्रगुणा
 वासकसजा । यथा—

‘तत्पुष्पकल्पनविधेरनन्तरं भर्तृमार्गमवलोकते मुहुः ।
 दर्पणेक्षणमुदीक्षते वपुर्हर्षभूषणमनिन्द्यभूषणा ॥’

परिपाठ्यामिति । परिपाठिर्यथा कल्पितानुपूर्वा । अस्या एकेन दिनेन वारः
 अस्या द्वाभ्यामित्यादिः ॥ तदपवादमाह—**फलार्थे इति ।** ऋताविति यावत् ।
 नव इति । नवत्वे प्रसवे कृते चिरविरहस्त्रिणां सुखयितुम् । दुःखे तथीयव-
 न्दुव्यापत्त्यादौ दुःखिता आश्वसनीयेति । प्रमोद इति । तथीयपुत्रोत्सवाद् ।
 उत्सवो हि माननीय इत्युक्तम् । वासयन्ति तत्र स्थाने रात्रिमिति वासका रात्र्यु-
 चिताः कामोपचाराः । फलार्थ इत्यस्य हेतोः सत्त्वापवादकत्वं दर्शयितुं धर्मवृत्तिना
 राज्ञा परिपाठ्या दुर्भगापि सेव्येति च निरूपयितुमाह—**उचिते वासके इति ।**
 आर्तवकालो हि भूयानपि फलतः परिमितीभवति । यद्युक्तम्—‘ऋतुः षोडश-
 वेऽप्रायाश्चतस्रो दशमात्पराः । त्रयोदशी च निन्द्याः स्युरयुग्माः कन्यकोद्भवाः ।
 षण्मष्टमी च दशमी द्वाभ्यां वपुष्वैव साधिका । युग्मा पुनाय रात्रिः स्यात्’ इति ।

प्रियमन्या चिरयति भर्तरि विरहोत्कण्ठिता । यथा—

‘अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य तादृक्सुहृ-

द्यो मां नेच्छति नागतश्च स हहा कोऽयं विधेः प्रक्रमः ।

इत्यरूपेतरकरूपनाकवलितखान्ता निशान्तान्तरे

बाला वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नाम्नोति निद्रा निशि ॥’

दूतीमुखेन स्वयं वा संकेतं कृत्वा केनापि कारणेन वञ्चिता विप्र-
लब्धा । यथा—

‘तत्संकेतगृहं प्रियेण कथितं संप्रेष्य दूतीं स्वयं

तच्छून्यं सुचिरं निषेव्य सुदृशा पश्चाच्च भ्रमाशया ।

स्थानोपासनमूचनाय विगलत्सान्द्राञ्जनैरश्रुभि-

र्भूमावक्षरमालिकेव लिखिता दीर्घं रुदत्या शनैः ॥’

अभिसरत्यभिसारयति वा कामार्तं कान्तमित्यभिसारिका ।

यथा—

‘उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने धने

कलकलवती काञ्ची पादौ रणन्मणिनूपुरौ ।

प्रियमभिसरत्येवं मुग्धे त्वमाहतडिण्डिमा

यदि किमपरं त्रासोद्धान्ता दिशो मुहुरीक्षसे ॥’

तथा—

‘न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां करुणां यथा च कुरुते स मयि ।

निपुणमयै नमभिगम्य वदेरभिदूति काञ्चिदिति संदिदिशे ॥’

तत्रापि नक्षत्रविशेषपरिवर्जनम् । पुत्रश्च राज्ञां मुख्यं फलम् । यथाह—‘प्रणयि

१. ‘अनेककार्यन्यासप्राप्त्या वागच्छति प्रियः । तस्मानुगमदु क्षार्ता विरहोत्क-
ण्ठिता भवेत् ॥’ इति भरतसंवादात् ‘कार्याच्छया’ इति भवेत्.

अन्वर्थ एवासां लक्षणमित्याहत्य लक्षणं न कृतम् ।

अन्त्यव्यवस्था परस्त्री ।

परस्त्रियौ तु कन्योदे । संकेतात्पूर्वं विरहोत्कण्ठिते, पश्चाद्विदूषका-
दिना सहाभिसरन्त्यावमिसारिके, कुतोऽपि कारणात्संकेतस्थानमप्राप्ते
नायके विप्रलब्धे इति व्यवस्थैवानयोरिति ।

नायिकानां प्रतिनायिकामाह—

ईर्ष्याहेतुः सपत्नी प्रतिनायिका ।

यथा—रुक्मिण्याः सत्यभामा । दूत्यश्च नायिकानां लोकसिद्धा
एवेति नोक्ताः ।

अथ स्त्रीणामलंकारानाह—

सत्त्वजा विंशतिः स्त्रीणामलंकाराः ।

संवेदनरूपात्प्रसृतं यत्ततोऽन्यद्देहधर्मत्वेनैव स्थितं सत्त्वम् । यदाह—
'देहात्मकं भवेत्सत्त्वम्' इति । ततो जाताः सत्त्वजाः राजसतामस-
शरीरेष्वसंभवात् । चाण्डलीनामपि हि रूपलावण्यसंपदो दृश्यन्ते न तु
चेष्टालंकारा इति । तासामपि वा भवन्तु । उत्तमतामेव सूचयन्ति ।
अलंकारा देहमात्रनिष्ठा न तु चित्तवृत्तिरूपाः । ते यौवने उद्विक्ता
दृश्यन्ते । बाल्येऽनुद्विक्ता वार्धके तिरोभूताः । यद्यपि च ते पुरुषस्यापि
सन्ति, तथापि योषितां न एवालंकारा इति तद्गतत्वेनैव वर्णिताः ।

पुंसस्तूत्साहवृत्तान्त एव परोऽलंकारः । तथा च सर्वेष्वेव नायक-
भेदेषु धीरत्वमेव विशेषणतयोक्तम् । तदाच्छादितास्तु शृङ्गारादयो
धीरललित इत्यादौ ।

अलंकाराश्च केचन क्रियात्मकाः केचिद्रूपस्वभावाः । क्रियात्मका
अपि केचन प्राग्जन्माम्यस्तरतिभावमात्रेण सत्त्वोद्बुद्धेन देहमात्रे सति

भवति ते अङ्गजा इत्युच्यन्ते । अन्ये त्वद्यतनजन्मसमुचितविभाव-
शस्फुटीभवद्रतिभावानुविद्धे देहे परिस्फुरन्ति ते स्वाभाविकाः । स्वस्मा-
द्रतिभावात् हृदयगोचरीभूताद्भवन्तीति । तथाहि कस्याश्चिन्नायिकायाः
कश्चिदेव स्वभावबलाद्भवति अन्यस्या अन्यः कस्याश्चिद्द्वौ त्रयः इत्याद्य-
तोऽपि स्वाभाविकाः । भावहावहेलास्तु सर्वा एव सर्वास्तेव सत्त्वाधिका-
सूतमाङ्गनासु भवन्ति । तथा शोभादयः सप्त । एवमङ्गजाः स्वाभाविकाः
क्रियात्मानः । शोभादयस्तु गुणात्मानः ।

ते चायलजाः ।

यल्लाज्जाताः क्रियात्मकाः । इच्छातो यत्नतस्ततो देहे क्रियेति पदा-
र्थविदः । ततोऽन्येऽयलजाः ।

तान्क्रमेण लक्षयन्ति—

भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजा अल्पभूयोविकारात्मकाः ।

यद्यपि

‘देहात्मकं भवेत्तत्त्वं सत्त्वाद्भावः समुत्थितः ।

भावात्समुत्थितो हावो हावाद्धेला समुत्थिता ॥’

इति भरतवचनात्क्रमेणैतेषां हेतुभावः, तथापि परम्परया तीव्रतमसत्त्व-
स्याङ्गस्यैव करणत्वादङ्गजा इत्युक्ताः । एवं च परस्परसमुत्थितत्वेऽप्यमी-
षामङ्गजत्वमेव । तथा हि—कुमारीशरीरे प्रौढतरकुमार्यन्तरगतहेलाब-
लोकने हावोद्भवो भावश्चेदुल्लासितपूर्वः । अन्यथानुभावस्यैवोद्भवः । एवं
भावेऽपि दृष्टे हावो हेला वा । यदा तु हावावस्थोद्भिन्नपूर्वा परत्र च
हेला दृश्यते तदा हेलातोऽपि हेला । एवं हावात् हावः, भावाद्भाव
इत्यपि वाच्यम् । एवं परकीयभावादिस्ररणात्सरसकाव्यादेरपि हेलादीनां

येशो भवतीति मन्तव्यम् । एतदन्योन्यसमुत्थितत्वं तत्राङ्गस्यास्यो
विकारोऽन्तर्गतवासनात्मतया वर्तमानं रत्याख्यं भावं भावयन् सूचयन्
भावः । यथा—

‘दृष्टिः सालसतां विभर्ति न शिशुकिङ्कामु बद्धादरा

श्रोत्रं प्रेषयति प्रवर्तितसखीसंभोगवार्तास्वपि ।

पुंसामेकमपेतशङ्कमधुना नरोहति प्राग्यथा

बाला नूतनयौवनव्यतिकरावष्टभ्यमाना शनैः ॥’

बहुविकारात्मा भूतारकचिबुकग्रीवादेर्धर्मः स्वचित्तवृत्तिं परत्र जुह्वतीं
ददतीं कुमारीं हावयतीति हावः । सा चाद्यापि स्वयं रतेः प्रबोधं न
मन्यते केवलं तत्संस्कारबलात्तथा विकारान्करोति यैर्दृष्टा तथा कल्प-
यति । यथा—

‘स्मितं किञ्चिन्मुग्धं तरलमधुरो दृष्टिविभवः

परिस्थन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरसः ।

गतीनामारम्भः किसलयति लीलापरिकरः

स्पृशन्त्यास्तारुण्यं किमिव न हि रम्यं सृगदृशः ॥’

यदा तु रतिवासनाप्रबोधात्तां प्रबुद्धां रतिमभिमन्यते केवलं समुचि-
तविभावोपग्रहविरहाग्निर्विषयतया स्फुटीभावं न प्रपद्यते तदा तज्जनित-
बहुतराङ्गविकारात्मा हेला हावस्य संबन्धिनी क्रिया प्रसरत्वावेगवाहि-
त्वमित्यर्थः । वेगेन हि गच्छन् हेलतीत्युच्यते लोके इति । एवं
चोद्भिद्योद्भिष्य विश्राम्यन् हावः । स एव प्रसरणैकस्वभावो हेलेति ।
यथा— ‘कुरङ्गीवाङ्गानि—’ इति ।

अत्र अन्तर्गतिरतिप्रबोधमात्रमुक्तं न त्वभिलाषशृङ्गार इति मन्तव्यम् ।
तदेतद्भाषणस्योपनयनमिव भविष्यत्पुरुषार्थसम्प्रापीठबन्धत्वेन योषितामा-
मनन्ति ।

लीलादयो दश स्वाभाविकाः ।

विशिष्टविभावलाभे रतौ सविषयत्वेन स्फुटीभूतायां तदुपप्लवङ्गकृता
देहविकारा लीलाविलासविच्छित्तिविबोकाविभ्रमकिल्बिषितभोग्य-
तकुट्टमितल्ललितविह्वतनामानः । एते च प्राप्तसंभोगेऽप्राप्तसंभोगे च
भवन्ति । शोभादयश्च सप्त वक्ष्यमाणाः प्राप्तसंभोगतायामेव ।

लीलादीन् लक्षयति ।

वाग्वेशचेष्टितैः प्रियस्यानुकृतिर्लीला ।

प्रियगतानां वाग्वेशचेष्टानां प्रियबहुमानातिशयेन नत्वघट्टकरूपेणात्म-
नियोजनमनुकृतिर्लीला ।

यथा—

‘जं जं करोसि जं जं च जंपसे जह तुमं नियंसेसि ।

तं तमणुसिस्किरीए दियहो दियहो न संबडइ ॥’

स्थानादीनां वैशिष्ट्यं विलासः ।

स्थानमूर्धता । आदिशब्दादुपवेशनगमनहस्तभूनेत्रकर्मपरिग्रहः ।
तेषां वैशिष्ट्यं विलासः । यथा—

‘अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्तं

वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः ।

तद्भूरिसात्त्विकविकारविशेषरम्य-

माचार्यकं विजयि भान्मथमाविरासीत् ॥’

गर्वादल्पाकल्पन्यासः शोभाकृद्विच्छित्तिः ।

सौभाग्यगर्वादिनादरेण कृतो मास्याच्छादनभूषणविलेपनरूपस्वारूप-
स्वाकल्पस्य न्यासः सौभाग्यमहिम्ना शोभाहेतुर्विच्छित्तिः । यथा—

१. ‘यद्यत्करोषि यद्यच्च जल्पसे यथा एव नियमवति ।

तत्तदनुस्तीकुर्वे दिवसो दिवसो न संबर्धते ॥’ [इति चण्डाया.]

‘सिंहिपिच्छकण्णऊरा जाया बाहस्स गविरी भमइ ।
मुत्ताहलरइयपसाहणाण मज्जे सवत्तीणम् ॥’

इष्टेऽन्यवज्ञा विव्वोकः ।

सौभाग्यगर्वादिष्टेऽपि वस्तुन्यनादरो विव्वोकः । यथा—

‘निर्विमुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।
शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥’

वागङ्गभूषणानां व्यत्यासो विभ्रमः ।

वचनेऽन्यथावक्तव्येऽन्यथाभाषणं हेस्तेवादातव्ये पादेनादानं रस-
नायाः कण्ठे न्यासः । यथा—

‘चकार काचित्सितचन्दनाङ्गे काञ्चीकलापं स्तनभारपृष्ठे ।
प्रियं प्रति प्रेषितचित्तवृत्तिर्निर्मबिम्बे च बबन्ध हारम् ॥’

सितहसितरुदितभयरोषगर्वदुःखश्रमामिलापसंकरः किलि-
किंचितम् ।

सौभाग्यगर्वात्सितादीनां संकरः किलिकिंचितम् । यथा—

‘रतिक्रीडाधूते कथमपि समासाद्य समयं
मया लब्धे तस्याः कणितकलकण्ठार्धमधरे ।

कृतभ्रूमङ्गासौ प्रकटितविलक्षार्धरुदित-

सितक्रुद्धोद्भ्रान्तं पुरनपि विदध्यान्मयि सुखम् ॥’

प्रियकथादौ तद्भावभावनोत्था चेष्टा मोद्दयितम् ।

प्रियस्य कथायां दर्शने वा तद्भावभावनं तन्मयत्वं ततो योद्भूता चेष्टा
लीलादिका सा मदनाङ्गपर्यन्ताङ्गपर्यन्ताङ्गमोदनाङ्गोद्दयितम् । यथा—

१. ‘सिंहिपिच्छकण्णपूरा जाया व्याधस्स गविणी भ्रमति ।

मुत्ताफळरवितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम् ॥’ [इति ञ्छाया.]

२. ‘इस्तेना’ स्यात्.

‘सरदवधुनिमिचं गूढमन्वेतुमस्याः

सुभग तव कथायां प्रस्तुतायां सखीभिः ।

हरति विनतपृष्ठोदग्रपीनस्तनाग्रा

नतवलयितबाहुर्जृम्भितैः साङ्गभङ्गैः ॥’

अधरादिग्रहादुःखेऽपि हर्षः कुट्टमितम् ।

अधरस्तनकेशादीनां ग्रहणात् । प्रियतमेनेति शेषः । दुःखेऽपि हर्षः कुट्टमितम् । यथा—

‘ईषन्मीलितलोललोचनयुगं व्यावर्तितभ्रूलतं

संदष्टाधरवेदनाप्रलपितं मा मेति मन्दाक्षरम् ।

तन्वङ्ग्याः सुरतावसानसमये दृष्टं मया यन्मुखं

स्वेदाद्रीकृतपाण्डुगण्डपुलकं तत्केन विस्मर्यते ॥’

मसृणोऽङ्गन्यासो ललितम् ।

अङ्गानां हस्तपादभूनेत्राधरादीनां मसृणः सुकुमारो विन्यासो ललितम् । यथा—

‘सभ्रूमङ्गं करकिसलयवर्जनैरालपन्ती

सा पश्यन्ती ललितललितं लोचनस्याञ्चलेन ।

विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया स्त्रैरपातै-

र्निःसंगीतं प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी ॥’

कर्तव्यवशादायते एव हस्तादिकर्मणि यद्वैचित्र्यं स विलासः ।

यत्र तु बाह्यव्यापारयोग एव न कश्चिदस्ति नादातव्यबुद्धिरथ च सुकुमारकरादिव्यापारणं तल्ललितम् । अन्ये तु ‘लड विलासे’ इति पाठं प्रमाणयन्तो विलासमेव सातिशयं ललितसंज्ञमाहुः ।

यद्दमेभिगाम्’ इति ॥ अनेनेति । अलङ्कारोपरकस्य हि चन्द्रमसि परं भाग-

व्याजादेः प्राप्ताकालस्याप्यवचनं विहृतम् ।

व्याजो मौग्ध्यादिप्रख्यापनाशयः । आदिग्रहणान्मौर्ख्यलज्जादिपरि-
ग्रहः । ततो भाषणावसरेऽप्यभाषणं विहृतम् । यथा—

‘पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।

सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्मास्येन तां निर्वचनं जघान ॥’

केचिद्वाक्यकौमारयौवनसाधारणविहारविशेषं क्रीडितम् । क्रीडित-
मेव च प्रियतमविषयं केलिं चालंकारावाहुः । यथा—

‘मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।

रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥’

‘व्यपोहितं लोचनतो मुस्तानिलैरपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।

पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोक्तपीवरस्तनी ॥’

शोभादयः सप्तायत्तजाः ।

शोभाकान्तिदीप्तिमाधुर्यधैर्यौदार्यप्रागल्भ्यनामानः सप्तालंकारा अय-
लजाः ।

क्रमेण लक्षयति—

रूपयौवनलावण्यैः पुंभोगोपबृंहितैर्मन्दमध्यतीव्राङ्गच्छाया
शोभा कान्तिर्दीप्तिश्च ।

तान्येव रूपादीनि पुरुषेणोपभुज्यमानानि छायान्तरं श्रयन्तीति सा
छाया मन्दमध्यतीव्रत्वं क्रमेण संभोगपरिशीलनादाश्रयन्ती शोभा कान्ति-
र्दीप्तिश्च भवति ।

शोभा यथा—

‘करकिसलयं धृत्वा धृत्वा विमार्गति वाससी

क्षिपति सुमनोमालाशेषं प्रदीपशिक्षां प्रति ।

लाभः । अनवरतपादपतनप्रसादनेर्विना न पत्युर्गतिरिति यद्येष्टानुवर्तिन्या भाव्य-

स्थगयति मुहुः पत्युर्नेत्रे विहस्य समाकुला
सुरतविरतौ रम्या तन्वी मुहुर्मुहुरीक्षितुः ॥'

कान्तिर्यथा—

‘उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरसुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकवरीकेशमंसं वहन्त्याः ।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु ॥’

दीप्तिर्यथा—

‘आलोलमलकावलीं विलुलितां विभ्रञ्चलकुण्डलं
किञ्चिन्मृष्टविशेषकं तनुतरैः स्वेदाम्बुनः शीकरैः ।
तन्व्या यत्सुरतान्तकान्तनयनं वक्त्रं रतिव्यत्यये
तत्त्वां पातु चिराय किं हरिहरस्कन्दादिभिर्देवतैः ॥’
चेष्टामसृणत्वं माधुर्यम् ।

ललितेषु व्रीडादिषु यथा मसृणत्वं चेष्टायास्तथा दीप्तेष्वपि क्रोधा-
दिषु यत्तन्माधुर्यम् । यथा—

‘कृतो दूरादेव स्मितमधुरमभ्युद्गमविधिः
शिरस्याज्ञा न्यस्ता प्रतिवचनमत्यानतिमतिः ।
न दृष्टेः शैथिल्यं मिलितमिति चेतो दहति मे
निगूढान्तःकोपा कठिनहृदये संवृतिरियम् ॥’

अचापलाविकत्थनत्वे धैर्यम् ।

चापलानुपहतत्वमात्मगुणानाख्यानं च धैर्यम् । यथा—

‘ज्वलन्तु गगने रात्रौ रात्रावसण्डकलः शशी
दहन्तु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति ।

मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥'

प्रश्रय औदार्यम् ।

अमर्ष्येर्ष्या क्रोधाद्यवस्थास्वपि प्रश्रय औदार्यम् । यथा—

‘भ्रूमङ्गे सहसोद्गतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-
मीषन्मां प्रतिभेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम् ।
‘अन्तर्बाष्पजडीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं
क्रोधश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रश्रयः ॥’

प्रयोगे निःसाध्वसत्त्वं प्रागल्भ्यम् ।

प्रयोगे कामकलादौ । चातुःषष्टिके इत्यर्थः ।

यदाह—

‘अन्यदा भूषणं पुंसः शमो लज्जेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥’

मनःक्षोभपूर्वकोऽङ्गसादः साध्वसं तदभावः प्रागल्भ्यम् ।

यथा—‘आशु लङ्घितवतीष्टकराग्र—’ इति ।

अत्र शोभाकान्तिदीप्तयो बाह्यरूपादिगता एव विशेषा आवेगचापला-
मर्षत्रासानां त्वभाव एव माधुर्याद्या धर्मा न चित्तवृत्तिस्वभावा इति
नैतेषु भावशङ्कावकाशः । शाक्याचार्यराहुलादयस्तु—मौग्यमदभा-
विकत्वपरितपनादीनप्यलंकारानाचक्षते । तेऽस्माभिर्भरतमतानुसारिभि-
रुपेक्षिताः ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारचूडामणिसंज्ञस्वोपज्ञकाव्यानुशासन-
वृत्तौ नायकवर्णनः सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

मिति चोपदेशः । शिरोविधृता च या चन्द्रकला तामपि परिभवेति सपत्नीलो-
कविजय उक्तः ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते निवेके सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथ प्रबन्धात्मकान्काव्यभेदानाह—

काव्यं प्रेक्ष्यं श्रव्यं च ।

नानृषिः कविः 'कवृ वर्णे' इति च दर्शनाद्वर्णनाच्च कविस्तस्य कर्म काव्यम् । एवं च दर्शने सत्यपि वर्णनाया अन्तर्भावादितिहासादीनां न काव्यत्वमिति तल्लक्षणं न वक्ष्यते ।

तथा चाह भट्टतोतः—

‘नानृषिः कविरित्युक्तमृषिश्च किल दर्शनात् ।
विचित्रभावधर्माशतत्त्वप्रख्या च दर्शनम् ॥
स तत्त्वदर्शनादेव शास्त्रेषु पठितः कविः ।
दर्शनाद्वर्णनाच्चाथ रूढा लोके कविश्रुतिः ॥
तथा हि दर्शने स्वच्छे नित्येऽप्यादिकवेर्मुनिः ।
नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना ॥’

इति प्रेक्ष्यमभिनेयम् ।

प्रेक्ष्यं विभजते—

प्रेक्ष्यं पाठ्यं गेयं च ।

तत्र पाठ्यं भिनत्ति—

पाठ्यं नाटकप्रकरणनाटिकासमवकारेहामृगडिमव्यायोगो-
त्सृष्टिकाङ्कप्रहसनभाणवीथीसङ्कादि ।

तथा च नाटकादीनि वीध्यन्तानि वाक्यार्थाभिनयस्वभावानि भरत-
मुनिनोपदर्शितानि । सङ्कश्च कैश्चिद्यथा—

‘प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।

राजर्षिवंश्यचरितं तथैव दिव्याश्रयोपेतम् ॥

प्रख्यातेति । प्रख्यातमितिहासाख्यानादि वस्तु विषयो यस्य । तत्र हि

नानाविभूतिभिर्युतमृद्विविलासादिभिर्गुणैश्चापि ।

अङ्कप्रवेशकाव्यं भवति हि तस्माटकं नाम ॥'

लोकस्य कथापरिचयादादरातिशयो भवति । यद्वा प्रकर्षेण ख्यातं वस्तु विष्टितं तथा विषयो मालवपञ्चालादिर्यस्मिन् । चक्रवर्तिनोऽपि हि बत्सराजस्य कौशा-
म्बीव्यतिरेके विषये कार्यान्तरोपक्षेपेण विना यन्निरन्तरं निर्वर्णनं तद्वैरस्माय
भवति । वस्तुविषययोः प्रख्यातिमुक्त्वा तृतीयां प्रख्यातिमाह—प्रख्यातोदा-
स्तेति । उदात्त इति वीररसयोग्य उक्तः । तेन धीरललितधीरप्रशान्तधीरोद्द-
तधीरोदात्ताश्चत्वारोऽपि पृथगन्ते । राजर्षिवंश्येखनेन प्रख्यातमपि यद्वस्तु ऋषि-
नुत्मानां राज्ञां वंशेन साधुनोषितं तथा प्रख्यातत्वेऽपि देवचरितं वरप्रभावा-
दिबाहुल्येनोपायोपदेशायायोग्यमिति नैतदुभयं निबन्धनीयमिति फलतः प्रति-
षेधो दर्शितः । राजान ऋषय इवेत्युपमितिसमासः । तद्वंशसाधु चरितं यस्मि-
मिति बहुव्रीहिः । न च सर्वथा देवचरितं तत्र न वर्णनीयम्, किं तु दिव्या-
नामाश्रयत्वेनोपायत्वेन प्रकरीपताकानायकादिरूपेणोपेतमुपयमोऽङ्गीकरणं यत्र ।
तथाहि नागानन्दे भगवत्याः पूर्णकरुणामरनिर्भरायाः साक्षात्करणे व्युत्पत्तिर्जा-
यते । निरन्तरभक्तिभावितानामेवं नाम देवताः प्रसीदन्ति । तस्मादेवताराधन-
पुरःसरमुपायानुष्ठानं कार्यमिति ॥ ननु दिव्यनायकाश्रययुक्तकथाशरीरमपि नाटकं
भवतीति कस्माच्च व्याख्यायते । व्याख्यायते यथेवं लक्षणेन नाटकेन कविदर्यो
व्युत्पाद्यते । न चैतदेवं दिव्यानां दिव्यप्रभावैश्वर्ययोगादुपपादेऽप्यर्थेऽपि चित्तामात्र-
मेव प्रयत्नो नैव सिद्धौ व्याहन्यते । तस्माच्चरितं मूर्खैर्विधातुमशक्यमिति नैवोप-
देशयोग्यम् । तथा श्लुक्तम्—'दिवानो मानसी सिद्धिर्गृहेषूपवनेषु च । क्रियाय-
जामिनिष्पन्नाः सर्वे भावा हि मानुषाः । तस्मादेवकृतैर्मौर्वैर्न विस्पष्टं मानुषः ॥'
इति । तस्मादिष्टानिष्टदैवमानुषकर्मोपपादितशुभाशुभफलमात्रां मर्त्यानामेव समु-
पभोगविषयप्रतिविधानमत्युत्पादकं चरितमाश्रित्य नाटकं निबन्धनीयमिति नृपतय
एव नाटकेषु युज्यन्ते । नाविका तु दिव्याप्यविरोधिनी । यथोर्वशी ।
नायकचरितेनैव तद्वत्तस्याक्षेपात् । प्रसिद्धमपि वस्तु न निष्फलं व्युत्पत्तये
भवतीत्यत आह—नानाविभूतिभिर्युतमिति । धर्मार्थकाममोक्षविभावैः
फलभूतैर्विचित्ररूपैर्युक्तम् । तत्राप्यर्थकामौ सर्वजनानिलवणीभावयति तद्वा-
हुल्यं दर्शनीयमिति । ऋद्धिचिन्तादिभिरिति । ऋद्धिरवस्य सप्यदेः

‘यत्र कविरात्मशक्त्या वस्तु शरीरं च नायकं चैव ।
 औत्पत्तिकं प्रकुरुते प्रकरणमिति तद्वुचैर्ज्ञेयम् ॥
 यदनार्थमन्वाहार्यं काव्यं प्रकरोत्यभूतगुणयुक्तम् ।
 उत्पन्नबीजवस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम् ॥

संपत्तिः । विलासेन कामो लक्ष्यते । आदिशब्दः प्रधानवाची । तत्प्रधानाभिः
 फलसंपत्तिभिर्युक्तमित्यर्थः । तेन राज्ञा सर्वं राज्यं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा वानप्रस्थं
 शुहीतमित्येवंप्रायं फलं नोपनिबद्धव्यम् । बभौमोक्षबहुलमिति । दृष्टमुखार्थी हि
 बाहुल्येन लोक इति तत्रास्य प्रतीतिर्विरसी भवेत् । गुणैरिति । अप्रधानभूतानि
 यानि चेष्टितानि हेयानि प्रतिनायकगतागतान्यपनयप्रधानानि तैर्युक्तम् । तेषां
 पूर्वपक्षस्थानीयानां प्रतिक्षेपेण सिद्धान्तकल्पस्य नायकचरितस्य निर्वाहात् जनको-
 षादिसंपत्तिर्दृष्टिः । कौमुदीमहोत्सवादयो विलासाः । संधिविप्रहादयो गुणा
 इति चाणक्यपरिया(?)वेदनमात्रफलम् । वस्तुशब्देन राजर्षिव्यवचरितश-
 ब्देन च सर्वस्याप्यर्थस्य राज्ञोः संग्रहात् । अवान्तरवस्तुसमाप्तौ विश्रान्ताय ये
 विच्छेदा अङ्गास्तैः पञ्चाशैर्दशाधरैः ये च निमित्तबलादप्रत्यक्षदृष्टानां चेष्टिताना-
 मावेदकाः प्रवेशकास्तैश्चाव्यं तच्चाटकं नाम रूपम् ॥ आत्मशक्त्येति ।
 इतिहासादिप्रसिद्धिं निरूपयति—वस्तिवति । साम्यं फलम् । शरीरमिति ।
 तदुपायम् । नायकमिति । साधयितारम् । चकारः पूर्वसमुच्चये । द्विती-
 यस्त्वसमप्रसमुच्चये । एवकारः समुच्चयाभावे । उत्पत्तौ भवमौत्पत्तिकं निर्मि-
 तम् । तदयमर्थः—त्रितयमपि यत्र विकृतं द्वयमेकं वा, अन्यस्तु पूर्वोपनिबद्धं
 तत्सर्वं प्रकरणम् । भेदसप्तकमयम् । वस्त्वादिकं काव्याभिधेयमात्मशक्त्या प्रक-
 रते यत्र काव्ये तत्प्रकरणमिति बुधैर्ज्ञेयमिति संबन्धः ॥ यत्र सर्वमुत्पाद्यं भवति
 तत्र योऽनुत्पाद्योऽष्टः स कुत्रस्थो प्राज्ञ इति दर्शयितुमाह—यदनार्थमिति ।
 पुराणादिव्यतिरिक्तबृहत्कथाद्युपनिबद्धं मूलदेवतचरितादि ॥ आहार्थमिति ।
 पूर्वकविकाव्याद्वाहरणीयं समुद्रदत्तचेष्टितादि ॥ ननु च तत्रांशे कविकृतत्वा-
 भावात्कथं प्रकरणवानोपुक्तिरित्याह—उत्पत्तेरिति । पूर्वसिद्धे बीजं वस्तु च
 यत्र तादृशमपि तद्यदिति यस्मादभूतैर्बृहत्कथादौ काव्यान्तरे वा प्रसिद्धैर्गुणैर्युक्तं

यन्नाटके मयोक्तं वस्तु शरीरं च वृत्तिभेदाश्च ।
 तत्प्रकरणेऽपि योज्यं सलक्षणं सर्वसंधिषु तु ॥
 विप्रवणिक्सचिवानां पुरोहितामात्यसार्यबाहूनाम् ।
 चरितं यन्नैकविधं तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥
 नोदात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसंभोगः ।
 बाह्यजनसंप्रयुक्तं तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥

प्रकरोति तदिति तस्माद्धेतोरेतदपि प्रकरणम् । तेन वृहत्कथादिसिद्धस्य मूलदेवा-
 देरधिकावापं कविशक्तिर्यदा विधत्ते तदा प्रकरणम् । एवं पूर्वकविसमुत्प्रेक्षितस-
 मुद्रदत्तचेष्टितादिबर्णनेऽप्यधिकावापं विदधत्कविः प्रकरणं कुर्यादिति तात्पर्यम् ॥
 नन्वस्येतिवृत्तस्य कथं योजनेत्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेवातिदेशद्वारेण स्मारयितुमाह—
यन्नाटके इति । ‘नानाविभूतिभिर्युतमृद्धिविलासादिभिः’ इत्यादिना यत्फल-
 चयमुक्तं तद्वस्तुशरीरमित्यङ्कप्रवेशकाद्यम् ॥ **वृत्तिभेदाश्चेति** । नानारसभाव-
 चेष्टितैर्बहुधा सुखदुःखोत्पत्तिकृतमिति ॥ **सलक्षणमिति** । लक्षणमङ्कपरिमा-
 णम् । अङ्कान्तरसंनिधानहेतुषु च प्रवेशकेषु यत्प्रयोज्यमुक्तं ‘दिवसावसानकार्यं
 यद्यङ्केनोपपद्यत’ इत्यादि तत्सर्वं प्रकरणेऽपि योज्यम् ॥ अतिदेशायातमतिप्रसङ्गं
 वारयत्यार्याद्वयेन—**विप्रेत्यादि** । अमात्योऽधिकृतः । सार्यबाहो दिगन्तरा-
 त्पण्यानामाहर्ता । तद्देशक्रयविक्रयकृतो वणिजोऽन्य एव । नैकविधमित्यने-
 करस्युक्त इति । तदितिदेशमात्रमिति सूचिः । प्रख्यातोदात्तव्यतिप्रसक्तं निषेधति ।
 तन्निषेधे चार्थान्नाटकवैपरीत्यमायातम् । नाटके च देवो नायकत्वेन निषिद्ध-
 इति प्रकरणे कर्तव्यत्वेनापाद्यत इत्यत आह—**न दिव्यचरितमिति** । तथा
 दिव्याश्रयमिति यदतिदेशाद्देवानामुपायत्वेन प्रयोज्यत्वं प्रसक्तम्, तदप्यनेन
 निषिद्धम् । नाटके देवानामिवेहापि राज्ञः प्रवेशं शङ्कमानो निराकरोति—**न
 राजसंभोग इति** । यदि वार्तात्पत्तिकत्वेऽपि न राजोचितसंभोगोत्प्रेक्षा
 विप्रादिषु करणीयेत्यनेन शिक्षयति । अत एव राजनि य उचितोऽन्तःपुरजनः
 कश्चिप्रसूतिस्तद्यतिरिक्तो बाह्यजनोऽत्र चेटदासादिः प्रवेशकादौ कार्य इत्यर्थः ।

१. कार्यं केवलमुत्पाद्यवस्तु स्यात् मरतेकपुस्तके.

१. ‘तदतिदेशमात्र’ स्यात्, २. ‘नोदात्तनायकेति’ इति प्रतीकं नुटितं भवेत्.

दासविटश्रेष्ठियुतं वेशक्युपचारकारणोपेतम् ।
 मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्ये कार्यं प्रकरणे तु ॥'
 'प्रकरणनाटकमेदादुत्पाद्यं वस्तु नायकं नृपतिम् ।
 अन्तःपुरसंगीतककन्यामधिकृत्य कर्तव्या ॥
 स्त्रीप्राया चतुरङ्गा ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी ।
 बहुगीतनृत्यवाद्या रतिसंभोगात्मिका चैव ॥
 राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधदम्भसंयुक्ता ।
 नायकदेवीदूतीसपरिजना नाटिका ज्ञेया ॥'

एतदेव दर्शयति—दासविटेति । कञ्चुकिस्थाने दासः, विदूषकस्थाने विटः, अमात्यस्थाने श्रेष्ठीत्यर्थः । वेद्यावाटो वेशस्तत्र या स्त्री तस्या उपचारो वैशिके प्रसिद्धः स कारणं यस्य शृङ्गारस्य तेनोपेतम् । कुलस्त्रीविषयं चेष्टितम् । प्रकरणेति । बहुषु प्रकरणमेदेषु नाटकमेदेषु च स्त्रीप्राप्तिकलात्संभोगशृङ्गारप्रायात् कैशिकीप्रधाना च प्रकरणमेदाभाटकमेदा च नाटिका ज्ञेयेति दूरेण संबन्धः ॥ उत्पाद्यं वस्तुचरितं नायकं च नृपतिमन्तःपुरकन्यां संगीतकशालाकन्यां वाधिकृत्य प्राप्यत्वेनाभिसंधाय कर्तव्या च । तेन स्त्रीप्राप्तिः संभोगशृङ्गारोऽभ्यन्तरः कैशिकी च वृत्तिः तथावस्थासम्पन्नार्थं प्रकृतिपताकाप्रकरीपताकाभ्यानाङ्गविष्कम्भकप्रवेशकादीन्युभयमेदसाधारणानि नाटिकायां प्रयोज्यानि । यदपि किञ्चित्साधारणं तदपि योज्यते । अतश्च 'उत्पाद्य वस्तु' इति प्रकरणधर्मः । 'नायकं नृपतिम्' इति नाटकधर्मः । 'अन्तःपुरसंगीतककन्याम्' इति कन्यायोगे ईर्ष्याविप्रलम्भश्च नाटकधर्म एव । अथास्य विशेषलक्षणमाह—स्त्रीप्रायेति । स्त्रियः प्रायेण बाहुल्येन यत्र । चत्वारोऽङ्गा यस्याम् । कस्याखिदवस्थायाः सरसेऽवस्थान्तरे समावापः कर्तव्य इति यावत् । सुष्ठु पूर्णतया विहितानि चत्वार्यपि कैशिक्यङ्गानि यत्र । एतेन स्त्रीप्रायेति ललितेति बहुनृत्येति च कैशिकी वृत्तिर्बाहुल्येन दर्शयति । रतिपुरःसरः संभोगो राज्यप्राप्त्यादिलक्षण आत्मा प्रधानभूतं फलं यस्याम् । अत एवाह—राजगतेरुपचारैर्व्यवहारैर्युक्ता । अन्यां चेदुद्दिश्य तत्र व्यवहारस्तदा पूर्वनायिकागतैः क्रोधप्रसादनवसनैरवश्यं भाव्यमिति दर्शयति—प्रसादनेति । आर्यानुरोधात्क्रोधस्य पश्चात्पाठः । ननु यस्याः क्रोधो भवति सा न कदापिदुःखेत्याद्यङ्गाह—नायकेति । नायकस्य येन देवी आद्य-

समवकारस्तु—

‘देवासुरबीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।

अ्यङ्गस्तथा त्रिकपटस्त्रिविद्रवः स्यान्निष्ठृङ्गारः ।

द्वादशनायकबहुलो अष्टादशनालिकाप्रमाणश्च ॥’ इति ।

‘दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुद्धः ।

सुविहितवस्तुनिर्बद्धो विप्रत्ययकारणश्चैव ॥

नायिका तथा मिलितनायकान्तरविषया येयं दूती तत्कृतं सपरिजनं परिजन-
समृद्धिर्यस्याम् ॥ देवासुरेति । देवासुरस्य यद्वीजं फलसंपादनोपायस्तेन
कृतो विरचितः । देवासुरा अपि वा प्रख्याता बृहत्कथादौ श्रूयन्ते स्वयं वा
केनचिद्वृणन्त इति तन्निरासार्थं प्रख्यातपदम् । यद्यपि देवाः पुरुषापेक्षया
दृष्टास्तथापि स्त्रापेक्षया गाम्भीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवन्निपुररिपुप्रभृतयः,
प्रधान्ता ब्रह्मादयः, उदता नृसिंहादयः । अर्थत्रयस्य तावत्त्वेव समापन्ना(१)-
क्यङ्ग इत्युक्तम् । कपटो वञ्चना मिथ्याकल्पितः सत्यानुकारी प्रपञ्च इत्यर्थः । स
त्रिधा—यत्रानपराद्ध एव वञ्चकेन वञ्च्यते स एकः । यत्र तु वञ्चनीयोऽपि
सापराधः स द्वितीयः । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिदभिसंधिदोषः काकतालीवेन
तुल्यफलाभिसंधानवतोरप्येक उपचयेनापरस्त्वपचयेन युज्यते स देवकृतस्तु-
तीयः । चेतनकृतमन्यकृतमुभयकृतं वा यदनर्थात्मकं वस्तु यतो विद्रवन्ति जनाः
स विद्रव इति । तत्र चेतनं गजेन्द्रादि । अचेतनं जलपाद्यादि । उभयं नगरो-
परोधादिति । तस्य युद्धाभिदानादिसंपाद्यत्वात् । शृङ्गारत्रिधा—धर्मार्थकाम-
भेदात् । धर्मो यत्र हेतुः साध्यो वा नायिकालाभे स धर्मशृङ्गारः । एवमर्थका-
मयोर्वाच्यम् । अथ नायकयोगं कार्यनिष्पत्तिकालविभागं चाह—द्वादशेति ।
द्वादशनायकबहुलमिति प्रलेकमिति केचित् । अन्ये तु प्रत्यङ्गं नायकप्रतिनायकी
तत्सहायौ चेति । चतुर आह—समुदायापेक्षया हि द्वादशेति । बहुलप्रहणा-
भ्यूनाधिकत्वेऽप्यदोषः । अष्टादशेति । अष्टादशनालिकमेव तत्र कार्यं निब-
न्धनीयमित्यर्थः ॥ दिव्येति । दिव्यानां पुरुषाणां च यदाश्रयणं नायकतया

१. ‘प्रहिणो’ मरते.

१. ‘दीप्त’ स्यात्.

उद्धतपुरुषप्रायस्त्रीरोक्मभितकाव्यबन्धश्च ।
 संक्षोभविद्रवकृतः संस्फोटकृतस्तथा चैव ॥
 स्त्रीभेदनापहरणावमर्दनप्राप्तवस्तुशृङ्गारः ।
 ईहामृगस्तु कार्यः सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥
 यद्यायोमे कार्यं ये पुरुषावृत्तयो रसाश्चैव ।
 ईहामृगेऽपि तत्त्वात्केवलमत्र स्त्रिया योयः ॥'
 'प्रख्यातवस्तुविषयः प्रख्यातोदासनायकश्चैव ।
 षड्सलक्षणयुक्तश्चतुरङ्गो वै डिमः कार्यः ॥

तेन कृतः । दिव्यस्त्रीनिमित्तमुपगतं युद्धं यत्र । दिव्यानुप्रवेशात्समवकारवद्सं-
 बन्धार्थतया प्रसाङ्ग्यद्विख्याह—सुविहितेन सन्निष्ठेन वस्तुना निबद्धः । निमित्तानि
 प्रत्ययकारणानि निश्वासहेतवो यत्र । मध्ये चात्र दिव्यानामपि प्रवेशो भवतीति
 दर्शयति—उद्धतेति । उद्धता उद्धृताः पुरुषाः प्रायेण यत्र स्त्रीनिमित्तको रोषः ।
 संक्षोभ आवेगः । विद्रवो व्याकुलातः । संस्फोटो विरोधिनां विद्याविक्रमसंघर्षजो
 व्यासङ्गः । तथेत्युक्तसादृश्यात् । च समुच्चये । एवमन्वोऽन्वधारणे । एतल्लक्षण-
 युक्त एवेत्यर्थः । स्त्रीनिमित्तं भेदनापहरणावमर्दनानि यथायोमं स्त्रीविषयान्यन्ध-
 विषयानि वा तेः प्राप्तं वस्तुविधानं प्रमदात्मकं यस्य तादृशः शृङ्गारो यस्मिन् ।
 भेदनामदानादिना अवमर्दनं दण्डः । ईहा चेष्टा मृगस्यैव स्त्रीमात्रार्थं यत्र ।
 सुसमाहितकाव्यबन्ध इत्यनेन वीध्यज्ञानि अत्र योजयानीति । अल्पपरिमाणं
 नायकसंक्षेपं कृत्स्नविभागं च व्यायोगातिदेशेनाह—यदिति । कार्यसन्दे-
 शान्द उच्यते । तेन एक एवाह । नायकास्तु द्वादश समवकारातिदेशेन व्यायो-
 ये तन्नामात् । अत्र तु समवकारातिदेशेन सर्वावृत्तेर्गौरवं स्यात् ॥ प्रत्यक्ष-
 सेति । षड्भा यस्मिन् तल्लक्षणं षड्सं तेन युक्तः । नाटकतुल्यं सर्वमन्धत्वेकं
 संवीनां रक्षानां च समप्रतात्र शृङ्गारहास्यवर्जं षड्सत्त्वे लक्षे पर्यायेण शान्तस्य

शृङ्गारहासवर्जं शेषैरन्यै रसैः समायुक्तः ।
 दीप्तरसकाव्ययोनिर्नानामावोपसंपन्नः ॥
 निर्घातोल्कापातैरुपरागेणन्दुसूर्ययोर्युक्तः ।
 युद्धनियुद्धावर्षणसंस्फोटकृतश्च विज्ञेयः ॥
 मायेन्द्रजालबहुलो बहुपुस्तोत्थानयोगयुक्तश्च ।
 देवभुजगेन्द्रराक्षसयक्षपिशाचावकीर्णश्च ॥
 षोडशनायकबहुलः सात्वत्यारभटिवृत्तिसंपन्नः ।
 कार्यो हिमः प्रयत्नाजानाश्रयभावसंपन्नः ॥^१
 'व्यायामस्तु विधिज्ञैः कार्यः प्रख्यातनायकशरीरः ।
 अरुपस्त्रीजनयुक्तस्त्वेकाहकृतस्तथा चैव ॥

प्रयोगः स्यादित्याह—दीप्तरसेति । शीता रसा वीररौद्रादयस्ते काव्ययोनि-
 र्यत्र । नानाविधाभावा व्यभिचारिणः । आधर्षणं बलात्काररूपः पराभवः ।
 माया शब्दरूपाहीनान्मन्वापादमंसतां वा प्रकाशनम् । पुस्तं लेप्यं किलिज्ज-
 म्बवत्काष्ठकृतानि रूपाणि । देवादयो बाहुल्येनात्र । बहुलग्रहणं व्यभिचारार्थम् ।
 तेन न्यूनाभिका अपि नायकाः प्रयोज्याः । सात्वती चारभटी चेति 'इन्द्रेऽ-
 प्राणिपञ्चादेः' इत्येकबद्धावो 'इन्द्रेकत्वाव्ययीभावौ' इति नपुंसकलिङ्गता च ।
 वृत्तिसमुदाये च वर्तमानेन वृत्तिशब्देन कर्मधारयः । तथा संपन्नः । हिमो हिम्बो
 विद्रव इति पर्यायास्तयोगादयं हिमः ॥ नानाश्रयभावसंपन्न इति । नाने-
 त्येकस्यान्योऽपरस्त्वान्य इति नानारूप आश्रयो येषां ते नानाश्रया भावास्तैः
 संपन्नः । बहूनां नायकानां विभागेन हि भावा व्यवतिष्ठन्ते । अत एवेति वृत्त-
 वैविध्यमत्रोपदिशन्ति । व्यायोगः पुनर्हिमस्यैव शेषभूतो
 दिव्यनायकाभावात् केवलमत्रोदात्तस्य राजादेर्न नायकता, अपि त्वमात्मसेनाप-
 तिप्रभृतेर्दीप्तरसस्य । अत एव प्रख्यातनायकेष्वत्र उदात्तग्रहणं न कृतम् । शरी-

१. 'व्यायोगस्तु' अरते विवेके च.

२. 'नम्, असता' स्वाद्य.

बहवश्च तत्र पुरुषा व्यायच्छन्ते यथा समवकारे ।
 न तु तत्प्रमाणयुक्तः कार्यस्त्वेकाह एवायम् ॥
 न च दिव्यनायककृतः कार्यो राजर्षिनायकनिबद्धः ।
 युद्धनियुद्धावर्षणसंघर्षकृतश्च कर्तव्यः ।
 एवंविधस्तु कार्यो व्यायोगो दीप्तकाव्यरसयोनिः ॥'
 'वक्ष्याम्यतः परमहं लक्षणमुत्सृष्टिकाङ्क्षम् ।
 प्रख्यातवस्तुविषयस्त्वप्रख्यातः कदाचिदेव स्यात् ।
 दिव्यपुरुषैर्वियुक्तः शेषैरन्यैर्भवेत्सुभिः ॥

रमितिवृत्तम् । प्रख्यातो नायकः शरीरं च यत्र स तथा । अल्पश्च स्त्रीजनश्च
 तेन युक्तः । चेव्यादिना न तु नायिकादुल्लादिभिः कौशिकीहीनत्वात् । एकाहः—
 कृत इति । एकदिवसनिर्वर्त्य यत्कार्यं तत्कृतम् । यथा समवकार इति ।
 द्वादशेत्यर्थः । तावदङ्कपरिमाणाश्चाङ्गमिति देहात्प्रत्यासत्त्या वा प्रसक्तं वार-
 यितुमाह—एकाङ्क एवेति । एवकारेण एकाहवर्तितविषयत्वाभ्यायप्राप्तमेवा-
 त्रैकाङ्कत्वमित्याह—ननु प्रख्यातनायकशब्देन किमत्र गृहीतमित्यतिप्रसङ्गं शम-
 यति—न चेति । चो भिन्नक्रमः । दिव्यैर्देवैर्नृपैर्ऋषिभिश्च नायकैर्न निबद्धोऽयं
 भवतीत्यर्थः ॥ ननु कस्मादयं व्यायोग इत्याह—युद्धनियुद्धेति । व्यायोगे
 युद्धनियुद्धप्राये युज्यन्ते पुरुषा यत्रेति व्यायोग इत्यर्थः । संघर्षः शौर्यविषाकु-
 लधनरूपादिकृता स्पर्धा । वीर्यं काव्यमोजोगुणयुक्तम्, वीरता रक्षा वीररौद्राद्याः,
 तदुभयं योनिः कारणमस्य । प्रख्यातेति । प्रख्याते भारतादियुद्धे विषये निमित्ते
 सति यत्तत्कृष्णबहुलं चेष्टितं वर्ण्यते तत्प्रख्यातम् । श्रीपर्ववृत्तान्तवद्भवतु मा वा
 भूदित्यप्रख्यातप्रहणेनोक्तम् । तेनोभयोपादानस्य परस्परविरुद्धार्थत्वादकिञ्चि-
 त्करत्वं नाशङ्कनीयम् । दिव्यपुरुषैर्वियुक्त इति । दुःशात्मकत्वात् । शेषै-
 रन्यैरिति । अर्थापत्तिकलम् । कृष्णो रघुः प्रायो यत्रेति काव्यशरीरमुच्यते ।
 तत्र कृतः । निवृत्तयुद्धा उद्धतप्रहाराः पुरुषा यस्मिन् । परिवेष्टितं देवोपालम्भा-

करुणरसप्रायकृतो निवृत्तशुद्धोद्धतप्रहारश्च ।
 स्त्रीपरिदेवितबहुलौ निर्वेदितभाषितश्चैव ॥
 गान्धर्व्याकुलचेष्टः सात्त्वत्यारभटिकैशिकीहीनश्च ।
 कार्यः काव्यविधिज्ञैः सततं सुस्मृतिकाङ्क्षुः ॥^१
 'प्रहसनमपि विज्ञेयं द्विविधं शुद्धं तथा च संकीर्णम् ।
 वक्ष्यामि तयोर्युक्त्या पृथक्पृथक्लक्षणविशेषम् ॥
 भगवत्तपसविप्रैरम्यैरपि हासवादसंबद्धम् ।
 कापुरुषसंप्रयुक्तं परिहासामाषणप्रायम् ॥
 अधिकृतभाषाचारं विशेषभाषोपपन्नचरितमिदम् ।
 निबतगतिवस्तुविषयं शुद्धं ज्ञेयं प्रहसनं तु ॥
 वेद्याचेटनपुंसकविटपूर्ता बन्धकी च यत्र स्युः ।
 अनियतवेषपरिच्छदचेष्टितकरणं च संकीर्णम् ॥^२

तमनिन्दादिरूपमनुशोचनं यत्र । निर्वेदितानि येषु श्रुतेषु निर्वेदो जायते तादृशि
 भाषितानि यत्र । व्याकुलचेष्टा भूमिनिपातविचर्तितायाः । सात्त्वत्यारभटि-
 कैशिकीहीनमिति । समाहारद्वन्द्वगर्भद्वन्द्वान्तरगर्भस्तृतीयाध्यायः । उत्क्रमे-
 णोन्मुखा दृष्टिर्जातितं प्राणा यासां ता उत्सृष्टिकाः शोचन्त्यः श्लिषस्तामिरहित
 इति तथोक्तः ॥ प्रहसनमपीति । अपिशब्दो मिश्रक्रमः । तथेति । सामा-
 न्ये लक्षणम् । तदयमर्थः । द्विविधमपि प्रहसनरूपं हास्यरसप्रधानमित्यर्थः ।
 लक्षणविशेषं विशेषलक्षणम् । भगवत्तापसविप्रा यतिशानप्रस्थगृहस्थाः । अन्ये
 शाकादयस्तैरुपलक्षितं हास्यप्रधानवचनसंबद्धं शीलादिना कुतिसतैः पुरुषैः अत
 एव प्रहस्यमानैः सामर्थ्यातिरेक भगवदादिभिर्बुद्धम् । तथापि च भाषाचारौ यत्र
 न निष्ठतावसत्याशीलरूपौ तथा विशेषेण भाष्यैर्मिचारेभिरुपपन्नानि पदानि
 कषाक्षणादि यस्मिन् । नियतगति एकप्रकारं वदन्तु तद्विषयः प्रहसनीयल-
 क्षणोऽर्थो यत्र तच्छुद्धं प्रहसनम् । अत्र निर्वचनं यतः परिहासप्रधानांभा-

‘आत्मानुभूतशंसी परसंशयवर्णनाच्चुच्छब्दः ।
 विविधाभयो हि भाषो विज्ञेयस्त्वेकहर्षश्च ॥
 परवचनमात्मसंज्ञैः प्रतिवचनैरुत्तरोत्तरप्रथितैः ।
 आकाशपुरुषकथितैरङ्गविकारैरभिनयेन ॥
 धूर्तविटसंप्रयोज्यो नानावस्थान्तरात्मकश्चैव ।
 एकाङ्को बहुचेष्टः सततं कार्यो नृधैर्भाणः ॥’

भाषणान्यत्र बाहुल्येन भवन्ति । तेन यत्रैकस्मै कस्यचिच्चरितं दुष्टवात्प्राधान्येन प्रहस्यते तच्छुद्धमिदम् । यत्र तु वेद्यादिभिर्विद्योऽत्युत्कर्षं वा कल्पादि तदेकद्वारेणात्रैकवेद्यादिवरितेन हसनीयेन संकीर्णत्वात्संकीर्णम् । आत्मानुभूतशंसीति । एकेन पात्रेण हरणीयः सामाजिकहृदयं प्रापयितव्योऽर्थो यत्र स भाणः । एकमुखेनैव भण्यन्ते उक्तिमन्तः कियन्ते अप्रतिष्ठा अपि वात्रविशेषा वनेति स भाणः । तत्र स प्रविष्टपात्रविशेष आत्मानुभूतं वा शंसति परगतं वा शंसति परगतं वा वर्णयति । तत्र च प्रयोगयुक्तिमाह—परवचनमिति । परसंशयं वचनं स्वयमङ्गविकारैरभिनयेत् । (आहो)आकाशे यानि पुरुषकथितानि दृष्टानि तत्र हान्ये तं पश्यन्त्येकश्च पश्यत्याकर्णयति च तत्र तद्वचनं स एवानुवदन् सामाजिकान्बोधयति । यथा रामाभ्युदये—‘तापसः—(आकाशे) । आवाहलेत्काशकाशे(?)राममद्विष्टति । किं ब्रवीषि । सोऽस्या एव पथिकजनमनोहारिण्याः पुष्करिण्याः परिसरे सीतया लक्ष्मणेन सह न्यग्रोधच्छायायां सुखोपविष्टास्मि ।’ इति । न केवलं परवचनमभिनयेत् । किं तु प्रतिवचनैः शोकैः सह । अत एवोत्तरोत्तरप्रथितैर्विज्ञेयभिरुपकथितैः । ननु योऽस्यावेकोऽत्र प्रविष्टति स क इत्याह—धूर्तेति । नानाप्रकारावस्थाविशेषा लोकोपयोगिव्यवहारात्मका आत्मा वाच्यं सत्यम् । अत एव बहुचेष्टः सततं कार्य इति । सकलसामान्यपृथग्जनोपयोग्यत्र लोकव्यवहारो वेद्याविद्यादिवृत्तान्तात्मा निरूप्यत इति । बाहुल्येन पृथग्जनमुत्पत्तुपयोगिरूपकमिदम् । राजपुत्रादीनामपि संम-

‘सर्वरसलक्षणाढ्या युक्ता ऋजैस्तथा त्रयोदशभिः ।

वीथी स्यादेकाह्ना तथैकहार्या द्विहार्या वा ॥’

‘विष्कम्भकप्रवेशकरहितो वस्त्वेकभाषया भवति ।

अप्राकृतसंस्कृतया स सङ्को नाटिकाप्रतिमः ॥’

इति । आदिशब्दात्कोलाहलादिलक्षितास्त्रोटकादयो ग्राह्याः ।

काव्यज्ञान्तो हेय एवावयवनार्थमिति स प्रयोज्य इत्यर्थः । सर्वैरसेति । सर्वैरसैः शृङ्गारादिमिल्लक्षणैश्च विभूषणादिभिः षट्त्रिंशता तत्साहचर्याद्गुणालंकारादिभिरपि सर्वैराढ्या । तदुपरि चात्रैस्तयोदशभिर्युक्ता तथाशब्दादुक्तप्रकारव्यतिरिक्तवक्तव्यन्तरमहस्रसंकुलापीत्यर्थः । एकाङ्केति । इतिवृत्तसंक्षेपमस्या दर्शयति—एकहार्येति । आकाशपुरुषभाषितैरित्यर्थः । द्विहार्येति । उक्तिप्रत्युक्तिवैचित्र्येणेत्यर्थः ॥ पुमर्थोपयोगस्वामीषां प्रदर्श्यते । तथा हि—नाटके धर्मकामानामन्यतमस्य शुभीभूतेतरार्थद्वयवृत्तेराचनं राज्ञां वृत्तं नाट्ये साक्षादिव पश्यन्त उपादेयतया प्रतिपद्यन्ते । तत्रापि धर्मारामधने दानतपोयोगरूपमनुष्ठानं यशस्करं दृष्टफलमामुष्मिकफलं च व्युत्पाद्यते । अर्थाराधने तु शनूच्छेदपुरःसरा यशोवतसा लाभपालनसमेधनफलविनियोगपर्यन्ता कपटातिसंधानबहुला संधिविग्रहात्मिका राजवृत्तिव्युत्पाद्यते । कामाराधने चानुपजातसंभोगासु च दिव्यासु कुलजासु कृतशोचासु च स्वाधीनपतिकादिषु भट्टासु परस्परबलोकनादि, दिवा संभोगो रात्रौ वा सोपचार इत्याभ्यन्तरः कामोपभोगो राज्ञस्तासां च राजनि व्युत्पाद्यते । तथा राज्ञामभ्यन्तरोपभोगे महादेवी देवी स्वामिनी स्थापिता भोगिनी शिल्पकारिका नाटकीया नर्तकी अनुचारिकापचारिका प्रेषणकारिका महत्तरा प्रतीहारी कुमारी स्थविरा युक्तिकासु यथोचिता राज्ञो वृत्तिस्तासां च यथास्वं राजनिवृत्तिः । तथा स्वापत्यकञ्चुकिवर्धरोपस्थामिकनिर्मुण्डादीनामन्तर्भवनकक्षासंचारः । तथा युवराजसेनापतिमन्त्रिसचिवप्राङ्निवाककुमारभक्तानां बाह्यसंचारिणां वृत्तम् । तथा विदूषकशकारचेटादिवृत्तं व्युत्पाद्यते । नायकप्रतिपक्षाणां च राज्ञामुक्तगुणविपर्ययादशुभोदयं वृत्तं स्वाज्यतया व्युत्पाद्यते ॥ प्रकरणे

गेयं विभज्यते—

गेयं ङोम्बिकाभाणप्रस्थानशिङ्गभाणिकाप्रेरणरामाक्रीडहल्ली-
सकरासकगोष्ठीश्रीमदितरागकाव्यादि ।

तु सचिवसार्यवाहादीनां पूर्ववत्स्वोचिता त्रिवर्गप्राप्तिस्तद्वर्जनस्थैर्यचैर्यादि, व्यापत्स्व-
मूढता, कुलक्रियां वृत्तं कुलक्रियाश्च भर्तरि वृत्तिर्वेद्यासु संभोगो विशिष्टनाय-
कलक्षणं विटस्य गुणा दूतकर्मणि योजयविवेको दूतकर्मपमागमे देशकालौ नायि-
काया रागापरागलिङ्गानि नायकयोरपरागकारणानि नायका हृदयग्रहणमप्रयोगः ।
उत्तममध्यमाधमनायिकालक्षणयैव न लाभाः । चतुरोत्तममध्यमा नायकाः
सामदानभेददण्डोपेक्षाणामुपायानां प्रयोगविभाग इत्यादि प्रयोगतो व्युत्पाद्यते ॥
नायिकायां तु विलासपराणां राज्ञां धर्माद्याविरोधिरतिफलं वृत्तं नाटक इव
व्युत्पाद्यते ॥ समवकादे च देवाक्षुरनिमित्तो युद्धादिसंभवो विद्वत्तथा कपटः
संक्षिप्तश्च शृङ्गारो हास्यादि सर्वमेव लौकिकीभिरुपपत्तिभिर्हीनं दिव्यप्रभावसाध्यं
व्युत्पाद्यते । पूर्वापरानुसंधानशून्यधियां ग्रहसनकपटविद्वत्तादिकवीनां पुस्ताव-
हुतलङ्घनच्छेद्यमायेन्द्रबालचित्रयुद्धादि बहुल्यारम्भव्या परितोष उत्पाद्यते । तथा
चाह—‘शूरास्तु वीररौद्रेषु नियुद्धेष्वाहवेषु च । बाला मूर्खाः स्त्रियश्चैव हास्य-
शोकभयादिषु ॥’ तुष्यन्तीति गम्यते । इष्टं देवता कर्मप्रभावानुकीर्तनाच्च तद्ग-
णानां प्रीतिः । यात्राजागरादिषु च प्रेक्षाप्रवर्तनं च ॥ ईहामृगद्विमयोरप्ये-
वमेव ॥ व्यायोगे तु भञ्जिसेनापतिप्रभृतीनां वृत्तं युद्धनियुद्धाधर्षसंघर्षबहुलं
व्युत्पाद्यते ॥ उत्सृष्टिकाङ्क्षे चोत्तमानां मध्यमानां च वैरस्पर्दितानां क्रीपदि-
देवितबहुलं वृत्तं प्रेक्षकाणां चित्तस्थैर्यं विधातुं व्युत्पाद्यते । एवंविधव्यसनपति-
तानां चित्तस्थैर्यात्पुनरुपपत्तिर्दृश्यते इति तत्प्रयोगदर्शनात्प्रतिपद्यमाना व्यसनेऽपि
न विधीदन्ति ॥ ग्रहसने तु क्रीबालमूर्खाणां हास्यप्रयोगदर्शनेन नाट्ये प्ररोचना
क्रियते । ततः क्रमेण नाट्ये प्रवृत्ताः शेषरूपकैर्धर्माधर्माकामेषु व्युत्पाद्यन्ते । प्रस-
ङ्गतश्च भगवत्तापसविप्रादीनां वृत्तच्युतानां कापुरुषाणां वृत्तं शुद्धं तथा वेद्या-
चेटनपुंसकविटधूर्तवण्टक्रीप्रभृतीनां प्रवर्तकारूपस्य च कामिनो वृत्तं संकीर्णं
लोकवार्तादम्भधूर्तविवादबहुलं स्वाज्यतया व्युत्पाद्यते ॥ भाणे च धूर्तविटवेद्या-

पदार्थभिनयनस्वभावानि ढोम्बिकादीनि गेयानि रूपकानि चिरंतनै-
रुच्यन्ति । तद्यथा—

‘छन्नानुरागगर्भाभिरुक्तिभिर्यत्र भूषते ।
आचर्यते मनः सा तु मसृणा ढोम्बिका मता ॥’
‘नृसिंहशूकरादीनां वर्णनं जरूपवेषतः ।
नर्तकी तेन भाणः स्वादुदताङ्गः प्रवर्तितः ॥’
‘गजादीनां गतिं तुल्यां कृत्वा प्रवसनं तथा ।
अल्पाविद्धं सुमसृणं तद्यस्यानं प्रचक्षते ॥’
‘सरूपाः समक्षं पत्युर्यदुद्धृतं वृत्तमुच्यते ।
मसृणं च कचिद्धर्तचरितं शिष्टकस्तु सः ॥’
‘बाळा क्रीडानियुद्धादि तथा शूकरसिंहजा ।
धवलादिकृता क्रीडा यत्र सा भाणिका मता ॥’

शम्भलीनां परस्व वयनपरं प्रेक्षकाणामवनीयस्वमवधोपादापादमितुं वर्ण्यते ॥
वीर्यां तु बहुविधा वक्रोक्तिविशेषा व्युत्पाद्यन्ते ॥ सङ्कटके च नाटिकावामिष रति-
फलं वृत्तं व्युत्पाद्यते । एवं नाटकादीनां स्वरूपं तत्फलं च दर्शितम् । तच्छरीर-
भूतवर्चिसंभ्यज्ञाधिकक्षणम् । विस्तरतस्तु भरतादेवावसेयः ॥ असृजेति । त्रिविधो
हि गेवकाव्यस्य प्रयोगः । मसृण उद्धृतो मिश्रश्च । तथा हि—ढोम्बिकास्तु नरप-
तिचाटुकप्राधान्येन प्रवृत्तास्तु सुकुमारमेव छन्दं रूपम् ॥ भाणकेषु नृसिंहादिवर्तित-
वर्णने उद्धृतमेव । यत्पुनर्मसृणोऽप्युद्धृतं प्रविवक्षति तदुचितमेव । तत्राप्यल्पत्वबहु-
त्वकृतो भेदः । पूर्वप्रस्थानप्रबन्धः । उत्तरः शिष्टकमेव । उद्धृते तु मसृणानुप्र-
वेशोद्भाणिकाभेदः । अन्वदपि प्रेरणारामाक्रीडरासकहृषीसकादिकमल्पत्वबहुत्व-
वैविध्यकृतमिदं प्रविष्टं वेदितव्यम् ॥ ननु ढोम्बिकाशिष्टकादौ अन्वोन्म्यानु-
चितत्वं वाक्यानां तत्तत्स्थानान्वये कर्त्तव्यं रञ्जकत्वमिति चेत्, न । देवतास्तुतेः
स्त्रीपुंभावसमाश्रयस्य च शृङ्गारस्य सर्वत्रात्रागमात् । तथा काह—‘देवस्तुत्या-
श्रयकृतं स्त्रीपुंभावसमाश्रयम् ।’ इति । तत एव चूडामयिढोम्बिकादौ तु काम-

१ ‘संभ्यज्ञादिलक्षणविस्तरस्तु’ स्यात् ।

‘हास्यमयं प्रेरणं तु स्वात्महेलिकवाम्बितम् ।’

‘ऋतुवर्णनसंयुक्तं रामाकीर्तं तु भाष्यते ॥’

‘मण्डलेन तु यन्मूर्धं बह्वीसकमिति स्मृतम् ।

एकस्तत्र तु नेत्रं स्वाद्गोपस्त्रीणां यथा हरिः ॥’

स्यैव प्रच्छन्नाद्वारागपरमरहस्योपदेशात् । यद्गामाभिनिवेशित्वमित्यनेन मन्मथ-
सारत्वेनाभिधानात् । सिंहशृङ्गरधवलादिवर्णनेनापि भाषकप्रेरणभाषिकादावप्र-
स्तुतप्रसंसार्यान्तरन्वासनिर्दर्शनादिना पुरुषार्थस्यैवोपदेशवत्त्वात् । अथ पाठ्यस्य
गेयस्य च रूपकस्य को विशेषः । अथमाकूपावधेः—पाठ्ये हि अत्र गीतं चेत्सु-
भयमप्रतिष्ठितम् । तथा हि करकरणवारी मण्डलादि यत्तत्राज्ञोपयोगि तरु-
क्येण लयादिभ्यवस्थया आनितमेव ययारसं प्रयुज्यमानत्वेन विपर्ययात् ।
गेये तु गीतमत्र च द्वयमपि स्वप्रतिष्ठम् । तथा हि—यस्य यादृशं लक्ष्यवति
स्वरूपादिकं निरूपितं तच्च विपर्ययेति मन्त्रादिवत् । यद्यपि कविद्वर्णाश्रमाधानं
यथा प्रस्थानादौ, कविद्वयश्राधान्यं यथा भाषकादिषु भ्रमतालपरिकल्पनादौ,
कविद्वयमानरूपकाभिधेयश्राधान्यं यथा शिष्टकादौ, कविद्वयश्राधान्यं यथा
हान्मिलिकादिप्रयोगानन्तरं हुडुत्काराद्यवसरे । अत एव तत्र लोकभाषया वक्ति-
मार्ग इति प्रसिद्धिः । तथापि गीताभ्यस्त्वेन वाचादेः प्रयोग इति गेयमिति निर्दि-
ष्टम् ॥ रागकाव्येषु च गीतेनैव निर्बाहः । तथा हि—राघवविजयस्य निश्चि-
तवर्णनीयत्वेऽपि उक्तरागेणैव निर्बाहः, मारीचवधस्य तु ककुभप्रामरागेणैवेति ॥
किं च पाठ्ये आशात्कारकत्वात्पुन्यवसायसंपत्त्युपयोगिनः पात्रं प्रति भाषानि-
यमस्य नियतस्य छन्दोलंकारादेर्भाषानं दृश्यते । गीयमानं च नाभिधीयते
असंगत्यापत्तेरपि तु यादृशा व्यताळादिना यादृगर्थसूचनयोगोऽभिनयः सात्त्वि-
कादिः प्रैभानरसानुसाधितया प्रयोगयोग्यकतदुचितावर्षतिपूरणं ध्रुवांगीतेन क्रियते ।
गेये च खड्गादेरिव बलभूतरूपरक्षादिमभ्यपातिविषयविशेषयोजनया कृता
प्रतीतिः साध्या । डोम्बिकादेर्नैटसेवालौकिकरूपप्रादुर्भावनया । तथा हि—
डोम्बिकादौ च वर्णच्छटा वर्णादिप्रयोगे तावदभिनयकमेव नास्ति किं तत्र

१. ‘विपर्ययेति’ स्यात्. २. ‘प्रधान’ स्यात्. ३. ‘खड्गादे’ स्यात्. ४. ‘नैटसे-
वा’ स्यात्.

‘अनेकनर्तकीयोज्यं चित्रसालल्यान्वितम् ।
 आचतुःषष्टियुगलाद्रासकं मसृणोद्धतम् ॥’
 ‘गोष्ठे यत्र विहरतश्चेष्टितमिह कैटमद्विषः किञ्चित् ।
 ‘रिष्टासुरप्रमथनप्रमृति तदिच्छन्ति गोष्ठीति ॥’
 ‘यस्मिन्कुलाङ्गना पत्युः सख्यग्रे वर्णयेद्गुणान् ।
 उपालम्भं च कुरुते यत्र श्रीगदितं तु तत् ॥’
 ‘लयान्तरप्रयोगेण रागैश्चापि विवेचितम् ।
 नानारसं सुनिर्वाहकथं काव्यमिति स्मृतम् ॥’

विचार्यते केवलवृत्तस्वभावं हि तत् । तदनन्तरं तु घारापरिक्रमपूर्वकलयप्रयो-
 गावसरे ‘पाभाल्भलोससाहिणिहु जय जय लच्छिवच्छमतिभा’ इत्यादि यद्गीयते
 तत्कस्योक्तिरूपम् । यदि तावच्चर्तितुमागताया लौकिकया डोम्बिकाप्रभृतेर्नर्तक्या-
 स्तदा सैवेदानीमेवंभूतं वसुरूपं लौकिकं वचनमभिधत्ते । गायनादिसंक्रमितस्व-
 वास्तव्यतयेति कः साक्षात्कारकत्वाध्यवसायगोचरीकार्यत्वे च पाठ्यस्य प्रधा-
 नोऽशः । तेन यथा लोके कश्चित्कविदन्योपदेशगानादिक्रमेण वस्तुद्वोधनकरण-
 द्वारेण वा छन्दोनुप्रवेष्टितया वाक्यस्य चिन्मनस्यावर्जनातिशयं विधत्ते नृत्यञ्चपि
 गायञ्चपि । तद्वदेव डोम्बिकाकाव्यादौ द्रष्टव्यम् ॥ ‘हठे वि डोम्बी’ इत्यादावपि
 वचसि सैव । डोम्बिका नयपतिपरितोषकार्याभिधायिवचननिष्ठेन गीतेन वाद्येन
 नृत्येन च राजानमनुरञ्जयितुं गृहीतोद्यमा वक्त्रीत्वेन पूर्वस्थिता मध्ये काचिदी-
 दृशी चौर्यकामुककेलिलालसमानसा, काचिरपुनरेवंविधा, कविदेवंभूतचौर्यका-
 मुकः, कोऽप्येवंभूतस्तत्र काचिदेवं प्रौढदूतीत्येवमादिराजपुत्रहृदयानुप्रवेशयोग्यं
 तत्प्रसादनेन घनाशर्जनोपायमभिदधती तमेव राजपुत्रं परत्वेन तथैव वा समु-
 दिश्य अन्यदपि चेष्टितमभिधायान्ते डोम्बिकाकृत्यमेवोपसंहरति । गुणमालायां
 ‘जामि तारा अनुष्ठिअपुणुणम्बीसमि’ इत्यादौ । तत्र तु सा नृत्यन्ती डोम्बिका
 बहुतरोपरञ्जकगीतादिपटुपेटकपरिहृता त्वां प्रलेषमहमुपभोक्तवतीति तन्मध्य-
 वर्तिगायनमुखसंक्रमितनिजवचना लौकिकेनैव रूपेण तद्गीयमानरूपकगतलयताल-

आदिग्रहणात् शम्याच्छलितद्विपद्यादिपरिग्रहः । प्रपञ्चस्तु प्रक्षमरत-
कोलाहलादिशास्त्रेभ्योऽवगन्तव्यः ।

प्रेक्ष्यमुक्त्वा श्रव्यमाह—

श्रव्यं महाकाव्यमारूपायिका कथा चम्पूरनिबद्धं च ।

एतानि क्रमेण लक्षयति—

पद्यं प्रायः संस्कृतप्राकृतापभ्रंशग्राम्यभाषानिवद्धभिन्नान्त्य-
वृत्तसर्गाश्वाससंध्यवस्कन्धकवन्धं सत्संधि शब्दार्थवैचित्र्योपेतं
महाकाव्यम् ।

छन्दोविशेषरचितं प्रायः संस्कृतादिभाषानिवद्धैर्भिन्नान्त्यवृत्तैर्यथा-
संख्यं सर्गादिभिर्निर्मितं सुस्निग्धमुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्वहणसंधिसुन्दरं
शब्दार्थवैचित्र्योपेतं महाकाव्यम् ।

साम्येन तावन्नृत्नति । तद्गोचरमानपदार्थस्य च सातिशयमावर्जनीये राजादौ हृद-
यानुप्रवेशितां दर्शयितुं लौकिकव्यवहारगतहस्तस्तु(?) कर्मरोमाभाक्षिविकारतु-
ल्ययोगक्षेमतयैवाङ्गविकारादिष्वभवमप्याक्षिपति । एवं गीतेन रजनं प्राधान्येन
विधाय तदुपयोगिनं चाङ्गव्यापारं प्रदर्श्य नृत्येन पुनश्चित्तग्रहणं कुर्वती नृत्यं प्रधा-
नभावं गीतं च तदुपलक्षणभावं नयन्ती तत एव तदभिनयमनाद्रियमाणा तद्गो-
चरमानाङ्गभावाक्षिप्ततत्त्वमुचितभावमेवाङ्गविक्षेपं करोति लयपरिष्वङ्गणादं । तत्रे-
त्यलंसे लौकिकमात्रस्वभाव एव रामनटादिव्यवहारवत्काप्रयोज्यप्रयोजकभावा-
शङ्का । तदनन्तरं च यथैव सा गीतनृत्यादि प्रायुक्ता तथैव तत्सदृशं नर्तकी
प्रयुक्ते । न तु डोम्बिकां साक्षात्कारकल्पेन दर्शयति तदीयाहार्यादिना स्वात्म-
रूपप्रच्छादनाद्यभावात् । तत एव न डोम्बिकां साक्षात्कारकल्पेन सा दर्शयति,
अपि तु तदैव नृत्यं साभिनयं केवलं च प्रदर्शयतीति सा लौकिकरूपान्तरप्रा-
दुर्भावेनेति । व्युत्पत्त्यभिसंधानं च गेये नास्ति । पात्रे तु तदेव प्रधानं भरत-
मुनिप्रभृतीनां तथैव मूलतः प्रवृत्तिरित्यलं बहुना अप्रस्तुतप्रपञ्चेनेति ॥ मिथ्या-
नृत्यवृत्तिरिति । उपक्रान्तवृत्तव्युदासेन सर्गादीनां वृत्तान्तरैरुपसंहारः कर्तव्य

मुक्तद्वयः संज्ञयो भस्त्रोक्ता इये—

‘यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ।

कान्ये शरीरानुगता तन्मुखं परिचक्षते ॥’

इत्यर्थः । यथा कुमारसंभवे—‘अथ स कलितयोषिहूकता चारुभृशं रसिदकम-
पदादे चापमासज्य कण्ठे । सहचरमपुहस्तन्यस्तपुताङ्गराजः शतमखमुषतस्थे
प्राञ्जलिः पुष्पकम्बा ॥’ यथा वा हस्तिप्रबोधे आर्यागीतिस्त्रिचन्द्रोदकाशास्त्रकान्ते
कुम्भिताप्रा—‘मयवदति क्षयिते विभावरीणां सुदिमपहल्य यद्योविभावरीणाम् ।
गततमसतया विभावरीणां सचनमहः समता विभावरीणाम् ॥ संविबन्धेषु च
नाराचतोदकादीनि विवित्राणि छन्दांसि दृश्यन्ते ॥ यत्र बीजेति । बीजस्य
वक्ष्य समुत्पत्तिः कविप्रयत्नो निबन्धः । नानारूपोऽर्थः प्रयोजनं येषां ते नाना-
र्थाः संभवन्तीति संभवः । नानार्थरसतां संभवो यस्याः सा तथा । कान्ये नाङ्-
कादी । तत्र च संधीनां युक्तयावभासात् । अत एव तत्रैवोदाहरिष्यते—‘श-
रीरानुगता इति । इतानुगता इति इतत्रापिनी । तन्मुखम् । यथा वेणी-
संहारे कुसपाण्डवानामुभयेषां क्षेमप्रतिपादकं स्थापकस्य वचनं सहदेवः कुदस्य
भीमसेनस्यानुकूल्येन क्षमनाथ कुनिधनपरे भ्यावचक्षे—‘निर्वाणवैरद्वहना प्रश-
मादरीणाम्’ इति । अत्र प्रसन्नोऽवसानमुद्यनिरोधात् । यथा सान्तो बायुः शा-
न्तोऽग्निरवसित इत्यर्थः । तदेवमरीणामवसानेन दास्याभावाभिर्वाणवैरामयः पा-
ण्डुतनया नन्दन्तु सह माधवेन । कुराजमुतास्तु समुत्था दधिरप्रसाधितभुवः
क्षतशरीराः स्वर्गस्या भवन्तिवति शत्रुभयपूर्वस्यस्य पाण्डवानां समृद्धिरूपस्य फ-
लस्य बीजं कविप्रयत्नादुत्पन्नम् । नानारससंभवा चास्योत्पत्तिः । नाटकानेकत्वेन
पात्रानेकत्वविक्षया नानार्थता रक्षानाम् । तथा हि—अत्र, ‘एष कुरुसंधान-
ममृष्यमाणः पृथुलकाटतटवटितमीषणमुकुटिरापिबन्धिव नः सर्वान् दृष्टिपातेन
सहदेवानुयातः क्रुद्धो भीम इत एवाभिवर्तते’ इति पारिपार्श्वकवचनात्सूचित-
कोषस्थामिभावानुभावः ‘लाक्षायुद्धानकविषाक्षप्रभाप्रवेशैः—’ इत्यादिस्ववचनप्र-
काशितस्वविभावो भीमसेनस्य रौद्रो रसः क्रुद्धयप्रबोजनो बीजेन प्रकाशित-
त्वाद्बीजोत्पत्तेरेव संभवविवक्षितः । कुरुणां च कुसङ्गवनिमित्तकः कदणः, पाण्ड-

‘बीजस्योद्घाटनं यत्र दृष्टमष्टमिव कथितम् ।
 मुखन्यस्तस्य सर्वत्र तद्वै प्रतिमुखं स्मृतम् ॥’
 ‘उद्भेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव वा ।
 पुनश्चान्वेषणं यत्र स गर्भ इति संज्ञितः ॥’

वक्षिस्त्रिवचनो बीजोत्पत्तेरेव संभवमिवद् । यथा दुर्घोषमः शीघ्रसाह—
 ‘अथैवावा एणमुपगतौ तातजम्बां च हृष्टा प्रातस्ताभ्यां धिरसि विगतो हृष्टः
 दुःशासनश्च । तस्मिन्वाले प्रथममरिष्ठा आपिते तामबस्यां पार्श्वं विप्रोरवणतपुष्पः
 किं नु वक्ष्यामि गत्वा ॥’ तदेवं सीमसेनस्येव कोष्ठात्मकं चेष्टितं उद्भुतवक्त्र-
 मित्पुपावेयम् । दुर्घोषमस्येव च शीरात्म्यभूविष्टं चेष्टितं शोकफलत्वात्पाज्वमिति
 निमिनिषेधविषयव्युत्पत्तेर्भावात्ता वात्रानेकत्वाधया रक्षानाम् । नाटकानेकत्वा-
 द्वाद्या सागरिकाप्राप्त्यर्थो वत्सराजस्य भ्रष्टारः बीजसमुत्पत्तिरिति । बीजं समु-
 त्पन्नमुपैर्षिसौषधैर्दिशिष्टमिष्यते । तथा हि बीजमेव काव्यसरीरव्यापि यतो मुख-
 संघौ तस्योत्पत्तिः । प्रतिमुखे दृष्टमष्टमिव तस्योद्घाटनं गर्भं बोद्धेदस्तस्य अज-
 मयो च गर्भनिर्भेदः । निर्बहणे च सप्तानयनमिति काव्यसरीरव्यापिता ॥
 बीजस्योद्घाटनमिति । अयमर्थः—दृष्टमष्टमिव कृत्वा तावन्मुखे ‘द्वीपाद्-
 न्यस्ताद्—’ इत्यादिना न्यस्तं भूमाविव बीजम् अभावेन सागरिकाचेष्टितं वस-
 न्तोत्सवकामदेवपूजादिना तिरोहितत्वाच्चष्टमिव, नेहि तच्छष्टमेव । सागरिका-
 चेष्टितं हि बीजस्येव तदाच्छादकमप्युत्सवादिरूपं भूमिभरप्रत्युत कार्यजननसं-
 स्युद्गोचकम् । तस्य दृष्टमष्टमत्वं कृत्वा न्यस्यते । एवं कुङ्कुमबीजस्य यदुद्घाटनं
 तत्कल्पं यत्रोद्घाटनं सर्वत्रैव कथाभागसमूहे च प्रतिमुखम् । प्रतिरामिमुख्ये ।
 मुखस्याभिमुख्येन यतोऽज इति । पराश्रुजता हि दृष्टमष्टकल्पता । तथा
 हि रत्नावल्याम्—‘परिपेक्षकसिद्धं पि सरीरमेदस्स दंशणेन अज मे बहुमदं
 संपन्नम्’ इत्यादिसागरिकोकेरनन्तरं सुखंगतारचितराजतत्त्वमागमपर्यन्तं काव्य
 द्वितीयाहुपत्तं प्रतिमुखसंघिकद्वाटितत्वादोक्तत्वं ॥ उद्भेदस्तस्येति । प्राप्तिरप्रा-
 प्तिरन्वेषणमित्येवंभूतामिरवस्थाभिः पुनः पुनर्भवन्तीमित्युक्ते गर्भसंघिः । प्राप्ति-
 संभवकव्यवाक्यस्याप्युक्तत्वेन फलस्य गर्भीभावात् । तथा हि रत्नावल्यां द्विती-

याहे सुसंगता—‘सहि, अदक्षिणासि तुमम् । दाणीं वा एवं भट्टिणा हृत्येण गहिदा वि कोषं न मुबेसि’ इति प्राप्तकथ उद्भेदः । ततोऽत्र ‘सागरिका— (सभूमहम् ।) सुसंगदे, इवाणि पि न विरमसि’ इति कुमारीभावसमुचितकृतकोपेनापि परिपूर्णरतिप्रकाशनादन्वेषणम् । ततो ‘भो, एसा खु अपरा देवी बासबदत्ता’ इति विदूषकोके राजनि स्वकितं सागरिकां मुखति सागरिकासुसंगतयोश्च निष्कमाद्वासबदत्ताप्रवेशाचारम्य तृतीयाहे प्रवेशके ‘साहु रे बसन्तक, साहु । अदिसहरो ते भमच्चजोअन्धराअणो इमाए संधिविगहचिन्ताए’ इति काभनमालयोक्तं यावदप्राप्तिस्ततोऽस्याः ‘अँज कस्तु मए राअठलाओ पडिणी- च्चतन्तीए चित्तसाळिआहुआरे बसन्तकस्स सुसंगदाए सह आलावो सुदो’ इत आरभ्य ‘हिया सर्वस्यासो हरति विदितास्सीति वदनं द्वयोर्हृद्दालापं कथयति कथामात्मविषयम् । सखीषु स्मरस्ते प्रकटयति वैलङ्घ्यमिति मे प्रिया प्रावेणास्ते हृदयनिहितातद्विषयम् ॥ तद्वार्तान्वेषणाय गतस्मिरयति वसन्तकः’ इति वसन्तारजोक्तिं यावदन्वेषणम् । ततश्च ‘ही ही कोसन्वीरज्जलम्मेणावि ण तादिसो पिअवस्सस्स परिदोसो आसि, आदिसो मम सभासादो पियवयणं सुणिअ भविस्सदि ।’ इत्यादिविदूषकोक्तेन प्राप्तिस्रोऽस्यां समागमसंकेतस्थानप्राप्तिं यावदन्वेषणम् । ततः ‘प्रिये, पश्य पश्य । उदयोर्वासुत एष त्वद्दनापहृतकान्तिसर्वस्वः । पूतकुंमिवोर्ध्वकरः स्थितः पुरस्ताद्विज्ञानायः ॥’ इति राजोक्तिपर्यन्तं परिपूर्णं प्राप्तिः । ततः ‘दर्पः स्वादभूतेन चेदिह तदप्यस्त्येव बिम्बाधरे’ इति वासबदत्तासुखोद्घाटनादनन्तरम् ‘राजा—कथं देवी वासबदत्ता । वयस्य, किमेतत् । विदु-

१. ‘सखि, अदक्षिणासि त्वम् । इदानीं वा एवं भर्त्या हस्तेन गृहीतापि कोषं न मुञ्चसि’ इति च्छाया. २. ‘सुसंगदे, इदानीमपि न विरमसि’ इति च्छाया. ३. ‘भोः, एसा खु अपरा देवी बासबदत्ता’ इति च्छाया. ४. साहु रे बसन्तक, साहु । अतिशयितस्त्वयामालयौगन्धरावणोऽनया संधिविग्रहचिन्तया’ इति च्छाया. ५. ‘अथ खलु मया राजकुमारप्रतिनिधयेमानया त्रिविशालिकाद्वारे वसन्तकस्य सुसंगतया सह आलापः कृतः’ इति च्छाया. ६. ‘स्वाधो नयति’ कलिकातामुद्रितपुष्पके. ७. ‘मधिकम्’ कलिकातामुद्रितपुष्पके. ८. ‘आश्चर्यम् । कौशाम्बीराज्यकामेनापि न तादृशः प्रियवयसस्य परितोष आसीत्, यादृशो मम सकाशात्प्रियवचनं कृत्वा भविष्यति’ इति च्छाया.

‘गर्भनिर्मिलबीजार्थो बिलोभनकृतोऽपि वा ।

क्रोधव्यसनजो वापि स विमर्शः प्रकीर्तितः ॥’

शकः—अम्हाणं जीवितसंशयो’ इत्यादिना अप्राप्तिः । अस्यां च ‘दिष्टिआ इमिणा विरइदभङ्गिणीवेसेण केण वि इमादो चित्तघालादो णिकमन्ती ण कविन्दमिह’ इति सागरिकोक्त्या अन्वेषणम् । ततश्च सागरिकाया लतापाशे कृते ‘कैह एसा देवी वासवदत्ता उब्बन्धिय अप्पाणजं वाषादेदि’ इति विदूषकोक्ते राजनि च समुपेत्य कण्ठपाशमपनयति, सागरिकया ‘अजउत्त, मुच्च मुच्च । पराहीणो कच्च अजं जणो ण पुण मरितुं ईदिसं अबसरं पावेदि । (पुनः कण्ठे पाशं दातुमिच्छति ।) राजा—(निर्वर्ण्य सहर्षम् ।) कथं प्रिया मे सागरिका । अलमलम-तिमात्रं साहसेनामुना ते त्वरितमयि विमुक्तं त्वं लतापाशमेनम् । बलितमपि निरोद्धं जीवितं जीवितेशे क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निषेहि ॥’ इत्यादिना स्फुटमेव प्राप्तिरित्येवं गर्भः । अप्राप्त्यंशकात्रावश्यंभावी । अन्यथा हि संभाव-नात्मा प्राप्तिसंभवः कथं निश्चय एव हि स्यात् । विमर्शे त्वप्राप्तेरेव प्रधानाप्ता-प्त्यंशस्य च न्यूनतेति विशेषः । गर्भनिर्मिलेति । बीजशब्देन बीजफलम् । अर्थशब्देन निवृत्तिरुच्यते । तेन गर्भाभिर्भिन्नं प्रदर्शितमुखं बहिर्निःसरणोन्मुखं यद्बीजफलं तस्या योऽर्थो निवृत्तिः पुनस्तत्रैव प्रवेश इव यत्र स विमर्शसंधिः । स इति । तच्छब्देन यत्रेत्याक्षिप्तम् । सा च निवृत्तिः क्रोधेन वा निमित्तेन लोभेन वा व्यसनेन वा शापादिना वा । अपिषन्दाद्विघ्ननिमित्तान्तराणां प्रति-पदमन्त्रक्यनिर्देशानां संप्रहः । तत्र क्रोधाद्यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के क्रोधोद्देशेन वासवदत्तया कारानिक्षिप्तायां सागरिकायाम् । तथा हि तत्र चतुर्थेऽङ्के प्रवेशकः सागरिकाप्राप्तिसंवेदनेन करुणरसात्मकः । अत्रैव सागरिकाप्राप्तिसंवेदं

१. ‘विकल्पन’ अन्तर्गतपुस्तके.

१. ‘अस्याक जीवितसंशयः’ इति च्छाया. २. ‘दिष्टिआ अनेन विरचितमभिर्वेषेण केनापि अस्याश्चित्रशालिकाया निष्क्रामन्ती न कक्षितासि’ इति च्छाया. ३. ‘कथमेसा देवी वासवदत्ता उब्बन्धात्मानं व्वाषादवति’ इति च्छाया. ४. ‘आर्यपुत्र, मुच्च मुच्च । परापीनः सत्त्वयं जनः न पुनर्नैतुंगीदृशमवसरं प्राप्नोति’ इति च्छाया. ५. ‘क्रोधावेसेन’ स्यात्.

‘समानयनमर्थानां मुखाधानां सवीजिनाम् ।

नानाभावीतराणां बद्धवेभिर्बहूणं तु तत् ॥’ इति ।

अन्यमान आह—‘राजा—अम्भीजगर्भसुकुमारतनुसदासौ कण्ठग्रहे प्रथमरा-
गधने विलीय । सद्यः पतन्मदनमार्गेणरन्ध्रमार्गमन्ये भव प्रियतमा हृदयं प्रवि-
ष्टा ॥ योऽपि मे विश्वासस्थानं वसन्तकः सोऽपि देव्या संयतः । तत्कस्याप्रतो
बाण्यभोक्षं करिष्ये ।’ पुनरत्रैव ‘अपिभं दे न पारैमि आचक्खिखुम्’ इति विदु-
षकोक्ते ‘राजा—(समाश्रय १) प्राणाः परित्यज्यत मां ननु सत्ययोऽयं’ हे दक्षिणा
भवत भद्रं चनं कुर्वन्वम् । शीघ्रं न यात यदि तन्मुचिताः स्व मूढा यातां दुष्ट-
रभयुना गजपातिनी सा ॥’ इति राज्ञः सागरिकाप्राप्तिर्नैराश्यकूपैव ‘भो, मा
अप्यहा संभावेहि । सा तु देवीए उज्जेणि पेसिहा । अदो भए अपिअ ति
अग्निदम्’ इति विदुषकोक्त्या संदेहमानीता । तथा हि । तद्विद्युतां रजमालां
हृदये विन्यस्य पुनराह—‘अहह । कण्ठाश्लेषं समासाद्य तस्याः प्रग्रष्टयानया ।
तुल्यांस्यां सखी चेयं तनुराभास्वते मम ॥’ इतीन्द्रजालप्रयोगं यावद्विप्रैः वास-
वदत्ताश्लेषौ निमित्तम् । एवं लोमादाबुदाहार्यम् ॥ समानयनमर्थाना-
मिति । मुखाधानां वतुर्णां सवीनां वेऽर्थाः प्रारम्भयज्ञप्रत्याशानिबतासि-
क्षणाश्लेषां सह बीजिभिर्बीजविकारेः क्रमेणावस्थाचतुष्टये भवद्विरित्युद्घाटनोद्दे-
दलक्षणेवैतमानानां नामाभिधेः सुखदुःखात्मके रतिहासशोककोषादिभिर्भवेत्-
तराणां चमत्कारास्पदत्वेन आतोत्कर्षाणां यत्समानयन्ति यस्मिन्मवराधौ समा-
नीयन्ते फलनिष्पत्तौ भोज्यन्ते तन्निर्बहूणं फलयोगोऽवस्थवा व्याप्तम् । तत्र यदा
सुखप्राप्तेः फलत्वं तदा रतिहासोत्साहविलयस्यापि भावबाहुल्यं धृतिहर्षयोगैस्तुक्क-
मदादिव्यभिचारिभावबाहुल्यं च प्रारम्भाधीनाम्, दुःखहानेस्तु फलत्वं श्लेषशोक-
अयत्तुमुष्मास्यादिभावबाहुल्यं आलस्यैवव्यभिचारिभावबाहुल्यं च द्रष्टव्यम् । १-
भावस्यामैन्द्रजालिकप्रवेष्टात्प्रभृत्सासमाप्तेरेवामवस्थासंख्यावीनां नावकप्रतिनायक-

१. ‘अपिभं दे न पारयमि आक्खामुह’ इति च्छवा. २. ‘रे’ कलिकालमुद्रित-
पुस्तके. ३. ‘भोः, मन्वया संभाव । सा सातु देव्योज्जविनीं प्रेषिता । अतो मया
प्रियमिति भणितम्’ इति च्छवा.

शब्दवैचित्र्यं यथा—असंक्षिप्तग्रन्थत्वम्, अविषमबन्धत्वम्, अन-
तिविस्तीर्णपरस्परनिबद्धसर्गादित्वम्, आशीर्नमस्कारवस्तुनिर्देशोपक्रम-
त्वम्, वक्तव्यार्थतत्प्रतिज्ञानतत्प्रयोजनोपन्यासकविप्रशंसासुजनदुर्जनस्व-
रूपवदादिवाक्यत्वम्, दुष्करचित्रादिसर्गत्वम्, स्वाभिप्रायस्वनामेष्टनाम-
मञ्जलाङ्कितसमाप्तित्वम्, इति ।

तदमाख्यतत्परिवारनायिकादिमुखेनापि नियोजनम् । न त्वेकमुखेनैवेति ।
असंक्षिप्तग्रन्थत्वमिति । अनेन ग्रन्थगौरवमाचक्षणः कथारसविच्छेदश्च-
ङ्किनां मनांस्यावर्जयति । अविषमबन्धत्वमिति । अनेन शब्दसंदर्भवेदिनां
मनो मुदमादधाति । अनतिविस्तीर्णपरस्परनिबद्धसर्गादित्वमिति ।
अनेन ग्रन्थविस्तरमीरुणां चित्तमाकर्षति । सर्गादीनां परस्परमेकवाक्यतया महा-
वाक्यात्मकस्य प्रबन्धस्योपकारितां च दर्शयति—आशीर्नमस्कारवस्तुनि-
र्देशोपक्रमत्वमिति । तत्र आशीर्यथा हरविलासे—‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म शु-
तीनां मुखमक्षरम् । प्रसीदतु सतां स्वान्तेष्वेकं त्रिपुरुषीमयम् ॥’ नमस्कारो यथा
रघुवंशे—‘बागर्थाविव-’ इत्यादि । वस्तुनिर्देशो यथा हयग्रीववधे—‘आसीदैत्यो
हयग्रीवः’ इत्यादि । वक्तव्यार्थस्यादि । वक्तव्यार्थप्रतिज्ञानं यथा सेतुबन्धे—
‘तं’ तिअसबन्दिमोक्षं समस्तलोभस्त हिअभसङ्गुद्धरणम् । सुणह अणुराहइहं
सीयादुक्कलकखयं दसमुहस्स बहम् ॥’ प्रयोजनोपन्यासो यथा—‘पेरिवट्ट वि-
भाणं संभाविजइ जसो विटप्पन्ति गुणा । अण्वइसुपरिसुचरिअ कित्तं जेण हरन्ति
कव्वालावा ॥’ कविप्रशंसा यथा रावणविजये—‘सैयलं चेव निबन्धं दोहिं पएहिं
कल्लसं पसण्णन्तविअं । जाणन्ति कइण कइं सुद्ध सहोवेहिं लोअणेहिं व हिअ-
अम् ॥’ सुजनदुर्जनस्वरूपं यथा हरविलासे—‘इतस्ततो भयन्भूरि न पतेत्यि-
शुनः शुनः । अवदाततया किं च न भेदो हंसतः सतः ॥’ दुष्करचित्रादि-
सर्गत्वमिति । आदिग्रहणेन यमकच्छेपादयो गृह्यन्ते । ते च किरातार्जुनी-
यादौ दृश्यन्त एव ॥ स्वाभिप्रायेत्यादि । तेष्वभिप्रायाङ्कता यथा—धैर्य-

१. ‘तं त्रिदशबन्दिमोक्षं समस्तलोकस्य हृदयशल्योद्धरणम् ।
शृणुतानुरागचिह्नं सीतादुःखस्य दशमुखस्य वधम् ॥’ [इति च्छाया]
२. ‘.....’
..... ॥’ [इति च्छाया]
३. ‘.....’
..... ॥’ [इति च्छाया]

अर्थवैचित्र्यं यथा—ऋतुवर्गफलोपायत्वम् ‘ऋतुरोदात्तनायकत्वम्, रसभावनिरन्तरत्वम्, विधिनिषेधव्युत्पादकत्वम्, सुसूत्रसंविधानकत्वम्, नगराश्रमशैलसैन्यावासारणवादिवर्णनम्, ऋतुरात्रिदिवार्कास्तमयचन्द्रोदयादिवर्णनम्, नायकनायिकाकुमारवाहनादिवर्णनम्, मन्त्रदूतप्रयाणसंप्रा-

मायुराजस्य, उत्साहः सर्वसेनस्य, अनुरागः प्रवरसेनस्येति । खनामाङ्कता यथा—राजशेखरस्य हरविलासे । इष्टनामाङ्कता यथा—लक्ष्म्यङ्कता किराते भारवेः, श्यङ्कता शिशुपालबधे माघस्य । मङ्गलाङ्कता यथा—अभ्युदयः कृष्णचरिते, जय उषाहरणे, आनन्दः पद्मशिक्षाद्रककथायाम् । इति । ऋतुवर्गफलोपायत्वमिति । अनेन चत्वारो वर्गा धर्माधिक्यममोक्षाः त एव व्यस्ताः समस्ता वा फलं तस्योपायतया महाकाव्यं ज्ञापयन् मुक्तकादिभ्यो मेदमाचष्टे । ऋतुरोदात्तनायकत्वमिति । अनेन कथाशरीरव्यापिनो नायकस्य धर्माधिक्यममोक्षेषु वैचक्षण्यमभिदधान आशयविभूत्योरप्युत्कर्षमभिदधाति । रसभावविरन्तरत्वमिति । अनेन रसग्रहणेनापि तत्कारणभूतानां भावानां परिग्रहे पृथग्भावग्रहणेन रसभाषानां परस्परं कार्यकारणभावमभिदधत्तसेभ्यो भावाभावभ्यो रसा रसेभ्यश्च रसा इति नैरन्तर्यस्य रसभावसाध्यत्वेन भोजनश्लेवैकरसस्य प्रबन्धस्यापि वैरस्यमपाकरोति । विधिनिषेधव्युत्पादकत्वमिति । अनेन गुणवतो नायकस्मोत्कर्षप्रकाशनेन शेषवतश्चोच्छेदप्रदर्शनेन जिगीषुणा गुणवतैव भाव्यं न दोषवतेति व्युत्पादयति । सुसूत्रसंविधानकत्वमिति । अनेन प्रोक्तलक्षणाः पदार्थास्तथा निबन्धनीया यथा प्रबन्धस्य शोभायै भवन्तीति कवीन् शिक्षयति । नगराश्रमेत्यादिना देशप्रशंसासुपदिशति । नगरवर्णनं यथा हरिविजय-रावणविजय शिशुपालबध कुमारसंभवादौ । आश्रमवर्णनं यथा रघुवंश-किरातार्जुनीयादौ । शैलवर्णनं किरातार्जुनीयादौ । सैन्यावासवर्णनं माघे । अर्णववर्णनं सेतुबन्धादौ । ऋत्वित्यादिना कालावस्थावर्णनं लक्षयति । तत्र ऋतुवर्णने सरद्वसन्तग्रीष्मवर्षादिवर्णनानि सेतुबन्ध-हरिविजय-रघुवंश-हरिवंशादौ । रात्रिवर्णनं किरातार्जुनीय-कुमारसंभव-शिशुपालबध-हयग्रीववधादौ । दिवसवर्णनं प्रभातपूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णवर्णनानि शिशुपालबध-किरातार्जुनीयादौ । अर्कास्तसमयवर्णनं कुमारसंभव-हरिविजय-रावणविजय-सेतुबन्धादौ । चन्द्रोदयवर्णनं कुमारसंभव-किरातार्जुनीय-शिशुपालबध-सेतुबन्धादौ । नायकेत्यादिना पात्रविशेषाभिनन्दनं सूचयति । तत्र नायकवर्णनं

मभ्युदयादिवर्णनम्, वनविहारजलक्रीडामधुपानमानापगमस्तोत्सवादिवर्णनम्, इति ।

हरिविजय-रावणविजय-जानकीहरण-रघुवंशादौ । नायिकावर्णनं कुबलयाश्वचरित-कुमारसंभव-जानकीहरण-सुभद्राहरणादौ । कुमारवर्णनं रघुवंशादौ । काहनवर्णने हस्त्यश्वगन्तुपुष्पकवर्णनानि हरिविजय-रावणविजयादौ । मन्त्रेत्यादिना अर्थप्रधानचेष्टानामुपदेशाच्चतुर्वर्गफलत्वेऽपि भूयस्यार्थोपदेशकृन्महाकाम्यं भवतीत्यभिधत्ते । तत्र मन्त्रः पञ्चाङ्गः प्रतिपादितः । स यथा—किरातार्जुनीय-शिष्टुपालवध-भट्टिकाव्य-हयग्रीववधादौ । दूतशिक्षा—निष्ठुष्टार्थः, परिमितार्थः, शासनहरश्च । निष्ठुष्टार्थो यथा—उद्योगपर्वणि वासुदेवः, हरिविजये वा सास्य-किः । परिमितार्थो यथा—रामायणेऽङ्गदः । शासनहरो यथा—कादम्बर्यो केयूरक इति । प्रयाणं त्रिधा—स्वस्त्यपचये, परव्यसने, अभिमतार्थसिद्धये च । तत्र स्वस्त्यपचये यथा—रघुवंशे । परव्यसने यथा—जरासंघव्यसनितः शिष्टुपालस्योच्छेदाय वासुदेवस्य शिष्टुपालवधे । अभिमतार्थसिद्धये यथा—विष्णोः पारिजातहरणाय हरिविजये, यथा वा—दिव्याक्षलाभायार्जुनस्य किरा-तार्जुनीये इति । संप्रामात्रिधा—समः, विषमः, समविषम इति । तत्र समः—द्वन्द्वयुदे चतुरङ्गयुदे च । द्वन्द्वयुदे यथा—रामरावणयोः । चतुरङ्गयुदे कुरु-पाण्डवानाम् । विषमो यथा—रामस्य खरवृषणत्रिशिरोभिः सह चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश च राक्षसाः । इतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥ इति । समविषमो यथा—महेश्वरार्जुनयोः किरातार्जुनीये रघुमघोर्नोर्वा रघुवंश इति । अभ्युदयत्रिधा—अरिविजयः, स्त्रीलाभः, पुत्रोत्पत्तिः । तत्रारिविजयो द्विधा—शत्रूच्छेदेन, तदुपनत्या च । स पूर्वो रावणवधादौ द्वितीयो हरिविजयादौ । स्त्रीलाभो यथा—इन्दुमतीस्वयंवरे । पुत्रलाभो दिलीपस्य रघुवंश इति । वनविहारेत्यादिना सोदीपनविभावस्य संभोगभृङ्गारस्योपदेशात् । मन्त्रभूत-प्रयाणसंप्रामाभ्युदयादिभिस्तानर्थानखिगम्य तैस्तैर्विलासविशेषैः कामसेवया तदुप-योगः कर्तव्य इति सिद्धयति । तत्र वनविहारो द्विधा—मृगयादिः, पुष्पावचया-दिश्च । तत्राथो यथा—दशरथस्य रघुवंशे । द्वितीयो यथा—यदूनां शिष्टुपालवधे, अम्बरसां वा किरातार्जुनीय इति । जलक्रीडा द्विधा—एकस्य वा बह्वीभिः स्वयो-षाभिर्बहूनां वा बह्वीभिर्यथास्वमज्जनानिः । तत्राद्या यथा—कार्तवीर्यस्य नर्मदा-

उभयवैचित्र्यं यथा—रसानुरूपसंदर्भत्वम्, अर्थानुरूपच्छन्दस्त्वम्, समस्तलोकरञ्जकत्वम्, सदलंकारवाक्यत्वम्, देशकालपात्रचेष्टाकथान्तरानुषङ्गनम्, मार्गद्वयानुवर्तनं च, इति ।

याम्, कुशस्य वा सरय्वाम् । द्वितीया यथा—अप्सरसां सिद्धसिन्धौ, यदूनां रैवतकहरे इति । मधुपानं द्विधा—गोष्ठीगृहे, वासभवने च । तत्राद्यं हरिविजये शिशुपालवधे च । द्वितीयं किरातार्जुनीये कुमारसंभवे च ॥ मानापगमो द्विधा—प्रायज्ञिकः, नैमित्तिकश्च । प्रायज्ञिको हरिविजये सत्यभामायाः । नैमित्तिको रामान्तिकाभिशात्तरीणां सेतुबन्धे । रतोत्सवोऽपि द्विधा—सामान्यतः, विशेषतश्च । सामान्यतः किरातार्जुनीये शिशुपालवधे च । विशेषतः कुमारसंभवे आनकीहरणे च । रसानुरूपसंदर्भत्वमिति । अनेन रतिप्रकर्षं कोमलः, उत्साहप्रकर्षं प्रौढः, क्रोधप्रकर्षं कठोरः, शोकप्रकर्षं मृदुः, विस्मयप्रकर्षं तु स्फुटः शब्दसंदर्भो विरचनीय इति उपदिशन् 'नैकमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः' इति ख्यापयति । अर्थानुरूपच्छन्दस्त्वमिति । अनेन शृङ्गारे व्रतविलम्बितादयः, वीरे वसन्ततिलकादयः, करुणे वैतालीयादयः, रौद्रे सरधरादयः, सर्वत्र वार्दूलविक्रीडितादयो निबन्धनीया इत्युपदिशति । समस्तलोकरञ्जकत्वमिति । अनेनालौकिकतां परिहरन् प्रीतिनिबन्धनस्य प्रबन्धस्य लोके प्रतिष्ठया प्रयासवैयर्थ्यमपाकरोति । सदलंकारवाक्यत्वमिति । अनेन यथाप्युपात्तलक्षणानां गुणानामलंकाराणां च स्वरूपसांकर्येणैव काव्यशोभाकरत्वम् तथाप्यलंकारवसैवैनं भारं भूयसा उद्गोढमलमिच्छेतदुपर्युपदेशेनोपपादयति । देशेत्यादिना परिपूर्वाङ्गेऽपि संविधानके देशकालाद्यविरोधेन तद्वर्णनादिकं निर्दिशति । तत्र देशान्तरानुषङ्गनं यथा—'मुदे सुरारेरमरैः सुमेरोरानीय यस्योपस्थितस्य शृङ्गैः । भवन्ति नोहामगिरां कवीनामुच्छ्रयसौन्दर्यगुणा सृषोद्याः ॥' कालान्तरानुषङ्गनं यथा—'सपदि हरिससैर्वधूनिदेशाद्नितमनोरमवल्लकीमृदङ्गैः । युगपदनुगुणस्य संनिधानं वियति वने च यथायथं वितेने ॥' पात्रान्तरानुषङ्गनं यथा—'करिष्यसे अत्र सुदुष्कराणि प्रसक्तये गोत्रभिदस्तपांसि । शिलोच्चयं चाकशिलोच्चयं तमेव क्षणमेप्यति शुश्रूक्षस्वाम् ॥' चेष्टान्तरानुषङ्गनं यथा—'मदश्च्युतः श्वामितगण्डलेखाः क्रामन्तविक्रान्तनराधिरूढाः । सहिष्णवो वेह शुभाममिश्रा नागा नगोच्छ्रायमिवाक्षिपन्तः ॥' कथान्तरानुषङ्गनं यथा—'कुसुमायुषपत्निं दुर्लभस्तव भर्ता न विराद्विष्यति । शृणु येन स कर्मणापतः पुलस्त्यं हरजोचसाविष्याम् ॥' मार्गद्वय-

तत्र संस्कृतभाषानिवद्धसर्गबन्धं ह्यग्नीवदधादि । प्राकृतभाषानिवद्धा-
श्वासकबन्धं सेतुबन्धादि । अपभ्रंशभाषानिवद्धसंधिवन्धमब्धिमथनादि ।
प्राग्व्यापभ्रंशभाषानिवद्धावस्कन्धकबन्धं भीमकाव्यादि । प्रायोग्रहणात्सं-
स्कृतभाषयाप्याश्वासकबन्धो हरिप्रबन्धादौ न दुष्यति । प्रायोग्रहणादेव-
रावणविजय हरिविजय-सेतुबन्धेष्वदितः समाप्तिपर्यन्तमेकमेव च्छन्दो
भवतीति । गलितकानि तु तत्र कैरपि विदग्धमानिभिः क्षिसानीति
तद्विदो भाषन्ते ।

नायकरूपातखट्वाभाव्यर्थशंसिवक्त्रादिः सोच्छ्वासा संस्कृता
गद्ययुक्ताख्यायिका ।

यानुवर्तनमिति । अनेन महाकवीनां समयमुपलक्षयति । तत्र 'युगतः प्राप्नु-
पन्त्यस्य नायकं तेन विद्विषाम् । निराकरणमिलेख मार्गः प्रकृतिवृन्दः ॥ वंश-
वीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि । तज्जयाप्तायकोत्कर्षकथनं च धिनेति नः ॥'
इति । (अर्थाः का) एतानि नगरवर्णनादीनि समुच्चयप्रयोज्यानि, उत विकल्प-
प्रयोज्यानि । समुच्चयप्रयोज्यानीति चेत्, किरातार्जुनीयादौ किरातार्णवाकौदय-
विबाहकुमाराभ्युदयादीनामभणनम् । अर्थाविकल्पेन यथेष्टकल्पनाया मलत्वप्र-
सङ्गः । तत्र अङ्गकलज(?)स्वोभत्रापीष्टत्वात् । यदा कथाशरीरस्य परिपूर्णसं-
भवस्तदा समुच्चयेन । यदान्यथा तदा विकल्पेनेति । तत्रापि केषांचिदज्ञानां
विकल्पोऽपरेषां नियमेन प्रयोगः । यानि पुरुषार्थस्वार्थकामादेरास्तत्रोपकारीणि
तानि नियमतः प्रयुज्यन्ते । यथा मन्त्रवृत्तप्रयाणादिज्ञायकाभ्युदयादयः ।
यथा च शैलतृद्यानगमनजलक्रीडाचन्द्रोदयमधुपानरतोत्सवादयः । तानि
च यदि कथाशरीरे न स्युस्तदा कथान्तरानुषङ्गनेनापि कर्तव्यानीति प्रच-
रते ॥ वृत्तमिति । वृत्तशब्दः सदाचार एव वर्तते । तदेव मनुराह—
'न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता । यस्य वृत्तमिमे चोमे तदि पात्रं प्रकीर्त-
तम् ॥' इति । तदाह—यक्तेति । वक्त्रशब्देन वक्त्रप्रकरणं लक्ष्यते । तद्यथा—
'अनुष्टुभि नाश्वाद्यानुयायो वक्त्रम्' इत्यादि । नञ्ज्ञा अपरवक्त्रम् । इयोवृद्धो
जोन्तो वा पूर्वोऽर्थे परे वृद्धो लार्थागायेत्येवं च्छन्दोनुशासनलक्षितानि । वक्त्रं यथा

धीरप्रशान्तस्य गाम्भीर्यगुणोत्कर्षात्स्वयं स्वगुणोपवर्णनं न संभवती-
त्यर्थाद्यस्यां धीरोद्धतादिना नायकेन स्वकीयवृत्तं सदाचाररूपं चेष्टितं
कन्यापहारसंग्रामसमागमाभ्युदयभूषितं मित्रादि वा व्याख्यायते, अना-
गतार्थशंसीनि च वक्रापरवक्रार्थादीनि यत्र बध्यते, अत्र चावान्तरप्रकर-
णसमाप्तावुच्छ्वासा बध्यन्ते, सा संस्कृतभाषानिवद्धा अपादः पदसंतानो
गमं तेन युक्ता । युक्तग्रहणादन्तरान्तरा प्रविरलपद्यनिबन्धेऽप्यदुष्टा
आख्यायिका । यथा—हर्षचरितादि ।

धीरशान्तनायका गद्येन पद्येन वा सर्वभाषा कथा ।

आख्यायिकावन्न स्वचरितव्यावर्णकोऽपि तु धीरशान्तो नायकः ।
तस्य तु वृत्तमन्येन कविना वा यत्र वर्ण्यते, सा च काचिद्ब्रह्मयमी ।
यथा—कादम्बरी । काचित्पद्मयमी । यथा—लीलावती । यावत्सर्व-
भाषा काचित्संस्कृतेन काचित्साकृतेन काचिन्मागध्या काचिच्छूरसेन्या
काचित्सैशाच्या काचिदपभ्रंशेन बध्यते सा कथा ।

प्रबन्धमध्ये परप्रबोधनार्थं नलाद्युपाख्यानमिवोपाख्यानमभिनयन् पठन्
गायन् यदैको ग्रन्थिकः कथयति तद्रोविन्दवदाख्यानम् ।

तिरश्चामतिरश्वां वा चेष्टामिर्थत्र कार्यमकार्यं वा निश्चीयते तत्पञ्च-
तन्नादिवत् धूर्तविटकुट्टिनीमतमयूरमार्जारिकादिवच्च निदर्शनम् ।

हर्षचरिते—‘निजवर्षाहितजेहा बहुभक्तजनान्विता । सुकाला इव जायन्ते
प्रजाः पुष्येन भूमृतः ॥’ अपरवर्कं यथा—‘तरलयसि दृशं किमुत्सुकामकलुष-
मानसवासलालिते । अबतर कलहंसि वापिकां पुनरपि यास्यसि पङ्कजालयम् ॥’
आर्या यथा—‘सकलमहीमृत्कम्पकृदुत्पद्यत एक एव नृपवंशे । विपुलेऽपि पृथुप्र-
तिभो दन्त इव गणाधिपस्य मुखे ॥’ उपाख्यानमिति । यदाह—‘नवसावि-
त्रीषोडशराजोपख्यानवत्प्रभावन्तः । अन्यप्रबोधनार्थं बहुपख्यानं ह्युपाख्यानम् ॥’
आख्यानमिति । तथा चाह—‘आख्यानकसंज्ञां तल्लभते यद्यभिनयन्
पठन् नायन् । ग्रन्थिक एकः कथयति गोविन्दयेदवहिते सदसि ॥’ निदर्श-

प्रधानमधिकृत्य यत्र द्वयोर्विवादः सोऽर्धप्राकृतरचिता चेटकादिव-
त्प्रवहिका ।

प्रेतमहाराष्ट्रभाषया क्षुद्रकथा गोरोचनानञ्जवत्यादिवन्मतल्लिका । यस्यां
पुरोहितामात्यतापसादीनां प्रारब्धानिर्वाहे उपहासः सापि मतल्लिका ।

यस्यां पूर्वं वस्तु न लक्ष्यते पश्चात्तु प्रकाश्यते सा मत्स्यहसितादिव-
न्मणिकुल्या ।

एकं वर्मादिपुरुषार्थमुद्दिश्य प्रकारवैचित्र्येणानन्तवृत्तान्तवर्णनप्रधाना
शृङ्गकादिवत्परिकथा ।

मध्यादुपान्ततो वा ग्रन्थान्तरप्रसिद्धमिति वृत्तं यस्यां वर्ण्यते सेन्दुम-
त्यादिवत्खण्डकथा ।

समस्तफलान्तेतिवृत्तवर्णना समरादित्यवत्सकलकथा ।

एकतरचरिताश्रयेण प्रसिद्धकथान्तरोपनिबन्ध उपकथा ।

नमिति । तथा च—‘निधीयते तिरश्चामतिरक्षां वापि यत्र चेष्टाभिः । कार्य-
मकार्यं वा तन्निर्द्देशनं पञ्चतत्त्वादि ॥ धूर्तविदकुटनीमतमयूरमार्जारिकादिकं
लोके । कार्याकार्यनिरूपणरूपमिह निर्द्देशनं तदपि ॥’ प्रवहिकेति । तत्र
च—‘यत्र द्वयोर्विवादः प्रधानमधिकृत्य ज्ञायते खद्वि । सार्धप्राकृतरचिता
प्रवहिका चेटकप्रभृति ॥’ मैन्थल्लिकेति । तथा च—‘क्षुद्रकथा मैन्थल्ली
प्रेतमहाराष्ट्रभाषया भवति । गोरोचनेव कार्या सावज्ञवतीव वार्कचेटीभिः ॥’
स्वापीति । तथा च—‘यस्मात्तुपहासः स्नात्पुरोहितामात्यतापसादीनाम् ।
प्रारब्धानिर्वाहे सापि हि मैन्थल्लिका भवति ॥’ मणिकुल्येति । तथा च—
‘मणिकुल्यायां जलमिव च लक्ष्यते यत्र पूर्वतो बह्नु । पश्चात्प्रकाशते सा मणि-
कुल्यामिवैवादिः ॥’ परिकथेति । तथा च—‘पर्यायेण बहूनां यत्र प्रतियोगिनां
कथाः कुशलैः । श्रूयन्ते शृङ्गकमजिगीषुभिः परिकथा सा वृ ॥’ खण्डकथे-
ति । तथा च—‘ग्रन्थान्तरप्रसिद्धं यस्मादिति वृत्तमुच्यते विजुषेः । मध्यादुपान्ततो
वा सा खण्डकथा यथेन्दुमती ॥’ सकलकथेति । चरितमित्यर्थः ॥ उपकथेति ।
तथा च—‘यत्राश्रित्य कथान्तरमतिप्रसिद्धं निबन्ध्यते कविभिः । चरितं विचित्र-

लम्भाङ्किताद्भुतार्था नरबाहनदत्तादिचरितबहुहृत्कथा ।

एते च कथाप्रमेदा एवेति न पृथग्लक्षिताः ।

गद्यपद्यमयी साङ्गा सोच्छ्वासा चम्पूः ।

संस्कृताभ्यां गद्यपद्याभ्यां रचिता प्रायेण यान्यङ्गानि खनाङ्गा फ-
नाङ्गा वा कविः करोति तैर्युक्ता उच्छ्वासनिबद्धा चम्पूः । यथा वासव-
दत्ता दमयन्ती वा ।

अनिबद्धं मुक्तकादि ।

मुक्तक-संदानितक-विशेषक-कलापक-कुलक-पर्याकोश-प्रभृत्यनिबद्धम्

एषां लक्षणमाह—

एकद्वित्रिचतुश्छन्दोभिर्मुक्तकसंदानितकविशेषककलापकानि ।

एकेन च्छन्दसा वाक्यार्थसमाप्तौ मुक्तकम् । यथा अमलकस्य शृङ्गा-
रशते रसस्यन्दिनो मुक्तकाः । द्वाभ्यां संदानितकम् । त्रिभिर्विशेषकम् ।
चतुर्भिः कलापकम् । एतानि च विशेषानभिधानात्सर्वभाषाभिर्भवन्ति ।

पञ्चादिभिश्चतुर्दशान्तैः कुलकम् ।

छन्दोभिरिति वर्तते । मुक्तकानामेव प्रघट्टकोपनिबन्धः । अवान्तरवा-
क्यसमाप्तावपि वसन्ताद्येकवर्णनीयोद्देशेन मुक्तकानामुपनिबन्धः । पर्यासा
कोशेषु प्रचुरं दृश्यते । स्वपरकृतसूक्तिसमुच्चयः कोशः । यथा सप्तशत-
कादिः । एकप्रघट्टके एककविकृतः सूक्तिसमुदायो वृन्दावनमेघदूतादिः
संघातः । विप्रकीर्णवृत्तानामेकत्र संधानं यदुवंशदिलीपवंशादिवत्सहिता ।
एवमनन्तोऽनिबद्धगणः स आदिग्रहणेन गृह्यते । इह च सत्संघित्वं शब्दा-
र्थवैचित्र्ययोगश्च महाकाव्यवदास्यायिकाकथाचम्पूष्वपि द्रष्टव्यः ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामलंकारवृत्तामणिसंज्ञलोपज्ञकाव्यानुशासनवृत्ता-
वष्टयोऽध्यायः समाप्तः ।

मन्यत्सोपकथा विप्रलेखादिः ॥' बहुहृत्कथेति । तथा च—'लम्भाङ्किताद्भुतार्था
पिशाचभाषामयी महाविषया । नरबाहनदत्तादेश्चरितमिव बहुहृत्कथा भवति ॥'

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते विवेकेऽष्टमोऽध्यायः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

अकाराद्यनुक्रमेण सटीककाव्यानुशासनो- दाहरणानुक्रमणिका ।

पृष्ठाङ्काः.			पृष्ठाङ्काः		
अकलिततपस्ते	१८२	अतिक्रान्तवृ (टी.)	१६१
अकुण्ठोत्कुण्ठ	२४९	अतिथिं नाम	१८७
अखण्डमण्डल. (टी)	२७९	अतिनवधूरोव (टी)	१५८
अगस्त्यचुलुके (टी)	१५२	अत्ता इत्यनु	३६
अगा गा गाङ्ग	२५९	अत्युच्चपदाध्यास	३०४
अगूढसाहसस्फुट	३३६	अत्रान्तरे किमपि	३७१
अग्रादपि मध्या (टी)	२३७	अत्रान्तरे रणित (टी.)	२३६
अघौष नो नृसिंहस्य	१३०	अत्रावदात (टी.)	१५७
अङ्गाधिरोपित (टी)	१७	अत्रोपचारः (टी)	१५८
अङ्ग चन्दन (टी)	८	अथ अवाय नु	३३६
अङ्गानि चन्दन (टी)	२३७	अथ पथि (टी.)	१८
अङ्गुलीभिरिव केश	१२२	अथ स ललित (टी.)	३९६
अचिराभासिव	२९८	अहश्यन्त पुरस्तेन	३४०
अजित्वा साण्वीवा	९३	अद्येवावां रण (टी.)	३९७
अज्य विहरी चम	७५	अधरदलं ते	२८०
अज्ञानाद्यदि वा (टी)	२३६	अधरे बिन्दु. (टी)	८
अष्टहासच्छले (टी.)	१५	अधिकरतल	१७३
अण्ण लङ्घत्तणयं	३१८	अधिकृतभाषाचारं	३८८
अण्णत्य वष	६५	अनङ्ग. पञ्चभिः	११६
अतभ्यान्यपि (टी.)	९	अनङ्गमङ्गलगृहा	२०१
अतन्द्र चन्द्रा	५१	अनङ्गरङ्गप्रतिम	२४७

२. अस्यामनुक्रमणिकायां यत्र यत्र पङ्क्तौ १ (टी.) पतञ्जलिमुपलभ्यते, तदुदाहरणं
‘टीकाणामभ्येपणीयम्. यत्र च पङ्क्तौ विहितं नास्ति, तदुदाहरणं मूले सूच्यम्.

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
अनङ्गलङ्कल (टी.) २६०	अम्मोजगर्भ (टी.) ४००
अनणुरणन्म (टी.) २२१	अयमहिमरुचिः (टी.) २४०
अनप्यवसिता (टी.) ३१५	अयमेकपदे ६५
अनवरतनयण (टी.) २३७	अयं पद्मासनासीनः २००
अनाविव्याधि २९०	अयं प्रसूनो (टी.) १५९
अनुत्तमानुभावस्य २१९	अयं मार्तण्डः किं ३३७
अनुरागवती २७८	अयं स भुवन (टी.) १९
अनेकनर्तकीयोज्यं ३९४	अयं स रसनोत्कर्षां ... १२६-१४०
अन्तर्भ्याजं (टी.) १६२	अयि जीवितनाथ ९१
अन्धप्रोतबृहत् २०२	अयि वीयर ३१८
अन्धैः कल्पित (टी.) १४२	अयि पश्यसि सौख्यं १७७
अन्यत्र दूषं ४४	अरुण्ये निर्जने (टी.) ११
अन्यत्र व्रजतीति ३६९	अरातिविक्रमा २९३
अन्यदा भूषणं ३७८	अरुचिर्निशया विना (टी.) ... ३५१
अन्ययान्यव ३३४	अरे रामाहस्ता २३१
अन्यास्ता गुणरत्न १७७	अर्थः स एव (टी.) १०
अपङ्कितटावरः (टी.) १५७	अर्थित्वे प्रकटी २२२
अपात्रतरले दृशौ (टी.) ३१८	अलसलुलित ११२
अपि काष्णिष्णुता २१	अलमलप्रतिमात्रं ३९९
अपूर्वमधुरामोव २२५	अलसवलितैः १६३
अप्यवस्तुनि ४८	अलंकारं बाह्या २७१
अप्यसज्जन ३२४	अलंकृत जरा (टी.) २०
अभिधाव तदा २२०	अलं स्थित्वा श्मशाने ६२
अमिनवक्रुश १६२	अलिकुलकुन्त ३०९
अमरसदनादि (टी.) ४	अलिनीलाल (टी.) २६०
अमी ये दृश्यन्ते ३०९	अलिमिरजन १७०
अमुं कनकवर्णीयं ६२	अलिवल्यैर २९६
अमृतममृतं १७७	अलोलकमले २८७

પૃષ્ઠાઢ્ઠા:	પૃષ્ઠાઢ્ઠા:
અઢ્ઠૈકિકમહા (ટી.)... .. ૨૭૬	આકાશગજા (ટી.) ૧૮૬
અવન્તિનાથો (ટી.) ૨૧૧	આકાશયાન (ટી.) ૧૪૭
અવિતયમનો (ટી.) ૨૮૬	આક્ષિપન્ત્યરવિન્દાનિ ૩૪૬
અવિરલકરવાલ ૧૨૬	આરુયાનકસંશં (ટી.) ૪૦૬
અવિરલકમલ ૩૪૭	આગચ્છાગચ્છ (ટી.)... .. ૧૧૬
અવીનાદૌ (ટી.) ૧૦	આયમમણિમુદ (ટી.) ૨૭૬
અસૂચ્યત રણત્કાર: (ટી.) ૧૬૧	આચ્છિદ્ય કુમુ (ટી.) ૧૦
અસતતામહિતો (ટી.) ૨૫૬	આઢ્ઠા શકશિલા ૨૪
અસંતોષા દિવાકુટ ૨૬૭	આઢ્ઠાસુ જગન્માત: (ટી.) ૨૬૬
અસંશયં ક્ષત્રપરિ ૧૦૫	આતન્વત્સરસાં (ટી.)... .. ૮
અસાલુદયમામૂઢ: ૨૭૭	આત્તમાત્તમધિ (ટી.)... .. ૭૬
અસિમાત્રસહાયોયં ૩૩૩	આત્મનશ્વ પરેષાં ચ ૨૭૫
અસૂચ્યત શરત્કાલ: ૧૬૧	આત્માનુભૂતશંસી ૩૮૬
અસોઢા તત્કાલે (ટી.) ૧૨૭	આદાય કર્ણ ૩૩૬
અસૌ મરુત્તુન્વતિ ૨૧૦	આદાય ત્રાપમચલં (ટી.) ૨૭૬
અસ્ત્યુત્તરસ્યાં (ટી.) ૧૫૪	આદાય ત્રારિ પરિત: ૩૧૦
અસ્ત્મ(ળ્ળ)સ્થ ૬૫	આદાવજનપુજા ૧૬૩
અસ્માકમય ૬૨-૧૬૨	આદિલ્લોડ્યં સ્થિતો ૬૨
અસ્માન્તાધુ ૧૧૧	આનન્દમમન્દામિર્મ ૩૨૫
અસ્મિજહીહિ (ટી.) ૩૫૩	આનન્દસંદોહ (ટી.)... .. ૧૨
અસ્મિન્નેવ લતા ૮૭	આપાતમારત (ટી.)... .. ૧૭
અહ્યં ડજ્જુઅ ૧૨૮	આપૃષ્ઠાસિ વ્યથ ૧૨૧
અહમેવ શુરુ: ૩૨૨	આમૂલ્યષ્ટે: (ટી.) ૧૫૨
અહં ત્વા યદિ ૩૨૧	આયત્તા કલહં ૩૬૫
અદ્વિળવમળ ૧૬૬	આયાતે દયિતે ૧૧૦
અહો વિશાલં ૩૨૬	આયુર્ધૃતં નવી પુણ્યં ૩૪૭
અહો સંસારનૈર્ધૃણ્ય ૩૦૮	આરોગ્યમાત (ટી.) ૭૪
આકમ્પિતકશિ (ટી.) ૧૫૨	આઢ્ઠાવિલે ત્રજ (ટી.) ૧૪૭

पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः	
आर्यस्यान्नपनौष (टी.)	१	इयं गेहे लक्ष्मीः	३६१
आलिख्य पत्र	१३	इयं सा लोलाक्षी (टी.)	१४२
आलिङ्गितस्तत्र	१९९	इदंशस्य भवतः (टी.)	२३५
आलोकमार्ग	१०८	ईषन्मीलित	३७५
आलोलामल	३७७	ईसाकलुस्स (टी.)	५८
आवर्जिता किञ्चिदिव	२९८	उषिणमु पडियं	३८
आवर्तेशोभी (टी.)	८	उत्कण्ठा परितापो.	३४१
आशुलम्बित	१९६	उत्कम्पिनी	६३
आकिष्टभूमि	११४	उत्कृत्योत्कृत्य	९५
आलेखिताः	१५८	उत्कृत्योत्कृत्य	११०
आलेखे प्रथमं	१२०	उत्खातनिर्मल (टी.)	१५
आसाहयं अणा	३७	उत्तमाबम्मध्येषु	१०७
आसीदन्ति भ (टी.)	१४	उत्तानोच्छ्रन	१९४
आसीदैसो हय (टी.)	१७	उत्तालताङ्कोत्पात.	३५६
आसीदजनमत्रेति (टी.)	३५२	उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते(टी.)	२१०-३७७
आसीन्नापयिता (टी.)	३३१	उत्पक्ष्मणोर्नयन	१२०
आलीकोऽस्ति (टी.)	१४८	उत्पत्तिर्जमदमितः	३५८
आस्थानकुट्टिम (टी.)	१५	उत्पादकः क (टी.)	१३
आहतं कुचतटे (टी.)	२३५	उत्फुल्लकमल	१८१
आहृतस्याभिषेकाय	३५८	उत्सिक्तस्य तपः	१०३
आहूतेषु विहंगमेषु	१७१	उदयति विततोर्ध्व.	३०४-३२०
औत्सुक्येन कृतस्वरा	१३३	उदान्वच्छिन्ना	१७१
इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीः	४८	उदाररचना (टी.)	२४९
इतस्ततो भषन् (टी.)	४०१	उदितो रसादमय	३६२
इतो वसति केशवः	३१३	उदीच्यवण्डा (टी.)	१५८
इदं ते केनोक्तं	२२६	उद्गण्ढोद्गपुण्ड(टी.)	१३
इदं भासा भर्तुः (टी.)	१५५	उद्गामोत्कलिका	२२
इन्द्रस्त्व तव बाहू	३०१	उद्गेशोऽयं	४३

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
उद्धतपुरुषप्रायः ... ३८५	एकस्वामेव तनौ ... ३२३
उद्धृतांनिमृत ... ६-३६३	एकं ज्योतिर्दशौ (टी.) ... १५४
उद्भि ही च सं (टी.) ... ६	एक ध्याननिमीलनात् (टी.) ... १४२
उद्भेदस्तस्य बीजस्य ... ३९७	एष्यःस्थलीषु (टी.) ... १६०
उद्यता जयिनि ... १७४	एतत्सुन्दरि (टी.) ... १६
उद्ययौ धीर्धिका ... १९७	एतास्ता मल (टी.) ... १५
उद्यानानां मूक (टी.) ... १५८	एतां पश्य पुरः ... ३५६
उद्यतः प्रोल्लसद्धारः ... ५०	एतेनाक्ष्मा प्रवि (टी.) ... १४२
उन्मज्जन्मकर ... १६४	एते लक्ष्मण ... १०८
उपपन्नं ननु शिबं (टी.) ... २१२	एते वयममी दा (टी.) ... २३९
उपरि घनं घन ... ३०३	एते वयममी दाराः (टी.) ... ३५८
उपपरिसरं ... २२७	एद्दहमित्यणिच्चा. ... ४८
उपशमफला (टी.) ... ५	एमे जाणातिस् (टी.) ... १८०
उपानयन्ती (टी.) ... १५७	एवमाळि निगृहीत ... १०६
उपोढरागेण ... ३२८	एवंवादिनि देवधौ ... १०८
उप्पह जायाए (टी.) ... ३११	एष ब्रह्मा सरोजे (टी.) ... ९
उभौ यदि व्यो ... २९६	एसो वि ण सच्च ... ३१९
उरसि निहितस्तारो ... ३६९	एहि यच्छ पतोत्तिष्ठ... १३८
उर्वशी ह्याप्सराः (टी.) ... ६	एह्येहि वत्स (टी.) ... ११६
उषःसु बहुरा (टी.) ... १५७	ऐरावतं स्पृशति ... ३०८
ऊरुद्वन्द्वं सरस (टी.) ... ११	औत्सुक्यगर्भा (टी.) ... ३१२
ऊरुद्वयं कदल (टी.) ... ११	औत्सुक्येन कृ ... १३३
ऊर्ध्वाक्षिताप (टी.) ... २१६	कः कः कुत्र ... १७५
ऊर्जुतां नयतः ... ३३०	कण्ठस्य तस्यास्तनु ... ३०७
एकतो रुद्र (टी.) ... १४२	कण्ठाश्लेषं समाखाद्य (टी.) ... ४००
एकत्रासनसंगतिः ... ३६५	कथमवनिष (टी.) ... ३४
एकत्रिधा वससि (टी.) ... ३५०	कदा नौ संगमो ... ४८
एकस्मिन्शयने ... ८३	कनककलश ... ९३

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
कंपाटविस्तीर्ण ... २२४	कथितकराभ्या ... ३५७
कपोले जानक्या (टी.) ... १५५	कष्टा वेधव्यथा ... १७४
कपोले जानक्या (टी.) ... ३५७	कस्त्वं भोः कथयामि (टी.) ... ३१०
कपोलफलकावस्थाः ... २९७	कस्माद्भारतमिष्टं (टी.) ... १४८
कमनेकतमादा (टी.) ... २७४	कस्मिन्कर्मणि ... १९९
कमलदलैरधरिष ... २९६	कस्स व न होइ ... ४०
कमलिनीमिलिनी (टी.) ... २५७	काङ्क्षन्पुलोमत (टी.) ... २६३
कमले इव लोचने ... १६४	काभ्याः पूरो (टी.) ... १५५
करकिसलयं ... ३७६	कातर्यं केबला ... २०८
करभाः शरभाः (टी.) ... १६०	कान्ते तल्पमुपा ... ११३
करिष्यसे यत्र (टी.) ... ४०४	कामं भवन्तु (टी.) ... १५
करिहस्तेन संवाधे ... १९३	कामे कृतमदा (टी.) ... २७५
कशणरसप्रायकृतो ... ३८८	कार्यं खाइइ ... १७८
करेण ते रणे ... २५४	का विसमा दिव्यगई ... ३३४
करोषि तास्त्व (टी.) ... २६९	काश्मीरीगात्र (टी.) ... १५५
कर्कन्धूनां ना (टी.) ... १५८	काष्ठानिमेषो (टी.) ... १५५
कर्कन्धुफलमुच्चिनोति ... ३४८	काहमस्मि युहा (टी.) ... २७२
कर्कोटः कोटि (टी.) ... १४७	किं करोमि क ... ११५
कर्णाभ्यर्णं (टी.) ... ८	किं किं सिंहस्ततः ... ११५
कर्ता द्यूतच्छलानां (टी.) ... ३५०	किं वीरि मां ... २८१
कर्तुमक्षमया टी. ... २१३	किञ्चिद्विचि न ... २४९
कर्पूर इव दग्धोपि ... ३२५	किं ददातु किमश्नातु ... ३२६
कर्पूरचूर्णं सह (टी.) ... १६०	किं क्रोमेन वि (टी.) ... २१८
कर्पूरधूलिचवत् (टी.) ... १४२	किं वृत्तान्तैः परगृह ... ३३१
कलिकलुष (टी.) ... ७	किमञ्जनेनायत (टी.) ... २१६
कलुषं च तवाहिते ... ३४४	किमपि किमिह (टी.) ... १२
कलोलवेक्षित ... २३०	किमपि किमपि ... ८८
कथितकराभ्या ... १०९	किमपेक्ष फलं ... १९७

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
किमीहः किंकायः (टी.) ...	८	कोपात्कोमल ...	२५
किमुच्यतेऽस्य ...	१९८	कोपान्मानिनि (टी.) ...	११
कियतापि यत्र (टी.) ...	१०	कोऽयं द्वारि हरिः ...	२८१
कियन्मात्रं जलं (टी.) ...	१६६	कोराविज्जण ...	२९३
किसलयमिव ...	१११	कोऽलंकारः सतां ...	३४४
कीर्तिं स्वर्गफलां (टी.) ...	४	कौटिल्यं कचनिचये ...	३४४
कुन्दे मन्दस्तमा (टी.) ...	१६१	कीदन्ति प्रसरन्ति ...	२८०
कुमुदकमलनील ...	३०७	क्रोधं प्रभो संहर (टी.) ...	१४९
कुमुदवनमप (टी.) ...	१२	कौश्यादिह्रामदृषद् ...	३९३
कुराजीवाज्ञानि ...	४-२९९	कचिदग्रे प्रसरता ...	२००
कुरु लालस भू ...	२७३	क सूर्यप्रभवो वंशः ...	३०३
कुर्यां हरस्यापि ...	१६६	काकार्यः साशलक्ष्मणः ...	१०४
कुवबालिया ए ...	३६२	क्षणं कामज्वर ...	२८९
कुलममलिनं (टी.) ...	३४२	क्षणं स्थिता पक्ष्मसु ...	२३५
कुललालिलाव (टी.) ...	२७४	क्षितिं खनन्तो (टी.) ...	१५७
कुविन्दस्त्वं तावत् ...	२०१	क्षितिविजित (टी.) ...	२५५
कुसुमसौरभ ...	३४७	क्षितिस्थिति (टी.) ...	२५५
कुसुमायुधपत्रि (टी.) ...	४०४	क्षितो हस्तावलम्बः ...	१३७
कृच्छ्रेणोरुयुगं (टी.) ...	१२५	क्षीणः क्षीणोऽपि (टी.) ...	३३२
कृतककुपितः (टी.) ...	२१३	क्षुद्रकथा मन्थली (टी.) ...	४०७
कृतवानसि ...	१८२	क्षुद्रः कोऽयं तपस्वी (टी.) ...	२३६
कृतो दुरादेव ...	३७७	क्षेमः स्तोकोऽपि (टी.) ...	१४
कृष्णार्जुनादुरक्षापि ...	३४९	खमिव जलं ...	१८२
कृष्णेनाम्ब गतेन ...	९६	खं येऽभ्युज्जलयन्ति ...	५१
केदार एव कलमाः (टी.) ...	१५७	खं वस्तो कलवि (टी.) ...	१६१
केनेमौ दुर्विदग्धेन ...	१७१	खरेण खण्डिता ...	३५६
केलीकन्दलितस्य ...	८०	खर्जूरजम्बू (टी.) ...	१५९
कैलासगौर (टी.) ...	१६	खाद्यो द्यमिर्विधु (टी.) ...	२६६

पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः	
रुमातिकल्पन (टी.) ...	२६८	गोत्राप्रहारं (टी.) ...	१५
गगनगमनलीला (टी.) ...	१४	गोमायवः श (टी.) ...	२३३
गङ्गातीरे हिमवति ...	९७	गोरपि यद्वाहन ...	२१९
गजादीनां गति ...	३९२	गोष्ठे यत्र विहरतः ...	३९४
गतोऽस्तमको... ..	२१	ग्रन्थान्तरप्रसि(टी.) ...	४०७
गजो जगः कुशा ...	३०२	श्रीवाभङ्गाभिरामं ...	९४
गन्तव्यं यदि ना (टी.) ...	११	श्रीष्मी चोरीनां(टी.) ...	१६०
गर्भप्रण्यसु(टी) ...	१६०	शैधिमकसमय(टी.) ...	१६१
गर्भनिर्भिन्नबीजायों ...	३९९	शनाघ नायं न(टी.)...	२५६
गर्भं बलाकासु (टी.) ...	१५६	घोरघोरतरा (टी.) ...	७
गर्वमसंबाह्यमिमं ...	३२२	चकार काचित् ...	३७४
गाढालिङ्गनरह ...	६१	चकास्ति वदन ...	२२७
गाढालिङ्गनपीडितः ...	१६८	चकोरहर्षां (टी.) ...	१५६
गाढालिङ्गनपीडितो ...	३६६	चक्रं ददुतारं ...	२५२
गाम्भीर्यमहिमा ...	२९०	चक्रं रथो मणि(टी.)...	१५२
गाहन्ता महिषा (टी.) ...	२४०	चक्री चकारपङ्क्तिं ...	२२७
गिरिरयममरेमने (टी.) ...	३३५	चक्रज्जन्ममित ...	९२
गुणतः प्रागुपन्य (टी.) ...	४०४	चतसृष्वपि (टी) ...	१५४
गुणानामेव दौ ...	३०४	चतुःसमुद्रवेलय (टी.) ...	१५२
गुणानुरागमिश्रे(टी.)...	१५	चतुरस्रखीजन ...	२०१
गुरुगर्भमरहान्ताः ...	१६१	चतुर्दशसहस्राणि ...	४०३
गुरुयणपरवस ...	४४	चन्दनाक्षकभुजग (टी.) ...	५७
गुर्वैयमर्षां श्रुत(टी.)...	२१३	चन्दम ऊ एहिं ...	३०५
गूढाकानां ना(टी.) ...	१५९	चन्द्रं गत्वा पदा ...	२२२
गृहाणि नाम ...	८३	चन्द्राद्बुधः समप्रवत्(टी.) ...	६
गृहीतं येनासीः ...	२२२	चमहियमाण (टी.) ...	६०
गोदाजिरेषु (टी.) ...	१५७	चम्पककलि ...	२८०
गोहे बाहीक (टी.) ...	१६१	चरां वाल्मे डि (टी.)...	४

पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः	
चलच्चट्टलवातक (टी.) ...	१५६	अयाशा यत्र (टी.) ...	२१४
चलति कथं चित् ...	१०९	अलसमयना (टी.) ...	१६१
चलापाशां दष्टि ...	२१	अस्य रणन्ते उरए ...	३०१
चापं पुरुषमयं (टी.) ...	१७	अस्य पर यस्य (टी.) ...	२७६
चापाचार्यक्षिपुर ...	१९५	अहि शत्रुकुलं ...	२२१
चारुता वपुरभूष ...	१८२	अं अं करेसि अं ...	३७३
चित्तमेव हि सं (टी.) ...	२७६	अं भणह तं सहीओ ...	३४६
चित्र चित्रं वत ...	३४२	आयेज्ज वणुसे (टी.) ...	५९
चिरकालपरि ...	२१९	जितानया यान (टी.) ...	२६२
जुम्बल्लहावना (टी.) ...	१५९	जितेन्द्रियत्वं ...	१७२
चूळङ्कुरावयंसं ...	६०	जीविताद्या बलवती ...	३७
चूडाप्रोतेन्दुमा (टी.) ...	२६३	जुगोपात्मान ...	२०५
चैत्रे चित्रौ रक्त (टी.) ...	१५९	ओ तीए अहर ...	३३८
चैत्रे मदधिः (टी.) ...	१५९	ज्योतीरसादमभवना ...	१७५
च्युतमुमनसः (टी.) ...	१६०-२३६	ज्योत्स्नापूरप्रसर (टी.) ...	१४७
च्युतामिन्दोल्लेखां (टी.) ...	२३८	ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम ...	३२१
छानुरागगर्भा ...	३९२	ज्योत्स्ना लिम्पति ...	१७६
छायामपास्य ...	१९८	ज्योत्स्नेव नयनानन्दः ...	२९५
छगदेकगुरुयो (टी.) ...	२५५	ज्वलन्तु गगने ...	३७७
जहाकाण्डोरुनाडो ...	१९५	क्षिति कनकचित्रे ...	६४
जहचन्दनचार (टी.) ...	१६०	कुण्डलिन्यु मरीहिसि ...	२९१
जनको अवको (टी.) ...	२१२	णह मुह प ...	४०
जनस्थाने भ्रान्त ...	१२७	णोलेई अणो ...	४४
जम्बूद्वीपः सर्वमन्ये ...	१५१	ततः कुमुदनायेन ...	२८९
जयति क्षुण्ण ...	१७२	ततोऽरुणपरि ...	२४७
जयति सितवि (टी.) ...	१२	तत्तावदेव क्षमि (टी.) ...	११
जयन्ति वषट् (टी.) ...	१०	तत्रभवन्मगवसिति ...	१५०
जयन्ति नील (टी.) ...	१०	तत्रागारं धनपति ...	१५५
जयन्ति बाणासु (टी.) ...	१८	तरुवं वीतावतत ...	२६७
जय मदनगज ...	२५८		

पृष्ठाङ्काः		
ससंकेतग्रहं (टी.)	३६९
संज्ञाभूता दृष्टा	४३
संज्ञाभूते त (टी.)	१४६
संज्ञाभूदस्याकं	३६५
संज्ञा हि इत्यने	३७९
संज्ञाननं निजितं (टी.)	३३९
सविदमरणं य (टी.)	३५३
सद्वेहं नतमिति	६६
सद्वेहं यदि मुद्रिता	१८४
सद्वेहानिमुक्तं	१२१
सद्वेहेन्दुविलोकनेन (टी.)	१४५
सद्वेहोऽसद्वेहो	१८७
समुल्लभा इव (टी.)	१४
सन्वद्वा यदि (टी.)	११
सपस्त्रिभिर्या	२००
समालम्ब्यामलं	३२१
समेनमवधीकृत्य (टी.)	१५२
सरस्वत्य हसोद्गणे	१४३
सरन्तीबाह्यानि	३६३
सरलमसि हर्षं (टी.)	४०६
सत्पकल्पनविधे	३६८
सत्पकुम्भशर...	१८२
सत्प नवनवनीत (टी.)	१५५
सत्प प्रसन्नप्रकुम्भा	३२४
सत्प शतपत्रग्रहं (टी.)	१२६
सत्पाननमिषाम्भोजं	३२६
सत्पादवे सादृश	३०४
सत्पा न्व प्रभवसो	३३९
सत्पाधिमात्रो...	१९१
सत्पाधिमातं	२५०

पृष्ठाङ्काः		
सत्पासन्मुख...	३२२
सं कृपासुखवेद्य	२०४
सं ताण सिद्धि...	५६
सं तिष्ठसबन्धि (टी.)	४०९
सं संभुरासुरसु (टी.)	१८
साताजन्म वपु (टी.)	२१४
सापापहारव (टी.)	१५
सापीनेयं नियत	५६
सामुत्तीर्य व्रज (टी.)	१८
साम्बलभूतगलोयं	१८९
साम्बल्यमज (टी.)	३४०
सारे वारणमुच्यन्ती (टी.)	२६७
साक्षा आयन्ति	१७१
सार्कः सिद्धदलय	६५
साक्षा तु पश्चात्	२९६
साक्षा माधव (टी.)	१५५
सिद्धन्त्या वनसकुले	१८
सिद्धेत्कोपवशा	१०२
तीक्ष्णं रक्षित (टी.)	१५७
तीक्ष्णान्तरेषु	१९०
तीक्ष्णं तथैव	१७४
तीक्ष्णं तोदव्यतिकर	११८
तीक्ष्णमिष्टं	११३
तुह वल्लहस्य	६१
ते काकुत्स्थपृष्ठक (टी.)	२३६
ते गच्छन्ति महा	३७२
ते ताणहवच्छाय (टी.)	१९०
ते इष्टिमात्रपतिता	१३०
तेनाचरोचप्रम (टी.)	१८६
तेऽन्यैर्मानं	१९३

पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः	
ते पाण्डवाः पञ्च (टी.)	१०	वप्रातरो यदि ...	२४४
ते हिमालय ...	१७९	वानवाचिपते (टी.)	१८
तोताणहयच्छाय ...	१२०	वानं विस्तारसं	३४५
प्रासाकुलः परि (टी.)	५८	वारुणरणे रणन्तं	२४९
लक्ष्मणवी निवसनं ...	२०६	दासविटप्रेष्ठियुतं	३८३
लक्ष्मणकावली ...	१२२	दिन्यातहचटा	१७९
लक्ष्मणप्राप्तिविलोभिते (टी.)	१४६	दिनमवसितं ...	३३१
लक्ष्मणज (टी.)	२६८	दिक्मप्युपयातानां	३२०
लक्ष्मणमुखमालोक्य ...	१२२	दिक्मकरादिकाति	२०१
लक्ष्मणतामयस्था ...	२७५	दिक्मपुरुषाश्रय	३८४
लक्ष्मणप्रयोगे किरणैः (टी.)	१४	दिक्मः प्रसादयन्	३३२
लक्ष्मणं त्वन्मुखमिष	२९६	दिक्ममलीकालक	३२५
लक्ष्मणं देव पा (टी.)	१५१	दीर्घाकुर्वन् (टी.)	१४
लक्ष्मणं सौन्दर्या (टी.)	२३८	दुर्बाराः स्मरमार्गणाः	३४२
लक्ष्मि विवह्वरतेः ...	१६६	दुराकर्षणमोह	१२३
लक्ष्मि बाधे शास्त्र (टी.)	२६६	दुराकृष्टशिली...	१०
लक्ष्मि विनिर्जितम (टी.)	३५४	दुरादुस्तुकमागते	८०
लक्ष्मि सन्नतिः सिता ...	२६६	दुराद्वीयो वरणी	१०९
लक्ष्मि समुद्रश्च दुर्वारी	३४८	दुरोदण्डतन्त्रि (टी.)	२३३
लक्ष्मि साङ्गाङ्ग ज (टी.)	२६९	दुर्गतनिबद्धमुष्टेः	१८४
दक्षिणो दक्षिण (टी.)	१५४	दशा दग्धं मनसिजं (टी.)	१६७
दक्षिणाते जने (टी.)	१३	दशा दग्धं मनसिजं ...	२६४-३२६
दक्षिणादोरदेश (टी.)	२३९	दष्टा यूयं निर्जिता (टी.)	१४६
दक्षी सरःपङ्कज ...	१२१	दष्टिनामृतवर्षि (टी.)	१४५
दन्तक्षतानि ...	१४१	दष्टिस्तुणीकृत	३५७
दर्वणे च परिभोग	१०६	दष्टिः शेषवमण्डना	२६६
दक्षिणन्दन ...	१६९	दष्टिः साकसतां	३७२
दक्षिणकुदज (टी.)	१५६	दष्टि हे प्रति ...	४२
दक्षिणिकुट (टी.)	१५४	दष्टे लोचनवत्	१०३
दक्षिणदिग्गतो ...	२४८		

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
हृद्वा प्रयुज्यमाना ...	१९६	दारोपान्तनिरन्तरे ...	४५
हृष्टैकसङ्गसङ्गते ...	८४	द्विगुरपि सद्वा (टी.) ...	६
दे वा पसीय ...	३९	द्वित्रिमुत्तुकुन्द (टी.) ...	१५७
देधीव्वेवीह ...	२०२	द्वित्रिभ्योत्रि (टी.) ...	१५४
देवाक्षश्चण्डघा (टी.) ...	२६४	द्विषतां मूल ...	२५१
देव स्रस्ति वयं ...	१८९	द्वीपान्तराणां (टी.) ...	१५४
देवा दैवी नरा ...	२	द्वीपान्यष्टादशात्र (टी.) ...	१५१
देवानां नन्दनो (टी.) ...	२६०	द्वौ वज्रवर्णौ (टी.) ...	८
देवानां मानसी (टी.) ...	३८०	धनुर्मौलामौर्वी (टी.) ...	१९
देवासुरवीजकृतः ...	३८४	धन्वस्थानन्य ...	२९०
देवार्चनरतः ...	९८	धम्मिल्लस्य न कस्य ...	२०४
देहि त्वा ये गिर (टी.) ...	२५५	धर्मायैकाममोक्षाणां ...	९८
देवीमार्धं गमिता ...	३०३	धवलोलि जहवि ...	३२७
देवीर्लोकतमान (टी.) ...	१४६	धातुः शिल्पातिशय ...	३४१
देवे वर्षत्स्रसन (टी.) ...	११६	धिष्णा किं समुपेक्ष ...	१६४
देव्या स्वप्नोद्गमा (टी.) ...	२६९	धीरो विनीतो ...	१७६
देशः सोऽयमरा (टी.) ...	२१२	धूर्तविटकुट्टी (टी.) ...	४०७
देशः सोऽयमराति ...	२४३	धूर्तविटसंप्रयोज्यो ...	३८९
दैवादहमय तथा ...	७०	धूलीकदम्ब (टी.) ...	१६१
दैवायते हि (टी.) ...	१३	धेहि धर्मे धनधियं ...	३४४
दोर्मन्वीरितम (टी.) ...	१७	धैर्येण विश्वास ...	१७९
दोर्मूलावधि सूत्रित ...	३६२	न केषलं भाति ...	२८८
यामासौक्यता (टी.) ...	८	नखदलित (टी.) ...	८
युधियद्गामिनी ...	२७१	न खलु वयममुख्य ...	३६४
योषितान्तप्रभैः (टी.) ...	१३	न च दिव्यनावकः ...	३८७
प्रविणमापदि ...	१७१	न च येऽवगच्छति ...	३६९
हुमोद्भवानां (पी.) ...	१६२	न तज्जलं यक्ष ...	३१९
द्रोणास्तत्त्वाम ...	३२३	न स्वाभयस्थि (टी.) ...	३३९
द्वयं गतं संप्रति (टी.) ...	३४-१६६	नशीतूर्ण क (टी.) ...	१६
		नयो वहन्ति (टी.) ...	१५७

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
न नोननुषो ...	२५८	निप्रहास्त्रसुरा (टी.) ...	२१२
नभ इव विमलं ...	२५५	निघ्ननाभिमुखः ...	२८७
न भवति भवति ...	२४८	निजवर्षाद्वितकोद्वा (टी.) ...	४०६
न भया गोरसाभिज्ञं ...	२७१	नितम्बगुपी गुरुणा ...	२४७
नमस्त्रिभुवनाभोग (टी.) ...	१५१	नितम्बो मन्दत्वं ...	३६३
नयनानन्ददायीन्दोः ...	३४९	निद्रानिमीलित ...	१०७
नवजलधरः (टी.) ...	१६७	निरवधि च निर (टी.) ...	१५१
नवनखपद्महं ...	३६७	निर्घातोमैः कुञ्ज ...	१८५
न विद्यया के (टी.) ...	४०५	निर्घातोल्कापा ...	३८६
नवीनविभ्रमोद्ग्रेह ...	३३३	निर्णेतु शक्यमस्तीति ...	३४०
नवसावित्री (टी.) ...	४०६	निर्द्वयो हियमेति ...	३४६
न स शब्दे (टी.) ...	९	निर्मात्य नयन ...	१२३
न स संकुचि (टी.) ...	८	निर्वाणवैरदहनाः ...	१९४
नानाकारेण का (टी.) ...	२४५	निर्वाणवैरदहनाः ...	२८५-३९६
नानाबासस्त्रि (टी.) ...	१४	निर्विमुञ्चदशन ...	३७४
नानाविमूतिभिः ...	३८०	निवेदितं नि ...	४८
नानाभ्याकुलचेष्ट ...	३८८	निशितासिरतो (टी.) ...	२६१
नाट्यः कविरि ...	३७९	निशीयते तिरखा (टी.) ...	४०४
नान्तर्वर्तयति ...	१२२	निःशेषच्युत ...	४३
नामिवादप्र (टी.) ...	१८३	निःश्वासा वदनं ...	३६४
नारीनामलसं (टी.) ...	२५५	निष्कन्दामर ...	३१४
नालस्य प्रसूरो ...	३०९	निहुयरमभ्यमि ...	१३४
नालितितः कुर (टी.) ...	१५९	नीलाश्मरदिम (टी.) ...	१४
नाभर्य मक्षि (टी.) ...	११	नीलाश्मरदिम (टी.) ...	२०
नासतो वि (टी.) ...	७	नीलेन्वीवरशङ्कया ...	३४१
नास्त्यचौरः कवि (टी.) ...	१२	नीबिराग्रन्य (टी.) ...	९
नाष्टा त्वाङ्गुरि (टी.) ...	२७३	नृसिंहशूकरादीनां ...	३९२
निभदहभ्रंशंशु ...	३८	नेत्रैरिवोत्पलेः ...	२९०
निरमण्डुरारोहं ...	३४९	नेवं विरौति ...	३६०
		नोदातनायक ...	३८३

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
व्यक्तालो व्ययमेव (टी.) ...	२१६	पर्याप्तपुष्पस्तव ...	१२०
व्यवस्तुक्रियत ...	२६	पर्यायेण बहुनां (टी.) ...	४०७
व्यस्ताक्षरा (टी.) ...	१५	पञ्चात्पर्यव्य ...	२२३
वङ्गो विलम्बु ...	१२९	पञ्चात्पर्यव्य ...	३१९
पञ्चमत् इव (टी.) ...	१६०	पञ्चामि क्षमित ...	११३
पञ्चयकुमिषाण ...	६७	पञ्चमनन ...	१९९
पञ्चवसि अन्व (टी.) ...	३४०	पद्मेत्कथिद (टी.) ...	१२७
पतिते पतज्ञ मृष्ट ...	१९७	पाथो कङ्कण ...	९७
पत नि अन्व ...	१७५	पाथोर्नन्दन (टी.) ...	१४७
पत्युः शिरश्चन्द्र ...	३७६	पातबाहु रयं ...	२५३
पदद्वयं कपा ...	१५४	पातकमिद नाभिले ...	२००
पञ्चसादि बहु (टी.) ...	१६२	पातु वो भगवान् ...	२५४
पन्थिय न एत्थ ...	५०	पादन्यासकणि (टी.) ...	१८
पयस्विनीनां धे (टी.) ...	२७३	पावेऽम्भसोः सुर (टी.) ...	१५८
पयोधरभराकान्ते ...	२७०	पाबाद्वन्द्वधारी (टी.) ...	३६४
पयोधरारवाः (टी.) ...	२५५	पिञ्जमुद्गसंके (टी.) ...	११९
धरमा या तपो (टी.) ...	२६६	पितृवसतिमहं ...	१९३
धरमा या समृ (टी.) ...	२५५	पिनद्धमाहार (टी.) ...	१५९
धरकचनमात्मसंस्थैः ...	३८९	पिनाकिने वमः (टी.) ...	२५५
धरावतसराजी ...	२५४	पिहिते कारागारे (टी.) ...	१९
धरावकारनिरतैः ...	१७८	पुत्रक्षयेन्वन ...	५४
धरायै यः पीढा (टी.) ...	३०९	पुष्पागरोऽप्रसक्त (टी.) ...	१५७
धरिणतक्षरकाण्ड (टी.) ...	२३६	पुराणि कस्यां सवरात्र ...	३१९
धरिपन्थिमनोराज्य ...	२९२	पुष्पक्रिय मरुवके (टी.) ...	१५८
धरिप्रमन्सूर्ध्वज (टी.) ...	१६५	पुष्पं प्रकाशो (टी.) ...	१६
धमिष्ठः मिषा (टी.) ...	४०१	पुंसः काकातिपा (टी.) ...	९१
धमिष्ठुरन्मीन ...	११४	पुंस्कोकिः कू (टी.) ...	१५९
धमिष्ठरति रति ...	१४२	पुंस्त्वादपि प्रविचलेद ...	३११
धर्मगतस्तुति ...	३३०	पुंस्त्वेन्दुपवदना ...	३९०
		पुष्पाकारस्यरपार्ज ...	३०३

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
पुत्रुकाशकथा (टी.)...	प्राग्व्यासनिशुम्भ ... १७६
पुष्टि स्थिरीभव (टी.) ... १८१	प्राग्व्यप्रभावः... ... २७६
पुष्टेयु बाह्यकाकल (टी.) ... २३९	प्राणानामैवहेतु ... २६६
पेशलमपि खल (टी.) ... ३२३	प्राणा येन समर्पिता ... ३१०
पोडमहिषाण ... ३४५	प्राणाः परित्यजत (टी.) ... ४००
पौरस्वस्तोय (टी.) ... १५६	प्राणेश्वरपरिष्वङ्ग ... २२५
पौलस्त्यः स्वय (टी.) ... २१३	प्राज्ञधीरेव ... ४३
प्रकरणनाटक ... ३८३	प्रासावेकरवाक्यौ (टी.) ... २१६
प्रख्यातवस्तु ... ३७९	प्राप्ताः श्रियः स ... २६६
प्रख्यातवस्तु ... ३८५	प्राप्त्यन्मोक्ष (टी.) ... १५६
प्रज्ञा नवनवो ... ३	प्रियङ्गुद्वयमम (टी.)... १३
प्रज्वालितधुरा ... २५५	प्रियेण संप्रप्य ... १७३
प्रज्वलितपिवा ... ८७	प्रेशाष्टदशनिनदा (टी.) ... २३५
प्रसिद्धमुपला (टी) ... १०	प्रेयान्सावमपा (टी.) ... २३९
प्रसिद्धहीतु प्रण ... ३४४	प्रोन्मादचन्ती (टी.)... १५६
प्रसिभाति न संवेद्यो ... ७०	प्रीतच्छेदातु ... २४५
प्रतीच्छलाशो कि (टी.) ... २३७	फुल्लहर ... १८१
प्रतीयमानं पुन (टी.) ... ३१	बभूव मस्यैव ... १८०
प्रत्यप्रमजन ... १८७	कलं जगन्मदन ... २१७
प्रत्यप्रोन्नेव ... १११	कल्लताया हजराह ... ३६
प्रभावतोनाम ... २५२	कदम्ब तत्र ... ३८७
प्रत्यक्षपरिबोधितः ... २३१	कर्मोर्षा विभाव्यन्ते ... ६७
प्रवणः प्रणयो ... २५१	कदुविषमिह ... ७
प्रवर्तते कोकिल (टी.) ... १५३	कर्मोन्मत्तिमुक्त (टी.)... ७
प्रकाशिमत्तमेदे (टी.)... २६७	कालसुगन्धोजना ... ३९७
प्रसरन्ति की (टी.)... १५	कालसीमुक्त (टी.) ... ३-
प्रसादे कर्तव्य ... १३४	काला कीलानियुक्तमिह ... ३९५
प्रकाशितप्रभाव ... २६४	काले नाम विमुक्त ... ११७५
प्रसीदत्यत्येके ... ३६१	काले मातेयमुक्त ... ११७५
प्रसन्नमयि विज्ञेयं ... ३८८	विप्राणाः सफि (टी.)... २३८

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
बीजस्योद्घाटनं ...	३९७	मन्नामि कौरवशतं ...	१३०
ब्रह्मचर्योपतप्तो (टी.) ...	२३७	मदं नवैश्वर्यं (टी.) ...	७
ब्राह्मणातिक्रम ...	११०	मदमन्वर (टी.) ...	१२
ब्रूत ब्रूतनक्षत्रमाण्ड ...	३५८	मदव्युतः स्या (टी.) ...	४०४
भक्तिप्रद्विलोकन ...	२७३	मदान्वमातङ्ग (टी.) ...	३५४
भगवत्तापसविधौ ...	३८८	मदो जनयति प्रीतिं ...	३०६
भगवति सहि (टी.) ...	३९६	मधु द्विरेफः ...	१२१
भक्तभूर्जुमा (टी.) ...	१५८	मधुसुरभिणि (टी.) ...	३००
भण तरुणि रम ...	२२१	मध्ये जम्बूदी (टी.) ...	१५२
भय भस्मिन् ...	३१	मनुष्यवृत्त्या ...	६६
भयमु विवितं (टी.) ...	७	मनोऽधिकं चात्र ...	१५९
भयत्संभावनोत्थाय ...	३२६	मनोरोगस्त्रीत्रं ...	१०७
भवानि ये निरंतरं ...	२५१	मन्थायस्त्राण्वाम्भः ...	२४४
भवानि सं विवेहि ...	२५४	मन्दाकिनीसैकत ...	३७६
भस्म वनै फ (टी.) ...	२३३	मम दृष्टस्य राजेन्द्र (टी.) ...	२३९
भस्मोद्घाटन (टी.) ...	३४६	मरकतसहस्रं (टी.) ...	१६
भाति पतितो (टी.) ...	७०	मरुचकदमन (टी.) ...	१६१
भासते प्रतिभा (टी.) ...	२७०	महिकामालभारिण्यः ...	३१८
भूतियोजित ...	२६९	महतां त्वं धि (टी.) ...	२६८
भूपतेरुपसर्पन्ती ...	१९३	महर्षिणि कुळे ...	३२४
भूतिभिर्भेति (टी.) ...	२५५	महानवम्या (टी.) ...	१५५
भूरेणविरधाजव ...	१३६	महाप्रलयमारुत ...	१९५
भ्रमर दुसपुष्पाणि (टी.) ...	२५०	महाधुरसमाजे (टी.) ...	१८
भ्रमिमरतिमलस ...	१२७	महिलासहस्र ...	१२५
भ्रूभ्रे सहस्रोद्गते ...	३७८	महुएहि किंच ...	३७
मञ्जीरादिभु रणित ...	१९६	महेश्वरे वा (टी.) ...	२३८
मनिकुल्यासां (टी.) ...	४०७	मा गर्वमुद्रह ...	१२१
मणिप्रवीपप्रभया ...	७०	मा माः यन्ताल (टी.) ...	१४७
मण्डीकृत्य (टी.) ...	१६		
मण्डकेन दु-य ...	३९३		

पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः	
मा याः यन्मय (टी.)...	१०	मुक्तमुहुर्मुहुर्हृदं...	१६३
मातङ्गाः किमु ...	२०२	मूर्ध्ना जाम्बवतो ...	२५६
माता नतानां...	२६३	मूर्ध्नामुद्राकृता ...	२४३
मात्सर्यमुत्वार्य ...	२२३	मूलैक्यं यत्र (टी.) ...	१०
मायद्दिग्माज (टी.) ...	२१७	मृगरूपं परि (टी.) ...	११६
मायन्मतज्ञः (टी.) ...	१५८	मृगलोचनया...	३५०
माधवाय नम (टी.)...	२५५	मृदुपवनविमिश्रो ...	१९३
मा धाक्षीन्मा (टी.) ...	१६६	मृधे निदायज्ञ...	२९३
माननापबन्धं (टी.) ...	३५५	मेघस्यामेन (टी.) ...	१६
मानमस्या नि (टी.)...	३४३	मेरुकुक्षर ...	३५०
मा पन्थं वधिये ...	६४	मैनाकः किमयं ...	१०५
मा भवन्तम (टी.) ...	५८	य एते यजमानः (टी.) ...	७
मा भवन्तमनन्तः (टी.) ...	१६६	यच्चेष्टया तव (टी.) ...	२६५
मा भैः शशाङ्क (टी.)...	१६	यतो याति ततो (टी.) ...	२६६
मामसीदा.शरण्या (टी)	२६५	यत्कविरात्मशक्त्या ...	३८१
मायावित्तं महा (टी.)...	२६५	यत्कायमानेषु (टी.) ...	१६०
मायैन्द्रजालबहुलो ...	३८६	यत्कालागुरु (टी.) ...	५६
मारारिश्चक ...	२६३	यत्पाणिनं निवारितो ...	३६५
मालतीविमुख (टी.) ...	१३	यत्प्राप्तिं सासे (टी.)...	१६३
मालाययाता (टी.) ...	१८	यत्र हुमा विदुष (टी.) ...	१५३
मासि मासि (टी.) ...	१३	यत्र द्वयोर्विवादः (टी.) ...	४०७
मीनश्चक्रवत्त्व (टी.) ...	१७	यत्र बीजसमुत्पत्तिः ...	३९६
मुक्तार केतिविसृज ...	३५२	यत्रानुश्रितिता ...	२३०
मुक्तालताक्ष (टी.) ...	१६०	यत्रानेकः कथिदपि (टी.) ...	८
मुक्तिमुक्तिदेवर्तरी ...	४९	यत्राश्रित्य कथा (टी.) ...	४०७
मुचं विकसितस्मितं ...	१२८	यथा यथा पुष्पति (टी.) ...	१५७
मुवे मुयदेरम (टी.)...	४०४	यथा यथा समारंभो ...	३५७
मुग्धोः किं तव (टी.)...	१२	यथा यथा साय (टी.) ...	२४७

पृष्ठाङ्काः			पृष्ठाङ्काः		
अक्षरं दारुणा	१९०	अ केक्षियात्रा (टी.)	१५६
अक्षरार्थद्वयार्थे	१८१	अ चन्द्रिकाचन्द्र (टी.)	१६०
अक्ष त्वाद्यहमद्यक्षं	१८२	आवे गोत्रविपर्यये	१०३
अक्षद्विखण्डं (टी.)	१६६	आवे द्वारवर्ती	८८
अक्षिन्दोरज्येति (टी.)	१७	आ इमानवमान	१६४
अक्षमि चन्दन (टी.)	१३	अभ्यसि हे चरत	१५४
अक्षय्यजुषम (टी.)	१३३	आ शिक्षा सर्व	५९
अक्षयनाहित	१७१	अभ्यस्या मुहुर्वलित (टी.)	११६
अक्षय्याभिर्जगाहे (टी.)	१३७	आम् इव माति	१९५
अक्षमाभिनिवे	८३	आमदर्थपदां वाचं	१९७
अक्षिभ्रम विक्षो	८०	युधिष्ठिरश्लोच (टी.)	१५५
अक्षायोने कार्य	१८५	येन चक्षमनो (टी.)	१७
अक्षयटके अयोधं	१८२	येन चक्षमनो	१९१
अक्षोऽविननुं	१८०	येन स्थलीकृतो (टी.)	१११
अक्षिन्कुम्भाग्रनाः	१९४	ये नाम केविदिह	१०९
अक्ष न सविदे	१४९	ये पूर्व अक्षसृष्टि (टी.)	१३८
अक्ष पश्चिम (टी.)	१५४	ये अन्त्यज्युदये	१०८
अक्ष प्रक्षोपयिषिना	११०	येषां ताम्रिदसेन्द्र	१८५
अक्षायोऽभ्यः (टी.)	१७	येषां मध्ये म (टी.)	१५८
अक्षा बीजमहंक्षि	१०१	ये संतोषस्तु (टी.)	१३३
अक्षामुपहासः (टी.)	१०७	येरंष्टा सा न (टी.)	१०७
अक्षमराक्षिनि (टी.)	१०	येः शान्तराय	८२
अक्षायकस्य गुरु (टी.)	११३	योषिगम्यं गुणा (टी.)	१५५
अक्षायवर्जमतो विक्षो	१३२	यो गोपीजनवक्ष (टी.)	१७८
अक्षायुरक्षि (टी.)	१३४	यो बली व्यासस्तु	१३१
अक्षोत्तमां (टी.)	१५२	यो नाचमीमुक्त (टी.)	१५९
आ सर्व कषति (टी.)	११५	यो वः क्षणं (टी.)	१४६
आ स्थलीकृत (टी.)	१११	योऽविच्छेदयिह	११७

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
शोभितामतितरां ...	१६४	कम्पाहिता (टी.) ...	४०८
हृदयेकिद्विषनि ...	६७	कवान्तरप्रयोगेण ...	३९४
रक्षस्त्वं नवपद्मै ...	२४	कलवाः सरोरुहिण्यः ...	३०९
रक्षशोककुसोदरी ...	२०३	कलितमङ्गमपाङ्ग (टी.) ...	२३५
रघुसुतां वक्षसि ...	३२७	कालागृहानल ...	११४
रक्षतरङ्गभूभङ्गे (टी.) ...	१८	कालालक्ष्म ...	३६१
रतिकीबाधुते ...	३७४	कान्धो रसमयः (टी.) ...	१५१
रतिः शृङ्गारतां याता ...	६८	कामण्यकान्ति (टी.) ...	१५४
रथस्थमालोक्य ...	३३४	कामकर्मविधि (टी.) ...	३१३
रम्भाणि वीक्ष्य (टी.) ...	७५	काम्यवाद्ये भूमि ...	६५
रविचक्रान्तसौभाग्य ...	५२	काम्यतीव्र तमो ...	३४८
रान्ध्यास्पर्शं (टी.) ...	१३६	कान्तातामरवा ...	१९९
रागोपचारयु ...	३८३	कालादाह (टी.) ...	६२
राजीवमिव ते ...	२९१	कालवधूत ...	९९
राजोपचारयुक्ता ...	३८३	कालाविलास (टी.) ...	२३५
राज्ञो मावपनस्य (टी.) ...	२११	कालनया विम (टी.) ...	१६
राज्ये सारं वधु ...	३४५	कालोत्तराणि (टी.) ...	१९४
रात्रिर्विचित्र (टी.) ...	१५८	काल हर्षमया ...	२२६
रास इव दशरथोऽमृत ...	३०६	कालमोजे ...	२३०
राममन्मथसारेण ...	१४१	कल्याण्यतः परं ...	३८७
रवता कुत एव (टी.) ...	१८१	काल महं विग ...	३९
रश्मिरविस्तर ...	५०	कालान्तर्गु ...	२३३
रश्मि रोदसी (टी.) ...	१५१	कालस्यामयवारिचे ...	११६
रेणुस्त्वमिच्छि (टी.) ...	२१४	कालस्य तवेणसि ...	२३९
रोहीतकाघात (टी.) ...	१५९	कालं वरवर्णिम्या ...	२४८
रज्जुवायन्त (टी.) ...	१६९	कालः शत्रुस्थाने ...	३४६
रमं रागावृताक्ष ...	१०३	कान्ति नीली (टी.) ...	३५६
रम्भाकीर्ति (टी.) ...	१५८	काला मिश्रस्य (टी.) ...	११०

पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः	
बभ्रुःप्रादुर्भावात् (टी.) ...	३४६	विकसित (टी.) ...	१४७
बभ्रुर्विक्रमश्च	२०४	विकासकारी (टी.) ...	१५९
ब्रह्मं ब्रूमन्नास्ते ...	३९५	विचकिलकेशर (टी.) ...	१६२
बयमिह परितुष्टा ...	१०४	विदलितसकला ...	३४३
बरे कृतश्चस्त ...	१८२	विद्वान्दारसख (टी.) ...	२११
बराहवध्राणि ...	१५७	विनेयानुमुखीकृतं ...	१३५
बलमीकः क्रिमुतो ...	१२४	विन्ध्यस्य पारियात्रस्य (टी.) ...	१५२
बसन्ते क्षीत (टी.) ...	१६	विपक्षोऽभिमव ...	१८१
बलायन्ते नदीर्वा ...	२४८	विपुलेन समगर ...	३२६
ब्रह्मरतमा ...	३६	विप्रवणिकसन्धि ...	३८२
बाह्यप्रपञ्चकारेण ...	१८७	विमज्जन्ते न ये ...	१९८
बागजसत्त्वमभि ...	६७	विमानपर्यट्ट ...	१३६
बाग्यार्थमिव (टी.) ...	१२	विमुक्तबर्हा (टी.) ...	१५८
बाध्या वैविध्य ...	२०५	वियति विसर्पति ...	२९७
बाधियय ...	४६	विलसत्समरनारी ...	३३८
बाधियय ...	३४५	विलासभूमि (टी.) ...	१५२
बाणीभूतप्रतनु ...	१२१	विवरीतुं कचिद् ...	१
बाणीरकुडुहुड्री ...	१२५	विवरीयरण (टी.) ...	३४
बाणीय विमलं ...	१८६	विविच्य बाधाः (टी.) ...	२४०
बाण्यार्थमिव (टी.) ...	१२	विविधधक (टी.) ...	२५०
बाताहारतया ...	२३	विवृद्धात्मा (टी.) ...	७०
शालाचक्रक (टी.) ...	१६०	विषयस्य यत्र (टी.) ...	१७
बापीय विमलं व्योम ...	१८६	विषं निजयले ...	२७६
बाभेक्षणे स्फुरति (टी.) ...	३३५	विष्वक्प्रकप्रवेशक ...	३९०
बाभशावगसीरा ...	२६०	वीराण रमइ ...	५७
बासहवध्राणि (टी.) ...	१५७	वृषा दुग्धोऽनकुम्भ ...	११५
विष्वसेसरभावक (टी.) ...	३१२	वृद्धास्ते न विद्या ...	११७
विकसद्गजः कर्तुरे (टी.) ...	३१३	वेणीभूतप्र ...	१२३

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
वेदापभे स झु (टी.)...	२६१
वेदपाचेटनपु ...	३८८
व्यपोहितं लोचनतो ...	३७६
व्यर्थं यत्र कपीन्द्र ...	१०६
व्यायामस्तु ...	३८६
व्यालवन्तो (टी.) ...	३३५
व्यूतसुमनसः (टी.)...	१६०
व्योम तारतर (टी.)...	१५७
व्रजतः क तात ...	१८४
व्रकिर्निर्जिह्वा ...	१७३
व्रज्ज्वावित (टी) ...	१४
वस्तुच्छेदददेच्छस्य ...	३१६
वानिरशनिश्च ...	५०
वाम्दप्राधान्य ...	५
वाम्दार्थोक्तिषु (टी)...	१२
शंभो केयं स्थिता (टी.)	२४०
शठ्या साद्वल ...	२०६
शारदिन्दुसुन्दर ...	२९१
शारद्वानामनु (टी.)	१६१
शरीरमात्र (टी) ...	७
शशिबदना ...	३५०
शशी दिवसधूसरो (टी.)	३४२
शास्त्रास्मेरं (टी.) ...	१५५
शित्तरिणि क (टी.) ...	५५
शिञ्जानमञ्जु ...	२४१
शिरामुखैः स्रन्दत ...	३५८
शिरीषादपि ...	३२५
शीतांशोरशुत ...	२२९
शीर्णप्राणाग्नि ...	२०३
शीर्णपर्णाम्बु ...	३३६
शून्यं बाधयुर्ह ...	१६
शूरास्तु वीररौद्रेषु ...	३९३
शूलं शकन्तु शं ...	२७९
शृङ्गारहास्यवर्ज ...	३८६
शृङ्गारी गिरिजानने ...	१३२
शृङ्गोत्खातभुवः (टी.)	२३६
शेतां हरिर्भैरव (टी.)	१८
शैलालम्बापि ...	८६
शैलेन्द्रप्रतिपाद्य ...	३३७
शैशवेऽभ्यस्त (टी.) ...	२१४
शोकेन कृतस्तथा ...	७०
शोभान्धौ गन्ध (टी.)	१६२
श्यामां श्यामलि ...	२३१
श्यामास्त्रं चकित ...	२५
श्यामां स्मिता (टी.)...	२०
श्यामेध्वरेषु (टी.) ...	१५५
श्रियः पतिः धीमति (टी.)	१४७
श्रीपरिवयाज्जडा ...	१२८
श्रुतिप्रमथिक... ..	२२८
श्रुतेन बुद्धिर्व्य ...	२२६
श्लासा बाण्यजलं ...	३६७
शोडशनायक ...	३८६
स एकस्मिन् जयति ...	३२४
स एष भुवनत्रय ...	२४८
सकलमहीशुत् (टी.)...	४०६
स किलेन्द्रप्रयु (टी.)...	२३८

पृष्ठाङ्काः			पृष्ठाङ्काः		
स सज्जरीता (टी.)	१५७	समुत्थिते वनुर्यनौ	१३५
सकृत्वाः समक्षं	३८९	सम्यग्ज्ञातमहा	१९०
सगं अप्यरियामं	३०९	सयकं चेषणि (टी.)	४०१
स गतः स्थिति	११८	स यस्य दशकम्ब	२८५
संचारिणी वीप	१२०	स रणे सरणेन	२५६
स च्छिन्नचम्ब (टी.)	११६	सरके साहसरायं	२७९
सजेह सुरहि (टी.)	५५	सरस्वति पदं	२५३
सततमनसो (टी.)	१६६	सरस्वति वधा	२५४
स तत्त्वदर्शनादेव	३७९	सरस्वत्यान्तर्यं (टी.)	३
सद्यं त्वमेव सरस्ये	३२३	सरांसीवामलं	१८६
सद्यं मनोरमाः	१३५	सरोजपद्मे परि...	१३६
सद्यं सम्यक्स	२८६	सर्वकार्यसरीरेषु	१९०
स त्वारं भरतो	२५३	सर्वत्र ज्वलितेषु (टी.)	१४५
सत्वारम्भरतो	२५३	सर्वेप्राणप्रयुज (टी.)	२४०
सदक्षिणापाह	३३०	सर्वैः सकलज्ञा	३९०
सदाप्नोति पति (टी.)	२६६	सर्वासाहचि दं	२४७
सदा मध्ये यासा	३२०	स वक्तुमशिला	६१
सदान्याजवशा (टी.)	२६६	समिता मिश्रवति	२९४
संभ्यां यत्प्रमि	८८	समीडा दयितानने	१३३
सपदि पङ्क्तिविहंगम	१९९	सशमीधान्य (टी.)	१५८
सपदि हरिसखे (टी.)	४०४	ससङ्गकीशात्म (टी.)	१५६
स पाशु वो यस्य (टी.)	१२६	सद्योमितैः कव्य	१३६
स पाशु वो यस्य (टी.)	१४८	स संचरिष्णुर्मु (टी.)	७
सभामां तादृश्यां (टी.)	२६	स सत्वरतिदे नि (टी.)	२६२
सभूमनं करकिसलब	३७५	ससार स्राकं (टी.)	२५६
ससदमतज्ञ	३२४	सङ्गः पयः पपुः	१८०
ससङ्गगुणसंपदः (टी.)	१२६	सहकाररसार्चि (टी.)	१६०
समानयनमर्णानां	४००	सह दिग्भ्रमिषा (टी.)	३२८

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
सह दीर्घं मम	३२७	सांयात्रिकैर (टी.)	१६
सहस्राक्षैरै	२१९	सिंहिपिच्छकण्ठ (टी)	५४
सहस्राद्रिरुतरे (टी.)	१५५	सिधियं नम	३८
सहस्रा नखिनी	२७०	सितनृधिरक्षत्रा	२७०
संकेतकालमनसं	३४०	सिता संवत्सु	२६८
संक्षिपता (टी)	१५	सिद्धार्थवष्टिषु (टी)	१५८
संचारिणी दीप	१२०	सीता दवाह	३२४
संप्रहारे प्रहरणैः	१३२	सीतासमागमो (टी.)	१२
संप्राप्तेऽवधिवासरे	११८	सुधाबद्धपासै	३१७
संयतं याचमानेन	२५२	सुम्बई समा	४४
संरम्भः करिकीट	२०७	सुभातरक्षया (टी.)	१६८
संबादिधारसेप (टी.)	२७५	सुरदेसस्व ते (टी.)	२६७
संसर्गो विप्रयोगश्च	४६	सुरारुयोक्तास	१९९
संस्तम्भिनी (टी)	१५१	सुरासुरशिरी (टी.)	२५५
संहृष्यवक्षाय	१६८	सुवर्णपुष्पां पृथिवी	५४
सार्कं कुरङ्गसदृशा (टी.)	१२६	सूर्याचन्द्रमसौ (टी.)	२१२
सा तत्र चामी (टी)	१५२	सूर्योपति सुधा	१९२
सा दयितव्य (टी.)	२१५	सृजति च जगदिदं	३२३
साधनं भ्रमहृद्यश्च	१९२	सेना लीलाली (टी.)	२६२
साधु चन्द्रमसि	२०८	सेयं ममाज्ञेषु	७०
साधुसमागमिभ्यन्	३४०	सो नतिव एतथ	३४८
सा बाला वय	३२५	सोऽपूर्वो रसना (टी.)	३१२
सा भाति पुष्पाणि (टी)	१५७	सोऽयं करैस्त (टी.)	१६०
साम्यं संप्रति (टी.)	१६१	सोह ज्व सक्खण	२९५
सा रक्षतादपारा	२५२	सौधादुद्विजते (टी.)	२१८
सान्ने ए चिय सूरै	३६७	सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी	३०३
सावधेषपद	१०७	स्वनकर्परपृष्ठस्था	१२
साहेम्यी सहि	४५	स्वनजघनाभिराम	२७३
		स्वनयुगमश्रुजातं (टी)	२१६

पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः	
स्तेनतास्तेनता (टी.)	... २५६	हंस प्रयच्छ...	... ११२
स्तुमः कं वामाक्षि १२३	हंसाण सरोहि ३०६
स्त्रियः प्रकृति (टी.) १५९	हंसो ध्वजविरावी २९२
स्त्रीणां केतक (टी.) २३९	हंहो स्निग्ध सर्वे (टी.) ११
स्त्रीप्राया चतुरङ्गा ३८३	हन्तहन्तररातीनां (टी.) २५०
स्त्रीमेदनापहरणा ३८५	हन्तुर्मेव प्रवृत्तस्य २२१
स्थूलावश्याय (टी.) १६१	हङ्गो रुषः क्ष(टी.) २६९
स्निग्धश्यामल...	... ५३	हरहासहरावास (टी.) १५१
स्निहिपिच्छकण्ठ ३७४	हरेः कुमारोऽपि (टी) २३८
स्रैहं समाविशति (टी.) २१७	हरेः स्वसारे दे (टी.) २६६
स्पन्दते दक्षिणं (टी.) ३३५	हर्म्यं रम्यं (टी) १६०
स्पृष्टति तिग्मद १७०	हलमगु वल (टी.) १५१
स्फटिकाकृति १६८	हा धिक्सा किल १९४
स्फुरदद्भुतरूप ३४३	हा नृप हा बुध १७७
स्फूर्जद्भञ्जसदृश ३५६	हास्यप्रायं प्रेरणं ३९३
स्मरदबधुनिमित्तं ३७५	हिअधद्विअ (टी.) ५७
स्मरनवनवी ८५	हिमवद्विन्ध्ययोः (टी.) १५४
स्मितं किञ्चित्...	... ३७२	हिरण्मयी सा...	... २९८
स्मृत्वा यजिज्वार (टी.) १४६	हिरण्यकलिपु (टी.) ७
सस्तस्त्रयदाम २१	हुमिअवह (टी.) ६२
सस्तां नितम्बा २०४	हृदये चक्षुषि वाचि ३२०
स्रोतस्सम्भासि (टी) १५९	हृदये वस्रसीति ८५
स्त्रजितपक्ष्म २५	हे नागराज (टी.) १७
स्त्रपिठि यावदर्थ २२१	हे लक्ष्मण रीयतां १८३
स्त्रयं च पल्लवा २७७	हेलापि कस्य (टी.) ५९
स्त्रास्थ्यं प्रतिभां (टी.) १३	हे हस्तदक्षिण (टी.) २११
स्त्रियति कृणति ३०७	हे हेलाजित (टी) ३४
स्त्रेदाम्भःकणिका ३६३	होई न गुणाणु ३०३
हंस प्रयच्छ (टी.) ७	हिया सर्वस्या (टी.) ३९८

बोर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

289 हिमच

काल न०

लेखक श्री १ हन्यन्त्र

शीषक व्याख्यान शाशनम

पत्राङ्क

क्रम सख्या

४५६३